PACH ZSIGMOND PÁL

NYUGAT-EURÓPAI ÉS MAGYARORSZÁGI AGRÁRFEJLŐDÉS A XV-XVII. SZÁZADBAN

PACH ZSIGMOND PÁL

NYUGAT-EURÓPAI ÉS MAGYARORSZÁGI AGRÁRFEJLŐDÉS A XV—XVII. SZÁZADBAN

MARX KÁROLY
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
GAZDASÁGTÖRTÉNETI TANSZÉK

PACH ZSIGMOND PÁL

NYUGAT-EURÓPAI ÉS MAGYARORSZÁGI AGRÁRFEJLŐDÉS A XV–XVII. SZÁZADBAN

1963
KOSSUTH KÖNYVKIADÓ

Magyarországon a feudális rendszerből a tőkés gazdaságba való átmenet csak a XIX. században, Nyugat-Európához képest jelentős késéssel és attól eltérő módon ment végbe, s a kapitalizmus fejlődése a továbbiakban is súlyos feudális maradványoktól terhelten, sajátos feltételek között haladt előre. Mik a történelmi gyökerei ennek a késésnek, elmaradásnak, amelyet csak a győzelmes szocialista rend képes felszámolni; mikor, milyen körülmények között, milyen tényezők hatására következett be a hazai fejlődésnek a nyugat-európaitól való elkanyarodása, deformálódása — a magyar gazdaságtörténet, sőt bizvást mondhatjuk, a magyar történelem e kulcskérdéseinek felvetéséhez és vizsgálatához kíván a jelen kötet némi adalékot nyújtani, az agrárviszonyok alakulásának szemszögéből.

A tárgyalt kérdések jellege egyrészt széles körű hazai történelmi forrásanyag elemzését teszi szükségessé, másrészt a feudális agrárviszonyok, illetve a kapitalista mezőgazdaságra való áttérés, az átmenet útjai-változatai számos politikai gazdaságtani problémájának tanulmányozását; végül — de nem utolsósorban — a magyarországi fejlődésmenet egybevetését a nyugat-európaival: a marxista összehasonlító módszer alkalmazását, amelynek kidolgozása csak a közelmúltban került a szocialista országok történettudományának előterébe.

A magyar marxista történetírás előtt éppen az elmúlt évek során vált egyre világosabbá a széles, egyetemes történeti látókör szükségessége, egyre feltűnőbbekké a „hungaro-centrizmus" hibái, egyre nyilvánvalóbbá, hogy egyetemes történeti szemlélet nélkül magát a magyar történelmet sem lehet igazán mélyen megvilágítani. Ez a szemlélet a nemzetközi viszonyok szüntelen figyelemmel kísérését követeli meg: egyfelől a kapcsolatok és kölcsönhatások tanulmá-

nyozását, másfelől — és ugyanilyen súllyal — az összehasonlítást, egybevetést más országok, mind a nyugat-európai, mind a szomszédos közép- és kelet-európai országok fejlődésmenetével. Ezen a módon érhetünk csak célt mindenekelőtt a magyar gazdaságtörténet számos döntő problémájának vizsgálatában; nem véletlen, hogy a marxista összehasonlító történeti módszer kimunkálására irányuló első lépések részben éppen agrárfejlődésünk kutatása területén jelentkeztek.***

*Hasonló elvi álláspontok szűrődtek le, hasonló módszertani törekvések érlelődtek meg a közelmúlt években a Szovjetunió történettudományában, gazdaságtörténetírásában. A szovjet történészek közül elsősorban Sz. D. Szkazkin akadémikus, V. M. Lavrovszkij és V. K. Jacunszkij professzor — s velük együtt sokan mások — léptek fel az európai agrártörténet, a tőkés viszonyok keletkezése, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet összehasonlító vizsgálatának igényével, idevágó értékes elméleti-metodológiai szempontokkal és konkrét történeti kutatásokkal.*** Ezt a koncepciót tükrözte, hogy a XI. Nemzetközi Történészkongresszus (Stockholm, 1960) XV—XVIII. századi szekcióján szovjet részről két ilyen jellegű előadás is elhangzott; az egyik, V. A. Golobuckij professzoré, már címével is az „összehasonlító történeti interpretáció" szükségességére utalva Nyugat- és Kelet-Európa viszonylatában.° E szemlélet alapján fogadták méltánylással a magyar törté-*

* A gazdaságtörténet marxista kutatója előtt ugyanis különösen közvetlen erővel merülnek fel az összehasonlító vizsgálat alapkategóriái. Pl. a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet *általános* törvényszerűségei — e törvényszerűségeknek a konkrét történeti folyamatban viszonylag „legtisztább", „*klasszikus*" kifejeződése (Anglia) — az általános törvényszerűségek *sajátos*, a klasszikustól eltérő érvényesülése a közép- és kelet-európai országok fejlődésmenetében — utóbbiak sajátos fejlődésének egymással közös és országonként *egyedi* vonásai; stb.

** Vö. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője, 1956. 1—2. sz. 90. old.; Századok, 1958. 1—4. sz. 146. és köv. old.; stb.

*** *С. Д. Сказкин—А. Н. Чистозвонов:* Задачи изучения проблемы генезиса капитализма. Вопросы Истории, 1959. 6. sz. 38—46. old.; *В. М. Лавровский:* Некоторые спорные вопросы первоначального накопления. Вопросы Истории, 1959. 8. sz. 96—105. old.; *В. К. Яцунский:* Основные этапы генезиса капитализма в России. История СССР, 1958. 5. sz. 59—91. old.; stb.

° *S. D. Skaskine:* La deuxième promulgation du servage en Europe centrale et orientale; *V. A. Goloboutsky:* De la question de l'interprétation comparative historique de la genèse du capitalisme dans l'Europe occidentale et orientale. XIe Congrès International des Sciences Historiques. Rèsumés des communications. Göteborg—Stockholm—Uppsala 1960. 152. és köv. old.

nészek hasonló irányú kongresszusi fellépését, s fejtették ki ennek kapcsán azt a felfogásukat, amely szerint „az összehasonlító tanulmányozás . . . jelenti a marxista gazdaság- és agrártörténet további fejlődésének egyik igen fontos biztosítékát". E törekvések valóra váltására szervezte meg a Szovjetunió Tudományos Akadémiája — első ízben 1958-ban Tallinnban, s azóta évről évre a szovjet tudományos élet más-más központjában — a Kelet-Európa agrártörténetével foglalkozó szimpoziumokat, s bocsátja közre sorozatos évkönyvekben ezek anyagát** — mindenkor hangsúlyozva, hogy a kelet-európai fejlődésmenet kutatása csakis a nyugat-európaival való egybevetés útján, az összehasonlító történeti módszer alkalmazásával vezethet maradandó eredményekhez.****

Lényegileg egyező teoretikus-módszertani meggondolások kristályosodtak ki az utóbbi években más szocialista országok történettudományában is. Hadd utaljak itt csupán azokra a megállapításokra, amelyekre lengyel és csehszlovák kollégáink jutottak, amikor felszabadulásuk 15 éves fordulóján számba vették másfél évtized agrártörténeti kutatásainak gazdag termését. A jelentős eredmények mellett — írja J. Topolski poznani professzor — „a lengyel agrártörténetírás nélkülözi még az állandó összehasonlítást más országok, mindenekelőtt Közép- és Kelet-Európa országai agrárviszonyainak alakulásával"°; „nincsenek olyan művek — mutat rá A. Mika, a XV—XVII. századi csehországi agrártörténet specialistája —, amelyek a történeti folyamatot szélesebb, összeurópai keretekben tekintenék át"°°, s e hézagok kitöltését, az össze-

* XIe Congrès International des Sciences Historiques. Actes du Congrès. Göteborg—Stockholm—Uppsala 1962. 178. old.

** Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1958. г. Tallinn 1959.; Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1959 г. Moszkva 1961. — Ezek az évkönyvek az 1958. évi tallinni s az 1959-i moszkvai szimpozium anyagát tartalmazzák. Az 1960-ban Kijevben, illetve 1961-ben Rigában tartott ülésszak munkájáról lásd Вопросы Истории, 1961. 3. sz. 135—144. old. [vö. Agrártörténeti Szemle, 1961. 3—4. sz. 594—606. old.], illetve 1962. 7. sz. 111—116. old.

*** Legutóbb az 1962-ben Minszkben megrendezett ötödik szimpoziumon. — Lásd *К. И. Шабуня—В. К. Яцунский:* Основные задачи изучения аграрной истории эпохи феодализма и эпохи капитализма в свете решений XXII съезда КПСС. Тезисы докладов и сообщений на пятой сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. Minszk 1962. 9. old.

° *J. Topolski:* Исследования по аграрной истории в народно-демократической Польше. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1959 г. 438. old.

°° *A. Mika:* Изучение истории сельского хозяйства периода позднего феодализма в Чехословакии. Ugyanott, 456. old.

hasonlító kutatás kifejlesztését tekintik a további előrehaladás egyik fő láncszemének.

A nemzetközi marxista tudományosság pezsgő, felvillanyozó áramkörébe kapcsolódott be a magyar történettudomány is; az összehasonlító történeti módszer kidolgozását, ennek az agrárfejlődésre, a tőkés viszonyok keletkezésére való alkalmazását célzó szovjet, lengyel, csehszlovák, német stb. kutatásokkal és eszmecserékkel álltak s állnak szoros és gyümölcsöző kölcsönhatásban a magyar történészek, gazdaságtörténészek munkálatai, amelyeknek egyik terméke ebben a kötetben lát napvilágot.

*

E kötet egyes fejezeteinek alapjául szolgáló tanulmányok, előadások 1958—1960. években íródtak; 1961—1962-ben öltöttek bővebb, részletesebben kidolgozott formát, párhuzamosan a munka szerkezetének, az egyes tanulmányok, fejezetek sorrendjének, egymásra épülésének kiformálódásával.

Az első tanulmány Nyugat-Európára tekint, s a XV. század második feléig kíséri nyomon a feudális földjáradék formaváltozásainak menetét, az agrárfejlődés fő mozzanatait. A második fejezet a magyarországi feudális agrárviszonyok ez időre elért színvonalát veszi szemügyre, s arra a megállapításra jut, hogy ekkor még a nyugat-európaihoz lényegileg hasonló fejlődési perspektívák jelentkeztek a hazai körülmények között is. A harmadik tanulmány megvilágítani törekszik, hogyan s mennyiben valósultak meg e perspektívák, a feudális földjáradék felbomlásának, a tőkés földjáradék (és tőkés profit) keletkezésének tendenciái a következő évszázadok nyugat-európai agrárfejlődésében, annak két fő (angliai és franciaországi) változatában. A negyedik és ötödik tanulmány, a munka legterjedelmesebb fejezetei viszont azt teszik vizsgálat tárgyává, hogyan s miért nem váltak valóra e perspektívák, ez irányzatok egyidejűleg az agrárviszonyok magyarországi alakulásában; hogyan került sor a tőkés földjáradék, a kapitalista mezőgazdaság kialakulása helyett a feudális járadék megszilárdulására, sőt a naturális járadékformák újbóli térhódítására, a feudalizmus „kései kiadásának" kiépülésére, ami évszázadokra elodázta hazánkban — számos közép- és kelet-európai országhoz hasonlóan — a tőkés gazdálkodásra való áttérés megindulását. Végül a mű függeléke a tárgyalt problémák kutatásának és vitatásának nemzetközi állá-

sáról, a marxista és burzsoá történettudomány e területen folyó ideológiai harcáról, a marxizmus előretöréséről nyújt rövid áttekintést.

Hozzá kell tenni: a kötetben tárgyalt számos problémáról a marxista történettudományon b e l ü l is élénk viták folytak és folynak, annál is inkább, mivel a marxista összehasonlító történeti módszer kialakításának, a szóban forgó, igen bonyolult történeti folyamatok elemzésében való felhasználásának, gyümölcsöztetésének még csak kezdetén tartunk. E vitakérdésekre a tanulmányok szövegében vagy jegyzeteiben rendszeresen utaltam, s ezekben kritikailag állást foglaltam — korántsem lépve fel azonban a lezárás vagy a teljes megoldás igényével.

A marxista összehasonlító történeti módszer kidolgozása, alkalmazása a közép- és kelet-európai országok, köztük hazánk agrárfejlődésének vizsgálatára, a magyar történelem fentebb érintett kulcskérdéseinek megválaszolása még számos elvi-módszertani probléma tisztázását, további kiterjedt és mélyreható kutatásokat igényel. E tennivalókból a nemzetközi és hazai marxista történettudomány sok munkálója mellett jelen kötet szerzője is szeretné, szerény erőihez képest, a jövőben is kivenni részét.*

Hadd fejezzem ki végül e helyütt is köszönetemet Muzsnai Lászlónénak, az Országos Levéltár munkatársának, aki a levéltári munkában, Teleki Évának, a Kossuth Könyvkiadó munkatársának, aki a kötet szerkesztésében nyújtott számomra értékes segítséget.

1963. január 21.

Pach Zsigmond Pál

* Csak jelzésszerűen utalok itt a problematikának egy további, Európán túlmenő, egyre időszerűbbé váló vonatkozására. A kapitalizmus előtti agrárviszonyok s a kapitalizmus genezisének tanulmányozása Közép- és Kelet-Európa országaiban — mint erre a szovjet szakirodalom már rámutatott — nem kevés tanulsággal szolgálhat a fejlődésben elmaradott, politikai függetlenségre a közelmúltban szert tett, volt vagy még ma is gyarmati országok agrárállapotainak, agrárkérdésének megvilágításához.

A FEUDÁLIS FÖLDJÁRADÉK FORMAVÁLTOZÁSAI A NYUGAT-EURÓPAI AGRÁRFEJLŐDÉSBEN (A XV. SZÁZAD MÁSODIK FELÉIG)

A földmagántulajdon és a földtulajdonos által elsajátított többletmunka: földjáradék — alapvető kategóriái a feudális és a tőkés mezőgazdaságnak. Amikor a nyugat-európai agrárviszonyok középkori-feudális fejlődésének, majd újkori-tőkés átalakulásának fő mozzanatait kívánjuk felvázolni, éppen ezek a fogalmak szolgálnak elméleti kiindulópontul. A feudális földtulajdon és földjáradék szerkezetének alakulása, a kapitalizmus előtti földjáradék formaváltozásai, majd tartalmi-lényegi változása: felbomlása, tőkés földjáradék és burzsoá földtulajdon keletkezése jelzik a mezőgazdaság termelési viszonyai, a konkrét agrárviszonyok bonyolult fejlődéstörténetének fő állomásait.

A földjáradék fogalmával, a feudális járadék formaváltozásaival Marx behatóan foglalkozott. A „Tőke" III. kötetének 47. fejezetében meghatározta a feudális földjáradék fogalmát, amely — ellentétben a tőkés földjáradékkal, „a többletmunkának a kizsákmányoló tőkés által profit formájában elsajátított részén felüli többleté"-vel[1] — „a többletmunka normális, mindent elnyelő, hogy úgy mondjuk, törvényes formája" a feudalizmusban, „az egyedüli többletmunka vagy az egyedüli többlettermék, amelyet a közvetlen termelő, aki a saját újratermeléséhez szükséges munkafeltételek *birtokosa*, a föld mint az adott állapotban mindent magában foglaló munkafeltétel *tulajdonosának* szolgáltatni köteles."[2] Ugyanitt jellemezte és elvileg elemezte a feudális földjáradék formáit; feltárta a feudális járadék formaváltozásainak menetét; megvilágította a feudális járadék felbomlásának, a tőkés földjáradék (és tőkés profit) keletkezésének folyamatát.

Marx idevágó fejtegetéseinek interpretálását tűzzük tehát jelen tanulmány céljául. Először röviden összefoglaljuk a feudá-

lis földjáradék formaváltozásaira vonatkozó elvi elemzést, majd megkíséreljük bemutatni e formaváltozások Marx által felfedett törvényszerűségének konkrét érvényesülését a nyugat-európai agrárfejlődésben. (A feudális földjáradék felbomlásának, a kapitalista agrárviszonyok kialakulásának folyamatát külön tanulmány tárgyává tesszük.)

1

Marx a feudális földjáradék legegyszerűbb formáját a munkajáradékban jelöli meg — abban a formában, amely közvetlenül mint meg nem fizetett többletmunka jelentkezik. E többletmunkát a termelő a maga munkaeszközeivel a hét egy részén közvetlenül az urasági földön (a földesúrnak nemcsak tulajdonában, hanem birtokában, kezelésében tartott földjén) teljesíti, szemben azzal a szükséges munkával, amelyet a hét más napjain a saját birtokában levő földön (jobbágytelkén) végez, amikor megtermeli a létfenntartásához nélkülözhetetlen termékeket: azt, „amit a tőkés termelési módban munkabérnek neveznénk".[3] Már itt, a munkajáradék fokán is van ugyan bizonyos lehetősége annak, hogy a jobbágy a földesúr számára szolgáltatott járadékon és a szükséges terméken, „munkabérén" kívül a maga számára valamelyes többletet termeljen: „csíráját annak, ami a tőkés termelési módban profitként lép fel"[4] —, az azonban, hogy e lehetőség megvalósul-e, s ha igen, milyen mértékben, attól függ, hogy a földesura mekkora munkajáradékot (robotot) kényszerít ki tőle, mennyi időt hagy neki arra, hogy saját magának dolgozzék. Más szóval: itt a profit csírájának létét és mértékét a földjáradék nagysága határozza meg, szemben a kapitalizmussal, ahol éppen ellenkezőleg: a földjáradék nagyságát a profit határozza meg.

A feudális járadék fejlettebb formája, a termékjáradék, csupán abban különbözik az előző formától, hogy immár nem közvetlenül, az urasági földön végzett többletmunka alakjában jelenik meg, hanem a többletmunka által létrehozott termék (természetbeni) alakjában. E többletterméket a jobbágy a saját birtokában levő földön termeli az önfenntartását szolgáló terméken, „munkabérén" felül. A termékjáradék fokán egyfelől mód nyílik arra, hogy a földesúr földjáradék fejében a többletterméken kívül a szükséges termék több-kevesebb részét is elsajátítsa; másfelől

azonban „a munkajáradékhoz viszonyítva a termelőnek nagyobb tere nyílik arra, hogy időt nyerjen fölös munkára, amelynek terméke éppúgy az övé, mint munkájának az a terméke, amellyel legelengedhetetlenebb szükségleteit elégíti ki."[5] Vagyis: nagyobb tér nyílik arra, hogy a profit csírája a földjáradék „háta mögött" kifejlődjék.

Miként a munkajáradék formaváltozásából a termékjáradék, úgy jön létre a termékjáradék átváltozásából a feudális földjáradék újabb formája: a pénzjáradék, amikor a jobbágy többletmunkája termékét földesurának természetbeni alakja helyett pénz alakjában szolgáltatja, a többlettermék helyett a többlettermék árát fizeti. Ez újabb formaváltozás ugyan a földjáradék lényegét nem érinti — továbbra is kapitalizmus előtti, feudális járadékról van szó, tehát olyan járadékról, amely nem a profiton felüli többlet, hanem a többletmunka „normális és uralkodó formája"; továbbra is az a helyzet, hogy ha „profit keletkezik a földjáradék mellett, akkor nem a profit a járadék határa, hanem megfordítva, a járadék szabja meg a profit határát"[6] —, mégis jelentős gazdasági változásokat feltételez. Míg az előző járadékformák a naturális gazdasághoz kapcsolódtak, a pénzjáradék fellépése már a társadalmi munkamegosztás előrehaladásával, az áru-pénzviszonyok keletkezésével és fejlődésével függ össze. Hiszen a közvetlen termelőnek (jobbágynak) ahhoz, hogy földesura részére pénzjáradékot fizethessen, termékének egy részét immár piacra kell bocsátania, áruvá kell változtatnia. Ehhez képest a „termékjáradéknak előbb szórványos, majd többé-kevésbé nemzeti méretekben végbemenő átváltozása pénzjáradékká már a kereskedelem, a városi ipar, általában az árutermelés és ezzel együtt a pénzforgalom jelentékenyebb fejlettségét tételezi fel."[7] A gazdasági viszonyok változása, a naturális járadék pénzjáradékká alakulása pedig a földesúr és jobbágy közötti jogi viszony tekintetében is változást von maga után: a naturális gazdálkodáson nyugvó „hagyományos szokásjogi viszony" az áru- és pénzgazdálkodásnak megfelelő szerződéses viszonnyá, „tiszta pénzviszonnyá változik át. A földet megművelő birtokosból a valóságban puszta bérlő lesz."[8]

2

Szakítsuk meg ezen a ponton Marx alapvető elméleti fejtegetésének nyomonkövetését, s vessünk egy pillantást azokra a konkrét nyugat-európai viszonyokra, az agrárviszonyok fejlődésének ama történelmi menetére, amelynek vizsgálatából Marx a vázolt elvi elemzést absztrahálta.

A feudális földesúr tulajdonában levő középkori nagybirtok képe tárul elénk, amelynek csak egy, általában kisebb része volt — mint urasági föld — a földesúr közvetlen kezelésében; más, nagyobb része — mint paraszti föld, jobbágytelek — a jobbágyok birtokában, használatában. A kiosztott telekföldön (mansus, manse, virgate, yardland, Hufe) kívül a falu jobbágyai közösen — a földesúrral is közösen — használták az osztatlan közföldeket (communia, warescapia, Allmende): a falu határához tartozó legelőket, erdőket, vizeket stb. Az egy ideig többnyire újraosztás alá eső telekföld mellett a közföldek használatában való részesedést — amelynek fontos szerepét a parasztcsaládok létfenntartásában Marx is hangsúlyozza[9] — számos polgári gazdaságtörténész úgy próbálta beállítani, mintha ez a középkor folyamán alakult volna ki.[10] Valójában ez — az ún. művelési kényszerrel (ami abból adódott, hogy egy-egy jobbágy telekföldje nem feküdt összefüggően, hanem több darabban, keresztül-kasul a többi jobbágyokéval), a falu egész szántóföldjének az aratás után közös legelőként való használatával stb. — azt mutatja, hogy a parasztok földközösségi szervezete a feudális nagybirtok létrejöttével sem szűnt meg: csakhogy az egykori szabad parasztközösség feudális kizsákmányolás alá, jobbágyi faluközösséggé süllyedt.[11]

A vázolt feltételek között a feudális termelési-kizsákmányolási viszonyok úgy valósultak meg, hogy az urasági földet a földesúri hatalom alá vetett, gazdaságon kívüli kényszer alatt álló jobbágyok robotban, munkajáradékot teljesítve művelték meg, a maguk használatában levő (telek)föld után pedig a földesúrnak termék-, illetve pénzjáradékot szolgáltattak. A középkori nagybirtok konkrét viszonyai között tehát — mint arra egyébként Marx még az absztrakt elméleti tárgyalás során is utal[12] — a feudális járadék különböző formái nem egymást kizáróan, hanem túlnyomóan egymás mellett szerepeltek: rendszerint nemcsak a két naturális forma jelentkezett karöltve, hanem gyakori volt a termék- és pénzjáradék, sőt mindhárom járadékforma együttes

jelenléte is. Így a kora középkori (pl. Karoling-kori) nagybirtokon a naturális járadékformák, ezeken belül a munkajáradék volt messzi túlsúlyban, de már feltűnt a pénzjáradék is, a személyileg függő jobbágyokat terhelő fejadó (capaticum) formájaként; a késő középkori (pl. XVI—XVIII. századi francia) nagybirtokról viszont a pénzjáradék előző nagymérvű fejlődése ellenére sem tüntek el a naturális járadékformák, különösen a termékjáradék maradványai.

Ugyanakkor azonban Marx elméleti elemzésének menete a nyugat-európai országok agrárviszonyai fejlődésének fő vonalát illetően egyben történeti egymásutánt is jelent, amennyiben a feudális járadékformáknak — ha igen gyakran jelentkeztek is együttesen — aránylagos súlya lényeges változáson ment át a fejlődés folyamán a jelzett irányban. A feudalizmus korai századaiban az angol manor, a francia seigneurie, a német Grundherrschaft keretében egyaránt — a nagybirtok központját képező urasági udvarhoz (curtis, court, cour, Fronhof) kapcsolódva — sok helyütt kiterjedt urasági földdel (terra dominicalis vagy indominicata, terra salica, demesne, domaine, réserve seigneuriale, Hofland, Salland) találkozunk. Ennek megműveléséhez jelentős robotszolgáltatásra volt szükség, úgyhogy — a termékjáradék egyidejű fontos szerepe s a pénzjáradék kezdeteinek fellépése mellett — a munkajáradék túlnyomó vagy legalább kiemelkedő súllyal esett latba.

A Párizs melletti Saint Germain de Prés kolostornak több mint 36 000 hektár terjedelmű uradalma pl. a IX. század elején kb. egyenlő arányban oszlott meg önkezelésű urasági gazdaság és jobbágytelkek között. Ebből folyóan a munkajáradék a termékjáradéknál súlyosabban nehezedett a jobbágyokra: egyfelől korlátlan robotterhek (manoperae, quantum ei iubetur), másfelől időben (heti 2—3 nap), végül mennyiségileg (pl. meghatározott terjedelmű föld megművelésében) kiszabott robotterhek formájában.[13] De a földesúr saját kezelésében levő gazdaságának aránya a Grundherrschafton belül nagyon különböző lehetett: olyan Fronhofok mellett, amelyekhez kiterjedt öngazdaság tartozott, akadtak olyanok is, ahol az egészen kisméretű volt vagy éppenséggel hiányzott. Mindkét típusra példát nyújt a Ruhr melletti Werden apátság, amely a Karoling-kor végén egyrészt Friemersheimben viszonylag kis területen 150 jobbágytelekkel, s ehhez képest nagy, sok robotot igénybe vevő urasági gazdasággal rendelkezett, másrészt Wesztfáliában nagy területen szétszórva

450, egy-egy faluban mindössze 1—2 jobbágycsaláddal bírt, amelyektől csak termékjáradékot húzott.[14] Németországban a Grundherrschaften belül általában kevésbé fejlett földesúri öngazdálkodással találkozunk a középkor korai századaiban, mint Angliában, de azért a heti 3 napos robot itt is gyakran előfordult.[15] A szigetországban a demesne a manor összes szántóföldjének többnyire $^1/_3$-át, $^2/_5$-ét tette ki.[16] A Worcester-püspökség birtokán pl. 8200 acre paraszti földdel szemben 5500 acre urasági földet, a St. Paul székesegyház uradalmában 15 000 acre jobbágyfölddel szemben 9000 acre dominicalis földet találunk (bár a demesne-nek ennél kisebb részarányára [$^1/_9$] — sőt hiányára — is vannak adatok különböző manorokból).[17] A lord saját gazdálkodásának jelentős súlya mellett jobbágyát általában heti 3 napos rendszeres robotszolgálat (week work), emellett nyáridőben külön robot (boon work) terhelte, úgyhogy a normann hódítást követő időszakban kétségtelenül a munkajáradék volt a feudális kizsákmányolás fő formája.[18]

De — ha a kora középkori feudális nagybirtok gyakran terjedelmes urasági földet foglalt is magában — megjegyzendő, hogy a seigneur szántóföldje az esetek többségében nem képezett kompakt tömeget, hanem el volt aprózva a jobbágyi földek közé, és a faluközösség művelési kényszere reá is kiterjedt;[19] másrészt az urasági föld művelési technika, termények dolgában — hiszen jobbágyi robottal, jobbágyi munkaeszközökkel dolgozták meg[20] — mit sem különbözött a jobbágytelkektől; végül — s ez különös hangsúlyt érdemel — az urasági föld termése éppen úgy, mint a jobbágyi földekről járadékként ugyancsak az urasági udvarba beszolgáltatott termények (és ipari termékek), ez időben túlnyomórészt vagy éppen kizárólag a földesúr és környezete szükségleteinek természetbeni ellátására szolgáltak. A munka- és termékjáradék formájában megvalósuló feudális kizsákmányolás a naturális gazdálkodással járt együtt, annak talaján sarjadt. Jellemző erre nézve, hogy Angliában a terra dominicalist olykor boardlandnek, azaz a földesúr asztala ellátására (ad mensam suam) rendelt földnek nevezték.[21] A feudális úr és fegyveres kísérete, az apát és szerzetesei tekintélyes élelmiszerszükségletének fedezése — a gyér népesség és alacsony munkatermelékenység kora középkori feltételei között — viszonylag terjedelmes gazdaság önkezelésben tartását kívánta meg.

A burzsoá gazdaságtörténetírás egyik élesen reakciós, a történelmi fejlődést lényegében tagadó, a kapitalizmus örökérvényű-

ségét hirdető irányzata — A. Dopsch és követői — kétségbe vonta a kora középkori, jelentős munkajáradékot elsajátító nagybirtok naturál-gazdálkodásos jellegét, s azt árutermelő, sőt — mindennemű árutermelést kapitalizmusnak tekintve — egyenesen tőkés szervezetnek minősítette. Így születtek meg „a Karolingkori Grundherrschaft kapitalizmusáról" vagy angol földre transzponálva, a középkori manor „kapitalista vagy félkapitalista" gazdálkodásáról szóló tételek.[22] A valóságban csupán arról van szó, hogy a naturális gazdálkodás sohasem valósult meg teljesen „tisztán", hanem mindig fellelhetőek voltak benne az árutermelés bizonyos elemei (s Angliának már korai időszakában viszonylag erősebben, mint a kontinentális Nyugat-Európában). Így az, hogy egyes angol egyházi és világi nagybirtokok gabonát már a XI. században áruba is bocsátottak — s parasztgazdaságok is kapcsolatban voltak már ekkor a kezdődő városi piaccal, ami lehetővé tette a pénzjáradék keletkezését —, mit sem változtat a korabeli manoriális gazdálkodás alapvető, naturális mivoltán.[23]

3

A feudalizmus korai zsázadaiban a nyomasztó robotterheket viselő jobbágyság szociális-jogi helyzetében még számos elemét őrizte a rabszolgaságnak.[24]

A feudális nagybirtok jobbágynépe sokféle csoportra, kategóriára oszlott, egymás között is nagyszámú átmeneti fokozattal. E különbségek — amelyek a hagyomány, a szokás erejénél fogva[25] hosszú időre konzerválódtak — egyebek mellett abból adódtak, hogy a telken ülő parasztok szabad (coloni, ingenui) vagy rabszolga (servi) eredetűek voltak-e — közbülső állást foglalt el a függő parasztok lidinek nevezett csoportja[26] —, illetve abból, hogy csak a használatukban levő föld alapján függtek-e a földesúrtól, a földhöz voltak kötve, ez után tartoztak szolgáltatásokkal, vagy személyileg is függő, az úrhoz kötött állapotban voltak, ami további korlátozásokban és szolgáltatásokban nyilvánult meg.[27] Utóbbiakat angolul villainnek, franciául serfnek, németül leibeigennek nevezték — az előbbiekre vonatkoztatható a francia vilain, a német hörig (grundhörig) kifejezés. Megjegyzendő azonban, hogy e kategóriák megítélésében az egyes kutatóknál gyakran jelentős eltérés mutatkozik. Van, aki a német höriget a francia serffel azonosítja,[28] mások a francia vilainnel.[29] Van,

aki a leibeigen és hörig közti különbséget élesen kiemeli,[30] másoknál a különbség eléggé elmosódik.[31] Az angol villaint többnyire höriggel adják vissza németül,[32] ritkábban leibeigennel.[33] Van olyan nézet, amely a leibeigeneket a hörigek legsúlyosabb függésben levő csoportjának tekinti[34]; stb. Mindamellett — az átmeneti fokozatok nagy számán túl — kétségtelen, hogy a feudalizmus kialakulásával először Franciaországban, majd Angliában és Németországban is, a falusi lakosság túlnyomó többségét a földjük után és személyileg egyaránt függőségben levő jobbágyok tették ki. Ebben a kutatók zöme megegyezik.[35]

A villain, a serf, a leibeigen függősége igen éles formákban öltött testet. Nemcsak földje képezte a feudális úr tulajdonát — járadékot szolgáltatott utána, csupán „haszonélvezetre" bírta, nem idegeníthette el, gyakran nem örökíthette át —, hanem jogilag többnyire ingó vagyona, munkaeszközei is: halálakor egész hagyatékára vagy annak legjavára az uraság tartott igényt. (Sterbfall, Besthaupt, caput optimum, mainmorte, herriot.) Nem költözködhetett; házasságot — szabad emberrel vagy más földesúr jobbágyával — csak ura engedélyével, illetve bizonyos szolgáltatás ellenében köthetett (maritagium, formariage, merchetum); fejadót fizetett (capaticum, cavagium, chevage); rendkívüli szolgáltatásokra (taille arbitraire) volt kényszerítve. Ehhez járultak még: a bírói hatalmat gyakorló földesúrnak járó fizetség; a földesúri malom, sörfőző, szőlőprés stb. használatának kényszere s az ezért teljesítendő szolgáltatások; a tized, ez az igen terhes termékszolgáltatás, amely elvileg az egyházat illette, gyakorlatilag azonban sok földesúr magához ragadta.[36]

A feudális járadékkötelezettség tehát nemcsak különböző formákban (munka-, termék-, pénzjáradék), hanem rendkívül változatos fajtákban nehezedett a jobbágyokra. E fajtákat ismét három fő csoportra lehet osztani: a feudális úr földtulajdonán (Grundherrschaft) alapuló, a jobbágy földjét terhelő, dologi jellegű szolgáltatásokra; az úrtól való személyi függését (Leibherrschaft) kifejező, a jobbágy személyét terhelő kötöttségekre, illetve kötelezettségekre; végül a bírói hatalmat gyakorló uraság (Gerichtsherrschaft) által követelt szolgáltatásokra.[37] Ez a megkülönböztetés annál indokoltabb, mert — mint erre fentebb már utaltunk — a középkori nagybirtokon a személyileg is függésben levő jobbágyokon kívül éltek csupán földjük alapján függő (grundhörig) elemek is; másrészt, mert előfordult, hogy a jobbágy Grundherrje (akinek földjét használta), Leibherrje

(akitől személyileg függött), illetve Gerichtsherrje (aki a bírói hatalmat gyakorolta felette) három különböző egyén volt.

Mindamellett azonban nem szabad szem elől téveszteni egyfelől az átmeneti variációknak a középkorra oly jellemző tarka változatosságát, másfelől (és döntő módon) azt — ami a burzsoá gazdaságtörténetírásban gyakran teljesen ellepleződik —, hogy alapvetően a feudális tulajdon- és járadékviszonyok szabták meg a jobbágy függőségét, függésének fokát, mértékét. A függés legsúlyosabb formája: a teljes személyi alávetettség a feudalizmus fejlődésének éppen abban az időszakában érvényesült, amikor a feudális járadék legsúlyosabb formájának: a munkajáradéknak volt túlnyomó vagy legalábbis kiemelkedő szerepe.

Ezt az összefüggést Marx világította meg. Itt nemcsak arra a sokszor idézett megállapítására gondolunk, amely szerint a feudalizmus körülményei között, amikor „a közvetlen termelő »birtokosa« marad a létfenntartási eszközeinek termeléséhez szükséges termelési eszközöknek és munkafeltételeknek, a tulajdonviszonynak egyszersmind közvetlen uralmi és szolgasági viszonyként kell fellépnie, tehát a közvetlen termelő nem lehet szabad ember"[38], gazdaságon kívüli kényszer alatt kell állnia, hanem azokra a megjegyzéseire is, amelyekkel a közvetlen termelő függőségének a feudális renden belül mutatkozó különbségeit a feudális járadék különböző formáival kapcsolta össze, és a függés legsúlyosabb fokát, a teljes személyi alávetettséget: Leibeigenschaftot a munkajáradékból vezette le. „Ahol ez az eset [ti. a robotmunka van túlsúlyban], ott ritkán származott a robotmunka a jobbágyrendszerből [az eredeti német szövegben: „aus der Leibeigenschaft"], hanem legtöbbször fordítva, a jobbágyrendszer [Leibeigenschaft] a robotmunkából" — írta Marx a „Tőke" I. kötetének 8. fejezetében.[39] A III. kötet 47. fejezetében is „a robotmunkával egybekötött jobbágyságban" [„Leibeigenschaft mit Fronarbeit"] jelölte meg a feudális függés legsúlyosabb fokát, amelytől a munkafeltételei birtokában levő termelőnek függő helyzete „az egyszerű szolgáltatási kötelezettségig enyhülhet".[40]

A nyugat-európai országokban a feudális függőség enyhülése a XII. századtól figyelhető meg.

A feudalizmus virágkorában, a XII. századtól kezdve — amikor az uralkodó naturális gazdálkodással szemben a termelőerők lassú, de kétségtelen fejlődése alapján fokról fokra terebélyesednek az árutermelés és pénzgazdálkodás viszonyai Nyugat-Európában — lassanként megváltozik a manor, a seigneurie, a Grundherrschaft termelési és járadékrendszere. Az urasági föld egyre inkább veszít jelentőségéből: a XII—XV. században a terra dominicálist lényegesen csökkentik vagy éppen teljesen felszámolják, részben vagy egészben — művelésbe még nem vont földekhez hasonlóan — paraszti használatba, bérletbe bocsátják.

A földesúr saját gazdaságának felbomlása eléggé általános jelenség ez idő tájt Nyugat-Európa országaiban. Angliában helyenként már a XII. században megfigyelhető a demesne terjedelmének korlátozása. A XIII. század végén pl. a Ramsay-kolostor, különösen pedig a XIV. században (főként a század végén) az oxfordi Merton College, a cambridge-i Trinity College, a Worcester-püspökség, Durham konventje adja bérbe parasztoknak addig önkezelésben tartott földje nagy részét vagy egészét, hasonlóan sok világi nagybirtokoshoz, pl. a Berkeley-családhoz, akinek példáját követik a „többi nagy lordok szerte az egész királyságban".[41] A XV. században — írja Marx — „Anglia földje ... kis paraszti gazdaságokkal volt teleszórva, amelyeket csak itt-ott szakított meg egy-egy nagyobb urasági birtok".[42] Hasonló a folyamat Franciaországban, ahol a roueni püspök már 1268-ban azt tanácsolja apátjainak, hogy adják bérbe földjeiket;[43] a századforduló táján a Párizs környéki egyházi birtokosok is kezdenek erre az útra lépni: a réserve seigneuriale-t parasztok birtokába-bérletébe bocsátani;[44] a XIV. század folyamán azután — mint Marx rámutat — „elterjedtek a bérletek, *ferme-ok* vagy *terrier-k*. Számuk állandóan növekedett, jóval 100 000 fölé."[45] Német földön a werdeni és xanteni apátság birtokairól, Wesztfáliából, Kleve és Mark hercegségekből, a Rajna-vidék más részeiről, Württembergből — pl. 1238., 1358., 1409., 1455. kelettel — vannak adatok Sallandnak paraszti birtoklásba, bérletbe engedéséről.[46] Megjegyzendő, hogy a bérlők között parasztok, illetve faluközösségek mellett polgárok, lovagok, klerikusok is feltűntek mint — egyes vagyonosabb parasztokhoz hasonlóan — nagyobb terjedelmű földek bérlői, s így maguk is idegen munkaerő kizsákmányolói.

Az önkezelésű gazdálkodás szűkítése vagy éppen megszüntetése egyben azt jelentette, hogy a földesurak egyre kevésbé maradtak érdekeltek a súlyos robotterhek fenntartásában; a parasztság osztályharca is ez irányba kényszerítette őket.[47] A munkajáradékot tehát fokozatosan korlátozták, illetve — az áru-pénzviszonyok fejlődésével, azt kihasználva — mindinkább pénzszolgáltatásra váltották át. Az urasági föld csökkenése, a pénzjáradék térhódítása a termelőerők fejlődésében gyökerezett. Egyfelől a földesúri udvar természetbeni ellátásához immár nem volt szükség önkezelésben tartott gazdaságra: azt a — gyarapodó számú és növekedő termelékenységű — jobbágygazdaságok termékszolgáltatása is fedezte; másfelől a társadalmi munkamegosztás bontakozásával kezdett kialakulni a mezőgazdasági árutermelés: e téren pedig, a várossal való piaci kapcsolatok terén a parasztgazdaság járt élen. A földesúr számára a pénzszerzés egyszerűbb módja volt a paraszt árukapcsolatait kihasználni, többletmunkáját pénzjáradék formájában elsajátítani, mint öngazdálkodását kiterjeszteni, s az urasági föld termését áruba bocsátani; a parasztgazdaság pedig a piac felé törekedett, s a pénzjáradékra való áttéréssel az árutermelés szélesebb lehetőségei nyíltak meg előtte.[48]

Bizonyos fokig hasonló folyamatnak vagyunk tanúi a termékjáradék vonatkozásában is. A feudális földjáradéknak ez a másik naturális formája — mint láttuk — a feudalizmus korai századaiban jelentős szerepet töltött be az uralkodó munkajáradék mellett; majd a földesúr saját gazdaságának korlátozásával, a munkajáradék átváltásaként sok helyütt még jobban kiterjedt, s a feudális járadék fő formájává lépett elő. (Angliában ugyan nemigen mutatható ki a munkajáradék formaváltozásából előállott termékjáradék,[49] a nyugat-európai kontinensen inkább: Franciaországban már a IX—XI. században,[50] Németországban a XI. századtól kezdve).[51] A társadalmi munkamegosztás és árugazdaság előrehaladtával azonban előbb csak szórványosan, utóbb pedig mind gyakrabban a termékjáradék is jelentős részben pénzfizetséggé alakult.

Az ún. commutation folyamata — a naturális járadékoknak pénzjáradékkal való helyettesítése — Angliában már a XII. századtól fogva nyomon követhető. A robotnapok számát meghatározták, az egy-egy robotnap elmulasztásáért kiszabott bírságösszeget pedig hovatovább robotpótló pénzszolgáltatásnak kezdték tekinteni. A XIII. századból származó nagyszámú összeírás már

mind a robotterheket, mind a pénzben kifejezett értéküket feltüntette. Hogy mikor mennyit követelt az egyik, mennyit a másik formában, a lordtól függött. A fejlődés fő vonala azonban — a XIII. században erőteljesen érvényesülő ellentétes tendenciával szemben, amelyre a továbbiakban még kitérünk — a robotszolgáltatásnak pénzjáradékká való részleges, majd — kivált az 1381. évi parasztfelkelés után — teljes átalakulásához vezetett. Karöltve járt ezzel a naturális járadék másik formájának, a termékjáradéknak pénzben való felbecslése és kommutációja is. A XIV. század végétől—a XV. század elejétől Angliában már a pénzjáradék szinte teljes uralmáról lehetett beszélni.[52] — Franciaországban az eleinte gyakran korlátlan robotterheket (corvées à merci) fixálták, majd lényegesen leszállították (Roussillonban legfeljebb évi 8, Languedocban, Normandiában, Aquitaniában, Burgundiában 4, utóbb 1—3 napra) — helyenként teljesen megszüntették —, és nagy részben pénzjáradékkal pótolták. A termékjáradékot szintúgy először pénzértékben is kifejezték, s természetben vagy pénzben alternatíve követelték; utóbb pedig, a XIII—XIV. században, egyes fajtáit (coutumes) meghatározott pénzszolgáltatásra váltották át.[53] — Az önkezelésben levő földesúri gazdaság korlátozása, illetve felbomlása folytán a munkajáradék Németországban is jelentősen csökkent: többnyire nem haladta meg immár az évi két-három hetet, amit főleg fuvarozás és építkezés céljára használtak fel; a termékjáradék átváltása pénzre viszont aránylag ritkán fordult elő,[54] jeleként az áru-pénzviszonyok viszonylag alacsonyabb fejlődési színvonalának.

Ha a mezőgazdasági árutermelés fejlődése Nyugat-Európában túlnyomóan a paraszti gazdaság révén haladt is előre, s a terra dominicalis korlátozásával, a pénzjáradék előtérbe kerülésével járt együtt, nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a falu piaci kapcsolatainak kiterjedése olykor — s ez Nyugat-Európában is előfordult — a járadékformák alakulását ellenkező irányban is befolyásolhatta. Angliában a XIII. század folyamán, a pénzjáradék térhódítása mellett, egy sor, az árugazdaság szempontjából legfejlettebb körzetekben fekvő manorben — különösen nagy egyházi birtokokon, pl. a Winchester-püspökség uradalmában — a demesne kiterjesztése, a munkajáradék növelése, a paraszti árutermelés fejlődésének irányzatával szemben a földesúri árutermelés tendenciájának megerősödése figyelhető meg.[55] A szigetországban azonban a roboton alapuló földesúri áruter-

melés fejlődése — különbözően attól a folyamattól, amely számos közép- és kelet-európai országban jóval később, a XV. század végétől, a XVI. század elejétől kezdve bontakozott ki[56] — átmeneti jelenségnek bizonyult. A XIII., különösen a XIV. századi Angliában éles gazdasági s gazdaságon kívüli harc folyt az öngazdálkodást folytató lordok és az árutermelő parasztok között a többlettermékért és a gabonapiacért. A küzdelem, amelyben objektíve a mezőgazdasági árutermelés fejlődésének két tendenciája csapott össze — az 1381. évi parasztfelkelés leverése ellenére — a XV. században, a városi fejlődés előrehaladott fokán, a paraszti törekvések jelentős mérvű megvalósulására, a paraszti árutermelés tendenciájának uralkodóvá válására, egyben a feudális járadék pénzformájának uralkodóvá válására vezetett. Az a tény, hogy ekként a többlettermék termelése és realizálása döntően a parasztgazdaságok révén ment végbe, szükségképpen azt jelentette, hogy a földesúri osztály, legalábbis időlegesen, elvesztette az ellenőrzést a többlettermék jelentős hányada és a gabonapiac felett.[57]

Mint az előadottakból is kitűnik, a feudális járadék pénzformája Nyugat-Európában történetileg nemcsak közvetlen kommutáció útján állt elő (vagyis úgy, hogy a munka-, illetve termékszolgáltatást közvetlenül pénzfizetséggé váltották át), hanem — azonkívül, hogy bizonyos kezdetei, mint említettük, már korán színre léptek a naturális járadékot kiegészítő szolgáltatásként — gyakran urasági föld vagy addig műveletlenül hagyott terület bérbeadásával kapcsolatban, bérleti díj gyanánt jelent meg.[58] De lényegét tekintve ez is a naturális járadék formaváltozásaként fogható fel, hiszen — urasági föld bérbeadása esetén — olyan föld pénzbéréről volt szó, amelyet előzőleg jobbágyi robottal műveltek.

A pénzjáradék előtérbe kerülése, illetve uralkodóvá válása Nyugat-Európában sem jelentette a megelőző járadékformák eltűnését. Nem egy helyütt, habár csökevényes formában, még a robotmunka is tartotta magát: Franciaország egyes vidékein, bár kismértékben, egészen a forradalomig; a terményszolgáltatás pedig gyakran elég számottevő súllyal: Franciaországban szinte mindenütt még a XVI—XVIII. században is. Utóbbi vonatkozásban azt is figyelembe kell venni, hogy a földesúr önkezelésű gazdaságának korlátozása kapcsán a terra dominicalis egyes darabjait — vagy addig művelésbe nem vont földeket — korántsem kizárólag pénzbeli, sőt igen sokszor naturális (vagy

vegyes: pénzbeli + természetbeni) díj ellenében adták bérbe. Gyakori formaként tűnt fel Nyugat-Európában is — miként erre Marx is rámutat[59] — a részesművelés: a részesbérlő (métayer, Halbmeier) a föld termésének felét, harmadát fizette bérleti díjként a föld tulajdonosának. Angliában ez a forma[60] ugyan gyorsan eltűnt, Franciaországban és németföldön viszont jelentős és tartós szerepet játszott[61], keretei között idegen munkaerő kizsákmányolására is sor kerülhetett.

5

A vázolt folyamattal együtt járt a földesúr és jobbágy közti viszonynak, a jobbágy szociális-jogi helyzetének, a feudális úrtól való függőségének érezhető változása is a nyugat-európai országokban. Míg a feudalizmus korai századaiban a nyomasztó robotterheket viselő jobbágyság függő helyzete — mint láttuk — a személyi alávetettség igen súlyos formáiban jutott kifejezésre, a földjáradék formaváltozásaival karöltve ezek fokozatosan a függőség enyhébb alakjainak, bérleti jellegű viszonynak adták át helyüket. A feudális függőség enyhülése szempontjából a meghatározó szerepet éppen a járadékformák változása játszotta, amit viszont a feudális földtulajdon szerkezetének átalakulása, illetve a társadalmi munkamegosztás előrehaladása, az árupénzviszonyok fejlődése idézett elő.

Az árugazdaság növekedése, a pénzjáradék előtérbe kerülése mellett a gazdaságtörténet persze egyéb tényezőkre is rámutat, amelyek a jobbágyi függés enyhébb formái irányában hatottak. Ilyenek pl. a települési mozgalmak, különösen a német kolonizáció a keletebbre eső, főleg szlávlakta területeken, melyek során a telepes parasztok a korábbinál kedvezőbb helyzetbe jutottak; a városokba költözés, illetve a súlyos járványok (kivált a XIV. század közepén Európa nagy részén végigpusztító „fekete halál") okozta mezőgazdasági népességcsökkenés, amelynek következtében a földesuraknak engedményeket kellett tenniök, hogy pusztán maradt földjeikre, még inkább, hogy erdős, mocsaras területek megművelésére munkáskezeket biztosíthassanak; az ily módon szabadabb viszonyok közé kerülő paraszti rétegek (hospites stb.) helyzetének visszahatása a többi, az őslakos jobbágyi népességre.[62] Van olyan polgári gazdaságtörténész, aki az agrárviszonyoknak a XII. századtól kezdődő nyugat-

európai átalakulását *alapvetően* a népesség megnövekedéséből vezeti le, amelyet „a Grundherrschaft gazdasági rendje egyre kevésbé tudott felszívni". Ez vezetett szerinte a települési mozgalmakra, a művelés alatt álló földterületnek irtás útján való nagyarányú kiterjesztésére, ami csak szabadabb helyzetbe kerülő parasztsággal volt megoldható. „A fő probléma mindenütt ugyanaz: a sűrűbb népesség kiterjeszti ... a kultúrtalajt; a szabad munka erőteljesen tör előre a vadonban, hogy új művelési területet nyerjen." Csak ezután említi, hogy „a paraszti rend mély átalakulása a XII—XIII. században nemcsak a népességnövekedés következménye, hanem nagy része volt benne a kereskedelem fellendülésének, a városok növekedésének".[63] A polgári gazdaságtörténetírás azonban egyfelől nem mutat rá arra, hogy az említett tények részben maguk is a társadalmi munkamegosztás előrehaladásával, az áru-pénzviszonyok fejlődésével kapcsolatban léptek fel; másfelől nem különbözteti meg az alapvető folyamatot a másodlagos jelentőségű körülményektől; végül — és kiváltképpen — elhallgatja, hogy a települési mozgalmakban, elvándorlásban a parasztság osztályharca jutott kifejezésre. Ezen a ponton is hangsúlyoznunk kell, hogy a súlyos jobbágyi alávetettségből való felemelkedést — amelynek feltételeit a gazdasági fejlődés vázolt menete érlelte meg — jelentős részben éppen a parasztság osztályharca kényszerítette ki, váltotta valóra: az osztályharc különböző formái, a robotmunka hanyag teljesítésétől kezdve a szökésen, elvándorláson keresztül egészen a nyíltan feltörő antifeudális parasztfelkelésekig. — Vannak végül napjainkban olyan burzsoá gazdaságtörténészek, akik a szabadabb paraszti viszonyok kialakulását a XIV—XV. századi Angliában *alapvetően* a népességnek a (járványok s egyéb csapások okozta) megfogyatkozásából vezetik le, és két-három kisszámú s ezért szerencsés nemzedékről beszélnek. Ezek a pusztulás egyes kétségtelen tényeiből (pl. a XIV. század közepén) a népesség tartós, a XIV. század elejétől a XV. század utolsó negyedéig tartó csökkenésének kellően meg nem alapozott hipotézisét állították fel, és reakciós politikai célzattal a „malthusi igazságok nagy történelmi illusztrációjáról" írnak.[64]

Mik voltak Nyugat-Európában a feudális függőség enyhülésének legfőbb tényei és eredményei a jelzett időszakban?

Angliában a XV. századra gyakorlatilag bekövetkezett az end of villainage,[65] a villain-viszony megszűnése. A parasztság jelentős része a személyi függés alól lényegileg felszabadult, a lordnak

meghatározott pénzjáradékkal (rents) tartozó, örökbérlő jellegű kisbirtokossá: copy-holderré küzdötte fel magát. A copy-holderek birtoklása immár nem a szokásjogon (custom), hanem írásbeli dokumentumon, a földesúri bíróság irataiba való bejegyzésen (copy of the court roll), mintegy szerződésen nyugodott, azonban a királyi bíróság (common law) által nem volt biztosítva, s átörökítése esetén a lord bizonyos szolgáltatásra tarthatott igényt.[66] Mellettük számosan voltak valóságos bérlők: lease-holderek, farmerek (e szó eredeti értelmében[67]), több generációra, vagy élethossziglan, vagy meghatározott időre szóló, esetleg bármikor felmondható bérleti szerződéssel;[68] valamint immár szabad parasztok: free-holderek — főleg olyanok, akik járadék-kötelezettségüket egyszer s mindenkorra megváltották, s ezzel a birtokukban levő föld köztörvényileg elismert, a lord számára csak névleges fizetséget teljesítő tulajdonosaivá váltak.[69] A Tudorok idejére azután a villain-viszony jogi kuriózummá vált; számuk ekkor már aligha múlta felül a népesség egy százalékát.[70]

A fejlődés Franciaországban is a serfeknek a seigneur személyi hatalma alól történő felszabadulása felé mutatott — kezdve a királyi uradalmakon, folytatva a magánföldesúri birtokokon — a vilain (vilain-franc) állapoton keresztül, a személyileg szabad, járadék (cens) fizetésére kötelezett, földjét örökjoggal használó, örökbérleti jellegű viszonyban levő birtokos (censitaire), illetve a tényleges bérlői (fermier) viszony felé, bár az angliainál némileg lassúbb ütemben. Mindenesetre a XV. századra Észak- és Nyugat-Franciaországban a parasztság nagyobb része személyileg szabad állapotba emelkedett, bár Közép- és Kelet-Franciaországban a servage továbbra is jelentős szerepet töltött be.[71]

Hasonló folyamat figyelhető meg a XII—XIII. századi Németországban is:[72] a Leibeigenschaft fellazulása, fokozatos átmenete — olykor a függés némileg enyhébb formáját jelentő Hörigkeiten át — a személyileg szabad, járadékot (Zins) fizető, viszonylag szilárdan birtokoló, mintegy örökbérleti szerződéses viszonyban levő paraszt (Zinsbauer, Erbzinsbauer), illetve — különösen Németország északnyugati területein, pl. Alsó-Szászországban — a valóságos bérlő (Pachtbauer, Pächter, Meier[73]) állapotához.[74] A német parasztságra nehezedő nyomás azonban csakhamar újra súlyosodni kezdett;[75] a XV. század közepétől pedig — különösen Délnyugat-Németországban — olyan földesúri támadás bontakozott ki, amely nemcsak a kizsákmányolás növelésére, hanem a jobbágyság egész szociális-jogi helyzetének

visszafejlesztésére, személyi és birtoklási-átörökítési jogainak csorbításával mintegy a Leibeigenschaft visszaállítására irányult,[76] s közvetlen kiváltója lett a nagy német parasztháborúnak (1525).[77]

Ezen a ponton röviden ki kell térnünk a bérleti viszony kérdésére, a középkori — és a későbbi — európai agrártörténet ez igen bonyolult problematikájának legalább egyik, közvetlen idevágó vonatkozására. A bérleti viszonyt felfoghatjuk szélesebb és szorosabb értelemben. Szélesebb értelemben bérleti jellegű viszonyról, (örök)bérleti jellegű birtoklásról van szó már akkor, amikor a feudális földjáradék formái közül a pénzjáradék kerül előtérbe, a régi paraszti föld (jobbágytelek) után teljesítendő fizetség (census, cens, Zins) túlnyomóan vagy jelentős részben a pénzformát ölti, s a parasztnak a feudális úrtól való függése lényegileg e járadék rendszeres, szerződésszerű szolgáltatásának kötelezettségévé enyhül. Erre vonatkozik Marx idézett megállapítása arról, hogy a pénzjáradék fokán a „földet megművelő birtokosból a valóságban puszta bérlő lesz,"[78] ebben az értelemben tekinthetjük a copy-holdert, censitaire-t, Zinsbauert mintegy a régi paraszti föld bérlőjének, éspedig általában örökös bérlőjének, örökbérlő jellegű birtokosának. Szorosabb értelemben pedig bérlet akkor jön létre, amikor a földesúr forma szerint, szerződés útján, pénzben (vagy terményben, esetleg vegyesen) meghatározott járadék ellenében enged át parasztoknak — vagy másoknak — valamely földterületet, elsősorban az addig önkezelésben tartott urasági föld egyes részeit vagy művelésbe még be nem vont földdarabokat, éspedig általában meghatározott időre; így állnak elő a valóságos bérlők: a lease-holderek, fermier-k, Pächterek. — A bérleti jellegű birtoklás és a tényleges bérlet között azonban a középkori faluban számos átmeneti fokozat adódott, úgyhogy nemegyszer szinte lehetetlen megállapítani, melyik kategóriáról van szó. Gyakran előfordult ugyanis, hogy nem urasági földön, hanem régi paraszti földön létesült bérleti viszony: a paraszt egyszerűen a régi Zinshufét kapta vissza a földesúrtól Zeitpachtgutként; de sok példa van arra is, hogy az urasági föld egyes parcellái nem valóságos bérlet, hanem cenzusköteles telekföld (censive) gyanánt kerültek paraszti használatba. Másrészt — noha a Leibeigenschaft fellazulásával a Zinsgut általában öröklődővé vált — előfordult élethosszig tartó (Fallehen, Gnadenlehen, Leibgedingsgut) vagy éppen bármikor felmondható (Freistift, tenure at will) formában is, és ezen a

vonalon igen közel került az élethossziglan, illetve a meghatározott időre szóló tényleges bérlethez (Vitalpacht, illetve Zeitpacht). Eléggé határozott tendenciaként figyelhető meg továbbá — pl. Északnyugat-Németországban, de a német kolonizáció területein is —, hogy a bérlők öröklési jogra tettek szert földjükön, s az Erbpacht és Erbzins között azután elmosódott a határvonal.[79] Még kevésbé szabad szem elől tévesztenünk, hogy a paraszti bérlők sokszor egyúttal telekbirtokosok is voltak — angol forrásokban pl. a bérlő neve mellett sűrűn szerepel az a megjegyzés, hogy az adott területet „azon a földön kívül" bérlik, amellyel mint telekkel rendelkeznek[80] —, s az urasági földből bérelt darabok nemegyszer gyakorlatilag összeolvadtak a régi paraszti gazdasággal.[81] Ha végül figyelembe vesszük, hogy a parasztoktól bérelt földre — a járadékfizetés mellett — olykor még egyéb, a paraszti kézben levő földeket általában terhelő egyes feudális kötelezettségek is nehezedtek, pl. átörökítéssel vagy a robotmunka maradványaival kapcsolatban[82], akkor nyilvánvalóvá válik egyfelől az, hogy a paraszt bérleti jellegű birtoklása és tényleges kisbérlete az élet sokszínű valóságában gyakran összemosódott; másfelől az, hogy a paraszti bérlők zöme, főleg a kisebb földdarabok bérlői — kétségtelenül szabadabb helyzetük ellenére — maguk sem mentesültek bizonyos földesúri függéstől.[83]

A bérleti viszonyról elmondottak is arra vallanak, hogy a XII—XV. századi nyugat-európai agrárfejlődés röviden jellemzett folyamata általában nem jelentett „parasztfelszabadulást" — miként ezt polgári történetíróknál nemegyszer olvashatjuk[84] — hanem túlnyomóan csak a feudális függőség súlyosabb fokáról: a villain, serf, leibeigen állapotból enyhébb fokra, viszonylag szabadabb helyzetbe, örökbérleti jellegű viszonyba (vagy tényleges bérleti viszonyba) való felemelkedést. Ezt az emelkedést alapvetően a munkajáradék megszűnése vagy legalábbis erős visszaszorulása, a pénzjáradék uralkodóvá válása vagy legalábbis előtérbe jutása, s ezzel összefüggésben a földesúrtól való *személyi* függésnek, az ebből származó korlátozások és szolgáltatások nagy részének megszűnése jellemezte. A pénzjáradékra való áttéréssel a mainmorte, formariage stb. maga is egyszerű pénzszolgáltatássá, illetve egyszer s mindenkorra megválthatóvá lett; a telkét örökletesen birtokoló-bérlő paraszt ingóságainak, munkaeszközeinek tulajdonosává vált.[85] Ez emelkedés ellenére a nyugat-európai parasztság zöme — eltekintve

az angol free-holderektől — továbbra is feudális kizsákmányolás alatt maradt, feudális járadék fizetésére volt kötelezve, s nem vált földjének szabad tulajdonosává; az általa birtokolt (vagy bérelt) *föld* alapján továbbra is függőségben — még ha a korábbinál jóval enyhébb függőségben — maradt a feudális földesúrtól.[86] Ezen a ponton el kell oszlatni azt a zavart, amelyet néha a magyar terminológia is okoz, hogy ti. nyelvünk a feudális viszony súlyosabb és enyhébb formáját egyaránt a jobbágy, illetve jobbágyság szóval illeti. Így azután a Leibeigenschaft megszűnéséről szóló német szöveget gyakran a „jobbágyrendszer megszűnése" vagy a „jobbágyság megszűnése" szavakkal fordítják magyarra, holott csupán a feudális viszony *súlyosabb formájának* megszűnéséről van szó, nem a feudális viszonyéról általában.

Rá kell mutatni továbbá arra is, hogy az áru-pénzviszonyok térhódítása, a pénzjáradék elterjedése a jobbágyság számára nemcsak emelkedést, függőségének enyhülését, a gazdaságon kívüli kényszer gyengülését, a termelés fejlesztésében való növekvő érdekeltségét hozta, hanem gyakran a kizsákmányolás növekedését is, minthogy az urasági udvar szükséglete ennek immár nem szabott határt. A jobbágyoknak a többletterméken kívül nemegyszer a szükséges termék egy részét is áruba kellett bocsátaniuk, hogy a pénzjáradékot kifizethessék.[87] Bérleti viszony létesítése régi paraszti telekföldön olykor éppen a földesúri kizsákmányolás fokozását szolgálta, ami a hagyományos birtoklási körülmények mellett nehezebben lett volna megvalósítható.[88] Különösen figyelemre méltó, hogy — ha már a termékjáradékkal kapcsolatban fellépett[89] — az árugazdaság fejlődésének talaján a pénzjáradék elterjedésével szoros összefüggésben, általában és törvényszerűen előrehaladt a közvetlen termelők vagyoni rétegeződése, differenciálódása: a parasztok számottevő rétegei szegényedtek el, csupán csekély, megélhetésüket nem biztosító földet tartva meg kezükben — miközben az addiginál tágabb lehetőségek nyíltak egy vagyonos falusi réteg kialakulására, amely a létfenntartását szolgáló eszközökön, „munkabérén" és a földesúrnak fizetendő járadékon túl többletre, „profitra" is szert tett.[90] Az angol faluban pl. — ahol, mint utaltunk rá, korán megjelentek az áru-pénzviszonyok kezdetei — már a feudalizmus virágzásának századaiban a parasztságon belül eléggé jelentős vagyoni különbségeket világítottak meg az agrártörténeti kutatások. Már a XI. század végéről származó „Domesday Book" is említi a csupán csekély, né-

nány acre terjedelmű földecskével rendelkező cotterek (cottarii) rétegét,[91] akiknek a száma a XIII. században az árugazdaság fejlődésével megnövekedett.[92] S ha ekkor még a villainek többsége 30 acre nagyságú telket (virgate), illetve 15 acre terjedelmű féltelket tartott birtokában,[93] akkor ezt a XIV—XV. század során egyre inkább a paraszti föld nagyságának tarka sokfélesége váltotta fel: néhány acre-tól 60 acre-ig, sőt azon túl is.[94]

*

A földjáradék formaváltozásainak a XV. század végéig vázolt menete, a pénzjáradék előtérbe kerülése Nyugat-Európában — ha nem is vezetett a termékjáradék, de még a robot teljes eltűnéséhez sem, s nem változtatott a termelési és járadékviszonyok alapvető, feudális jellegén — mégis igen fontos folyamatokat jelzett. A nyugat-európai országok agrárstruktúrájának fő jellemzőjévé a kis- és középgazdaság, döntően, ha nem is kizárólag, a paraszti gazdaság túlsúlya vált. A mezőgazdasági árutermelés kifejlődésének fő vonalává a — továbbra is feudális kizsákmányolás alatt álló, de a személyi alávetettségből kibontakozó — paraszt árutermelése lett. A társadalmi munkamegosztás, a városi ipar és kereskedelem fejlődésével a város és falu árupiaci kapcsolata nagyrészt a paraszti gazdaságon keresztül valósult meg. A földesúri nagybirtok (manor, seigneurie, Grundherrschaft) ugyan fennmaradt, de nem mint mezőgazdasági nagyüzem, hanem túlnyomóan vagy olykor teljesen mint egy sor paraszti kisüzem konglomerátuma, a feudális járadék nagy területről való biztosításának szervezete, a parasztról behajtott szolgáltatások — jelentős részben pénzfizetségek — szubsztrátuma.[95]

Másrészt — ahogyan Marx, miután leszögezte, hogy a pénzjáradék fokán továbbra is kapitalizmus előtti viszonyról, kapitalizmus előtti járadékról van szó, elvi elemzését folytatva nyomatékosan hangsúlyozza — a pénzjáradék mindazonáltal „már utolsó formája és egyszersmind felbomlási formája"[96] a kapitalizmus előtti járadéknak. Miért utolsó és egyúttal felbomlási formája? Mert — összefüggésben éppen a parasztság differenciálódásának említett előrehaladásával, a profit kifejlődésének nagyobb lehetőségeivel a földjáradék „háta mögött" — alapul szolgál olyan változásokhoz, amelyek már túlmutatnak a feudalizmuson, a feudális földjáradékon: a tőkés visszonyok felé.

E változások vizsgálata azonban már nem a jelen tanulmány feladata.

[1] *Marx:* A tőke. III. köt. Kossuth Könyvkiadó 1961. 767. old.
[2] Ugyanott, 760., 761—762. old.
[3] Ugyanott, 757. old.
[4] Ugyanott.
[5] Ugyanott, 763. old.
[6] Ugyanott, 765. old.
[7] Ugyanott, 764. old.
[8] Ugyanott, 765. old.
[9] *Marx:* A tőke. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1961. 664. old.
[10] Pl. *H. Sée:* Französische Wirtschaftsgeschichte. I. köt. Jena 1930. 13. old.; *A. Dopsch:* Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Bécs 1938. 51. old. — Vö. *Horváth Pál:* A középkori falusi földközösség történetével foglalkozó polgári történeti-jogtörténeti irodalom néhány kérdése. Századok, 1960. 1—3. sz. 136. és köv. old.
[11] Alapvető elemzését adja Engels: A mark. Lásd *Engels:* A német parasztháború. Szikra 1949. 153. és köv. old. III. sz. melléklet.
[12] A munkajáradékkal kapcsolatban utal arra, hogy azt elvontan vizsgálja: olyan feltétellel, hogy „ezen kívül a közvetlen termelő nem fizet további járadékot a földtulajdonosnak" *[Marx:* A tőke. III. köt. 759. old.]; a termékjáradékot illetően kifejezetten hangsúlyozza, hogy emellett ott vannak a korábbi formának, a munkajáradéknak a csökevényei [ugyanott, 762. old.]; a pénzjáradékra való átmenetet is világosan úgy tárgyalja, mint amely nem jelenti szükségképpen a naturális járadékformák teljes kiküszöbölését [ugyanott, 765. old.].
[13] *J. Kulischer:* Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. I. köt. München—Berlin 1928. 53—54. old.; *Н. П. Грациянский:* Крепостное крестьянство на поместьях аббатства св. Германа в начале IX столетия. Из социально-экономической истории западно-европейского средневековья. Moszkva 1960. 110. és köv. old. — Hogy a robot különböző nemei a Karoling-kori nagybirtokon a jobbágyok különböző kategóriáinak feleltek meg, arra nézve lásd *Е. А. Косминский—С. Д. Сказкин:* История средних веков. I. köt. Moszkva 1952. 137—138. old.
[14] *R. Kötzschke:* Studien zur Verwaltungsgeschichte der Grossgrundherrschaft Werden. Lipcse 1901. 7. és köv. old.; Salhof und Siedelhof

im älteren deutschen Agrarwesen. (Aus dem Nachlass hrsg. von H. Helbig.) Berlin 1953.

[15] Lásd pl. *K. Lamprecht:* Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter. I. 2. köt. Lipcse 1886. 745—746. old.; *G. Below:* Probleme der Wirtschaftsgeschichte. 2. kiad. Tübingen 1926. 33—34. old. — Vö. *G. Brodnitz:* Englische Wirtschaftsgeschichte. I. köt. Jena 1918. 58. old.

[16] *W. J. Ashley:* Englische Wirtschaftsgeschichte. I. köt. Lipcse 1896. 5—6. old.; II. köt. 283. old. — Vö. *R. G. Lennard:* The hidation of „demesne" in some Domesday entries. The Economic History Review. Second Series. VII. köt. 1954.

[17] *Brodnitz:* Id. mű, I. köt. 27—28., 32—33. old.; *E. Lipson:* The Economic History of England. I. köt. 9. kiad. London 1947. 33—34. old. — Az angol és francia feudális nagybirtok struktúrájának, járadékviszonyainak egybevetésére lásd *M. Bloch:* Seigneurie française et manor anglais. Párizs 1960.

[18] *Ashley:* Id. mű, I. köt. 7—9. old.; *Brodnitz:* Id. mű, I. köt. 35—39. old.; *Lipson:* Id. mű, I. köt. 36—41. old.; *Е. А. Косминский:* Эволюция форм феодальной ренты в Англии в XI—XV веках. Вопросы Истории, 1955. 2. sz. 47. old.; *М. А. Барг:* Нормандское завоевание и становление крепостничества в Англии. Ugyanott, 1957. 7. sz. 92., 95. old.

[19] Egyébként a szétszórtság — ahogyan ezt Maurer és Inama-Sternegg korábbi nézeteivel szemben már Lamprecht kimutatta — nemcsak a terra dominicalist (illetve az egyes jobbágytelkeket), hanem többnyire az egész Grundherrschaftot jellemezte. Territoriálisan zárt, egységes birtokkomplexum ez időben még kevéssé akadt: ugyanannak a földesúrnak a jobbágytelkei számos faluban voltak szétszórva — viszont egyazon községben gyakran több Grundherr rendelkezett járadékköteles jobbágycsaládokkal. *[Lamprecht:* Id. mű, I. 2. köt. 739. old.; *Kulischer:* Id. mű, I. köt. 55. old.; *Косминский—Сказкин:* Id. mű, 134. old.; stb.]

[20] A földesúri udvarban élt szolgák, cselédek (servi quotidiani, dagescalci) is részt vettek az úri föld megművelésében, de mezei munkájuknak jóval kisebb szerepe volt, mint a jobbágyok robotjának. [Vö. *Kulischer:* Id. mű, I. köt. 52. old.; *H. Pirenne:* Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Europas im Mittelalter. Bern é. n. 63. old.] — Megjegyzendő még, hogy a feudális munkajáradéknak a terra dominicalis megművelésére fordított mezőgazdasági roboton kívül számos egyéb nemével is találkozunk: az urasági udvarban, vár körül teljesítendő szolgálattal, építési, fuvarozási teherrel stb. Utóbbiakat egyes francia gazdaságtörténészek corvée seigneuriale-nak nevezik az önkezelésű úri gazdaságban felhasznált corvée domaniale-lal szemben. [Lásd pl. *L. Génicot:* L'économie rurale namuroise au bas moyen âge. 1199—1429. Louvain 1943. 115—116. old.] Ez egyéb robotfajták olykor jelentős súllyal nehezedtek a jobbágyokra; az agrárstruktúra jellege és fejlődése, a földjáradék formaváltozásai szempontjából azonban a „domaniális" robotnak volt meghatározó szerepe.

[21] *Kulischer:* Id. mű, I. köt. 114. old.

[22] *A. Dopsch:* Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit vornehmlich in Deutschland. II. köt. 2. kiad. Weimar 1922. 286—288. old.;

Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte. Bécs 1930. 236—239. old.; stb. — Vö. *H. Hon-Firnberg:* Lohnarbeiter und freie Lohnarbeit im Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit. Baden—Bécs 1935. 1. és köv. old.

[23] A Dopsch-féle nézetek angol variációjának cáfolatára lásd *Косминский* id. cikkét [Вопросы Истории, 1955. 2. sz.]. valamint *С. Д. Сказкин:* К вопросу о генезисе капитализма в сельском хозяйстве Западной Европы. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1959. г. Moszkva 1961. 24. old.

[24] Vö. Engels: A mark. Lásd *Engels:* A német parasztháború. 166. old.

[25] Vö. *Marx:* A tőke. III. köt. 761. old.

[26] *Pirenne:* Id. mű, 68—69. old.; *F. Lütge:* Die Agrarverfassung des frühen Mittelalters. Jena 1937. 191. old.; *Косминский—Сказкин:* Id. mű, 137. old.

[27] *Below:* Id. mű, 52. old.; *Косминский—Сказкин:* Id. mű, 151. old.

[28] Pl. *R. Kötzschke:* Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters. Jena 1924. 372. old.

[29] Pl. *Sée:* Id. mű, I. köt. 6. old.

[30] *Below:* Id. mű, 52. old.

[31] *Pirenne:* Id. mű, 64—65. old.

[32] Pl. *Brodnitz:* Id. mű, I. köt. 57. old.

[33] Pl. *L. Brentano:* Eine Geschichte der wirtschaftlichen Entwicklung Englands. I. köt. Jena 1927. 346. old.

[34] *Косминский—Сказкин:* Id. mű, 165. old.; *J. Kuczynski:* Allgemeine Wirtschaftsgeschichte. Berlin 1951. 117. old.; *H. Mottek:* Wirtschaftsgeschichte Deutschlands. I. köt. Berlin 1957. 87. old.

[35] *Pirenne:* Id. mű, 16. old.; *Sée:* Id. mű, I. köt. 4. old.; *Косминский—Сказкин:* Id. mű, 138., 165., 363. old.; *Ch. E. Perrin:* Le servage en France et en Allemagne. X. Congresso Internazionale di Scienze Storiche. Róma 1955. Relazioni. III. köt. 213—246. old.; stb.

[36] *Kulischer:* Id. mű, I. köt. 120—126. old.; *Pirennne:* Id. mű, 62—63. old.; *Kötzschke:* Id. mű (1924), 235—238. old.; *Косминский—Сказкин:* Id. mű, 151. old.; stb.

[37] Erre nézve a polgári gazdaságtörténészek közül a legvilágosabb előadást lásd *Below:* Id. mű, 51—59. old. — Ugyanezt a megkülönböztetést alkalmazza a szovjet történetírás, így *Косминский—Сказкин:* Id. mű, 151. old.; stb.

[38] *Marx:* A tőke. III. köt. 758. old. — Vö. Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Lásd *Lenin* Művei. 3. köt. Szikra 1956. 187. old.

[39] *Marx:* A tőke. I. köt. 222. old.

[40] *Marx:* A tőke. III. köt. 758. old. — Vö.: „Ennek a kényszernek [ti. a gazdaságon kívüli kényszernek] a formái és fokai a legkülönbözőbbek lehetnek, a jobbágyi helyzettől [az eredeti orosz szövegben: от крепостного состояния] egészen a paraszt rendi jogfosztottságáig." [*Lenin* Művei. 3. köt 187. old.] — A munkajáradék és a Leibeigenschaft összefüggését ugyanakkor nem szabad mereven értelmezni, hanem dialektikusan kell felfogni. „Az a sajátos gazdasági forma, amelyben a meg nem fizetett többletmunkát a közvetlen termelőkből kisajtolják, meghatározza az uralmi és szolgasági viszonyt, ahogyan az közvetlenül magából a

termelésből kisarjad és meghatározó módon ismét visszahat erre." [*Marx:* A tőke. III. köt. 759. old.]

[41] *Ashley:* Id. mű, I. köt. 25—27. old.; *F. W. Maitland:* History of a Cambridgeshire Manor. The English Historical Review. IX. köt. 1894. 423. old.; *Brodnitz:* Id. mű, I. köt. 63., 81—82., 95—96. old.; *Lipson:* Id. mű, I. köt. 118—121. old.

[42] *Marx:* A tőke. I. köt. 664. old.

[43] *Pirenne:* Id. mű, 85., 220. old.

[44] *G. Duby:* Le grand domaine de la fin du moyen âge en France. Première Conférence Internationale d'Histoire Économique. Stockholm 1960. 335., 337. old. — A terra dominicalis, valamint eddig művelésbe nem vont földdarabok növekvő mértékű bérletbe bocsátására a XIV—XV. századi Franciaországban lásd még *Sée:* Id. mű, I. köt. 38—39. old.

[45] A szövegben idézett mondatokat a következő összefüggésben olvashatjuk: „Angliához hasonlóan Franciaországban is a nagy hűbéri birtokok végtelen sok kis gazdaságra oszlottak, de olyan feltételekkel, amelyek a falusi népre hasonlíthatatlanul kedvezőtlenebbek voltak. A XIV. század folyamán elterjedtek a bérletek, *ferme*-ok vagy *terrier*-k. Számuk állandóan növekedett, jóval 100 000 fölé. A termék $^1/_{12}$ részétől $^1/_5$ részéig váltakozó földjáradékot fizettek pénzben vagy természetben. A terrier-k hűbérbe, alhűbérbe stb. adott birtokok (fiefs, arrière-fiefs) voltak, az uradalmak értéke és terjedelme szerint . . ." [*Marx:* A tőke. I. köt. 689. old. 229. sz. jegyzet.] Marx tehát itt egyrészt a XIV—XV. századi franciaországi agrárstruktúrának — az angliaihoz hasonló — fő jellemvonását emeli ki: a parasztgazdaság messzi túlsúlyát, ami részben éppen az urasági föld paraszti használatba-bérletbe bocsátásának (bail à ferme) növekvő mértékével függött össze. Másrészt a bérletrendszer térhódításának egy — jellegében az előbbitől eltérő, de történetileg vele nem ritkán egybemosódó — változatára utal: amikor a seigneur nem csupán az urasági föld darabjait, hanem magának az uradalomnak egyes részeit (az ott élő jobbágyok telkeivel együtt) adja bérbe járadék ellenében „kis zsarnokoknak" — nemeseknek, polgároknak, vagyonosabb falusiaknak. A bérletnek ez a „hűbéri" formája más országokban is megjelent, de a legelterjedettebbnek és a legtartósabbnak éppen Franciaországban bizonyult. [Vö. e kötet „A tőkés földjáradék keletkezése a nyugat-európai agrárfejlődésben" című tanulmányának 62. sz. jegyzetével.]

[46] *K. Th. Inama-Sternegg:* Deutsche Wirtschaftsgeschichte. III. 1. köt. Lipcse 1899. 203—205., 248—257. old.; *Lamprecht:* Id. mű, I. 2. köt. 773—774., 862—863. old.; *W. Wittich:* Die Grundherrschaft in Nordwestdeutschland. Lipcse 1896. 317. és köv. old.; *Below:* Id. mű, 60. old.; *Th. Mayer:* Deutsche Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters. Lipcse 1928. 109. és köv. old.; *F. Lütge:* Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Berlin 1952. 98. és köv. old.; *F. Weibels:* Die Großgrundherrschaft Xanten im Mittelalter. Krefeld 1959.; stb.

[47] Már a XII. századból is idézhetünk földesúri panaszokat a robotmunka hanyag, nem megfelelő teljesítéséről. Mauermünster apátja pl. „a robotosok gondatlansága, restsége és lustasága miatt" a munkaszolgáltatást pénzfizetséggé változtatta. [Idézi *A. Dopsch:* Herrschaft und Bauer in der deutschen Kaiserzeit. Jena 1939. 126. old.] A jobbágyok-

nak a robotoltatással szemben érzett különleges gyűlöletére, ellenszegülésére, ennek szerepére a munkajáradék csökkenésében lásd még *F. L. Ganshof:* Medieval agrarian society in its prime. The Cambridge Economic History of Europe. I. köt. Cambridge 1942. 295. old.

[48] Az önkezelésű gazdaság felbomlásának egyéb okaira, az urasági udvar élén álló tiszttartó önállósodására, illetve e tisztség megszüntetésére lásd *Lamprecht:* Id. mű, I. 2. köt. 873—874. old.; *Kulischer:* Id. mű, I. köt. 109—111. old.; *G. Below:* Geschichte der deutschen Landwirtschaft des Mittelalters in ihren Grundzügen. Jena 1937. 67., 160. old.

[49] *Косминский:* Id. cikk (Вопросы Истории, 1955. 2. sz.), 47. old.

[50] *Косминский — Сказкин:* Id. mű, 150—151. old.

[51] *Below:* Id. mű, 56. old.; *Wittich:* Id. mű, 319—320. old.; *Mottek:* Id. mű, 138—139. old.; stb. — Figyelembe kell venni ezzel kapcsolatban a termény-, illetve részesbérletet is, amelyre a szöveg később tér ki.

[52] *Ashley:* Id. mű, 27—30. old.; *Lipson:* Id. mű, I. köt. 89. és köv. old.; *Косминский:* Id. cikk, 60. old.

[53] *Kulischer:* Id. mű, I. köt. 119—120. old.; *M. Bloch:* Les caractéres originaux de l'histoire rurale française. 2. kiad. Párizs 1955. 95. és köv. old.; stb. — Bloch nézeteivel vitázik ugyan, ám éppen a robotterhek pénzbeli megváltásának, sőt a termékjáradék kommutációjának kezdeteiről tanúskodó adatokat közöl a XII. századi Elszászra nézve *H. Dubled:* Administration et exploitation des terres de la seigneurie rurale en Alsace aux XIe et XIIe siècles. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1960. 4. sz. 447—453. old.

[54] *Inama-Sternegg:* Id. mű, III. 1. köt. 314., 386. és köv. old., 407. és köv. old.; *Lamprecht:* Id. mű, I. 2. köt. 778., 782., 787., 795., 865. old.; *Wittich:* Id. mű, 321. old.; *Below:* Id. mű (1926), 45—49. old.

[55] *E. A. Косминский:* Основные проблемы западно-европейского феодализма в советской исторической науке. Moszkva 1955. 21, 25. old. — Szerző itt Английская деревня в XIII веке (Moszkva—Leningrád 1935.) és Исследования по аграрной истории Англии XIII века (Moszkva—Leningrád 1947.) című műveire hivatkozik, melyekben a kérdés részletes marxista tárgyalását nyújtotta. — Vö. *M. M. Postan:* The famulus. The estate labourer in the twelfth and thirteenth centuries. The Economic History Review, 1954. Supplement 2.

[56] Lásd e kötet „A magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a nyugat-európaitól" című tanulmányának I. részét.

[57] *Косминский:* Id. cikk (Вопросы Истории, 1955. 2. sz.), 53—57. old.; *М. А. Барг:* О так называемом „кризисе феодализма" в XIV—XV веках. Вопросы Истории, 1960. 8. sz. 110—113. old.

[58] *Косминский:* Id. cikk, 48. old.

[59] *Marx:* A tőke. I. köt. 687. old. és III. köt. 769—770. old.

[60] *Brentano:* Id. mű, I. köt. 346. old.

[61] *Sée:* Id. mű, I. köt. 38—39., 84—85. old.; *G. Sicard:* Le métayage dans le Midi toulousain à la fin du moyen âge. Toulouse 1957.; *Duby:* Id. mű, 338—339. old.; *Inama-Sternegg:* Id. mű, III. 1. köt. 255—257., 384—385., 393—395. old.; *Dopsch:* Id. mű (1939), 71., 76., 132., 149. old.; *Below:* Id. mű (1926), 56. old.; *Ph. Dollinger:* L'évolution des classes rurales en Bavière. Párizs 1949. 143—145. old.

[62] Minderről összefoglalóan lásd *Kulischer:* Id. mű, I. köt. 126–135. old.

[63] *Pirenne:* Id. mű, 69–81. old.

[64] E koncepció szerint, amely a mai nyugati gazdaságtörténetírás előterében áll, az ún. kései középkort – a XIV–XV. századot jelöli így a polgári történettudomány – a népesség megfogyatkozása, a terményárak s a földjáradék csökkenése, jelentős földterületeknek a mezőgazdasági termelésből való kiesése, pusztásodása, egyszóval gazdasági hanyatlás (depresszió vagy éppen agrárkrízis) jellemezte, szemben a megelőző (a XIV. század elejéig tartó) s a következő (a XV. század végével kezdődő) korszak fellendülésével. Ezt a koncepciót az angol *M. M. Postan* [Revisions in economic history: the fifteenth century. The Economic History Review. IX. köt. 2. sz. 1939. 160. és köv. old.; Some economic evidence of declining population in the later Middle Ages. The Economic History Review. Second Series. II. köt. 3. sz. 1950. 221–246. old.; The Cambridge Economic History of Europe. II. köt. Cambridge 1952. 191–216. old.; stb.], a nyugatnémet *W. Abel* [Agrarkrisen und Agrarkonjunktur im Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert. Berlin 1935.; Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters. 2. kiad. Stuttgart 1955.; stb.] és mások fejtették ki; számosan részletkutatásokban is alkalmazták. [Pl. *H. Dubled:* Conséquences économiques et sociales des „mortalités" du XIVe siècle, essentiellement en Alsace. Revue d'Histoire Économique et Sociale, 1959. 3. sz. 273–294. old.] Az idézett munkák gazdag anyagot és hasznos részmegállapításokat tartalmaznak, de alapkoncepciójuk elfogadhatatlan, amennyiben a gazdasági fejlődést a középkorban is ciklikus menetűnek tüntetik fel, s a történeti folyamat fő mozgató erejét a népesség alakulásában látják, amit a termelési módtól elvonatkoztatva vizsgálnak. – Postan és Abel felfogásának marxista bírálatára lásd *Косминский* idézett folyóiratcikkét és Были ли XIV и XV века временем упадка европейской экономики? Средние Века. X. köt. Moszkva 1957.; továbbá *Барг:* Id. cikk (Вопросы Истории, 1960. 8. sz.), 94. és köv. old.

[65] „Angliában a jobbágyság (az eredeti német szövegben: Leibeigenschaft) a XIV. század végén ténylegesen eltűnt." *[Marx:* A tőke. I. köt. 663–664. old.]

[66] *Brodnitz:* Id. mű, I. köt. 96. old.; *Brentano:* Id. mű, I. köt. 328–329. old.; *Lipson:* Id. mű, I. köt. 154–155. old.

[67] A farmer (fermor, firmarius) szó eredetileg olyan embereket jelentett, akik szerződésben megszabott járadék (firma) ellenében az urasági föld egy részét vagy egészét bérbe vették. [Lásd *Ashley:* Id. mű, II. köt. 284., 307–308. old.; vö. *Brentano:* Id. mű, I. köt. 346. old.]

[68] *Brodnitz:* Id. mű, I. köt. 81–82. old.; *Lipson:* Id. mű, I. köt. 150. old.

[69] *Lipson:* Id. mű, I. köt. 153–154. old.; *Косминский–Сказкин:* Id. mű, 391. old. – A XV. századi Anglia agrárviszonyai fő problémáinak marxista tárgyalását lásd *E. A. Косминский:* Вопросы аграрной истории Англии в XV веке. Вопросы Истории, 1948. 1. sz. 59–76. old.

[70] *Brodnitz:* Id. mű, I. köt. 97–98., 439. old.; *Brentano:* Id. mű, I. köt. 345–346. old.; *Lipson:* Id. mű, I. köt. 130–132. old.

[71] *Sée:* Id. mű, I. köt. 38–39. old.; *Kulischer:* Id. mű, I. köt. 147–150.

old.; *Косминский—Сказкин:* Id. mű, 314., 335. old.; *Duby:* Id. mű, 340—341. old. — Megjegyzendő, hogy utóbbi is nagy jelentőséget tulajdonít a „népesedési zavaroknak" a XIV—XV. századi franciaországi agrárfejlődésben: a paraszt számára kedvezőbb censitaire-viszony létrejöttében (accensement), illetve az urasági föld zömének fermage-ba vagy métayage-ba bocsátásában. [Lásd erre nézve legújabb átfogó művét is: L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval. Párizs 1962.]

[72] Alapvető elemzését nyújtja Engels: A mark. Lásd *Engels:* A német parasztháború. 166. old.—Vö. Engels jegyzetével a „Tőke" I. kötetének 4. kiadásához [lásd *Marx:* A tőke. I. köt. 222. old.] és *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 421—423. old.

[73] Meiernek (maior) eredetileg a Fronhof, illetve a Grundherrschaft élén álló tiszttartót hívták (más néven: villicus, bailiff, seneschal); utóbb — mivel a földesúr önkezelésű gazdaságának korlátozásával közülük kerültek ki az első bérlők — a Meier szó a német nyelvterületen a bérlő (Pächter) értelmet nyerte. [Lásd *Below:* Id. mű (1926), 46. old. *Косминский—Сказкин:* Id. mű, 426. old.]

[74] *Inama-Sternegg:* Id. mű, III. 1. köt. 208—210. old.; *Lamprecht:* Id. mű, I. 2. köt. 1193—1194. old.; *Below:* Id. mű (1926), 59—60. old.; *Wittich:* Id. mű, 317—318. old.; *Th. Knapp:* Gesammelte Beiträge zur Rechts- und Wirtschaftsgeschichte vornehmlich des deutschen Bauernstandes. Tübingen 1902. 396—399. old.; *Dollinger:* Id. mű, 122. old.

[75] Lásd pl. *Mottek:* Id. mű, 225—233. old.

[76] Engels: A mark. Lásd *Engels:* A német parasztháború. 167—168. old.; *М. М. Смирин:* Борьба за землю в юго-западной Германии в XV ив начале XVI века. Исторические Записки. 4. köt. Moszkva 1938.; О крепостном состоянии крестьянства и характере крестьянских повинностей в юго-западной Германии в XV. и в начале XVI века. Исторические Записки. 19. köt. Moszkva 1946.; stb. — Megjegyzendő, hogy a jobbágyság szociális-jogi visszavetésének tendenciája akkor még csak szórványosan járt együtt az úri magángazdaság kiszélesítésével. Jellemző viszont, hogy délnémet földesurak a XV. század folyamán elővételi jogot gyakoroltak a parasztgazdaság különböző terményeire (gabonára, állatra stb.) nézve, ami *árukereskedelmi* tevékenységükre vet fényt. [Vö. *Inama-Sternegg:* Id. mű, III. 1. köt. 282—283. old.; *Abel:* Id. mű, 127—128. old].

[77] A parasztháború leverése után a „második Leibeigenschaft" létesítésének tendenciája Németországnak nem délnyugati, hanem keleti (mintegy az Elba folyótól keletre eső) részein vált valóra. A fejlődés itt a nyugati területekétől eltérő irányba, az agrárviszonyok alakulásának már említett közép- és kelet-európai útjára kanyarodott, s a földesúri önkezelésű gazdaság (Gutswirtschaft), a roboton alapuló mezőgazdasági *árutermelés* nagyarányú kiterjedésére vezetett. — A „kelet-elbai" fejlődés XV. századi előzményeire lásd *H. Maybaum:* Die Entstehung der Gutsherrschaft im nordwestlichen Mecklenburg. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Beiheft 6. Stuttgart 1926.; *H. Mühlen:* Kolonisation und Gutsherrschaft in Ostdeutschland. Festgabe für H. Aubin. 1950. 88. és köv. old.; *Abel:* Id. mű, 54—57. old.; stb.— Legújabban *B. Zientara* [Kryzys agrarny w marchii wkrzańskiej w XIV

wieku. Z badań nad struktura rolnictwa krajów nadbał tyckich. Varsó 1961.] kimutatta, hogy Brandenburg (és Pomeránia) gabonakivitele Nyugat-Európa felé már a XIII. században s a XIV. század első felében is számottevő méreteket öltött; ez a — főleg városi polgárok közvetítette — kivitel pedig nagyrészt önkezelésű földesúri gazdaságok termelésére támaszkodott, amelyeket zsellérek (Kossäten) kényszerített bérmunkájával műveltek meg. Az árutermelő Gutswirtschaft fejlődését azután a XIV. század második felében visszavetette a terményárak csökkenése, jobbágytelkek és zsellérgazdaságok nagyarányú elnéptelenedése, a munkaerőhiány —, amely jelenségeket Zientara a beálló „agrárválság" megnyilatkozásának tekint, magáévá téve ezen a ponton Postan, Abel és mások felfogását. [Vö. a 64. és 95. sz. jegyzettel.] — A keletnémet Gutswirtschaft kibontakozására a XVI—XVII. században lásd e kötet „A magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a nyugat-európaitól" című tanulmányának jegyzeteiben idézett irodalmat.

[78] *Marx:* A tőke. III. köt. 765. old.

[79] A vonatkozó adatokra a 74. sz. jegyzetben megadott helyeken kívül lásd még *Sée:* Id. mű, I. köt. 84. old.; *Ashley:* Id. mű, II. köt. 291., 313. old.; *Duby:* Id. mű, 337. old.

[80] *Ashley:* Id. mű, I. köt. 27. old.

[81] *Косминский:* Id. cikk (Вопросы Истории, 1955. 2. sz.), 60. old.

[82] *Sée:* Id. mű, I. köt. 39., 85. old.

[83] Kevésbé vonatkozott ez a (falu vagyonosabb elemei, városi polgárok stb. közül kikerült) nagyobb bérlőkre, illetve a későbbi tőkés bérlők előfutáraira, akik — mint utaltunk rá — már a XIII—XV. században is feltűntek, s olykor éppen nem a földesúrnak teljesítendő szolgáltatásokat, hanem a parasztok feletti földesúri jogokat „örökölték". [Vö. *Marx:* A tőke. I. köt. 689. old.; *Ashley:* Id. mű, II. köt. 308. old.] — A bérletekkel kapcsolatos e további fő kérdésre a kisbérlet és a nagybérlet kérdésére azonban ezúttal nem térünk ki, mert utóbbi megerősödése, a tőkés bérleti rendszer kialakulása Angliában a XV. század után zajlott le, tehát túlmegy jelen tanulmány időbeli keretein. [Lásd e kötet „A tőkés földjáradék keletkezése a nyugat-európai agrárfejlődésben" című tanulmányát.]

[84] *Pirenne:* Id. mű, 184., 186. old.; *Brodnitz:* Id. mű, I. köt. 47. old.; stb.

[85] *Marx:* A tőke. III. köt. 764. old. — Vö. *Kulischer:* Id. mű, I. köt. 120—126. old.; *Pirenne:* Id. mű, 47. old.; *Косминский—Сказкин:* Id. mű, 335. old.

[86] A kérdés fogalmi tisztázására lásd a feudalizmus gazdasági alaptörvényéről szóló szovjet vitát: *Б. Ф. Поршнев:* К вопросу об основном экономическом законе феодализма. Вопросы Истории, 1953. 6. sz.; *М. М. Мейман—С. Д. Сказкин:* Об основном экономическом законе феодальной формации. Ugyanott, 1954. 2. sz.; és különösen a szerkesztőség vitazáró cikkét: Об основном экономическом законе феодальной формации (к итогам дискуссии). Ugyanott, 1955. 5. sz. — Az örökletes copy-hold, a censive, az Erbzinsgut legfeljebb „addig a maximális mértékig közelítette meg a szabad földmagántulajdont, ameddig a feudális termelési viszonyok korlátai között egyáltalán lehetséges volt". [*С. Д. Сказкин:* Классики марксизма-ленинизма о фео-

dalnoй sobstvennosti i vneэkonomicheskom prinuzhdenii. Srednie Veka. V. köt. Moszkva 1954. 5—14. old.]

[87] Ez persze nem jelenti azt, mintha a feudális járadék formaváltozásai, illetve pénzformájának uralkodóvá válása kapcsán általában és szükségszerűen a kizsákmányolás növekedése következett volna be; nem jelenti azt, mintha a feudális járadék rátájának emelkedése a feudalizmus törvényszerűsége lett volna. [Lásd erre nézve a feudalizmus gazdasági alaptörvényéről előbb idézett vitát a Вопросы Истории 1953—1955. évfolyamában.]

[88] Lásd pl. *Mottek:* Id. mű, 132., 235. old. — Megjegyzendő, hogy az ilyen átalakítás, bérleti viszonyba helyezés, ami Alsó-Szászországban már a XIII. században előfordult *[Wittich:* Id. mű, 324—325. old], a jobbágyi birtoklás szilárdságán is csorbát ütött, a földhasználat jogcímét gyengítette, s egyik láncszeme volt annak a földesúri támadásnak, amely a parasztság ellen Délnyugat-Németországban a XV. század közepétől fogva kibontakozott. [Vö. *Смирин:* Id. mű (1938), 208. és köv. old.]

[89] „Ezzel a járadékformával együtt nagyobb különbségek keletkeznek az egyes közvetlen termelők gazdasági helyzetében is." *[Marx:* A tőke. III. köt. 763. old.]

[90] Ugyanott, 765—766. old. — Vö. *Ф. Я. Полянский:* Экономическая история зарубежных стран. Эпоха феодализма. Moszkva 1954. 277. old.

[91] Lásd pl. *Lipson:* Id. mű, I. köt. 46—48. old.; *R. G. Lennard:* The economic position of the bordars and cottars of Domesday Book. The Economic Journal, 1951. — Megjegyzendő persze, hogy a jobbágyfalun belüli vagyoni egyenlőtlenség korai megjelenését nem lehet rögtön piaci kapcsolatok hatásának tulajdonítani, még kevésbé tőkés viszonyok keletkezése tanújelének tekinteni. A IX—XII. századi franciaországi források is gazdasági egyenlőtlenséget, telekdarabolódást mutatnak már a jobbágyságon belül. [Lásd pl. *Грациянский:* Id. mű, 118. old.; *Dubled:* Id. mű (1960), 453—454. old.] — A középkori jobbágyság rétegeződésének megítélése körül a szovjet történettudományban az utóbbi években tartalmas vita bontakozott ki, amely ugyan közvetlenül az oroszországi parasztság XVII—XVIII. századi differenciálódásának értékelését érinti, de a kérdéskomplexumot egészében, elvi vonatkozásaiban veti fel, s korai nyugat-európai előzményeire is visszatekint. *[В. К. Яцунский:* Генезис капитализма в сельском хозяйстве России. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1959 г. 30. és köv. old.; *Е. И. Индова — А. А. Преображенский — Ю. А. Тихонов:* Буржуазное расслоение крестьянства в России XVII—XVIII вв. История СССР, 1962. 3. sz. 80. és köv. old.; stb.]

[92] *Postan:* Id. mű (1950), 238. old.; *Косминский:* Id. mű (1955), 25. old.

[93] *Косминский:* Id. mű (1947), 286—287. old.

[94] *Brentano:* Id. mű, II. köt. 71—72. old.; *Lipson:* Id. mű, I. köt. 133—136. old.; stb. — Hasonló folyamatra a kontinentális országokban — bár az angliainál kisebb mértékben — lásd pl. *Sée:* Id. mű, I. köt. 39. old.; *Inama-Sternegg:* Id. mű, III. 1. köt. 50—51. old.; *Mottek:* Id. mű, I. köt. 141—143. old.

[95] Mindez azt jelenti, hogy a XIV—XV. század nem hanyatlást, hanem

jelentős fejlődést hozott. A Postan és Abel által hangsúlyozott (illetve túlhangsúlyozott) hanyatlási mozzanatok éppen e fejlődés talaján, a termelési és járadékviszonyoknak a feudális renden belül végbement átalakulása nyomán merültek fel, mint a pénzjáradékra való áttérésnek, az önkezelésű úri gazdálkodás felbomlásának kísérőjelenségei. [Vö. *Косминский:* Id. cikk (1957), 267. old.; *Барг:* Id. cikk (1960), 107. és köv. old.] Utalni kell itt még egyes marxista kutatók, elsősorban a csehszlovák *F. Graus* felfogására, aki a XIV—XV. századot mint a feudalizmus válságának, illetve első válságának korszakát próbálta jellemezni, s a válság fő okát éppen a pénzjáradékra való tömeges áttérésben jelölte meg. [Krise feudalismu ve 14 století. Sborník Historický. I. köt. Prága 1953. 65—121. old.; magyar fordítása: Középkori egyetemes történet. II. füzet. Bp. 1958. 130—179. old. — Lásd még *M. Małowist:* Zagadnienie kryzysu feudalizmu w XIV i XV w. w świetle naynowszych badań. Kwartalnik Historyczny. LX. köt. Varsó 1953. 86—106. old.]. Velük szemben joggal mutattak rá arra, hogy a XIV—XV. század folyamán a feudalizmus válságáról még nem lehetett szó, csak a feudális nagybirtok korábbi formájának válságáról, a „régi típusú" (jelentékeny terjedelmű földet úri önkezelésben tartó) manoriális-seigneurális gazdálkodás felbomlásáról. [*Барг:* Id. cikk (1960), 107. és köv. old.; *Сказкин:* Id. cikk (1961), 21. és köv. old.; vö. még *E. Werner:* Formen der Feudalrente auf dem Balkan: Makedonische Agrargeschichte und die sogenannte Krise des Feudalismus. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. Berlin 1959. 2. sz. 338—345. old.]

[98] *Marx:* A tőke. III. köt. 765. old.

A FEUDÁLIS AGRÁRVISZONYOK FEJLŐDÉSI SZÍNVONALA MAGYARORSZÁGON A XV. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A feudális földjáradék formaváltozásainak folyamata,[1] a feudális agrárviszonyok fejlődése Nyugat-Európában a XV. századra jelentős mértékben előrehaladt: olyan változásokhoz szolgált alapul, amelyek végső soron túlmutattak a feudalizmuson; olyan színvonalat ért el, amely a feudális rend bomlásának, kapitalista viszonyok létrejöttének ígéretét, perspektíváját rejtette magában.[2]

Felmerül a kérdés: milyen fokig fejlődött a feudális termelési mód ugyanez időre Közép- és Kelet-Európa országaiban; milyen fokig fejlődött Magyarországon? Elértük-e, megközelítettük-e a nyugat-európai színvonalat, vagy jelentékenyen elmaradtunk mögötte? Milyen perspektívát nyújtott ez idő tájt hazánk fejlődése?

A kérdés jogosultsága és fontossága nem szorul magyarázatra. E kérdés szemszögéből szándékozunk tehát a következőkben a magyarországi agrárviszonyok feudális fejlődésének a XV. század második felére elért színvonalát vizsgálat tárgyává tenni.

1

A XV. századi Magyarország — a feudális nagybirtok országa. A 60 leggazdagabb nagybirtokos, a bárók, 1440 körül, hozzávetőleges számítás szerint, az összes helységek kereken 40 százalékát tartották tulajdonukban;[3] a Magyarországon járó külföldieknek feltűnt a magánbirtokok nagy terjedelme: napokig utaztak ugyanannak a nagyúrnak a jószágán.[4]

De a feudális *tulajdonban* levő föld messze túlnyomó részét a parasztok tartották közvetlen *birtokukban*, használatukban.

A XIV. század eleje óta ugyan gyakrabban jelennek meg a földesúr önkezelésében levő, „ad proprium aratrum" [saját ekéjéhez] tartozó földdarabok;[5] a XV. század első évtizedeiben nem egy uradalomban — pl. a Szentgyörgyieknél[6], a Kanizsaiaknál[7], a Garaiaknál[8] — bukkanunk a központot képező vár körül vagy egyes falvak határában urasági szántókra[9]. A XV. század második feléből is számos adat maradt majorsági földekről, „allódiumokról": ez a kifejezés vált utóbb hazánkban a leghasználatosabbá, úgyszólván általánossá a terra dominicalis [urasági föld] jelzésére.[10] Az egyházi földesurak között pl. a gönci pálos monostornak az Abaúj megyei Telkibányán[11], a szekszárdi bencés apátságnak a Baranya megyei Földváron[12], a pécsi káptalannak ugyanebben a megyében Keményfalván[13], az óbudai káptalannak a Pilis megyei Szemptén[14], a margitszigeti apácakolostornak a Duna melletti Jenőn[15] és a Pilis megyei Csabán[16], az esztergomi káptalannak Buda és Nyék között[17] volt majorföldje. A világi birtokosok körében pl. a Töttösöknek a Bodrog megyei Asszonyfalván[18], a Fejér megyei Szentlőrinctelkén[19], a Darócziaknak a Bereg megyei Darócon[20], a Vetésieknek a Szatmár megyei Vetésen[21], a Kenderesieknek a Hont megyei Szemeréd mellett[22], a Szalánciaknak a Szabolcs megyei Jéke községben[23], a Mátéfiaknak a Gömör megyei Otrokocson[24], a Tárnokiaknak a Bodrog megyei Csipcs faluban[25] levő urasági szántóira utalhatunk; stb. S persze nemcsak szántóföldekre lelünk földesúri önkezelésben, hanem kaszálórétekre[26], néha szőlőkre[27] és kertekre[28], továbbá halastavakra[29] és ménesekre[30] is.

Az ilyen jellegű adatok elég nagy száma azonban nem lehet megtévesztő. Nemcsak azért, mert több esetben kifejezetten kis terjedelmű urasági földdarabra vallanak[31], hanem főleg azért, mert az effajta egyes, önmagukban álló adatok csupán annyit jelentenek, hogy az illető helyen volt valamekkora majorsági terület, de egyáltalán nem világítják meg az allodiális birtok súlyát, arányát a feudális földtulajdonon belül, szerepét az egész ország korabeli agrárstruktúrájában. Erre csak olyan források vetnek fényt, amelyek nem egy-egy falura vonatkoznak (s kérdésünk szempontjából indirekt módon), hanem egész birtokkomplexumok, uradalmak gazdasági viszonyait közvetlenül tárják fel. E szempontból főleg a korai urbáriumok, gazdasági számadások s esetleg bizonyos közvetett források jönnek tekintetbe.

Ha ilyenemű anyagok korszakunkból, sajnos, csak kis számban állnak is rendelkezésre, a belőlük kibontakozó kép eléggé világos.

A Sopron megyei Szarvkő uradalmának (5 falu) csak a középpontjában volt 12 holdas majorsági szántó 1448-ban.[32] Maróti Mátyus Valkó megyei atyai uradalmában (15 helység) teljességgel hiányzott az önkezelésű gazdaság 1476-ban[33] — csakúgy, mint a Bodrog megyei csentei birtokon (5 község) 1484 körüli urbáriuma tanúsága szerint.[34] Az 1 mezővárost és 15 — túlnyomórészt Szabolcs megyei — falut számláló kisvárdai uradalom három majorságot mutat fel az 1470—1480-as években;[35] de az egri püspökség uradalmának 1476. évi urbáriuma is — amely a bélháromkúti apátsággal együtt 1 mezővárosra s 55 possessióra [falura] terjedt ki — csupán 3 helyütt tud majorsági szántóról, csekély terjedelemmel;[36] ama 12 (Hont, Bars és Fejér megyei) község közül pedig, amely a Töttös-örökségből Váradi Jánosra szállt, legfeljebb csak az egyikhez tartozó pusztán folyhatott majorsági művelés 1486-ban.[37] A Kanizsaiak 5 oppidumot [mezővárost] és 34 falut magába foglaló sárvár-kapuvári uradalmának 1492. évi urbáriuma már 7 helységgel kapcsolatban említ uraságí vetést, 8 helység esetében viszont arról szól, hogy a „várföldét" — főleg terménybér ellenében — parasztok használják.[38] Ugyanekkor a szomszédos lékai uradalomban (1 oppidum, 10 falu) már csak ilyen, paraszti kézen levő várföldekről esik szó.[39]

Elmondhatjuk: a földesúri magángazdaságok[40] még a XV. század második felében is úgyszólván elvesztek a jobbágygazdaságok rengetegében,[41] annál is inkább, mivel utóbbiak nemcsak a szoros értelemben vett jobbágytelekre (a belsőségre s a kiosztott szántóra, rétre) terjedtek, hanem ekkor még általában az osztatlan földek: a közös legelő, erdő, halászóvíz használatában is részesedtek.[42]

A parasztgazdaság messzi túlsúlya (döntőleg jobbágytelki formában) a feudális földtulajdon rendszerén belül — ez az agrárstruktúra fő jellemzője a XV. század második felében Magyarországon, éppúgy mint Nyugat-Európa országaiban.[43] A korabeli angol manorhoz, francia seigneurie-hez, német Grundherrschafthoz hasonlóan a magyarországi nagybirtok sem mezőgazdasági nagyüzem, hanem túlnyomóan vagy éppen teljes egészében egy sor paraszti kisüzem konglomerátuma, a paraszti szolgáltatások nagy területről való behajtásának szervezete, feudális járadékok szubsztrátuma.

A járadékok sorában először a feudális földjáradék legegyszerűbb és legnyersebb formájára[44]: a *munkajáradékra* (servitium, labor) fordítva tekintetünket, különösképpen a mezőgazdasági robotra vonatkozó adatok bírnak számunkra érdekkel. Ha a század elején a Tolna megyei rácsai jobbágyok uruk részére minden eke után évenként 2 napig tartoztak szántani-vetni, a termést learatni s beszállítani,[45] Bozókon a premontrei rend birtokán pedig az egésztelkes jobbágynak ősszel 2, tavasszal 1 hold urasági földet kellett felszántania,[46] akkor a század derekán, 1459-ben a bodrogszigeti pálosok Monyorós nevű birtokának népét ugyancsak évi 2 nap robot terhelte, beleértve a szőlőben végzendő és az aratási munkát,[47] 1476-ban pedig az egri püspökség uradalmában a mezőgazdasági munkajáradék-szolgáltatás $^1/_2$—1 napi kaszásrobotot, néhány faluban ekénként 2 hold szántási, 4 gelima [kalangya] aratási robotot tett ki.[48] A fenti adatok nagyjában egybevágnak, hiszen a hold (iugerum) területmérték eredetileg éppen a korabeli nehéz ekével egy nap alatt felszántható területet jelentette.[49]

A század utolsó évtizedeiből is hasonló adatok állnak rendelkezésre: a nagyvázsonyi pálosok karakói jobbágyaik mezőgazdasági robotját 1483 körül a Bakonyban levő allodiális rét lekaszálásában, a széna begyűjtésében és behordásában állapították meg;[50] a sárvár-kapuvári uradalom néhány községében 1492-ben ekénként 1 hold őszi és 1 hold tavaszi vetés munkája,[51] a 35 falut s 3 mezővárost számláló Somogy-Zala megyei kanizsai uradalom egyes helységeiben 1493-ban ugyanakkora szántás-vetési, néhol bizonyos kaszás-, illetve szőlőrobot hárult a jobbágyokra.[52]

Figyelmet érdemelnek ebben az összefüggésben olyan tények is, hogy pl. egy Pozsony megyei birtokos 1465-ben 5 községben lakó jobbágyait fölmentette minden servitium (szántás, kaszálás, behordás) alól, s ehelyett fejenként 1 forint „földbért" vett rajtuk;[53] vagy az egri püspökség uradalmában, amikor az 1490-es években az önkezelésű gazdaság bizonyos mértékű kiterjesztésére került sor, akkor „pro nova allodiatione" [új majorkodás végett] nem a jobbágyrobot növeléséhez, hanem bérmunka alkalmazásához folyamodtak.[54]

Amikor a munkajáradék súlyát igyekszünk felmérni XV. századi parasztságunk helyzetében, nem szabad persze figyelmen

kívül hagynunk, hogy 2—3 holdas vagy 2—3 napos szántási robotelőírás a gyakorlatban ennél jó pár nappal többet jelentett, mert az illető urasági földön a megművelés további munkálatai is rendszerint a jobbágyokat terhelték.[55] Azt sem téveszthetjük szem elől, hogy a szántási, kaszálási és a többi, szoros értelemben vett mezőgazdasági roboton kívül a munkajáradék egyéb fajtái is szokásban voltak. Zalavárott pl. — a „servitus" [szolgálat] minden más neme alól fölmentve — a monostorba vezető híd karbantartásáról,[56] Várdai István Szabolcs megyei birtokán s kalocsai érseki jószágain várépítési robotról,[57] az egri püspökség birtokán bor- és faszállításról, malom körüli tennivalókról, a várba éjjeli őrök állításáról,[58] a karakói jobbágyoknál a malom terményjövedelmének a monostorba fuvarozásáról, a Kanizsaiak uradalmaiban vár körüli munkákról számolnak be a források. Másfelől viszont tekintetbe kell vennünk azt az eddig kevéssé mérlegelt körülményt, hogy az előbbiekben röviden jellemzett fajtájú és mértékű robotkötelezettség — az urbáriumok tanúsága szerint — korántsem az egész jobbágyságot, hanem annak csak kisebb részét érintette: így a Pozsony megyei semptei uradalom urbáriuma 1480 körül az 5 oppidum és 16 villa [falu] közül csupán kettőnél írt elő (szántási és kaszálási) munkát,[59] a Bodrog megyei csentei uradalom urbáriuma 1484 körül pedig egy falunál sem;[60] a sárvár-kapuvári urbárium 1492-ben csak a helységek 18 százalékánál, a lékai urbárium[61] egyetlen helységnél sem szólt robotról[62]; stb.

Ezek és hasonló tények feljogosítanak annak megállapítására, hogy a földesúri járadékok sorában — szoros összefüggésben az agrárstruktúra vázolt jellegével — a munkajáradéknak, ezen belül a földesúri magángazdaság megművelését szolgáló mezőgazdasági robotnak általában igen korlátozott szerep jutott a XV. század második felében Magyarországon. Ez a járadékforma nemcsak a mezővárosokban, hanem a falvak hosszú sorában is úgyszólván elenyészőben volt.[63]

A földjáradék másik naturális formája, a változatos fajtákban felbukkanó *terményjáradék*, sokszorosan nagyobb jelentőséggel bírt. Egyfelől a század első évtizedeiben[64] csakúgy, mint második felében, széles elterjedtségben találjuk még a — terményjáradék első csoportjába sorolható, munera, muneralia, victualia néven említett — természetbeni élelem- és kisebb állatszolgáltatásokat: kenyeret, sajtot, vajat, tojást, szárnyast, emellett

nemegyszer szalonnát (sertést), sülthúst, juhot, kecskét s egyebeket kellett ezen a címen évente 2—5 ízben a falvak nagy többségében a földesúr — illetve gyakran az officiális — asztalára adni. A bodrogszigeti pálosok 1459-ben Szent Kereszt ünnepén „duas tortas seu circulos panis" [két kerek kenyeret] és egy csirkét, húsvétkor egy kerek kenyeret és 10 tojást követeltek jobbágyaiktól.[65] A Marótiak birtokán 1476-ban egész telek után húsvétkor 6 tojás és 3 kenyér, mindszentek ünnepén s karácsonykor 3 kenyér és 1 csirke járt az officiálisoknak.[66] A karakói jobbágyok 1483 körül Szent Mór napján „unam tortam et unam assaturam de carnibus" [egy kerek kenyeret és egy pecsenyét], karácsonykor egy kenyeret és két telkenként 1 kappant, húsvétkor 1 kenyeret és 7 tojást fizettek.[67] Csente és a környező falvak népei ugyanez idő tájt pünkösdkor és Szent Mihálykor egy-egy csirkével, karácsonykor kappannal járultak „fumatim" [füstönként = jobbágyháztartásonként] a földesúr asztalához, helyenként pedig évente három ízben 2 kenyérrel, továbbá 4 tojással a tisztéhez is.[68] A sárvár-kapuvári uradalomban 1492-ben Zoltán és Nyőgér községek lakói pl. Imre napján telkenként 1 csirkével, 2 kenyérrel, karácsonykor telkenként 1 kappannal, negyedtelkenként 2 kenyérrel, böjt idején közösen 1 quartale [fertály] vajjal, negyedtelkenként 1 tojással, húsvétkor közösen 1 kappannal, negyedtelkenként 1 sajttal, 2 kenyérrel, 1 tojással, ezenkívül egy év alatt még negyedtelkenként 4 csirkével, 1 finom sajttal (formagium), 1 quartale vajjal, féltelkenként 1 libával, Család falu jobbágyai viszont karácsonykor féltelkenként 1 csirkével, 1 kenyérrel, $^1/_2$ szalonnával, húsvétkor egésztelkenként 8 tojással, 1 sajttal, 1 kenyérrel, az egész éven belül még féltelkenként 5 csirkével, 1 sajttal, telkenként 1 libával, 1 quartale vajjal tartoztak.[69]

Ha a munera elterjedtségével nem is vetekedve, de azért gyakran nehezedtek a jobbágyokra a terményjáradék második csoportjába[70] sorolható terhek is: a szántóföldi termés után gabonában, a szőlőművelés után borban teljesítendő szolgáltatások. Ezek vonatkozásában figyelemre méltó, hogy a gabona- és borkilenced — amelyet még az 1351:6. tc. írt elő — távolról sem általános,[71] nemcsak a mezővárosokban, de a jobbágyfalvakban sem. Gabonakilenceddel találkozunk pl. 1438-ban a pécsváradi apátság jószágain,[72] 1451-ben a váradi püspökség Belényes mezővárosában,[73] 1465-ben a Tolna megyei Köszvényes faluban,[74] 1481-ben a Szatmár megyei Károlyban,[75] 1483-ban a

Baranya megyei Lippón[76]; borkilenceddel pl. 1453-ban az esztergomi káptalan németi szőleiben,[77] 1476-ban a Maróti-birtok egyes falvaiban,[78] 1480 körül a semptei uradalom két oppidumában,[79] 1490-ben a Heves megyei Pásztón,[80] a század hetvenes—kilencvenes éveiben Miskolc királyi mezővárosban[81]; stb. Sűrűbben fordul elő a meghatározott mennyiségben (és nem a termés hányadában), rendszerint telkenként (fejenként), olykor az egész községre egy kvantumban kirótt gabonaszolgáltatás — gyakorta akó- vagy köbölgabona néven — s a terméseredménytől ugyancsak függetlenül kiszabott borszolgáltatás. Így a zalaváriak minden kapu után 1 köböl terményt adtak nemcsak a század elején,[82] hanem a közepén is[83]. A komáromi királyi vártartomány jobbágyai[84] csakúgy, mint a Bodrog megyei bátmonostori uradalom és a baranyai Töttős-féle birtokok 21 községének[85] lakói nem kilencedben, hanem rögzített mennyiségben szolgáltattak földesuruknak búzát és zabot (amennyiben volt ilyen kötelezettségük) az 1460-as években. A Maróti-birtok népei — azokban a községekben, ahol egyáltalán terhelte őket gabonajáradék — 4 jobbágyhely után 3 köböl búzával, 3 köböl zabbal[86]; a karakóiak fejenként 1 köböl búzával, 1 köböl rozzsal, 1 köböl zabbal[87]; a semptei uradalom falvai pedig (falvanként együttesen) 18—110 mérő búzával, illetve zabbal[88] adóztak a század hetvenes—nyolcvanas éveiben. A csentei birtok 5 községe közül csak kettőt sújtott gabonaadó: az egyiket kilenced formájában, a másikat 2—3 köbölben meghatározva.[89] A kilencvenes évek elején a sárvár-kapuvári uradalomban szántóföldek után az akógabona — $^1/_4$—1 telkenként $^1/_4$—2 köböl búza, rozs, zab —, promontóriumok [szőlőhegyek] után a többnyire communiter [együttesen] fizetendő csöbörszolgáltatás, illetve hegyvám járta; nónáról [kilencedről] csak 1 helység[90] esetében történt említés, de valójában ott is rögzített mennyiséget fizettek ezen a címen. A kanizsai uradalomban már gyakrabban olvasunk kilencedről, de azért a 39 helység közül csak 11-ben gabona- és 3-ban borkilencedről, többnyire viszont itt is köblökben kifejezett, illetve akógabonáról.[91] A lékai uradalomban nónáról egyáltalán nem esik szó, hanem gabonánál quartalében vagy köbölben, bornál urnában [akó] vagy pintában [icce] meghatározott szolgáltatásról.[92]

A számba vett adatok alapján megállapíthatjuk: a terményjáradék második csoportjába sorolt jobbágyterhek, vagyis a szántógazdálkodás után gabonában, a szőlőtermelés után borban

járó szolgáltatások, ide számítva mind a kilencedet, mind a rögzített mennyiségű kiszabást (akó stb.), gyakoriságuk ellenére sem mondhatók általánosnak a XV. század második felében Magyarországon.[93] Nem érik el a terményjáradék első csoportjához tartozó élelem- és kisebb állatszolgáltatások elterjedtségét, még kevésbé a feudális járadék harmadik formájáét, a pénzjáradékét.

Mindenfajta terményjáradékkal ugyanis legalább egyenrangú, igen sok helyütt azonban már ennél is fontosabb szerepet töltött be a *pénzjáradék* hazánk feudális mezőgazdaságában a XV. század második felében. Ez nemcsak újonnan (illetve újra) művelés alá vont területek benépesítésével kapcsolatban: telepesfalvaknál, hospes-községeknél figyelhető meg — ahol a földesurak már korábban is, döntően vagy éppen kizárólagosan, pénzszolgáltatásokat hajtottak be[94] —, s nemcsak a mezővárosoknál, e népesebb, piaccal bíró, immár némi iparoslakossággal is rendelkező településeknél — melyeknek pénzjáradék fizetésére (még hozzá gyakran nem fejenként, hanem a lakosság számától független átalányösszegben) nagy hangsúllyal mutatott rá szakirodalmunk[95] —, hanem általában jobbágyfalvainknál is. A pénzjáradék a falusi jobbágy terhei közül is csak igen ritkán hiányzik. Az urbáriumok rendszerint ezzel kezdik a szolgáltatások felsorolását, s más források szintén különös nyomatékkal utalnak reá.[96] Összegében a XV. század folyamán egyre nagyobbá, súlyosabbá válik, s mindinkább előtérbe kerül a feudális járadék formái között.

Ha a földesúr által változatos elnevezéssel, különféle jogcímeken vagy éppen jogcím nélkül szedett pénzadók már a század első évtizedeiben telkenként gyakran 1 forint körül mozogtak, sőt olykor megközelítették a másfél forintot,[97] akkor a század második felében immár a pénzjáradéknak — hogy úgy mondjuk — „legalizált" fő fajtája: az évi 2—5 részletben fizetendő földesúri cenzus (terragium stb. néven is) önmagában is sokszor elérte, néha meghaladta ezt a színvonalat.[98] A kisvárdai uradalomban 1450 körül az állatállományuk alapján megrótt jobbágyok pénzfizetsége többnyire nemcsak 1, hanem másfél forintnál is többre rúgott: az egyik falu 23 jobbágya közül pl. csak heten adtak 1 forintnál kevesebbet, négyen 1 forintot, hatan viszont 2, öten 3, egy jobbágy pedig éppenséggel 4 forintot.[99] Az egri püspökség uradalmában 1476-ban — az átalányösszeget fizető, illetve a cenzus alól felmentett helységeket nem számítva — csak 9 községben fizettek fejenként 1 forinton aluli, viszont 21

községben 1—1½ forint összegű, 1 községben pedig 2 forint évi cenzust.[100] Ugyanebben az évben a Marótiak 10 községének népei egész telek után évente 1½ forinttal,[101] pár évvel később a nagyvázsonyi pálosok jobbágyai fejenként 1 forinttal s 77 bécsi dénárral,[102] Csente és a környező falvak parasztjai portánként 1 forinttal s — külön az officiálisnak — 16—34 dénárral tartoztak[103]; stb. Az 1 forintos vagy annál kisebb cenzus-összeg nemegyszer kedvezményszámba ment: ilyet adott pl. Mátyás a komáromi királyi uradalomban Neszmély oppidumnak,[104] Nagymegyer és Izsép falunak,[105] 1 forintos telkenkénti census annualist [évi cenzust] kértek a kisvárdai uradalom lakosai földesuruktól.[106]

Másrészt nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a cenzuson felüli, „jogcím" nélküli, nyíltan erőszakos pénzjáradékszedéstől ezekben az évtizedekben sem riadtak vissza feudális földesuraink. Az ilyenfajta fizetséget többnyire taxa extraordinaria vagy olykor egyszerűen taxa néven említik a korabeli oklevelek.[107] A század derekán a hatalmaskodó Szécsiek Csapi Ákos 54 jobbágyától nemcsak cenzust, hanem fejenként 1—2 ½ forint összegű taxát is követeltek;[108] a Garaiak néhány, zálogban bírt Győr és Sopron megyei falu lakosaitól, a fejenként 1 forintot kitevő „ordinarius" cenzuson túl, évek során összesen több mint 2000 forintot csikartak ki „minus iuste et indebite" [jogtalanul s anélkül, hogy járt volna].[109] A nyolcvanas években Károlyi Lanc László egyik Szatmár megyei birtokán a jobbágyoktól taxát hajtottak be hatalmasul [hatalmaskodás útján];[110] a Töttös-örökség egy részébe beiktatott Váradi Jánost pedig a nádor arra intette, nehogy valami rendkívüli taxát vessen ki a birtok népére — nem ok nélkül, hiszen ugyanez a földesúr ugyanez idő tájt a kisvárdai uradalom egyes részeinek erőszakos kézrekerítését azzal ünnepelte meg, hogy „immediate post statutionem taxam extraordinariam et superfluam" [nyomban a birtokba iktatás után rendkívüli és fölös taxát] sajtolt ki a parasztokból, fejenként átlag 1½ forintot[111]; stb.

Végül rá kell mutatni arra, hogy a pénzjáradéknak a cenzuson kívül más „rendes", urbariálisan feltüntetett fajtái is voltak. A pénzjáradék ez egyéb nemei különösen akkor nehezedtek nagy súllyal a parasztokra, amikor a cenzus összege viszonylag alacsonyabb volt, 1 forinton alul maradt. A semptei uradalom jobbágyaira helységenként — éspedig mind az oppidumokban, mind a villákban — átalányösszegben kirótt cenzus pl. 1480 körül egy

főre átszámítva nemigen tett ki ugyan $^1/_2$ forintnál többet, de ezt a falvakban rendszerint többféle különjáradék tetézte: erdélő-, fahordó-, rétpénz címén, vagy „de aqua piscatura" [halászóvíz után], amelyek összege megközelítette, sőt olykor meg is haladta a tulajdonképpeni cenzust. Az egyik falu 11 jobbágyának évi cenzusátalánya 6 forint 60 dénárra rugott, viszont fahordó-, illetve rétpénz gyanánt meg a halászóvíz használata után 7 forint 90 dénárral tartoztak.[112] A Kanizsaiak sárvár-kapuvári uradalmában — a mezővárosokban és falvakban egyaránt — túlnyomórészt telkenként (résztelkenként) megállapított cenzus 1492-ben 70 bécsi dénáros átlag körül mozgott, viszont a helységek többségét vágómarha- (pro pecude mactabili), illetve sertés- (szalonna-) szolgáltatás fejében (pro porco seu lardo) teljesítendő fizetség is terhelte, amelyeknek átalányösszege helységenként rendszerint 200 bécsi dénárt, illetve $^1/_2$ forintot tett ki, tehát a pénzbeli fizetnivalót ugyancsak számottevően megemelte. Mindezek mellett itt is 9 faluban szedtek erdőbért, több helyütt csónak-, rák- stb. pénzt.[113] Ugyanez idő tájt a kanizsai uradalomban, alacsonyabb cenzusátlag mellett, pro pecude mactabili falunként többnyire 400 bécsi dénárt, pro porco egyenesen 10 forintot hajtottak be.[114]

Az említett adatokból is kiderül a cenzuson felüli „rendes" pénzszolgáltatások kétféle jellege:[115] egyrészt a jobbágyilletőséghez tartozó — korábban külön szolgáltatástól mentes — közös haszonvételek (legelő-, rét-, erdő-, halászóvíz-használat) különjáradékhoz kötéséről,[116] a földesúri kizsákmányolás fokozásának e nyilvánvaló módszeréről van szó, másrészt egyes terményjáradék-féleségek pénzre való átváltásáról, kommutációjáról. Amint a közös haszonvételek különjáradékkal terhelése, úgy a naturáliák kommutálásának folyamata is már korábban kezdetét vette. Magának a cenzusnak ezt az eredetét adatszerűen ugyan még csak ritkán tudjuk bemutatni,[117] de a cenzuson felüli egyes pénzfizetségekét annál inkább. A zalavári jobbágyok már 1413-ban hízott disznó helyett 100 dénárt,[118] a pécsváradiak 1438-ban ugyancsak 1 forintot, kecske helyett darabonként 5 dénárt fizethettek.[119] A szarvkői jobbágyok 1448-ban húsvétkor és Szent Mihálykor egy-egy borjút adtak, vagy darabját 60 dénáron megváltották. Ugyanez uradalom büdöskúti népei kisebb élelemajándékok fejében 316 dénárt, bor- és gabonaszolgáltatás helyett 316, illetve 375 dénárt róttak le.[120] Szeged mezőváros lakosainak szőleik utáni csöbörszolgáltatása 1477-ben „pecuniae

tinales seu chibryonales" [csöbörpénz] alakjában jelent meg.[121] A század utolsó évtizedeiből származó urbáriumok „bizonyos munera-részleteket értékmegjelöléssel tüntettek fel; máskor közvetlenül pénzben szabtak ki kisebb ajándékokat,[122] sőt néha egész muneralia-csoportokat.[123] Végül nemcsak termény-, hanem bizonyos munkaszolgáltatásoknak pénzjáradékká alakítása is megfigyelhető: pl. a sárvár-kapuvári uradalom egyes községeit terhelő $^1/_2$—$^1/_2$ forintnyi szekérbért, illetve kaszapénzt fuvar- és kaszásrobot helyett fizették.[124]

Mind az a tény, hogy az új szolgáltatásokat túlnyomóan pénzformában[125] vezették be, mind pedig — és különösen — az a körülmény, hogy egyre gyakrabban került sor naturális szolgáltatások (munka- és terményjáradék-féleségek) pénzfizetséggé alakítására, további adalékokat szolgáltatnak a pénzjáradék növekvő, sok helyt elsőrendű szerepének szemléltetéséhez a XV. század második felének földesúri gazdálkodásában, a jobbágyok feudális kizsákmányolásában.

Mindez azt jelenti, hogy a feudális mezőgazdaság fejlődése a XV. század második felére hazánkban is elérte azt a színvonalat, amelyen a munkajáradék immár csekély szerepet játszott, sőt a másik naturális járadékformával, a terményjáradékkal szemben is — ennek továbbra is nagy fontossága mellett — a feudális földjáradék pénzformája került egyre inkább előtérbe, olykor egyenesen túlsúlyba. Ez a tény arra vall, hogy a feudális agrárviszonyok fejlődése Magyarországon[126] a XV. század végéig nemcsak alapvetően egyező irányban haladt a nyugat-európaival, hanem lényegileg, minőségileg hozzá hasonló fokot, színvonalat is ért el. Hiszen a feudális járadék formaváltozásainak menete Nyugat-Európában sem sokkal korábban vezetett a járadék pénzformájának előtérbe nyomulásához; a pénzjáradék általános túlsúlyra jutása viszont ez időre Nyugaton is csupán Angliában és Flandriában következett be, francia és német földön a terményjáradék továbbra is számottevő maradt.[127]

3

A feudális földjáradék formaváltozásainak ama folyamatával, amely a pénzjáradék előtérbe kerüléséhez vezetett, a nyugat-európai országokban együtt járt a jobbágy szociális-jogi helyzetének, a feudális úrtól való függésének érezhető változása is. A

feudalizmus korai századaiban a nyomasztó robotterheket viselő jobbágy: az angol villain, a francia serf, a német leibeigen függő helyzete szerfölött súlyos formákban nyilvánult meg: nem költözködhetett, hanem ura személyéhez (a hörig pedig földjéhez) kötött állapotban élt, földjét nem idegeníthette el, gyakran nem örökíthette át, egész hagyatékára vagy annak legjavára az uraság tartott igényt, házasodás dolgában is korlátozásoknak volt alávetve[128]; stb. A földjáradék formaváltozásaival, a pénzjáradék előnyomulásával karöltve ezek a közvetlen személyi kötöttségek fokozatosan eltűntek, és a feudális függőség enyhébb alakjainak adták át helyüket.

Angliában a XV. századra gyakorlatilag bekövetkezett a villain-viszony megszűnése; a parasztság jelentős része kibontakozott a személyi alávetettség nyűgéből, s a lordnak meghatározott pénzjáradékkal tartozó, földjét átörökítő telekbirtokossá: copy-holderré — sőt egy része immár szabad paraszttá: free-holderré — küzdötte fel magát.[129] A fejlődés Franciaországban is a serfeknek a seigneur személyi hatalma alól való „felszabadulása" felé mutatott — először a királyi uradalmakban, majd a magánföldesúri birtokokon — a vilain (vilain-franc) állapoton keresztül, a személyileg szabad, járadék (cens) fizetésére kötelezett, földjéről ki nem mozdítható telekbirtokos (censitaire) helyzete felé. A XV. századra Észak- és Nyugat-Franciaországban a parasztság nagyobb része személyileg szabad állapotba emelkedett, bár földje után, valamint bíráskodás dolgában továbbra is földesúri függésben maradt (s bár Közép- és Kelet-Franciaországban a serf-viszony sok helyütt továbbra is fennállott).[130] A XII—XIII. századi Németországban is a Leibeigenschaft fokozatos fellazulása figyelhető meg: átmenete — olykor a függés némileg kevésbé súlyos formáját jelentő Hörigkeiten át — a személyileg szabad, de továbbra is feudális hatalom alatt álló, járadékot (Zins) fizető, örökbirtokos paraszt (Erbzinsbauer) állapotához,[131] bár a német parasztságra nehezedő nyomás csakhamar újból súlyosodni kezdett.

Hasonló irányú folyamatnak vagyunk tanúi a középkori Magyarországon is. A korai feudális viszonyokat (XI—XII. század) hazánkban is a „Leibeigenschaft" bizonyos válfaja jellemezte, azzal a korlátozással, sajátossággal azonban, hogy az jobbágyságunknak csupán meghatározott rétegeit: általában a rabszolga eredetű rétegeket (servi, libertini) hatotta át, viszont nem terjedt ki jobbágyságunk más, általában szabad eredetű rétegeire

(liberi, hospites). Ez utóbbiaknak főleg éppen abban állott „szabadságuk", hogy költözködhettek, urukat — bizonyos feltételek mellett — elhagyhatták.[132]

A személyi kötöttség súlyos formáinak korlátozott kiterjedése, a Leibeigenschaftnak ebben az értelemben részleges volta, nem teljes kifejlődése, a szabad jobbágyi rétegek fennmaradása a szolgaállapotúak mellett a feudalizmus korai szakaszán: elősegítette, meggyorsította a Leibeigenschaft fellazulását, megszűnését hazánkban a feudalizmus fejlődésének további folyamán. Már a XIII. században — amikor a pénzjáradék terjedőben volt ugyan, de még korántsem vált a feudális járadék előtérben álló formájává —, a századon végigvonuló osztályharcok eredményeként, a szolgaállapotú jobbágyok is kivívták a költözködési szabadságot. Így a jobbágyság különböző rétegei nem a személyi kötöttség, hanem a „libera conditio" [szabad állapot] színvonalán egységesültek, s ez a folyamat nagyjában egyidejűleg zajlott le a villain-, serf-, leibeigen-viszonyból való kiemelkedés irányzatának Nyugat-Európa országaiban való jelentkezésével.[133]

Jóllehet a szabad költözködés joga bizonyos feltételekhez (földesúri engedélyhez, terragium [cenzus] lefizetéséhez) kötve nyert csak kodifikálást,[134] majd jogi korlátait — kivált a XV. század folyamán — általános jellegű országgyűlési dekrétumok s egyes esetekre vonatkozó oklevelek tovább szűkítették (amennyiben a költözködés lehetőségét nemcsak a terragium, hanem az azon túlmenő tartozások lefizetéséhez kötötték, néha átmenetileg felfüggesztették stb.)[135] — így a költözés biztosítása parasztságunk XV. századi osztályharcának is fontos rugója volt —, elmondható, hogy a Leibeigenschaftnak megfelelő servus-állapot a XV. századra kiveszett a magyar társadalom életéből. Ez főleg két dologban jutott kifejezésre. Egyrészt abban, hogy a magyar jobbágyosztály egésze szabad költözködési joggal bírt, ha ez a valóságban sokszor a feudális nagyurak által gyakorolt „szabad" jobbágyköltöztetésben, abductióban vagy éppen önkényes elhurcolásban öltött is testet, s ha a költözés korlátozására irányuló, fentebb jelzett ellentörekvés a kevesebb jobbággyal rendelkező földesurak, kisebb nemesség részéről a század folyamán szemlátomást teret is nyert. Másrészt abban — és ez éppoly fontos —, hogy parasztságunknak telkére-földjére viszonylag szilárd használati-birtoklási joga volt: azt élete végéig megtarthatta, özvegyére-gyermekeire átörökíthette; bi-

zonyos esetekben elcserélhette vagy eladhatta,[136] illetve arról ingóságaival együtt végrendelkezhetett[137] — ha a jobbágy birtoklása, a költözködéstől eltérően, Werbőczi előtt jogi kodifikációt nem is nyert, s ha a valóságban ezen a vonalon is gyakran a puszta földesúri erőszak diktált.[138] A jobbágyosztályon belül pedig — persze a feudális jog és a feudális önkény korlátai-keretei között — a telepesfalvak és a mezővárosok lakói jutottak viszonylag legtovább, szociális-jogi helyzetük tekintetében éppúgy, mint a járadék pénzformájára való áttérésben.

4

A pénzjáradék szerepének növekedése, előtérbe nyomulása az áru-pénzviszonyok fejlődését jelezte: a mezőgazdaság és az ipar különválásának, a társadalmi munkamegosztás folyamatának megindulását és haladását, amelynek során a mezőgazdasági termények növekvő mértékben kerültek piacra, váltak áruvá. Mi több: nyilvánvalóan arról tanúskodott, hogy a bontakozni kezdő mezőgazdasági árutermelésnek Magyarországon csakúgy, mint Nyugaton általában,[139] az agrárstruktúrán belül túlsúlyban levő, a Leibeigenschaft nyűgéből kiemelkedő parasztgazdaság vált fő képviselőjévé. Hiszen a parasztok pénzjáradék-kötelezettségüknek éppen termények piaci értékesítése alapján tehettek eleget.

A mezőgazdasági technika fejlődése, a föld művelési rendszerének átalakulása következtében[140] növekedett a paraszti munka termelékenysége. A parasztcsalád a saját szükségleteit fedező szükséges terméken s a földesúr által elsajátított többleteken, földjáradékon kívül kezdett többé-kevésbé rendszeresen további felesleget is létrehozni. Megnyílt a piacra termelés lehetősége, a kialakuló városok terménykereslete kielégítésének lehetősége. Éppen a mezőgazdasági munka termelékenységének emelkedése teremtette meg a társadalmi munkamegosztás, a városfejlődés egyik döntő feltételét; másrészt viszont az ipar különválásának, a városiasodásnak, a piac kialakulásának folyamata serkentőleg hatott a mezőgazdaság fejlődésére, a parasztokat a szántóterület kiterjesztésére, nagyobb terméshozam elérésére ösztönözte. Megindult tehát, illetve kezdett számottevőbbé válni a mezőgazdasági árutermelés — méghozzá *paraszti* árutermelés formájában, vagyis: amennyiben a falu és a város között ter-

ménypiaci kapcsolatok jöttek létre, azokat túlnyomórészt maguk a termelők, a parasztok tartották kezükben.[141]

A már korábban is nem ritkán áruformát öltött, kereskedelmi forgalomba került mezőgazdasági termények (marha, bor, hal) mellett a XIV. századtól kezdett a gabona is fontos árucikké válni. A falvak és a mezővárosok parasztságának tehetősebb rétegei helyenként gabonaneműekkel is árutermelőként léptek fel. Így alakultak ki már a XIV. század folyamán a nyugati országrészen Pozsony és Sopron környékének, az Alföld keleti peremén pedig Szabolcs és Szatmár sík területeinek gabonatermő vidékei, melyeknek módosparasztsága nemcsak a közeli városok piacain jelent meg feleslegével, hanem — pl. a nyugat-dunántúliak — távolabb fekvő városok (mint Esztergom, Pest és Buda) keresletét is ellátták értékes gabonájukkal.[142]

A XV. század első évtizedeiben már egyre gyakrabban olvashatunk városokban áruba bocsátott mezőgazdasági terményekről: így „élelmiszerekről, különösen baromfiról, tojásról, sajtról, vajról, tejről és más élelmicikkekről, amelyeket a környékbeliek és mások Pozsony város piacára hoztak árusítás végett".[143] Hasonlóképpen tudomásunk van városok piacaira, mezővárosok, nagyobb királyi és földesúri helységek vásáraira igyekvő, termékeiket eladás céljából szállító parasztokról: olyanokról, mint az a Zrínyi-jobbágy, aki két marhát vitt fel „pro pecunia" [pénzért] a csütörtökhelyi forum provincialé-ra [országos vásárra];[144] vagy Szécs Tamás abolmai paraszt, aki két lovat és hatökrös szekéren 72 köböl búzát szállított „pro lucro" [haszonért] a Tolna megyei Kesztőc nagyvásárjára.[145] Csonka Gál pataji (Pest megye) lakosra árui után 160 dénárt vetett ki,[146] Szláv Miklós aranyi (Bodrog megye) jobbágytól meg 5 lovat és 13 forintot vett el a vámszedő.[147] A galgóci jobbágyok a Vág folyón szállítottak bort eladásra; a szarvkői uradalom jómódú parasztjai pedig még külföldön (Morva-, Cseh- és Lengyelországban) is megpróbálkoztak saját termésű boraik értékesítésével.[148] Nem véletlen tehát, hogy pl. Galgócon vagy a szarvkői vár tartományában a pénzfizetség már korán a járadék fő formájává lépett elő.[149]

Jellemzőek az ezzel kapcsolatos paraszti törekvések. Nemcsak a piacra menetelüket, kereskedelmi tevékenységüket akadályozó földesúri hatalmaskodások, jogtalan vámszedések és egyéb túlkapások ellen panaszkodtak, tiltakoztak nagyon sokszor — mint a kismartoni jobbágyok, akiket a székesfehérvári vásárra vezető útjukon megtámadtak, s ezer forint értékű árujukat el-

rabolták[150] —, hanem gyakran tudatosan törekedtek úrbéri terheik pénzszolgáltatássá átalakítására. Döbrentei Benedek özvegyének jobbágyai pl. azt kérték: fizethessék dénárban tartozásukat, mert terményeiket jó áron tudják eladni; bizonyos Lőrinc mester pedig úgy tájékoztatta úrnőjét: ha nem teljesíti a parasztok kívánságát, s terményben követeli a szolgáltatást, közülük sokan meg fognak szökni.[151] Nem kevésbé tanulságos, hogy az erdélyi parasztfelkelők 1437-ben — a költözés és a végrendelkezés jogának biztosítása mellett — a gabona- és borkilenced, valamint az akó-szolgáltatás teljes megszüntetését, a munera és servitium minimális mértékre szállítását, illetve azt követelték, hogy a parasztot csak 10 dénár évi cenzus terhelje; tehát lényegében a járadék naturális formáinak kiküszöböléséért és alacsony összegben rögzített (fixált) pénzjáradékért szálltak síkra.[152] Ezek a tények ismét arra figyelmeztetnek, hogy miként a jobbágyi függés legsúlyosabb formáiból, az úrhoz kötöttségből, a Leibeigenschaftból való felemelkedést, úgy a pénzjáradékra való áttérés, illetve a paraszti árutermelés lehetőségét — amelynek feltételeit a mezőgazdasági munka termelékenységének emelkedése érlelte meg — nem kis részben a jobbágyi osztályharc kényszerítette ki, váltotta valóra. A parasztság ezirányú küzdelme sokrétű volt: az osztályharc kezdeti formáitól a szökésen, elvándorláson keresztül egészen a nyíltan feltörő antifeudális parasztfelkelésekig.[153]

A XV. század derekán és második felében a paraszti árutermelés és kereskedelem képe még gazdagabban, színesebben tárul elénk a forrásokból. Egyrészt hatalmaskodási és erőszakos vámszedési esetek kapcsán találkozunk gyakran különböző fajtájú és mennyiségű portékákat piacra szállító parasztokkal. Rozgonyi György csallóközi jobbágyai 200 ökröt, 6 lovat, más állatokat s több mint 200 forint értékű egyéb árut[154], a szatmári Gáspár János jobbágy ugyancsak lovakat, ökröket meg más cikkeket[155], Megyerics Márton és társai Zágráb megyei parasztok ökröt és bort[156], károlyi és vadai (Szatmár megye) szőlősjobbágyok 58 ökörrel vontatott 9 szekéren 22 hordó bort,[157] Szabó Gál mindszenti (Zala megye) gazdagparaszt 40 ökör és 20 ló vonta 18 szekéren gabonát[158], a Bodrog megyei Töttős-jobbágyok 54 forint ára szemes terményt[195], egy eszenyi jobbágy sót és egyéb dolgokat[160], Magas Ferenc, Sebestyén és Domonkos várdai lakosok 100 forint értékű áruféleséget[161] vittek vásárra; stb. Másfelől olyan, zömükben királyi oklevelek, amelyek éppen védelmet

próbáltak nyújtani az anarchiával szemben, illetve vámkedvezményt engedélyeztek, vetnek fényt mezővárosi és falusi parasztok piaci tevékenységének fokozódó jelentőségére a század második felében. Igen jellemző, hogy a tényleges városok kereskedői mellett — amely városok gazdasági fejlettsége jogviszonyaikban, egyebek közt kereskedelmük belső vámmentességében[162] is kifejezést és előmozdítást nyert — nemcsak olyan nagy királyi mezővárosok lakói, amilyen Szeged[163], Gyula vagy Miskolc[164] lépnek elénk mint „pro acquirendis victuum eorum necessariis, cum ipsorum rebus venalibus proficiscentes" [megélhetés céljából, foglalkozásszerűen árucikkekkel utazgatók], illetve „de quibuscumque mercibus venalibus" [mindennemű portékájuk után] általános vagy helyi vámmentességben részesítettek, hanem pl. a Bihar megyei Boldogasszonyfalva[165], a Bács megyei Get és Lak község[166], a szabolcsi Szentgyörgy[167], a Szatmár megyei Károly mezőváros, Fény, Vada és Kaplony községek[168], a Pest megyei Nagykőrös[169] és Ráckeve[170] vagy a Fejér megyei Gárdony[171] jobbágyai is „pro victuum suorum necessaria acquisitione diversas partes regni nostri perlustrantes"[172] [megélhetés céljából országunk különböző részeit bejárva], „cum rebus et bonis ipsorum venalibus et mercimonialibus" [eladó javaikkal és portékáikkal] — természetesen túlnyomórészt vagy éppen kizárólag agrárterményekkel — „ire, stare, morari, pausare et negotiari" [menni, megállni, időzni, az utat megszakítani és kereskedni], „forisare" [üzletelni] szoktak, s ezzel kapcsolatban vámkedvezményt vagy oltalomlevelet kapnak.

Kétségtelen, hogy a paraszti árutermelés számára a XV. század második felében is *elsősorban* a városi-polgári lakosság szolgált felvevőpiacul — még akkor is, ha ez időben a városi fejlődés inkább szélességben terjedt ki, s a tényleges, ipari városok továbbfejlődése helyett inkább egy sor jobbágyfalunak mezővárossá emelkedése figyelhető meg.[173] A városokban — a szokásos hetipiac mellett — a nyárvégi vagy őszi hónapokban rendszerint megtartották a nagyvásárokat, melyeken a parasztság termését értékesítette, az iparosok és kereskedők pedig elhelyezhették iparcikkeiket. Pest és Pilis megye sok községének parasztjai pl. a pesti, illetve budai vásárra,[174] az esztergomi érsekség uradalmának jobbágyai a Garam mentén a felvidéki bányavárosok piacaira[175] szállították mezőgazdasági terményeik egy részét. De a tényleges városokon, a szabad királyi (tárnoki, személynöki és bánya-) városokon kívül az ország számos más

pontja, mezővárosok és falvak hosszú sora is éves és hetivásárok forgalmától volt népes. A sok közül hadd említsük csak a csallóközi Nagyhatvan oppidum[176], a Tolna megyei Máré possessio[177], a Zágráb megyei Blina[178] és Kuterima[179], a Szatmár megyei Sárköz[180], a szabolcsi Kisvárda[181] és Szakoly[182] mezőváros, valamint Szalka[183] falu, a Bodrog megyei Szentlőrinc[184] mezőváros, Tóti[185] és Éld[186] község „nundinae seu forum annuale liberum"-, illetve „forum ebdomadale"-jait [évi szabad vásárait, illetve hetipiacait]. Ezeken a mezővárosi-falusi vásárokon részben szintén a polgári városok élelmiszerszükséglete jelentkezett — Buda (-felhévíz) város tanácsa pl. vidékre is kiküldte embereit, hogy élelmet vásároljanak[187] —, részben viszont az úri kereslet, amely immár nemcsak ipari-fényűzési cikkekben, hanem (nagyfontosságú tény ez!) élelmiszerekben is jelentős igénnyel lépett föl. Utóbbi tekintetben főleg éppen a mezővárosi-falusi piacokon nyert kielégítést, míg a finomabb ipari és luxuscikkeket a „nagyvárosokban" szerezték be.

A paraszti termények piaci értékesítésének *másik* fontos lehetőségét tehát az úri szükséglet fedezése, főként az egyházi nagybirtokosok, főúri udvarok vásárlása képezte. A pécsváradi apátságban 1438-ban — természetbeni jobbágyszolgáltatások felhasználásán felül — hetenként 6 forintot tett ki az apát és familiárisai, 150 dénárt a szerzetesek konyhaszámlája;[188] a kisvárdai uradalomban pedig az 1450—1470-es években nemegyszer előfordult, hogy közönséges élelmicikkeket: gabonát, hüvelyeseket, káposztát, bort, halat, szalonnát, húst, továbbá zabot és szénát pénzért is vásárolt az udvarbíró.[189] A század utolsó évtizedeiben ez a gyakorlat még jobban kiterjedt egyes egyházi nagybirtokokon. Az egri püspöki udvar 1493—1495-ben mezőgazdasági termények közül nemcsak borsot, gyömbért, sáfrányt, szegfűszeget vásárolt piacon — éspedig főként Pesten —, hanem jelentős mennyiségben vett búzát, fehér lisztet, kölest, borsót, lencsét, gyümölcsöt, hagymát, káposztát, bort, halat, szárnyast, nyulat, szalonnát, sertést, vágómarhát és borjút (fogyasztásra, valamint mesteremberek és munkások részbeni fizetésére), továbbá zabot és más takarmányneműeket, gabona- és konyhakerti vetőmagot, lécet, zsindelyt stb. Mégpedig ezeket túlnyomórészt magában Egerben s a birtokkomplexum más piachelyein szerezte be, tehát nyilvánvalóan saját uradalmának árutermelő parasztjaitól vásárolta.[190] Az esztergomi érseki udvartartás az 1480-as évek végén ugyancsak pénzért vásárolt — a széna kivé-

telével — úgyszólván minden agrárcikket, amire ellátásához szüksége volt: importált fűszereken, déligyümölcsökön kívül gabonát, bort, tüzifát stb. Utóbbiak zömét hasonlóképpen saját birtokain, főként Esztergommal szemben, a Duna balpartján elterült Kakat oppidum piacán szerezte be.[191] A dolog másik oldala pedig: mindezen uradalmak gazdálkodásában ekkorra már a feudális járadék pénzformája vált messze túlnyomóvá.[192] A Várdaiak, illetve az egri püspökség birtokára vonatkozó főbb adatokat fentebb már említettük; hadd egészítsük ki ezt most a következőkkel: az esztergomi érsek legfőbb földesúri jövedelmét szintén a — telkenként vagy (gyakran falvakban is) átalányösszegben kivetett — 36 dénártól 2,92 forintig terjedő cenzus alkotta, a munerat is túlnyomórészt pénzben s nem természetben hajtották be, gabona-, illetve borkilencedet csak a helységek kisebb része szolgáltatott, a járadék robotformája pedig elenyészően csekély szerepet játszott; az érsekség saját kezelésben nem termelt gabonát, nem tenyésztett vágóállatokat, nem műveltetett szőlőket, nem kezelt halastavakat.[193]

Látnivaló: a pénzjáradék fejlődése és a paraszti árutermelés fejlődése között több szálú kölcsönhatás áll fenn. Egyrészt és alapvetően: a pénzjáradék a paraszti árutermelés talaján sarjad, a földesúr csak a paraszt — városi — piacra termelése alapján sajátíthat el pénzjáradékot; másrészt: a pénzjáradék előnyomulása, a naturális járadékformák háttérbe szorulása az agrárcikkekben úri keresletet is teremt, ami a paraszt árutermelésének kibővülését mozdítja elő. A XV. század második felében a mezőgazdasági terményforgalom részben azért élénkült meg, mezővárosi és falusi jobbágyok piaci tevékenysége részben azért terjedt ki, mert a piacon úri élelmiszer-kereslet is jelentkezett; utóbbi pedig azért vált érezhetővé, mert a járadék naturális formáinak rovására a pénzszolgáltatás mindinkább előtérbe nyomult.

A városok s a földesúri — főként nagyúri — udvarok részéről jelentkező belső élelmiszerkereslet mellett[194] számba kell venni azokat a piaci lehetőségeket is, amelyek az ország határain *kívül* nyíltak meg, illetve tágultak ki a magyar mezőgazdasági árutermelés számára a XV. század folyamán, kivált a század második felében. E tekintetben egyfelől a (fentebb már érintett) borkivitelre kell utalnunk — amelyben, akárcsak a bor belföldi forgalmában, a fejlett szőlőművelést folytató városok, Pozsony Sopron, Kassa, Buda stb. polgárai is tevékenyen részt vettek —,[195]

másfelől a marhakivitelre, amely még nagyobb és egyre fokozódó jelentőségre tett szert a XV. század második felétől kezdve. A jelek szerint — régi időkbe nyúló előzmények után — éppen ezekben az évtizedekben kezdett nagy arányokban kibontakozni a magyarországi marhakivitel,[196] amely ez idő tájt már megtalálta az utat Nyugatra, Bécs és azon túl a fejlődő német birodalmi városok (Nürnberg, Augsburg, Regensburg), északnyugati irányban Auspitzon át a cseh-morva városok, délnyugati irányban pedig Velence, illetve a városokban bővelkedő Észak-Itália felé.[197]

Ez a növekvő marhaexport már ekkor is jelentős részben a Duna—Tisza közének, általában a Nagy-Alföldnek az állattenyésztéséhez kapcsolódott, főként azokhoz a nagy alföldi mezővárosokhoz (Szeged, Debrecen, Nagykőrös, Hódmezővásárhely, Kecskemét stb.), amelyek már a XV. század derekán kiterjedt pusztai legelőket vontak használatukba, bérletükbe. Szeged polgárai pl. az Asszonyszállása nevű kunsági pusztát használták, sőt — Mátyás király engedélye, illetve megerősítése alapján — a Duna és Tisza között minden kunsági és egyéb pusztán szabad legeltetést gyakorolhattak.[198] Emellett Garai Jób dorozsmai birtokának mintegy 1000 holdas műveletlen darabját is magukhoz kerítették.[199] Debrecen határa a Hunyadiak idején már vagy 90 000 holdra, a várostól helyenként 40—45 km-re terjedt.[200] Túlnyomóan pusztai legelő volt ez, amelybe olykor egyes Várdai-birtokrészeket is bevontak[201]; stb. E nagy mezővárosok paraszti sorból kikerülő jómódú göbölyös gazdái, tőzsérei — akik jelentős számban alkalmazták pásztorként, hajtóként elszegényedett osztályostársaikat[202] — hatalmas csordákat legeltettek a széles pusztahatárokon, s hajtottak fel a debreceni[203], kecskeméti[204], szegedi[205] vagy más nagyvásárokra (országos vásárokra), sőt, maguk vagy városi kereskedők közvetítésével[206] tovább: külföldi piacokra. A marhakereskedelemre, marhakivitelre vonatkozó adatok feljogosítanak arra, hogy a piaci célú állattenyésztésben döntően megint a *paraszti* árutermelés fejlődésének fontos mozzanatát lássuk a XV. század második felének Magyarországán.

Városi-polgári szükséglet, nagyúri élelmiszerkereslet, kiviteli lehetőségek serkentették tehát immár az áru-pénzviszonyok terebélyesedését hazánkban — az agrárfejlődésnek ugyanolyan útvonalán, amilyet Nyugat-Európa országai jártak ez idő tájt.

A feudális földesuraknak persze nem kerülte el a figyelmét a mezőgazdasági termelés emelkedése, a paraszti árutermelés bontakozása. Csakhamar föllépett tehát az a törekvésük, hogy a paraszti munka termelékenysége növekedésének gyümölcsét a maguk számára biztosítsák, azt is bekebelezzék földjáradékukba, azaz: fokozzák a jobbágyok kizsákmányolását. Arra az útra, hogy a paraszti gazdaságon alapuló árutermeléssel szembeállítsák az uraságí földön, majorgazdaságon alapuló földesúri árutermelést, tehát megnöveljék a földbirtok saját kezelésben tartott részét, piaci célból kiépítsék magángazdaságukat a XV. század folyamán még alig léptek. Ahhoz, hogy a paraszti árutermeléssel szembeállítsák a földesúri árukereskedelmet, vagyis: maguk vessenek piacra parasztgazdaságban termelt s parasztoktól elsajátított terményeket, a század vége előtt ugyancsak kevéssé folyamodtak.[207] Döntően azt a — számukra legkényelmesebb, legegyszerűbb — módszert alkalmazták, hogy feudális hatalmukra támaszkodva, a gazdaságon kívüli kényszer eszközével használják ki az áru-pénzviszonyok fejlődését; közvetlenül pénzalakban: cenzus, taxa, különjáradékok stb. segítségével sajátítsák el a parasztok árutermelésének gyümölcsét — miáltal utóbbiakat még inkább a piac felé hajtották.

Ezzel a paraszti árutermelés és a pénzjáradék kölcsönhatásának újabb szálára tapintottunk: a pénzjáradék a paraszt piacra termelésének talaján keletkezik, a földesúr csak ezen az alapon sajátíthat el rendszeresen pénzszolgáltatást; másrészt a földesúr növekvő pénzjáradék-követelése a parasztot fokozódó mértékben *kényszeríti* piaci eladásra — nemcsak akkor, ha jó árat tud elérni, hanem ellenkező esetben is; nemcsak akkor, ha elegendő mennyiségű eladható többlettermékkel rendelkezik, hanem akkor is, ha e célból a család létfenntartását szolgáló szükséges termékhez is hozzá kell nyúlnia. A pénzjáradék előnyomulása tehát a feudális járadék formái között — bonyolult, több összetevőjű, ellentmondásos jelenség: amikor a paraszti árutermelés keletkezésének és kiterjedésének, a jobbágyi függés legnyomasztóbb formáiból való kibontakozásnak, sőt nemegyszer a paraszt erre irányuló, közvetlen (tudatos) törekvéseinek kifejezője, ugyanakkor lehetőséget nyit a feudális kizsákmányolás súlyosbítására, elősegíti a járadék növelésére irányuló földesúri törekvések valóra váltását, széles paraszti rétegek elnyomorodását. Az áru-

termelés fejlődése, a pénzjáradék előnyomulása ekként számos új mozzanattal bővíti a feudális rend fő ellentétének: a földesúr—jobbágy-ellentétnek a tartalmát; kiélezi, magasabb fokra emeli a köztük folyó osztályharcot, pattanó feszültséggel telíti a feudális falu légkörét.

Az árutermelés bontakozása, a pénzjáradék térhódítása folyamatának ellentmondásosságát szembetűnően mutatja a jobbágyság kezdődő s előrehaladó differenciálódása, vagyoni rétegeződése, ami az áru-pénzviszonyok fejlődésének, a feudális kizsákmányolás fokozásának törvényszerű kísérője, következménye.[208] Hazánkban már a XIV. század második felétől megfigyelhető a telkek felaprózódásának megindulása: az egésztelek mellett a fél-, harmad-, negyedtelkek feltűnése. A féltelken aluli paraszti rétegek esetében ez kétségtelenül anyagi süllyedést, elszegényedést jelzett. De a folyamat nem állt meg az egész- és résztelkes parasztokra való differenciálódásnál, hanem túlment azon: már ez idő tájt megjelent a falusi zsellér (inquilinus) alakja — olyan paraszté, aki csupán belsőséggel, esetleg némi közös haszonvétellel, illetve telektöredékkel rendelkezett, vagy a telekhasználatból immár teljesen kirekedt. Jelentős részben éppen a zselléresedés vezetett oda, hogy a XV. század elején már gyakran akadtak néptelenné vált, pusztán hagyott telkek (sessiones desertae) a magyarországi falvakban: köztük nagy számban olyanok, amelyek birtokosaik elnyomorodása, zsellérsorba süllyedése következtében üresedtek meg; ezért a telkek lakott (populosa) voltát kezdték külön is feljegyezni. Másfelől feltűntek — az előbbieknél jóval kisebb számban — olyan parasztok is, akik egészteleknél nagyobb illetőségen, $1^1/_2$—2 telken gazdálkodtak. A telekaprózódás, zselléresedés folyamatával párhuzamosan tehát megindult egy vékony gazdagparaszti réteg kialakulása is.[209]

A XV. század második felében a paraszti differenciálódás, miként az alapjául szolgáló folyamatok, mindkét oldalon előrehaladt. A kisvárdai uradalom Pap, Veresmart és Szentgyörgy falujában 1452-ben pl. egyfelől olyan jómódú gazdákra lelünk, akik 6 ökörrel vagy ökrökkel-lovakkal szántottak, emellett tehenekkel, disznókkal rendelkeztek, másfelől olyan elesettekre, akiknek immár nem volt igásállatuk, legfeljebb disznajuk vagy birkájuk, vagy semmilyen jószáguk sem.[210] A Maróti-birtokon 1476-ban olyan „szegényemberekről" olvashatunk, akik „hogy csak egy telekkel járó fizetséget kelljen teljesíteniök, többen

ültek meg egyetlen telket", „fél-, harmad-, negyed- stb. telekre szállottak".[211] A nagyvázsonyi pálosok birtokán 1483 körül viszont olyanokról tudunk, „akiknek két telkük van, s ezért kétszeresen kell fizetniök"[212]. Szembetűnő példákat nyújtanak a piacratermelésben, pénzjáradékra térésben elöljáró mezővárosok: a semptei uradalom oppidumai közül pl. 1480 körül Semptén 82 jobbágyot, 32 zsellért, 50 pusztatelket, Szempcen 88 jobbágyot, 48 zsellért, 22 desertát (pusztatelket), Cseklészen 47 jobbágyot, 40 üres helyet számoltak össze.[213] A sárvár-kapuvári uradalom oppidumai közül 1492-ben Sárvárott 2 háromnegyed-, 14 fél- és 7 negyedtelkes, Csepregen 4 egész-, 2 háromnegyed-, 34 fél- és 24 negyedtelkes, Ikervárott 3 fél- és 20 negyed-, Keresztúron 13 fél- és 5 negyedtelkes jobbágygazdaságot jegyeztek fel, emellett utóbbiban még $19^1/_2$ zsellértelket (hostat) s mindenütt a deserták nagy számát[214]; stb. Azok a kísérletek, amelyek a differenciálódás és pusztásodás fokának országos átlagszámokkal történő megközelítésére irányultak, a XV. század első évtizedeiben a zsellérek számarányát a jobbágynépesség 10 százaléka, a pusztatelkekét a telkek 10—30 százaléka körül; a század végén, illetve a századforduló körül pedig már a zsellérek számát mintegy 25 százalékban, harmad- és negyedtelkesekkel együtt több mint 40 százalékban, a pusztásodás mértékét pedig ugyancsak 40 százalékon felüli arányban próbálták megjelölni.[215]

Hogy a differenciálódásnak ez a — persze igen hozzávetőlegesen felbecsült — foka, mértéke kvantitatíve hogyan viszonylik más országok korabeli állapotához, a dolog természeténél fogva igen bajos megítélni. Az azonban kétségtelen, hogy amint az eddig szemügyre vett viszonylatokban, úgy — azokkal szoros összefüggésben — a differenciálódás folyamatát illetően is a nyugat-európai országokéval lényegileg azonos fejlődési tendenciák közel egyidejű kibontakozásának — éspedig ugyancsak eléggé számottevő mérvű kibontakozásának — lehetünk tanúi hazánkban. Az áru-pénzviszonyok fejlődése terén elöljáró Angliában ugyan a csupán csekély (néhány acre) földecskével rendelkező cotterek rétege már a XIII. században megnövekedett,[216] de a villainek korábbi, meglehetősen homogén telekbirtoklását (15—30 acre) a XIV—XV. század során váltotta fel a paraszti föld nagyságának tarka sokfélesége: néhány acre-tól 60 acre-ig, sőt azon túl,[217] s a pusztásodás is ez idő tájt vált a szigetországban tömegjelenséggé.[218]

Az egykorú nyugat-európai agrárfejlődésben — az előbbiekkel szoros kapcsolatban — további fontos mozzanatként kell felfigyelnünk a bérleti viszony keletkezésére és terjedésére. Itt csupán a tényleges bérlők[219] fellépésére utalunk a korabeli Nyugat-Európában — azokra, akiket Angliában lease-holder, illetve farmer (e szó eredeti értelmében)[220], Franciaországban fermier, német földön Pachtbauer, Pächter vagy Meier[221] néven emlegettek —, olyan parasztokra[222], akiknek a földesúr nem (vagy nemcsak) jobbágytelki állományként, hanem telki kereteken kívül engedett át, gyakran szerződés útján, pénzben vagy terményben, esetleg vegyesen meghatározott bérleti díj (járadék) ellenében, általában meghatározott időre valamely földterületet, elsősorban a korábban önkezelésben tartott urasági föld részeit vagy művelés alatt nem állt földdarabokat.[223]

Hogy a paraszti bérletrendszer a XIV—XV. században Magyarországon is elterjedőben volt, a hazai kutatás először a szőlőföldek vonatkozásában mutatta ki, hivatkozva arra a nagyszámú esetre, amikor — nemesek és városi polgárok mellett — mezővárosi vagy falusi parasztoknak idegen földesurak földjein szőlőik voltak.[224] Ilyen extraneus [nem helybeli]-paraszti szőlőbérlettel a XV. század második felében is sokszor találkozunk, pl. a pécsi káptalan (Baranya megyei) keményfalvi szőlőhegyén[225] vagy a margitszigeti apácák Fejér megyei Tordas promontóriumán,[226] ahol a bérlők kilenceddel tartoztak; az egri uradalomhoz kapcsolt bélháromkúti apátság falvaiban, ahol „extranei de vineis ipsorum" [az idegenek szőleik után] fejenként 1 quartale zabot és egy csirkét, illetve 6 dénárt fizettek;[227] a kanizsai uradalom számos községében, ahol „promontorium habent, iura et muneralia habent solvere extranei" [nem helybelieknek szőlőhegyük van, hegyvámot és ajándékokat kell szolgáltatniok].[228] De jobbágyoknak[229] nemcsak más földesúrtól bérelt szőlőiről, hanem más[230] vagy saját földesuruktól[231] telken kívüli formában bírt szántóiról, rétjeiről stb. is gyakran szerezhetünk tudomást,[232] mint tényleges bérleti viszony eseteiről:[233] falusiak által „pénzen vásárolt [bérelt] holdakról"[234]; olyan szántóföldekről, rétekről, amelyeket jobbágyok „utuntur in feudum seu aream" [bérben használnak];[235] olyan kaszálókról, amelyeket parasztoknak „annuatim vendunt in feudum, hoc est bechwbe"[236] [évente adnak bérbe, azaz becsübe]; olyan erdőről, amelyet

falulakosok „pro certo feudo annuali" [meghatározott évi bérért] tartanak kezükben[237]; stb.

Szántóföldek főleg kétféle úton-módon jutottak paraszti bérletbe. Egyfelől olyan majorsági földekről van szó, amelyeket az uraság nem tartott fenn magángazdaság céljára, hanem (részben vagy egészben) jobbágyi kezelésbe bocsátott: ilyenek pl. a kapuvári meg a lékai uradalom ama „várföldjei", amelyeket parasztok használtak szántóművelésre, holdanként 1 köböl terménybért fizetve „abból, amit vetettek"[238]. Másfelől — ez volt a gyakoribb — elhagyott jobbágyházak utáni szántótartozékok, pusztatelkek bérletével találkozunk, mint pl. az atyai Marótibirtokon, ahol, „akik puszta földbe vetnek, a termésből kilencedadásra kötelezettek"[239], vagy a semptei uradalomban, ahol a deserták holdja után 1—3 mérő búzát vagy 5 bécsi dénárt tett ki a bérösszeg, s a pusztatelekhez tartozó rét használatáért szintén 3 mérő zab, illetve 5 bécsi dénár bér járt.[240] Sokszor teljességgel elpusztásodott, mindennemű építményt nélkülöző „praediumokat" fogtak fel bérbe falusi-mezővárosi parasztok — a kapuvári uradalomban pl. Mártonhely, Endréd és Pusztahorpács, a lékaiban Farkasfölde pusztákat[241] — részben szántóművelés, részben (főleg) állattenyésztés céljára.

Miként a paraszt telekbirtoklását, úgy bérlői minőségben való földhasználatát is differenciáltnak találjuk már a XV. században — a nyugat-európai országokhoz hasonlóan — hazánkban is, annál inkább, mivel a parasztság vagyoni rétegeződése és a bérleti viszony terjedése között szoros összefüggés állt fenn. Itt nemcsak arra gondolunk, hogy a két folyamat azonos talajon: a Leibeigenschaftból való kibontakozás, az árutermelés fejlődése, a pénzjáradék előnyomulása talaján jelent meg, hanem arra az egészen közvetlen kapcsolatra, hogy a differenciálódás következtében egyfelől az elszegényedő, töredéktelekre szoruló jobbágyok, telekbirtoklásból kirekedő zsellérek létfenntartásuk érdekében apróbb parcellák bérletére kényszerültek; másfelől a jómódú parasztok gazdaságuk hasznot hajtó kibővítése, árutermelésük kiszélesítése érdekében telekállományukon kívül további területek bérbevételéhez folyamodtak.[242] Ha a holdanként 1—3 mérőnyi bértételek mögött részben kis földdarabkák szegényparaszti-zsellér bérletét kell látnunk,[243] akkor viszont az olyan esetekben, amikor pl. Andrásfia János Sárd faluban egész telke mellett egy fél üreset bérelt,[244] Hazol Jánosnak Léka oppidumban fél telkén kívül a Gyöngyös-patakon fűrészmalma volt,

valamint két rétbérlete mindössze 1½ köböl zab bérért,[245] Tót Balázs almási (Komárom megye) jobbágy telkén kívül három szőlővel, köztük egy neszmélyi bérlettel rendelkezett,[246] a vagyonosodó parasztgazda árendáját ismerhetjük fel.[247] A bérlet utóbbi típusának kell nagyobb jelentőséget tulajdonítanunk, hiszen a bérelt föld hasznosításához szükséges anyagi erővel éppen jómódú parasztok rendelkeztek. Fentebb utaltunk már arra a szerepre, amelyet az alföldi mezővárosok gazdagparasztságának a XV. század második felére kibontakozó piaci célú állattenyésztésében a — részben bérleti formában használt — terjedelmes pusztai legelők töltöttek be.[248]

7

Miként a messzi túlsúlyban levő jobbágytelki gazdálkodás mellett bizonyos szerephez jutott a telken kívüli állomány, a bérleti viszony, úgy az uralkodó feudális gazdálkodás mellett feltűntek immár a bérmunkaviszonyok első kezdetei is a XV. századi magyar faluban — részben a földesúri gazdaságban, főleg pedig éppen a gazdagparaszti bérlet megjelenéséhez kapcsolódva.

Elszórt adatok a XV. század első évtizedeiben is említést tesznek földesurak által alkalmazott bérmunkáról: mint Szentjánosfalván, ahol a szántást, aratást, kaszálást 3 napos robotban, de a cséplést már szegődött munkában végezték;[249] vagy a Töttös-birtokon, ahol a jobbágyoktól nyert pénzszolgáltatás egy részét kaszások és más munkások (napszámosok) fizetésére fordították.[250] A XV. század második felében több helyütt találhatunk utalásokat urasági ekékre, szekerekre, a hozzájuk tartozó ökrökre, illetve urasági ekefogattal szántó, földesúri szekérrel járó béresekre: így 1466-ban Földeák János Baj községbeli (Szabolcs megye) gazdaságában,[251] 1474-ben a Heves megyei Tari-birtokon,[252] 1475-ben a Tolna megyei Szentmártonban,[253] 1477-ben a margitszigeti apácák piliscsabai allódiumán,[254] 1480-ban a Pest megyei Gyál faluban Kenderesi Balázs jószágán.[255]

Egyik-másik uradalom fennmaradt számadástöredékei összefüggőbb tényeket is elénk tárnak a földesúri gazdaság keretei között a tőkés jellegű kizsákmányolás kezdeteire. A kisvárdai uradalom majorjaiban 1453-ban 5 pásztort, illetve bérest sze-

gődtettek (1 forintból, disznóból, 2 ingből, felsőruhából, harisnyából álló konvencióért); 1470—1471-ben béreseket (mercennarii) — köztük 5, földesúri igával dolgozó szántóvetőt (aratores) —, 2 disznópásztort (custodes porcorum vel pastores) és vincelléreket (cultores vinearum) tartottak, akik „pro mercede annuali" [évi bér gyanánt] pénzben és terményben részesültek; mellettük szőlőművelő és udvar körüli napszámosokat (laborantes vineae, laborantes circa curiam), aratókat (messores) vettek igénybe; esetenként pénzt fizettek kaszálásért, borfuvarozásért stb.[256] Az egri püspöki uradalomban 1493—1495-ben, amikor a földesúri magángazdaság kiterjesztésére került sor, s majorsági szántókat, kerteket, szőlőket, halastavakat vettek újonnan vagy újból művelés-gondozás alá (a központon kívül Pusztaszikszón, Sajóhídvégen, Gyöngyöspüspökin, Polgáriban stb.), e célból nem a jobbágyrobot növeléséhez, hanem — korábban már utaltunk reá — főként bérmunka alkalmazásához folyamodtak. Az uradalom új adminisztrátora gazdasági épületeket — pl. „unum magnum stabulum vulgo chyr pro conservandis frugibus" [a terméyek tárolására nagy csűrt] — emeltetett, béres-szekereket (currus mercennarii), ökörfogatokat szerzett be „ad labores allodiorum" [a majorsági munkákhoz], majorosokat (allodiatores), béreseket, kertészeket (ortulani), disznópásztorokat, csikósokat (agazones) fogadott fel — az egyik majorban pl. 4 igánál 8, a másikban 2 igánál 4 béres dolgozott —, pénzbért fizetett kapásoknak, kaszásoknak — utóbbiaknak olykor csak „ultra gratam falcaturam" [az ingyen kaszáláson felül] —, szőlőmunkásoknak, aratóknak, valamint favágásért, sertés, bor és só szállításáért, asszonyoknak magvak tisztításáért, gyermekeknek konyhakerti munkáért stb.[257]

Az ilyen és hasonló tényekben a munkajáradék visszaszorulásának, a pénzjáradék előretörésének törvényszerű következményét szemlélhetjük: a feudális földjáradék formaváltozásainak vázolt folyamata — miként a nyugat-európai országok, főként az angliai „új nemesség" (gentry) példája is mutatja[258] — szükségszerűen vezet a feudális munkaviszonyok mellett bizonyos bérmunka jellegű formák meghonosodásához az úri gazdaságban. Mégis számottevőbbnek kell tartanunk az adott körülmények között — habár a történeti források világa kevésbé vetül reájuk — a tőkés kizsákmányolás ama kezdeteit, amelyek e fokon a vagyonosodó, telki állományukon kívül többé-kevésbé terjedelmes bérelt földet is használó, falusi-mezővárosi paraszt-

tok[259] részéről jelentek meg, hiszen a bontakozó mezőgazdasági árutermelésnek éppen ők voltak a fő képviselői, s az ő — családi munkaerőn túlmenő — munkaerő-szükségletük-keresletük (nem lévén jobbágyaik) csakis bérmunka útján volt kielégíthető.

Munkaerő-kínálat viszont a differenciálódás ellenpólusán, a zsellérsorba süllyedő elemek részéről jelentkezett, bár bérmunkára utaltságukat korlátozta, hogy többnyire ők is bírtak-béreltek némi földet,[260] részesedtek a közös haszonvételekből. Közülük kerültek ki az 1411. évi dekrétum 3. cikkében említett „operarii" [napszámosok];[261] az 1437. évi második kolozsmonostori egyességben szereplő olyan falulakosok, „akiknek ... nincs semmiféle háziállatjuk, sem egyéb vagyonuk, hanem kapálással, csépléssel, szóval két kezük munkájával szerzik meg mindennapi élelmüket";[262] egy 1454. évi rendelkezésben felbukkanó ama paraszti elemek, akik „a falusiak között szántóval, szőlővel vagy réttel nem bírnak", hanem a földesúri kúriában találják megélhetésüket,[263] vagy mint az 1470. évi dekrétum 3. cikke még pontosabban kifejezi, „in propriis curiis nobilium aut allodiis" [a nemesek saját udvartelkein vagy majorjaiban] laknak és szolgálnak;[264] közülük — ama „sem szőlővel, sem vetéssel nem bíró" parasztok közül, akik „sok helyütt nagy számban élnek" — kerültek ki az 1498. évi dekrétum 52. cikkében említett „messores" [aratók], „akik munkájuk után terményrészt kapnak, éspedig nem a nemesektől", hanem „azoktól, akik eddig egyházi tizedet szoktak fizetni": olyan részes aratók tehát, akik nem földesúri, hanem parasztgazdaságban végeznek terményrésszel díjazott bérmunkát;[265] s nem utolsósorban közülük kerültek ki azok a marhapásztorok, hajdúk (bubulci, hajdones), akik növekvő számban jutottak bérmunka jellegű alkalmaztatáshoz az alföldi mezővárosok bérletein, pusztáin az éppen a XV. század második felében fellendülő marhatenyésztésben — megint csak nem földesuraknál, hanem vagyonosodó-tőzsérkedő-polgárosodó parasztgazdáknál.[266]

Amennyire korai volna e jelenségeket túlértékelni,[267] annyira helytelen lenne viszont lemondani annak megállapításáról, hogy a feudalizmus fejlődése a XV. század második felére a magyar mezőgazdaságban is elvezetett a bérmunkaviszonyok kezdeteinek megjelenéséhez, úri gazdaságokon túl főként vagyonosodó parasztok által birtokolt-bérelt földeken. Utóbbi vonatkozásban annak az általános törvényszerűségnek a magyarországi érvényesüléséről van szó, amely szerint „... a természetbeni jára-

déknak pénzjáradékká való átváltozásával... a jobb módú, járadékfizetésre kötelezett parasztok körében szükségszerűen kifejlődik az a szokás, hogy saját számlájukra falusi bérmunkásokat zsákmányoljanak ki... Következésképpen maguk a föld régi, saját munkájukból élő birtokosai között is tőkés bérlők melegágya keletkezik..."[268] S ha bérmunkások földesúri kizsákmányolásának, illetve tőkés bérletnek a formáit még csak kezdeti fokon, korlátozott mértékben leljük fel a magyar mezőgazdaságban, a tőkés viszonylatoknak még inkább csak első jeleire, csíráira bukkanunk, arra kell gondolnunk, hogy a folyamat ez idő tájt a nyugat-európai országok közül is főként Angliában haladt előbbre;[269] sőt a mezőgazdaság bérmunkásai ekkor még a szigetországban is relatíve és abszolúte kisszámú osztályt képeztek, ténylegesen egyszersmind önállóan gazdálkodó parasztok is voltak, másrészt a bérlők körülményei és termelésük méretei ekkortájt még ott is közepesek maradtak.[270]

*

Fejtegetéseink olyan pontjához érkeztünk, ahol immár megkísérelhetjük összefoglalni a feudális agrárviszonyok fejlődési színvonalának fő mozzanatait Magyarországon a XV. század második felében.

A feudális földtulajdon rendszerén belül az úri tulajdont képező föld messze túlnyomó részét a parasztság tartja közvetlen birtokában — a parasztság, amely a telekbirtokláson kívül általában részesedik a közös haszonvételekben is. Az urasági önkezelésben tartott föld csekély terjedelmű; a parasztgazdaság döntő túlsúlya az agrárstruktúra fő jellemzője. A földesúri nagybirtok nem mezőgazdasági nagyüzem, hanem feudális járadékok szubsztrátuma.

A feudális járadék naturális formái közül a munkajáradék s ezen belül a mezőgazdasági robot igen korlátozott, a terményjáradék még mindig fontos szerepet tölt be. Egyre inkább előtérbe nyomul azonban a pénzjáradék: cenzus, taxa és különjáradékok alakjában, mezővárosokban, de falvakban is.

A járadékfizetésre kényszerített, kizsákmányolt paraszt az általa birtokolt-használt föld után földesúri függésben, feudális úri hatalom alatt áll, de a feudalizmus korai, súlyosabb fokának személyi kötöttségéből, a Leibeigenschaftnak megfelelő servus-állapotból már régebben felküzdötte magát: a feudális jog és

a feudális önkény korlátai között szabad költözködéssel és viszonylag szilárd telekbirtoklással él.

A falu és város között a társadalmi munkamegosztás fejlődésével kialakuló terménypiaci kapcsolatokat, az agrártermények egyre rendszeresebbé váló piaci értékesítését az országon belül és kívül túlnyomóan maguk a termelők tartják kezükben; a bontakozó mezőgazdasági árutermelésnek (marha, bor, gabona) a mezővárosi és falusi paraszt a fő képviselője. Nemesi földesurak árukereskedő s főleg árutermelő tevékenysége nem jelentékeny.

Az áru-pénzviszonyok fejlődése s a feudális kizsákmányolás fokozása következtében számottevő méreteket ér el a parasztság differenciálódása: a középhelyzetű (féltelkes) többség felett egy vékony, gazdagodó, alatta egy szélesedő szegényparaszti (féltelken aluli), sőt a telekbirtoklásból hovatovább kirekedő zselléri réteg alakul ki. Ezzel együtt a messze túlsúlyban levő telki gazdálkodás mellett bizonyos szerephez jut a telken kívüli állomány: zsellérek, illetve vagyonosodó parasztok bérletének formájában; másrészt az uralkodó feudális gazdálkodás mellett megjelennek a tőkés viszonyok csíraformái, első kezdetei: a falu elnyomorodó elemeinek bérmunkája főként jómódú parasztok birtokában-bérletében levő földeken.

Mindez azt jelenti, hogy a feudalizmus fejlődésének általános törvényszerűségei — amelyeket Marx a nyugat-európai országok történeti anyaga alapján fejtett ki[271] — érvényesültek a magyarországi feudális fejlődésben, a magyar középkor viszonyai között is. Teljesen indokolatlan történetünk e századaira valaminő különleges magyar fejlődésmenetet erőltetni, amely felfogás, a „magyar glóbusz"-szemlélet egyik vagy másik formája, éppen nem volt idegen régebbi történetírásunk egyes képviselőitől.[272]

Sőt, ezen túlmenően azt jelenti, hogy az általános törvényszerűségek érvényesüléseként lezajló konkrét történelmi folyamatok, a feudális agrárviszonyok fejlődése Magyarországon a XV. század második felére a nyugat-európai országokét megközelítő színvonalat, azok fejlődésének lényegileg, minőségileg megfelelő fokot ért el.[273] A magyar társadalom, amely Nyugat-Európánál később lépett a feudalizmus útjára, az indulásban való elmaradást — ha az iparosodásban, városfejlődésben nem is — az agrárviszonyok területén a XV. századra lényegében, *minőségi* tekintetben behozta: a magyar (illetve általában a kelet-európai) fejlődés elmaradása, deformálódása Nyugat-Európá-

hoz képest — amelynek a feudalizmus későbbi századaiban tanúi vagyunk — nem volt „eredendő", végzetszerű vagy éppen a magyar (illetve Kelet-Európára nézve a szláv) „faji adottságokból" következő jelenség, miként ezt a germán népek felsőbbrendűségét hirdető, imperialista-fasiszta német szellemtörténetírás nemegyszer bizonygatta.

Nyugat-Európához hasonlóan a XV. század második felének magyarországi agrárviszonyai is olyan folyamatok megindulásáról, olyan tendenciák fejledezéséről tanúskodnak a feudális renden belül, amelyek végső kihatásaikban túlmutatnak a feudalizmuson.

Az úr személyéhez kötöttségből kiemelkedő, telkét viszonylag szilárdan birtokoló, a piacratermelés és pénzjáradék-szolgáltatás útjára lépő jobbágy — a szabad paraszttá, kispolgári tulajdonossá fejlődés tendenciájának hordozója.

A telekbirtokláson kívül bérletet is szerző, árutermelő gazdaságukban idegen munkát is alkalmazó, vagyonosodó paraszti elemek egyfelől, a töredéktelekre szoruló, sőt a telekbirtoklásból kirekedő, munkaerejük részbeni árubabocsátására kényszerülő, nyomorodó falusi rétegek másfelől — a parasztgazdaságból sarjadó tőkés agrárfejlődés, a falusi burzsoázia és az agrárproletariátus kialakulása tendenciájának képviselői.

[1] Vö. *Marx:* A tőke. III. köt. Kossuth Könyvkiadó 1961. 757. és köv. old.

[2] Lásd e kötet „A feudális földjáradék formaváltozásai a nyugat-európai agrárfejlődésben" című tanulmányát.

[3] *Molnár Erik:* A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig. Szikra 1949. 264. old.

[4] *Wenzel Gusztáv:* Magyarország mezőgazdaságának története. Bp. 1887. 258. old.

[5] Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században. (Szerk. Székely György.) Akadémiai Kiadó 1953. 103. old.; *Belényesy Márta:* A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. Etnographia, 1955. 1—4. sz. 77. old.; stb.

[6] *Ila Bálint:* A Szentgyörgyi és Bazini grófok birtokainak kialakulása. Különlenyomat. Turul 1927. 13—14. old.

[7] Sopron vármegye oklevéltára. II. köt. Sopron 1891. 55. old.

[8] *Sinkovics István:* A magyar nagybirtok élete a XV. század elején. Bp. 1933. 65. old.

[9] Előfordult az is, hogy jobbágytelket használtak majorságként: „unam sessionem pro allodio... conservarent". [Hazai okmánytár. III. köt. Győr 1866. 301. old.]

[10] A XV. században még eléggé változatos az erre vonatkozó szóhasználat. (A latin nyelvű szöveget itt — és a 26—30., 42. sz. jegyzetben — nem fordítjuk le, mert éppen azokról a különféle kifejezésekről van szó, amelyekkel az egykorú források az urasági szántót — illetve más majorsági tartozékokat — jelölték.). Így pl.: sessio nobilitaris [A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. (Zichy-okmt.) XI. köt. Bp. 1915. 504. old. (1489)]; curia seu sessio nobilitaris [A nagykárolyi gróf Károlyi-család oklevéltára. (Károlyi-oklt.) II. köt. Bp. 1883. 474. old. (1478)]; sessio propria [*Bártfai Szabó László:* A sárvár—felsővidéki gróf Széchenyi-család története. I. köt. Bp. 1911. Oklevéltár. (Széchenyi-oklt.) 545—546. old. (1425); Zichy-okmt. XI. köt. 33. old. (1469)]; curia propria [Zichy-okmt. XI. köt. 202—203. old. (1477)]; propria terra [Károlyi-oklt. II. köt. 131. old. (1431); Zichy-okmt. XI. köt. 413. old. (1485)]; terra ad domum seu curiam applicata [Károlyi-oklt. II. köt. 251. old. (1446)]; terrae arabiles ad proprium domum seu fundum pertinentes [Zichy-okmt. IX. köt. 203. old. (1448)]; olykor

csak: terra arabilis, terjedelmének meghatározásával, illetve szembeállítva a jobbágytelekkel [Károlyi-oklt. II. köt. 312. old. (1456); *Békefi Remig:* A pilisi apátság története. I. köt. Pécs 1891. Oklevéltár. 441. old. (1478); Zichy-okmt. XI. köt. 409. old. (1485)]. — Az allódium szó ekkor még inkább a majorházat, majorsági épületet jelenti. Pl.: domus allodialis [Országos Levéltár (OL), 1526 előtti oklevelek gyűjteménye (Dl), 17 474 (1473)]; domus et curia allodialis [Károlyi-oklt. II. köt. 528., 529—530. old. (1487)]; stabulum seu allodium [ugyanott, II. köt. 496. old. (1481)]. — A majorsági földre a következő kapcsolatokban utal: terrae ad curiam allodialem vagy ad propriam curiam pertinentes [Zichy-okmt. X. köt. 169. old. (1461)]; terrae arabiles circa allodium habitae [Pest megye történetének okleveles emlékei. Bp. 1938. 209. old. (1455)]; praedium seu allodium cum terris et pratis. [Ugyanott, 280. old. (1480 körül).] — Előfordul a magyar „várfölde" megjelölés is. [Pl. Károlyi-oklt. II. köt. 465. old. (1477); OL Dl. 36 996 (1492).]

[11] A XV. század közepén. *[Kisbán Emil:* A magyar pálosrend története. I. köt. Bp. 1938. 119. old.]

[12] Zichy-okmt. X. köt. 169. old. (1461).

[13] Ugyanott, X. köt. 246. old. (1463).

[14] OL Dl. 16 518 (1467).

[15] OL Dl. 17 474 (1473).

[16] *Békefi:* Id. mű, I. köt. 438—439. old. (1477).

[17] Ezt a majorságot 1462-től Szilágyi Erzsébet bérelte, az anyakirályné halála után pedig a budai vár foglalta el. [Pest megye történetének okleveles emlékei. 187., 209., 231., 279., 289., 300., 302. old.]

[18] Zichy-okmt. IX. köt. 450. old. (1454).

[19] Ugyanott, X. köt. 66—67. old. (1459).

[20] Ugyanott, XI. köt. 164. old. (1473).

[21] Ugyanott, XI. köt. 202—203. old. (1477).

[22] Károlyi-oklt. II. köt. 465. old. (1477).

[23] Zichy-okmt. XI. köt. 409. old. (1485).

[24] Ugyanott, XI. köt. 413. old. (1485).

[25] Ugyanott, XI. köt. 516. old. (1489).

[26] Pl.: Magnam quantitatem fenilis, quam semper ad curiam nostram allodialem (Zsigmond szekszárdi apáté) in . . . Feldwar (Baranya megye) habitam usi fuimus, falcassent . . . [Zichy-okmt. X. köt. 169. old. (1461)]; quoddam pratum ipsius Nicolai (Várdai Miklósé, a Baranya megyei Vízlakon) [ugyanott, XI. köt. 255. old. (1479)]; certas particulas terrarum arabilium, necnon prata seu fenilia ad octo falcastra se extendentia (Fegyverneki Miklósé, a Hont megyei Tompafalván). [Ugyanott, XI. köt. 318. old.]

[27] Pl.: vinea propria prope curiam habita [Széchenyi-oklt. I. köt. 546. old. (1425)]; vineas tam . . . proprias, quam jobagionum suorum in . . . promontoriis ubique habitas (a pécsi káptalané, a Baranya megyei Jánosiban). [Zichy-okmt. X. köt. 248. old. (1463).]

[28] Pl.: ortum ipsius (Töttős Lászlóé) proprium fructiferum (a Bodrog megyei Lak községben) [Zichy-okmt. IX. köt. 187. old. (1447)]; ex proprio orto . . . actoris (Butkai Péteré) penes . . . domum habito (a Szatmár megyei Börvéjben). [Károlyi-oklt. II. köt. 528., 530. old. (1487).]

[29] Pl.: piscina sua propria, recia domini archiepiscopi (Herceg Rafael kalocsai érseké, a Bodrog megyei Apátiban) [Zichy-okmt. IX. köt. 379. old. (1453)]; piscina Zaard nominata ac terrae et particulae silvae ad eandem piscinam . . . adiacentes (a Szakolyiaké, a Szabolcs megyei Csur és Ibrány községben) [ugyanott, IX. köt. 445. old. (1454)]; a Beginaapácák békásmegyeri udvarháza mellett levő Ásovántó nevű halastó. [Történelmi Tár (T. T.), 1890. 123. old. (1482).]

[30] Pl.: conservatorium equaciarum suarum (Töttős Lászlóé) in Gara habitum (Bodrog megye) [Zichy-okmt. IX. köt. 177. old. (1447).]; equaciales domini Nicolai de Varda (Kisvárdán) [ugyanott, XII. köt. 325. old. (1486)]; agazones domini (az egri püspöké), qui cum equis juvenibus procurant — excipere equos juvenes de medio equariciarum (Egerben). [Bakócs-codex vagy Bakócs Tamás egri püspök udvartartási számadó könyve 1493—1496. évekről. Adatok az egri egyházmegye történelméhez. (Szerk. Kandra Kabos.) II. 3. köt. Eger 1887. 407., 423. old. (1495).]

[31] Pl.: quattuor iugera terrarum arabilia [négy hold szántóföld] [Zichy-okmt. XI. köt. 38. old. (1469).]; quandam particulam terrarum . . . ad sex jugera se extendentem [hat hold terjedelmű földdarabot]. [Ugyanott, XI. köt. 362. old. (1483).] — Persze nemegyszer nagyobb terjedelemről is szó esik: pl. 40 holdas urasági földről [ugyanott, XI. köt. 409. old. (1485)] vagy egy jobbágytelek szántótartozékának kétszereséről [*Tagányi Károly:* A földközösség története Magyarországon. 2. kiad. Bp. é. n. 58. old. (1487)]; stb.

[32] Az uradalom német nyelvű számadását közli *Tagányi Károly:* Szarvkő várának bevételei és kiadásai 1448-ból. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (M. Gt. Sz.), 1895. 211—215. old.; ennek magyar nyelvű kivonatát adja — igen hibásan — *Mohl Adolf:* Szarvkő és urai. Századok, 1903. 627—628. old.

[33] OL Dl. 36 993.

[34] Zichy-okmt. XII. köt. 315—319. old.

[35] Az uradalom központjában, Kisvárda oppidumban és Litke meg Pap községben. [Zichy-okmt. XI. köt. 74., 85., 99. old.; XII. köt. 325. old.; stb.]

[36] Így Sajóhídvégen, ahol: „Dominus Episcopus potest habere aratra duo vel tria". [A püspök úr két vagy három ekealja földet használhat.] — Nagyobb a jelentősége az allodiális kaszálóréteknek. [OL Dl. 37 008.]

[37] Zichy-okmt. XI. köt. 431—432. old.; vö. ugyanott, 428—429. old.

[38] Arra is van eset — Sár községben —, hogy az egyik jobbágy „ex parte allodii" [a major egy részéből] bír féltelekkel. [OL Dl. 36 992.]

[39] OL Dl. 36 996.

[40] Ezek közé persze nemcsak az allodiális szántókat soroljuk, hanem a réteket, halastavakat stb. is. Ilyenekről az utóbb hivatkozott források is említést tesznek.

[41] A földesúri és jobbágyi gazdaság arányának vizsgálatába be kell vonni azokat a birtokleírásokat is, amelyek részletesen elsorolják több falu valamennyi pertinentiáját [tartozékát], s ezenközben — a lakott és üres — jobbágytelkeken *kívül* egyéb terrae arabiles-t [szántóföldeket] is számba vesznek. Az utóbbiakat joggal tekinthetjük telki állományhoz nem tartozó, elvileg majorsági jellegű szántóföldeknek. [Vö. e tanulmány

10. sz. jegyzetével.] Így pl. a kalocsai káptalan 1483. évi tüzetes leírása Bodó Gáspárnak Várdai Miklós javára zálogképpen lefoglalt 9, főként Bodrog megyei falujáról, 6 helyütt a népes és puszta sessiókon [telkeken] kívül eső szántóföldet is feltüntet, 16—18—25 stb. aratrum [ekealja] terjedelemben. [Zichy-okmt. XI. köt. 337—342. old.] — Lásd még a budai káptalan 1492. évi összeírásait Gödöllőről s néhány más községről, illetve a makovicai uradalomról. [*Wenzel:* Id. mű, 267—268., 261—262. old.; stb.] E birtokösszeírások azonban nem adnak felvilágosítást arról: ez elvileg allodiális jellegű földdarabok tényleg urasági kezelésben álltak-e, nem voltak-e terrae arabiles incultae [műveletlen szántóföldek] (hiszen ugyanez összeírásokban nagy számmal szerepelnek sessiones desertae — [puszta jobbágytelkek] is), vagy nem kerültek-e — részben vagy egészben — jobbágyi használatba-bérletbe? [Vö. e tanulmány 209. és 238. sz. jegyzetével.]

[42] Még ha e közös haszonvételek külön szolgáltatáshoz kötése korszakunkban egyre jelentősebb méreteket is öltött. [Lásd e tanulmány 116. sz. jegyzetéhez tartozó szöveget.] Közös erdő vagy legelő tilalmazása, a paraszti használat elől való tényleges elzárása — vagyis lényegileg allodiális kezelésbe vétele — ekkor még jóval ritkább, bár éppen nem példa nélkül való. Silvas nostras custodire [Zichy-okmt. IX. köt. 543. old. (1457)]; ab usu ... silvarum glandinosarum inhibuissent [ugyanott, X. köt. 253—254. old. (1463)]; custos silvarum [ugyanott, XI. köt. 330—331. old. (1483); stb.] Vö. a „silva communis seu usualis", illetve „silva permissionalis" mellett a „silva sub custodia deputata" vagy „silva custodiae tradita" megjelölésekkel. [Pl. Zichy-okmt. XI. köt. 339—341. old. (1483).] Utóbbira *Elekes Lajos* [A központosító politika belső erőforrásai a XV. század második felében. Századok, 1955. 1. sz. 10—11. old.] fs utal.

[43] A nyugat-európai agrárstruktúrára a XIII—XV. században lásd pl. *W. J. Ashley:* Englische Wirtschaftsgeschichte. I. köt. Lipcse 1896. 25—27. old.; *G. Brodnitz:* Englische Wirtschaftsgeschichte. I. köt. Jena 1918. 63., 81—82., 95—96. old.; *E. Lipson:* The Economic History of England. I. köt. 9. kiad. London 1947. 118—121. old.; *H. Sée:* Französische Wirtschaftsgeschichte. I. köt. Jena 1930. 38—39. old.; *K. Th. Inama-Sternegg:* Deutsche Wirtschaftsgeschichte. III. 1. köt. Lipcse 1899. 203—205., 248—257. old.; *K. Lamprecht:* Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter. I. 2. köt. Lipcse 1886. 773—774. old.; *W. Wittich:* Die Grundherrschaft in Nordwestdeutschland. Lipcse 1896. 317. és köv. old.; *G. Below:* Probleme der Wirtschaftsgeschichte. 2. kiad. Tübingen 1926. 60. old.; *Th. Mayer:* Deutsche Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters. Lipcse 1928. 109. és köv. old.; *F. Lütge:* Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Berlin 1952. 98. és köv. old. — Lásd még e kötet „A feudális földjáradék formaváltozásai a nyugat-európai agrárfejlődésben" című tanulmány jegyzeteiben idézett irodalmat.

[44] Vö. *Marx:* A tőke. III. köt. 759. old.

[45] Emellett „szükséges időben" szénát kaszálni, gyűjteni, behordani. [*Wenzel:* Id. mű, 289. old. (1403).]

[46] *Sinkovics:* Id. mű, 50. old. (1406).

[47] OL Dl. 15 416.

[48] Lásd pl. Abony, Fedémes, Apátfalva. [OL Dl. 37 008.]

[49] *Belényesy Márta:* A földművelés Magyarországon a XIV. században. Századok, 1956. 5—6. sz. 222. old.

[50] OL Dl. 20 902.

[51] Pl. Csénye, Sömjén, Ölbő. [OL Dl. 36 992.] Téves tehát az az állítás, hogy ekkor „a robot . . . heti egy nap körül mozog" a sárvár-kapuvári uradalomban, miként *Maksay Ferenc* „Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon" című értekezésében [Akadémiai Kiadó 1958. 44. old.] olvasható.

[52] Pl. Gelse, illetve Ság, Bankfalva. [OL Dl. 36 997.]

[53] *Acsády Ignác:* A magyar jobbágyság története. 3. kiad. Szikra 1948. 136. old.

[54] Bakócs-codex. 356. old. — Részletesebben lásd e tanulmány 257. sz. jegyzetét.

[55] Vö. *Molnár:* Id. mű, 213—214. old.

[56] Zala vármegye oklevéltára. II. köt. Bp. 1890. 390—392. old. — Az oklevél 1413-ban kelt, 1424-ben és 1474-ben megerősítést nyert.

[57] Zichy-okmt. XII. köt. 256. old. (1458); ugyanott, X. köt. 128. old. (1460); ugyanott, X. köt. 447. old. (1468).

[58] Várőrzéssel kapcsolatos robotra lásd még pl. Nagyida, 1460. [OL Dl. 15 488.]

[59] Kürt mezőváros és Vízkelet falu esetében. [OL Dl. 36 995.]

[60] Zichy-okmt. XII. köt. 315—318. old.

[61] OL Dl. 36 992. és 36 996.

[62] *F. Graus* a huszitizmus előtti csehországi urbáriumokkal kapcsolatban utal arra, hogy ezekből a munkakötelezettség nemegyszer kimaradt, főleg amikor a földesúr valamely célra rendkívüli robotteljesítést követelt. [Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské. II. köt. Prága 1957. 322. old.] Véleménye szerint abból a tényből, hogy az urbárium valamely faluban nem tüntet fel robotterhet, még nem lehet biztonsággal kimondani, hogy a jobbágyok munkával nem szolgáltak; az urbáriumokat lehetőség szerint egybe kell vetni más forrásokkal. [Vývoj feudální renty v Čechách v 14. a 15. století. Československý Časopis Historický. 1959. 2. sz. 302—303. old.] Ez a forráskritikai szempont vonatkozik a XV. század második felében származó magyarországi urbáriumokra is: a kisvárdai uradalomban megkövetelt várépítési robot pl. nyilvánvalóan rendkívüli jellegű volt [Zichy-okmt. X. köt. 447. old. (1468)], urbariálisan nem nyert rögzítést. Megjegyzendő azonban: amikor mód nyílik egyazon uradalom különböző jellegű forrásainak egybevetésére, amilyen pl. az egri püspökség 1476. évi urbáriuma [OL Dl. 37 008] és 1493. évi számadása [Bakócs-codex. Id. mű, 345. és köv. old.], az esetben a munkajáradék igen korlátozott szerepére vonatkozó megállapítás megerősítést nyer.

[63] Az olyan gyakorlatot, amilyenről a Kőrös megyében fekvő strezai pálos kolostor jobbágyaival kapcsolatban 1432-ből értesülünk — heti 4—5 napos robot —, helyi kivételnek kell tekintenünk, amelyből semmi esetre sem szabad a XV. századra általánosító következtetést levonni, miként ezt *Mályusz Elemér* tette egy régebbi, tartalmas tanulmányában. [Az 1514. évi jobbágyháború okai. Társadalomtudomány, 1926. 373—374. old.]

[64] A rácsai jobbágyok pl. 1403-ban telkenként 3 ajándékot adtak: húsvétkor 3 kenyeret, 1 sajtot, 10 tojást, Miklós napján és karácsonykor 1—1 kappant. *[Wenzel:* Id. mű, 289. old.] Az ógalgóci Újlaki-jobbágyok 1430-ban karácsonykor és Mihály-napján „dona consueta"-t [szokásos ajándékot], húsvétkor telkenként 1 sajtot, 8 tojást s együttesen 3 bárányt szolgáltattak. *[Wenzel:* Id. mű, 285. old.; *Sinkovics:* Id. mű, 50. old.] A pécsváradi apátság jobbágyainak húsvéti és karácsonyi „munera"-ja [ajándéka] 1438-ban egy telek után 10 tojásból és 2 kenyérből, együttesen pedig 24 sertésből és 42 kecskéből állt. *[J. Koller:* Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum. III. köt. Pozsony 1784. 374—375. old.]

[65] OL Dl. 15 416.

[66] OL Dl. 36 993.

[67] OL Dl. 20 902.

[68] Zichy-okmt. XII. köt. 315—317. old.

[69] OL Dl. 36 992. — Mint a felhozott példákból is kitűnik, az „ajándékokat" aszerint lehet csoportosítani, hogy beszolgáltatásuk telkenként (résztelkenként, háztartásonként) vagy a falu által együttesen, illetve megszabott határnapon vagy egy éven belül közelebbről elő nem írt időpontban történt-e.

[70] Minthogy a rögzített mennyiségben kiszabott gabona- és borszolgáltatás a forrásokban gyakran az „ajándékok" között szerepel, kutatóink többnyire a munerát, illetve a kilencedet tekintik a terménybevételek fő fajtáinak. Tartalmi szempontból azonban egyfelől a kisebb élelem- és állatszolgáltatásokat, másfelől a szántó- és szőlőművelés után teljesítendő szolgáltatásokat kell különválasztanunk, akár meghatározott mennyiségben, akár a termés hányadában rótták ki az utóbbiakat.

[71] A XV. század első évtizedeinek kutatója is arra a megállapításra jutott, hogy az „1351-es törvény elgondolása a kilencedről, úgy látszik, . . . nincsen meg mindenütt a valóságban." *[Sinkovics:* Id. mű, 49. old.] A kilencedtörvény keletkezésével és korábbi megvalósulásával kapcsolatos vitára jelen tanulmányban nem térhetünk ki.

[72] *Koller:* Id. mű, III. köt. 374. old.

[73] *Acsády:* Id. mű, 131. old.

[74] Zichy-okmt. X. köt. 342—343. old.

[75] Károlyi-oklt. II. köt. 495—496. old.

[76] Zichy-okmt. XI. köt. 362. old.

[77] M. Gt. Sz., 1904. 352. old.

[78] Pl. Hosszúlovász. [OL Dl. 36 993.]

[79] Cseklész és Szempc. [OL Dl. 36 995.]

[80] *Békefi Remig:* A pásztói apátság története. I. köt. Bp. 1898. Oklevéltár. 442. old.

[81] *Szendrei János:* Oklevéltár Miskolc város történetéhez. Miskolc 1890. 105—106., 111., 125. old.

[82] Vö. a bozóki jobbágyoknak telkenként 1 köböl zabot és fél köböl árpát kitevő kötelezettségével. *[Sinkovics:* Id. mű, 49—50. old. (1406).]

[83] Lásd e tanulmány 56. sz. jegyzetét.

[84] Zichy-okmt. X. köt. 413—414. old. (1466).

[85] A 21 község közül 15-ből folyt be gabonajövedelem, egyhelyütt

külön „akones" [akógabona] címén is. [Zichy-okmt. XII. köt. 287—289. old. (1469—1470).]

[86] Pl. Hosszúlovász. [OL Dl. 36 993.]

[87] OL Dl. 20 902.

[88] OL Dl. 36 995. — A falura együttesen kimért gabonateher előfordult már a század elején is. Rácsa jobbágyai is közösen fizettek „200 tinas pabuli" [200 csöbör takarmányt] és „50 tinas seu cubulos puri bladi" [50 csöbör vagy köböl tiszta gabonát]. *[Wenzel:* Id. mű, 289. old.]

[89] Avató, illetve Tótfalu. (Az utóbbi nem a földesúrnak, hanem az officiálisnak járt.) [Zichy-okmt. XII. köt. 315—316. old.]

[90] Hegykő. [OL Dl. 36 992.] — Helyre kell tehát igazítani *Maksay* ama kijelentését, hogy a sárvár-kapuvári uradalomban ekkor „elég általános a gabonakilenced." [Id. mű, 44. old.]

[91] OL Dl. 36 997. — Fordított a gabona- és a borkilenced egymáshoz mért aránya az egri püspökség uradalmában, ahol az 56 helység közül borból 8, gabonából csak 4 szolgáltat kilencedet. [OL Dl. 37 008.] — Vö. a Maróti-birtok és a semptei uradalom ismertetett adataival, ahol csak borkilenced fordul elő, gabonakilenced nem.

[92] OL Dl. 36 996.

[93] Vizsgálódásunk tehát csak részben erősíti meg azt a nézetet, amely szerint a magyar nemes „jobbágyaitól most [ti. a XV. század derekán] már nemcsak ajándékokat, terragium és collecta címén ezüst dénárokat kapott, hanem kilencedet és aranyforintokat". *[Mályusz Elemér:* A magyar rendi állam Hunyadi korában. Századok, 1957. 5—6. sz. 601. old.]

[94] Lásd *Wenzel:* Id. mű, 291—292. old.; *Acsády:* Id. mű, 119—121. old.; *Sinkovics:* Id. mű, 57—58. old.; Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században. Id. mű, 213. és köv. old.

[95] *Mályusz:* Id. mű (1926), 375—376. old.; *Szabó István:* Hanyatló jobbágyság a középkor végén. Századok, 1938. 42—45. old.; *Molnár:* Id. mű, 229—230., 239. old.; stb.

[96] Pl. birtokadományozásnál: in omnibus parere et obedire, universos . . . census et proventus . . . solvere [mindenben engedelmeskedni és szót fogadni, mindennemű cenzust és szolgáltatást megfizetni] [Károlyi-oklt. II. köt. 336. old. (1461)]; cum omnibus fructibus, scilicet censibus, redditibus et proventibus [minden hasznával, ti. cenzusaival, bevételeivel és jövedelmeivel] [Zichy-okmt. XI. köt. 197. old. (1477)]; földesúri bevételek összegezésénél: első helyen — summa florenorum; ezután — summa tritici, majd summa avene [forint összesen; búza összesen; zab összesen]. [Ugyanott, XII. köt. 287—289. old. (1469—1470); stb.]

[97] *Székely György:* A huszitizmus és a magyar nép. Századok, 1956. 3. sz. 334—335. old. *[Mályusz Elemér* „A magyar állam szervezete Zsigmond korában" c. kéziratos tanulmánya alapján.]

[98] Tanulmányunkban csupán a *földesúri* járadékkal foglalkozunk; éppen csak utalunk arra, hogy *állami* vonalon az 1 forintos rendkívüli adó rendszeresítése [lásd pl. *Jánossy István:* A magyar jobbágyság Mátyás korában. Komárom 1914. 22—32. old.], *egyházi* vonatkozásban a gabona- és bortized pénzben való behajtásának gyakori volta [lásd pl. *Holub József:* Zala megye története a középkorban. I. köt. Pécs 1929.

368—370., 419. old.] még jelentősen növelte a pénzjáradék súlyát a feudális járadékformák között, fokozta a parasztság pénzbeli kizsákmányolását a XV. század második felében.

[99] Szentgyörgy: 1452. [Zichy-okmt. IX. köt. 340—341. old.] — A példa egyáltalán nem kirívó. Más községekből származó adatok is hasonlót mutatnak, sőt néha fejenként 5—6 forintos földesúri pénzadót is feltüntetnek. Lásd pl. Döge: 1449 [ugyanott, XII. köt. 218—219. old.]; Várda: 1453 [ugyanott, IX. köt. 399—402. old.]; Pap: 1453 [ugyanott, IX. köt. 410—411. old. — Vö. *Elekes:* Id. mű, 20. old. — Megjegyzendő: az idézett források cenzusról (vagy dicáról) beszélnek; lehetséges azonban, hogy voltaképpen taxa extraordinaria-ról van szó. [Vö. e tanulmány 107. sz. jegyzetével.]

[100] Átalányösszeget fizetett pl. Eger „civitas" [„város"], de Nagytállya vagy Nagymaklár possessio is. — A cenzusmentesség értéke nemegyszer igen kétes: Pusztaszikszó jobbágyai „non habent censum alium, nisi quis eis imponat" [nem adnak cenzust, csak ha valaki kivetne rájuk]; Halásztelek „de censu nihil habet, quando vult, Dominus Episcopus imponit super eos taxam" [nincs cenzusa, a püspök úr, amikor akarja, taksát vet ki rájuk]. — Héce községben egész telek után Szent György és Szent Mihály napján 50—50 dénár, Márton-napon 1 forint, összesen tehát 2 forint cenzus járt. [OL Dl. 37 008.] — Mint látható, nem felel meg a valóságnak az az állítás, hogy az egri püspökségben a cenzus ez idő tájt „csekély volt, 1 mansio [jobbágytelek] 10—15 dénárt szolgáltatott"; még kevésbé az, hogy az uradalom földjének legnagyobb részét „minden közvetlen haszon nélkül a jobbágyoknak engedték át, legföllebb a robot ellenében". *[Kerezsy Jenő:* Bakócz Tamás egri püspök udvartartása és egyházmegyéje. Erzsébetváros 1910. 18., 79. old.]

[101] E 10 községet nem terhelte gabonaszolgáltatás; a gabonával is adózó községeknél a cenzus ½ forint. [OL Dl. 36 993.]

[102] Szent Mihálykor 22 bécsi dénárt, Szent Márton-napon ½ arany forintot, karácsonykor 33 bécsi dénárt, Szent György napján ½ arany forintot és 22 bécsi dénárt fizettek. [OL Dl. 20 902.]

[103] Zichy-okmt. XII. köt. 315—317. old.

[104] Telkenként ½ forint, évi két részletben. [Zichy-okmt. XI. köt. 89—90. old. (1471).]

[105] . . .non plus quam singulum unum florenum auri . . . [nem többet, mint egy-egy arany forintot]. [Ugyanott, X. köt. 413—414. old. (1466).]

[106] . . .petitioni ipsorum . . ., ut de cetero de singulis portis solvant per unum florenum . . . [kérelmükre, hogy a továbbiakban portánként egy forintot fizessenek]. [Ugyanott, X. köt. 463—464. old. (1468).]

[107] Maga a rendes évi cenzus is gyakran szerepel taxa néven, így: taxa seu census *[Károly János:* Fejér vármegye története. III. köt. Székesfehérvár 1899. Oklevéltár, 528—529. old. (1476)]; taxa seu terragium [Zichy-okmt. XII. köt. 317. old. (1484 körül)]; taxa ordinaria [Bakócs-codex. 345. old. (1493)]; taxa [ugyanott, 394. old. (1495)]; stb. — A taxa extraordinaria kifejezés azonban mindig cenzuson felüli kivetést jelöl, és sok esetben a taxa szó önmagában is.

[108] Zichy-okmt. XII. köt. 201—208. old. (1443). — A rendkívüli

taxára a század 30—50-es éveiből számos adatot közöl *Mályusz:* Id. mű (Századok, 1957. 1—4. sz.), 105—107. old.

[109] Sopron vármegye oklt. II. köt. 462. old. (1469).

[110] Károlyi-oklt. II. köt. 495. old. (1481).

[111] Zichy-okmt. XI. köt. 429., 438—439. old. (1486).

[112] Nagymácséd. [OL Dl. 36 995.]

[113] OL Dl. 36 992. — *Maksay* tehát tévesen állítja azt is, hogy az említett uradalomban ekkor „a készpénzben fizetendő census... ritkán haladja meg a 10—20 dénárt jobbágytelkenként". [Id. mű, 44. old.] — Az 1492. évi sárvár-kapuvári urbárium futólagos elemzése [vö. e tanulmány 51. és 90. sz. jegyzetével is] alapján jut el azután ahhoz az ugyancsak elhamarkodott általánosító megállapításhoz, hogy a „századvég [értsd: a XV. század vége] urbáriumaiban a terményszolgáltatások foglalták el a döntő helyet a pénz- és munkaszolgáltatással szemben" [id. mű, 9. old.]; hogy a „XV. század végére jellemző, hogy a pénzben, természetben és munkában teljesítendő hármas teher-csoport közül a második csoport helyzete az uralkodó". [Id. mű, 43—44. old.]

[114] OL Dl. 36 997.

[115] A XV. század második felének földesura a cenzuson, taxán, különjáradékokon kívül még további pénzjövedelmet is húzott a jobbágyoktól: bírságpénzt (pl. 1476: Nagyhegyes, 1492: Hidas, Vitnyéd); vám, malom és kocsma utáni jövedelmet (pl. 1448: Szarvkő, 1471: Kisvárda, 1492: Léka). Ezeknek — a pénzjáradék tárgyalt nemeitől eléggé eltérő és egymástól is több vonatkozásban különböző — földesúri pénzjövedelmeknek a tárgyalásába e helyütt nem bocsátkozhatunk; csupán utalunk e kötet „A magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a nyugat-európaitól" című tanulmány I. részének 4. pontjára.

[116] Vö. e tanulmány 42. sz. jegyzetével.

[117] Lásd e tanulmány 53. és 101. sz. jegyzeteit.

[118] Zala vármegye oklt. II. köt. 391. old.

[119] *Koller:* Id. mű, III. köt. 374—375. old.

[120] M. Gt. Sz., 1895. 211—215. old.

[121] *Reizner János:* Szeged története. IV. köt. Szeged 1900. Oklevéltár. 75—78. old.

[122] A kanizsai uradalom sok községében: assaturam in valore unius denarii Wiennensis [pecsenyét egy bécsi dénár értékben] [OL Dl. 36 997]; a sárvár-kapuvári uradalom egyes helységeiben: unum pullum et Wienn. quattuor, ova duo et den. W. unum [egy tyúkot és négy bécsi dénárt, két tojást és egy bécsi dénárt]. [OL Dl. 36 992.]

[123] Pl. a Bodrog megyei Tótfalun: officiali hoc ordine solvere muneralia tenentur... circa festum beati Georgii martiris tenentur dare singulos decem denarios. In festo autem beati Michaelis archangeli similiter... singulos decem denarios... [az officiálisnak a következőképpen tartoznak ajándékot fizetni... György napján fejenként tíz dénárt, Mihály napján ugyancsak fejenként tíz dénárt]. [Zichy-okmt. XII. köt. 317. old.]

[124] Bodonhely, Szentmihály, illetve Ikrény. [OL Dl. 36 992.]

[125] Előfordul — ritkábban — a közös haszonvételekre kivetett különjáradékok (részben vagy egészben) naturális behajtása is. 1463-ban a munkácsi uradalomban erdei makkoltatás után sertéstizedet szedtek

[Zichy-okmt. X. köt. 254. old.]; 1480 körül a semptei uradalomban erdőhasználat után többnyire nemcsak pénz, hanem jó néhány mérő zab is járt [OL Dl. 36 995.]; 1492-ben a sárvár-kapuvári uradalom egyik falujában (Söjtör) az erdőbért telkenként 2 köböl zabbal kellett leróni. [OL Dl. 36 992.] Hasonló az is, amikor a parasztok halászatuk hozadékának egy részét továbbra is természetben tartoztak beszolgáltatni, mint a csentei birtokon, ahol 1484 körül a Dunából fogott halak fele került a földesúri konyhára [Zichy-okmt. XII. köt. 317. old.]; stb.

[126] Nagyjában-egészében hasonló eredményre jutott a kutatás Csehés Lengyelország viszonylatában is. Megállapítást nyert, hogy cseh földön már a huszitizmus előtti időszakban a pénzszolgáltatás volt túlnyomó *[Graus:* Id. mű, II. köt. 159—193. old.; *Б. Т. Рубцов:* Эволюция феодальной ренты в Чехии. XIV—начало XV в. Moszkva 1958.; *R. Nový;* Struktura feudální renty v předhusitských Čechách. Československý Časopis Historický, 1961. 1. sz. 63. old.]; Lengyelországot illetően pedig a XIV. századot a pénzjáradékra való áttérés kezdeti korszakának tekintik. [*Л. В. Разумовская:* Очерки по истории польских крестьян. Moszkva—Leningrád 1958.], s a XV. században a járadék pénzformájának további előnyomulását állapítják meg. *[M. Malowist:* Lengyelország XV—XVII. századi társadalom- és gazdaságtörténetének problematikája. Lásd Századok, 1962. 5—6. sz. 858. old.]

[127] *J. Kulischer:* Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. I. köt. München—Berlin 1928. 119—120. old.; *Ashley:* Id. mű, I. köt. 27—30. old.; *Lipson:* Id. mű, I. köt. 89. és köv. old.; *Е. А Косминский:* Эволюция форм феодальной ренты в Англии в XI—XV. веках. Вопросы Истории, 1955. 2. sz.; *Inama-Sternegg:* Id. mű. III. 1. köt. 314., 386., 407. és köv. old.; *Lamprecht:* Id. mű, I. 2. köt. 778., 782., 787., 795., 865. old.; *Wittich:* Id. mű, 321. old.; *Below:* Id. mű, 45—49. old. — A 127—131. sz. jegyzettel kapcsolatban lásd még e kötet „A feudális földjáradék formaváltozásai a nyugat-európai agrárfejlődésben" című tanulmány jegyzeteiben idézett irodalmat.

[128] *Kulischer:* Id. mű, I. köt. 120—126. old.; *H. Pirenne:* Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Europas im Mittelalter. Bern é. n. 62—63. old.; *R. Kötzschke:* Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters. Jena 1924. 235—238. old.; stb.

[129] *Brodnitz:* Id. mű, I. köt. 96. old.; *L. Brentano:* Eine Geschichte der wirtschaftlichen Entwicklung Englands. I. köt. Jena 1927. 328—329. old.; *Lipson:* Id. mű, I. köt. 153—155. old.; stb.

[130] *Sée:* Id. mű, I. köt. 38—39. old.; *Kulischer:* Id. mű, I. köt. 147—150. old.; stb.

[131] *Inama-Sternegg:* Id. mű, III. 1. köt. 208—210. old.; *Lamprecht:* Id. mű, I. 2. köt. 1193—1194. old.; *Below:* Id. mű, 59—60. old.; *Wittich:* Id. mű, 317. és köv. old.; *Th. Knapp:* Gesammelte Beiträge zur Rechts- und Wirtschaftsgeschichte vornehmlich des deutschen Bauernstandes. Tübingen 1902. 396—399. old.; *H. Mottek:* Wirtschaftsgeschichte Deutschlands. I. köt. Berlin 1957. 126. és köv. old.

[132] Vö. *Molnár Erik:* A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. 2. kiad. Szikra 1949. 248. old.; *Lederer Emma:* A feuda-

lizmus kialakulása Magyarországon. Akadémiai Kiadó 1959. 207. old. — Az „erste Leibeigenschaft" magyarországi sajátosságára Nyugat-Európához képest lásd *Pach Zsigmond Pál:* Magyar gazdaságtörténet 1526-ig. Bp. 1959. 129—135. old. (Egyetemi jegyzet.)

[133] *Molnár:* Id. mű, II. köt. 72—77. old.; a Nyugat-Európával való egybevetésre lásd *Pach:* Id. mű, 152—164. old.

[134] Már az 1298:70. tc.-ben, amelyet azonban többnyire a XIV. század első feléből származónak tartanak. *[Bartal György:* Commentarii ad historiam status jurisque publici Regni Hungariae. II. köt. Pozsony 1847. 208. old. — Legújabban *Szilágyi Lóránd:* III. Endre 1298. évi törvénye. Annales Univ. Scientiarum Budapestinensis de R. Eötvös nominatae. Sectio Hist. I. köt. Bp. 1957. 135. és köv. old.]

[135] Részletekbe szükségtelen bocsátkoznunk, mivel a XV. századi jobbágyköltözés kérdésével a szakirodalom elég sokat foglalkozott. [Lásd *Acsády:* Id. mű, 116—118., 133—136. old.; *Jánossy:* Id. mű, 34—36. old.; *Sinkovics:* Id. mű, 25—26., 54—56. old.; *Kring Miklós:* Középkori jobbágyságunk szabad költözködéséről. Századok, 1935. 396 és köv. old.; *Szabó:* Id. mű, 46—49.; *Molnár:* Id. mű, II. köt. 77—81 old.]

[136] Lásd pl. jobbágyfundus és vásárlás útján szerzett föld eladása Nempti, 1433 [Károlyi-oklt. II. köt. 146. old.]; jobbágyi szőlőeladás: Kismuzsaj, 1466 [ugyanott, II. köt. 248—249. old.]; Újlak, 1468 [Zichy-okmt. X. köt. 452—453. old.]; ház, szőlő és más fekvőségek adásvétele: Kisvárda, 1468 [ugyanott, X. köt. 448. old.]; rételadás: Nagymuzsaj, 1485. [Károlyi-oklt. II. köt. 523. old.]

[137] Jobbágyok végrendelkezésére lásd pl.: Nagymuzsaj, 1431 [Károlyi-oklt. II. köt. 141. old.]; Kispalugya, 1435 [Századok, 1901 941. old.]; Dubica, 1461. [OL Dl. 35 362.]; Gyula, 1496. [Gyula város oklevéltára. 1313—1800. (Szerk. Veress Endre.) Bp. 1938. 31—33. old.]

[138] Vö. *Jánossy:* Id. mű. 42—49. old.; *Sinkovics István:* Nemesség és parasztság Werbőczi előtt. (Úr és paraszt a magyar élet egységében. Szerk. Eckhardt Sándor.) Bp. 1941. 32. old.; *Molnár:* Id. mű, II. köt. 77—78. old.

[139] Ha a mezőgazdasági árutermelés fejlődése Nyugat-Európában általában a paraszti gazdaság révén haladt is előre s a terra dominicalis korlátozásával, a pénzjáradék előtérbe kerülésével járt együtt, a falu piaci kapcsolatainak kiterjedése olykor ellentétes tendenciákat is felvetett. Így Angliában a XIII. század folyamán egy sor manorben, kivált nagy egyházi birtokokon a demesne kiterjesztése, a munkajáradék növelése, a földesúri árutermelés irányzatának föllépése figyelhető meg. [Lásd pl. *Е. А. Косминский:* Основные проблемы западноевропейского феодализма в советской исторической науке. Moszkva 1955. 21., 25. old.]— Utóbbival szemben azonban, éles gazdasági és gazdaságon kívüli harc eredményeként, felülkerekedett s a XV. századra uralkodóvá vált a paraszti árutermelés irányzata, egyben a feudális járadék pénzformája. *[Косминский:* Id. cikk (Вопросы Истории, 1955. 2. sz.), 53—57. old. — A kérdésre részletesebben lásd e kötet „A feudális földjáradék formaváltozásai a nyugat-európai agrárfejlődésben" című tanulmány 4. pontját.]

[140] Lásd *Belényesy Márta:* A földművelés fejlődésének alapvető kér-

dései a XIV. században. Etnographia, 1954. 3—4. sz., 1955. 1—4. sz.; Anyagi kultúránk a XV. században. Agrártörténeti Szemle (At. Sz.), 1957. 1—2. sz.; Viehzucht und Hirtenwesen in Ungarn im 14. und 15. Jahrhundert. Viehzucht und Hirteleben in Ostmitteleuropa. Akadémiai Kiadó 1961. 13. és köv. old.; *Bersényi Iván:* A mezőgazdasági termelés néhány kérdéséhez a XIV—XV. században. At. Sz., 1962. 3—4. sz. 569. és köv. old.; stb.

[141] Ellentétes jelenségek Magyarországon is feltűntek. Korán áruformát öltött agrártermények — mint a bor és a hal (valamint a só) — piaci értékesítésében az egyházi birtokosok játszottak fontos szerepet [lásd *Lederer Emma:* Az egyház szerepe az Árpád-kori Magyarországon. Századok, 1949. 98. és köv. old.], s e célból jobbágyaikat a XIII. század első évtizedeiben súlyos fuvarozási robottal terhelték [lásd *Acsády:* Id. mű, 70—72. old.]. —Világi és egyházi földesurak árukereskedelmi tevékenységével a XV. század második felében is találkozunk [lásd e tanulmány 207. sz. jegyzetét], de ennek ellentétes tendenciaként való kibontakozása csak a XVI. században figyelhető meg. [Lásd e kötet „A magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a nyugat-európaitól" című tanulmányának I. részét.]

[142] Az 1365. évi esztergomi vámtarifa pl. a város agrárpiacát már elég forgalmasnak mutatja: állatok és gabonaneműek mellett kender, len, olaj és széna szerepelt. [Lásd *Belényesy:* Id. mű (1954), 413. old.; Id. mű (1955), 77., 93. old.; Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században. Id. mű, 117. és köv. old.]

[143] *Békefi:* Id. mű (1891), I. köt. Oklt. 400. old. (1416).

[144] Zichy-okmt. XII. köt. 91. old. (1413 körül).

[145] Ugyanott, VIII. köt. 346. old. (1428).

[146] Ugyanott, VIII. köt. 545. old. (1434).

[147] Ugyanott, VIII. köt. 604. old. (1437).

[148] *Sinkovics:* Id. mű (1933), 66—67. old. (1430).

[149] A földesúri járadékokat illetően Galgócra vonatkozóan már 1365-ben: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században. Id. mű, 221—222., 291—292. old.; Szarvkőre 1448-ban: M. Gt. Sz., 1895. 211—215. old. és Századok, 1903. 627—628. old.

[150] Sopron vármegye oklt. II. köt. 179. old. (1431). — A nagyszámú hasonló esetből lásd pl. M. Gt. Sz., 1904. 315. old. (1418); Károlyi-oklt. II. köt. 109. old. (1427).

[151] *Sinkovics:* Id. mű (1933), 52., 56. old.

[152] Az első kolozsmonostori egyesség vonatkozó kitételeit lásd pl. *Gróf Teleki József:* Hunyadiak kora Magyarországon. X. köt. Pest 1853. 6—7. old. — A néhány hónappal későbbi második kolozsmonostori egyesség a földesúri járadék naturális formáit hasonlóan szabályozta, a pénzbeli cenzust azonban, az erőviszonyok kedvezőtlen alakulása jeleként, egész telek után már 1 forintban állapította meg. [Lásd pl. *Gombos Ferenc Albin:* Az 1437-ik évi parasztlázadás története különös tekintettel a jobbágyi viszonyokra s a hussitismusnak hazánkban való elterjedésére. Kolozsvár 1898. 110. old.] — A két kolozsmonostori egyesség eredeti szövegének modern kritikai kiadását adja *L. Demény:* Textele celor două întelegeri, încheiate în 1437 între răsculaţi şi nobili, după documentele originale. Studii. Revistă de istorie, 1960. 1. sz. 91. és köv.

old. — A szerző a parasztfelkelésről írt monográfiájában [Az 1437—38-as bábolnai népi felkelés. Bukarest 1960.] az áru-pénz viszonyok terjedését, a mezővárosi-városi fejlődés bontakozását mutatja ki a XV. század eleji Erdélyben.

[153] Vö. *Косминский:* Id. cikk, 54. old.; *С. Д. Сказкин:* Исторические условия восстания Дольчино. Moszkva 1955. 14. old.; *А. М. Варг:* О так называемом «кризисе феодализма» в XIV—XV. веках. Вопросы Истории, 1960. 8. sz. 107. old.; stb.

[154] Széchenyi-oklt. I. köt. 555. old. (1444).

[155] Zichy-okmt. X. köt. 131. old. (1460).

[156] Ugyanott, X. köt. 396—397. old. (1466).

[157] Károlyi-oklt. II. köt. 450. old. (1476).

[158] Zala vármegye oklt. II. köt. 526—527. old. (1445).

[159] Zichy-okmt. IX. köt. 437., 443. old. (1454).

[160] Ugyanott, XII. köt. 209. old. (1444).

[161] Ugyanott, X. köt. 145. old. (1461).

[162] Lásd pl. Pest megye történetének okleveles emlékei. 307—308. old. (1496). (Számos utalással Buda, Pest, Pozsony stb. polgárainak vámmentességére vonatkozó korábbi oklevelekre.)

[163] *Reizner:* Id. mű, IV. köt. Oklt. 58. old. (1464), 87—88. old. (1498); illetve a XV. század első felébeni előzményekre: ugyanott, 25—44. old. (1415—1438). — Szeged egyébként 1498-ban a szabad királyi (személynöki) városok sorába emeltetett.

[164] Oklevéltár Miskolc város történetéhez. 103—104. old. (1467); Gyula város oklevéltára. 22—23. old. (1476).

[165] Zichy-okmt. IX. köt. 108. old. (1446).

[166] Ugyanott, IX. köt. 439—440. old. (1454), 516. old. (1456).

[167] Ugyanott, X. köt. 105—106. old. (1460), 217. old. (1462), 296—301. old. (1464).

[168] Károlyi-oklt. III. köt. 11—12. old. (1492).

[169] Zichy-okmt. XI. köt. 130. old. (1473).

[170] *Magdics István:* Ráckevei okmánytár. Székesfehérvár 1888. 38. old. (1458), 48. old. (1475), 51—53. old. (1489).

[171] Zichy-okmt. XI. köt. 40. old. (1469).

[172] Vö. 1486: 29. tc.: „mercatores et negotiatores caeterique pauperes, qui aut quaestus gratia, aut pro necessaria victuum acquisitione, vel etiam pro aliis ipsorum rebus, per regnum hinc inde proficisci habent" [kereskedők és üzletelők, meg más szegény emberek, akik kereskedés vagy megélhetés végett vagy egyéb célból utazgatnak országszerte].

[173] *Szücs Jenő:* Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Művelt Nép Kiadó 1955. 179. old.

[174] Lásd pl. Pest megye történetének okleveles emlékei. 192. old. (1447), 240. old. (1466).

[175] *Fügedi Erik:* Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. Századok, 1960. 1—3. sz. 103. old.

[176] Széchenyi-oklt. I. köt. 555. old. (1444).

[177] Zichy-okmt. IX. köt. 555—556. old. (1457).

[178] Ugyanott, X. köt. 395. old. (1466).

[179] Ugyanott, X. köt. 396—397. old. (1466).

[180] Ugyanott, X. köt. 131. old. (1460).
[181] Ugyanott, IX. köt. 346—347. old. (1453); X. köt. 445—448. old. (1468).
[182] Ugyanott, X. köt. 68—69. old. (1459).
[183] Ugyanott, X. köt. 34—35. old. (1458).
[184] Ugyanott, XI. köt. 120. old. (1472).
[185] Ugyanott, XI. köt. 11. old. (1469).
[186] Ugyanott, XI. köt. 516. old. (1489).
[187] *Podhradczky József:* Buda és Pest szabad királyi városoknak volt régi állapotjokról. Pest 1833. 47—48. old. (1478).
[188] *Koller:* Id. mű, III. köt. 375. old.
[189] Zichy-okmt. IX. köt. 317—318. old. (1452), 477. old. (1454); XII. köt. 268. old. (1460); XI. köt. 70—79. old. (1470—1471). — Vö. *Elekes:* Id. mű, 32. old.
[190] Bakócs-codex. 353., 361., 363., 372., 374., 375., 376., 408., 409., 415. stb. old.
[191] *Fügedi:* Id. mű (Századok, 1960. 4. sz.), 506—507., 525. old.
[192] A földesúri szolgáltatásokat illetően. Az egyházi nagybirtokok emellett gabona- és bortizedeik nagy részét vagy ugyancsak pénzben hajtották be [vö. e tanulmány 98. sz. jegyzetével], vagy — még inkább — bérbeadták. [Erre nézve pl. az egri püspöki uradalomban lásd Bakócs-codex. 333—342., 381—391. old.]
[193] *Fügedi:* Id. mű (Századok, 1960. 1—3. sz.), 90. és köv. old. — A cikk értékes adatokat és megállapításokat tartalmaz — anélkül azonban, hogy rámutatna a belőlük adódó legfőbb tanulságra: a paraszti árutermelés jelentős fejlettségi fokára. Ellenkezőleg: a gazdasági elmaradottságot véli belőlük kiolvashatni. [Id. mű, 122., 526. old.]
[194] Felvetődik itt a kérdés: a belső piac említett szektorain kívül nyújtott-e parasztok terményei számára bizonyos értékesítési lehetőséget — különösen háborús időben — a katonaság élelmezése is? Hiszen utóbbi a következő században a mezőgazdasági árutermelésnek köztudottan fontos serkentője volt. [Lásd e kötet „A magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a nyugat-európaitól" című tanulmányát.] — Figyelmet érdemel ebből a szempontból pl. a Zsigmond által 1427-ben Brassóban kiadott Regulamentum militare, amely a táborozó katonák erőszakoskodásait, élelmiszerek fizetetlen eltulajdonítását bünteti, a hazai terményeket felsorolja, az értük fizetendő árat megállapítja *[G. Fejér:* Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. X. 6. köt. Buda 1844. 878. és köv. old.]; hasonlóképpen az 1437. évi első kolozsmonostori egyességnek amaz intézkedése, amely ugyancsak tilalmazza, hogy a katonák eleséget erőszakkal csikarjanak ki, vagy áron alul vásároljanak, másfelől, hogy a falvak és mezővárosok lakosai a piaci árnál drágábban adjanak el. [Lásd. pl. *Jakab Elek:* Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez. Buda 1870. 175. old.] — Számos adat mutatja azonban, hogy e szabályozási törekvések csak kevés sikerrel jártak: továbbra is az „extorsiones victualium" [élelmiszerek kicsikarása] és a katonai descensusszal [beszállásolással] kapcsolatos erőszakoskodások dívtak; szóval a táborozó csapatok élelmezése inkább káros, mint kedvező hatást gyakorolt a paraszti árutermelésre a XV. század folyamán. [Zichy-okmt. IX. köt. 197. old. (1448), 586. old. (1457); 1478: 6. tc.; Zichy-okmt. XI.

köt. 360. old. (1483); stb.] — Más volt a helyzet a főúri udvarokban szolgáló familiáris és zsoldos katonákkal. Ezeknek az ellátása fontos részét képezte amaz úri szükségletnek, amelyet a szövegben tárgyaltunk. [Lásd pl. Bakócs-codex. 353., 403. old.]

[195] Lásd pl. *Kováts Ferenc:* A pozsonyi városgazdaság a középkor végén. Pozsony 1918. 11. old.; *Szűcs:* Id. mű, 54—56. old.; *Divéky Adorján:* Felső-Magyarország kereskedelmi összeköttetései Lengyelországgal. Bp. 1905. 63. old.; *Dvihally Anna Mária:* A budai szőlőművelés története. Bp. 1932. 18—21. old.; *Reizner:* Id. mű, IV. köt. 46—49., 74., 83—86. old.; stb.

[196] A Pozsony város bérletében levő harmincadhelyeken 1457—1458-ban a kiviteli forgalom két fő áruneme az állat és a bor. A marhakivitel vámértéke itt ekkor még kb. egyezett a boréval *[Kováts Ferenc:* Nyugat-Magyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján. Bp. 1902. 192—196. old.], de a továbbiakban utóbbit messze túlszárnyalta. 1480 körül a nyugati kivitelnek az élőállat hozzávetőleg 55—60 százalékát, a bor csak 5—6 százalékát tette ki. *[Paulinyi Oszkár:* Ipar, kereskedelem. Magyar művelődéstörténet. II. köt. Bp. é. n. 171. old.] Néhány évtized múlva az arány még jobban eltolódott az állat-, nevezetesen a marhakivitel javára. *[Ember Győző:* Külkereskedelmünk történetéhez a XVI. században. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei. VIII. köt. 4. sz. Bp. 1958. 329. old.]

[197] *Takáts Sándor:* Rajzok a török világból. III. köt. Bp. 1917. 8. old.; Szegény magyarok. Bp. é. n. 132—133. old.; stb. — Legújabban *W. Abel* is megállapította a Magyarországról felhajtott marhacsordák megjelenését a Rajna menti piacokon a XV. század második felében, ennek fontos szerepét a német birodalmi városok élelmezésében. [Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. Stuttgart 1962. 115—116. old.]

[198] *Hornyik János:* Kecskemét története. I. köt. Kecskemét 1860. 211—213. old.; *Reizner:* Id. mű, IV. köt. 57—58., 63., 67—69., 72. stb. old. (1462, 1465, 1469, 1473).

[199] *Zsilinszky Mihály:* Csongrád vármegye története. I. köt. Bp. 1897. 133. old.

[200] *Zoltai Lajos:* Ismeretlen részletek Debrecen múltjából. Debrecen 1936. 100—101. old.

[201] Lásd pl. Zichy-okmt. IX. köt. 332., 353. old. (1452—1453).

[202] *Szabó István:* A hajdúk 1514-ben. Századok, 1950. 1—4. sz. 189—194. old.

[203] Lásd pl. Zichy-okmt. X. köt. 105—106., 217., 296—301. old. (1460, 1462, 1464).

[204] Lásd pl. *Hornyik:* Id. mű, I. köt. 209—211. old. (1458).

[205] Lásd pl. *Reizner:* Id. mű, IV. köt. 89. old. (1499).

[206] Lásd pl. *Kováts:* Id. mű (1902), 206—207. old.

[207] Hogy földesurak árueladó tevékenysége — ideértve mind allódiumokon termelt, mind járadékként elsajátított termények áruba bocsátását, vagy akár piacon vásárolt áruk továbbadását stb. — a század végéig általában nem volt jelentős, természetesen nem úgy értendő, hogy ilyesmire esetenként, sőt egyes birtokokon, illetve bizonyos formákban

rendszeresen is, ne került volna sor. A kisvárdai uradalommal kapcsolatban pl. egyes adatok bor, gabona, sertés és só eladásáról [Zichy-okmt. XII. köt. 221. old. (1449); IX. köt. 542. old. (1457); IX. köt. 558. old. (1457); XI. köt. 67—75. old. (1470—1471); XI. köt. 93—94. old. (1471 körül); stb.], az egri püspöki uradalmat illetően bor, méz, bárány és só áruba bocsátásáról [Bakócs-codex. 345., 346., 364., 370., 377., 380., 393., 412., 414., 427. old.] beszélnek. A boreladás főként a fentebb már említett kocsmáltatás (propinatio, educillatio) útján, a földesúri árukereskedelemnek már ez idő tájt számos helyütt meghonosodott kényszerű formájában történt. De a földesurak aktív piaci tevékenysége ezzel együtt is eltörpült a parasztokéhoz képest, eladásból származó pénzjövedelmük pénzjáradék-bevételükhöz képest.

[208] *Marx:* A tőke. III. köt. 862—863., 866. old.; Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Lásd *Lenin* Művei. 3. köt. Szikra 1956. 166. old.

[209] A differenciálódásra, zselléresedésre, telekpusztásodásra a XV. században lásd *Ila:* Id. mű, 13—14. old.; *Sinkovics:* Id. mű (1933), 43—47., 57., 60. old.; *Szabó:* Id. mű (1938), 16—21. old.; Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948. 12. és köv. old.; *Molnár:* Id. mű, II. köt. 218. és köv. old. — Utóbbi világította meg először a probléma lényegét szakirodalmunkban; felfogása csak egyes vonatkozásokban szorul helyesbítésre, illetve bizonyos kiegészítésre az egykorú nyugat-európai analógiák figyelembe vételével. [Lásd e kötet „A feudális földjáradék formaváltozásai a nyugat-európai agrárfejlődésben" című tanulmány 5. pontját.]

[210] Zichy-okmt. IX. köt. 339—341. old. — Vö. *Elekes:* Id. mű, 7. old.

[211] OL Dl. 36 993.

[212] OL Dl. 20 902.

[213] OL Dl. 36 995.

[214] OL Dl. 36 992. — A pusztásodás a falvakban még nagyobb méretet ért el, hiszen a telküket pusztán hagyó parasztok gyakran éppen mezővárosok felé vették útjukat. — A semptei uradalomban pl. Veresvár faluban 18 jobbágyot, 5 zsellért, 72 pusztatelket, Nagysur községben 19 jobbágyot, 9 zsellért, 20 desertát, Keresztúron 7 jobbágyot és 38 puszta helyet említ az urbárium.

[215] *Szabó:* Id. mű (1938), 20—21. old.; Id. mű (1948), 24. old.; *Molnár:* Id. mű, II. köt. 219—224. old.

[216] *Е. А. Косминский:* Исследования по аграрной истории Англии XIII. века. Moszkva—Leningrád 1947. 286—287. old.

[217] *Brentano:* Id. mű, II. köt. 71—72. old.; *Lipson:* Id. mű, I. köt. 133—135. old. — Ugyanerre a folyamatra a kontinentális Nyugat-Európában — bár az angliainál kisebb mértékben — lásd pl. *Seé:* Id. mű, I. köt. 39. old.; *Mottek:* Id. mű, 141—143. old.; stb.

[218] *M. M. Postan:* Some economic evidence of declining population in the later Middle Ages. The Economic History Review. Second Series. II. köt. 3. sz. 1950. 221—246. old.; The Cambridge Economic History of Europe. II. köt. Cambridge 1952. 191—216. old.; stb. — Annak a malthusiánus színezetű felfogásnak a bírálatára, amely a népességcsökkenésből vezette le a villainage súlyos formáinak háttérbe szorulását, a szabadabb paraszti viszonyok kialakulását, lásd *Косминский* id. cikkét

(Вопросы Истории, 1955. 2. sz. 44 és köv. old.), valamint e kötet „A feudális földjáradék formaváltozásai a nyugat-európai agrárfejlődésben" című tanulmánya 64. és 95. sz. jegyzetét.

[219] Szélesebb értelemben bérleti jellegű viszonyról, örökbérleti jellegű birtoklásról akkor beszélhetünk, amikor a feudális földjáradék formái közül a pénzjáradék nyomult előtérbe, s a Leibeigenschaft béklyóiból kibontakozott parasztnak a feudális úrtól való függése főként e járadék rendszeres, szerződésszerű szolgáltatásában jut kifejezésre. [Vö. *Marx:* A tőke. III. köt. 765. old.] Ebben az értelemben a copy-holdert, censitaire-t, Zinsbauert mintegy a jobbágytelek örökbérlő jellegű birtokosának tekinthetjük. — Jelen tanulmányban csak a szorosabb értelemben vett, valóságos bérlettel foglalkozunk, s nem térhetünk ki a bérleti jellegű birtoklás és a tényleges bérlet közötti átmeneti fokozatokra sem. [Minderre lásd e kötet „A feudális földjáradék formaváltozásai a nyugat-európai agrárfejlődésben" című tanulmányát.]

[220] Vö. *Ashley:* Id. mű, II. köt. 284., 307—308. old.; *Brentano:* Id. mű, I. köt. 346. old.

[221] Vö. pl. *Below:* Id. mű, 46. old.

[222] Megjegyzendő, hogy a bérlők között parasztok, illetve faluközösségek mellett polgárok, lovagok, klerikusok is feltűntek, mint — egyes vagyonosabb parasztokhoz hasonlóan — nagyobb terjedelmű földek bérlői, s így maguk is idegen munkaerő kizsákmányolói.

[223] *Ashley:* Id. mű, II. köt. 291., 313. old.; *Brentano:* Id. mű, I. köt. 346. old.; *Sée:* Id. mű, I. köt. 38—39., 84—85. old.; *Inama-Sternegg:* Id. mű, III. 1. köt. 255—257., 384—385., 393—395. old.; *Below:* Id. mű, 56. old.; stb.

[224] *Mályusz Elemér:* Az 1498. évi 41. törvénycikk. Századok, 1930. 827—832. old.

[225] Zichy-okmt. X. köt. 248., 265., 285. old. (1463).

[226] Tordas hegyközség szabályzata 1486-ból. At. Sz., 1959. 1—4. sz. 88—90. old. (Az oklevél közlője, *Fekete Nagy Antal*, nem tárta fel annak lényegét.)

[227] OL Dl. 37 008.

[228] OL Dl. 36 997.

[229] A bérleti viszony vizsgálatát a paraszti bérletre korlátozzuk, s nem terjeszkedünk ki sem városi polgárok — több tekintetben eltérő természetű — bérleteire, még kevésbé nemesi földesurak bérlőként való föllépésére, ami egészen más jellegű gazdasági viszonylatot jelent (még ha szőlőbérlőként paraszt, polgár és nemes gyakran egymás mellett is szerepelt).

[230] Így az 1437. évi kolozsmonostori egyességben: „illi . . ., qui in tenutis aliorum dominorum vineas seu terras habere dignoscuntur . . ." [olyanok, akikről ismeretes, hogy más földesurak birtokain van szőlejük vagy szántójuk]. *[Jakab:* Id. mű, I. köt. 174. old.]

[231] Pl. a veszprémi káptalan Iszka nevű birtokát (Fejér megye) „sub certo pacto" [bizonyos szerződés alapján] saját csóri jobbágyai vették bérbe. *[Károly:* Id. mű, IV. köt. Oklt. 496—498. old. (1441).]

[232] A szőlőbérlettel szemben — amely a parasztok számára eléggé szilárd birtoklást jelentett: azt a bérösszeggel terhelve elidegeníthették, átörökíthették *[Mályusz:* Id. mű, 827. és köv. old.] — a bérlet utóbb

említett fajtái általában határidőhöz voltak kötve: néhány évre szóltak [pl. *Sinkovics:* Id. mű, (1933), 45—46. old.], gyakran pedig évenként megújításra kerültek [lásd alább e tanulmány 241. sz. jegyzetét]. — Vö. német földön az Erbpacht és Zeitpacht formáit. [Lásd pl. *Mottek:* Id. mű, 132., 230., 235. old.] — Természetesen az sem volt közömbös, hogy a jobbágy saját földesurával vagy másvalakivel került-e bérleti viszonyba.

[233] *Szabó István* „a bérlőt, akivé átalakulhat a jobbágy, nem a szőlőbérletek, hanem a fejenkénti cenzussal minden kötelességét urával szemben leróvó oppidumlakók irányában" kereste. [Id. mű (1938), 53. old.] E felfogásnak — a bérleti viszony fentebb [e tanulmány 219. sz. jegyzetében] jelzett, szélesebb értelmezése (örökbérleti jellegű birtoklás) alapján — van csak jogosultsága; szorosabb értelemben vett, tényleges bérletről ez esetben nincsen szó.

[234] Pl. a Bodrog megyei Asszonyfalván. [Zichy-okmt. XII. 234. old. (1453).]

[235] Pl. a lékai uradalomban Pergelény faluban. [OL Dl. 36 995.]

[236] Pl. a kapuvári uradalomban Söjtörön és Szentmiklóson. [OL Dl. 36 992.] Hasonlóképpen a semptei uradalom Veresvár és Sopornya községeiben. [OL Dl. 36 995.]

[237] Pl. a fejérvári keresztesek egy erdejét a csurgói jobbágyok. *[Károly:* Id. mű, IV. köt. Oklt. 502. old. (1469).]

[238] Szil mezőváros lakosai még holdanként 2 bécsi dénárt, Bogyoszló jobbágyai közül, akik 7 holdat szántottak fel, 20 bécsi dénárt is leróttak a terménybéren felül. [OL Dl. 36 992 és 36 996.]

[239] OL Dl. 36 993.

[240] Veresvárt viszont holdanként 1 kepe (capecia) gabonát szedtek bér gyanánt. [OL Dl. 36 995.]

[241] Az urbárium ehhez olykor azt a megjegyzést fűzte, hogy „dispensatores habent videre et discernere annuatim"; világosan utalt tehát arra, hogy a bérbeadás évenként történt. [OL Dl. 36 992.]

[242] Vö. pl. az angol forrásokban a bérlő neve mellett sűrűn szereplő megjegyzéssel, hogy az adott területet „azon a földön kívül" bérlik, amellyel mint telekkel rendelkeznek. [*Ashley:* Id. mű, I. köt. 27. old.]

[243] Vö. *Szabó:* Id. mű (1948), 24. old.; *Molnár:* Id. mű, II. köt. 234—235. old.

[244] *Sinkovics:* Id. mű (1933), 45. old.

[245] OL Dl. 36 996.

[246] Zichy-okmt. XI. köt. 523. old. (1490).

[247] A jómódú paraszt nemcsak bérlet, hanem zálogbavétel útján is bővíthette gazdaságát, mint a Pásztó mezővárosbeli Tolinta Máté, aki földesurának 100 arany forintot adott kölcsön, s ennek fejében saját jobbágytelkét és két pusztatelket kapott zálogba *[Békefi:* Id. mű (1898), I. köt. Oklt. 406., 437—438. old. (1488)]; vagy mint a Sátor oppidumbeli Kántor Péter, aki 40 arany ellenében bírt zálogul egyes birtokrészeket Károlyi Lőrinctől. [Károlyi-oklt. III. köt. 16—17. old. (1495).]

[248] Vö. *Molnár:* Id. mű II. köt. 230—231. old.

[249] *Sinkovics:* Id. mű (1933), 50. old.

[250] Zichy-okmt. XII. köt. 180. old. (1439).

[251] Ugyanott, X. köt. 366—367. old.

[252] *Balázsy Ferenc:* Heves vármegye története. I. köt. Oklevéltár. Eger 1897. 287. old.

[253] Zichy-okmt. XI. köt. 168. old.

[254] *Békefi:* Id. mű (1891), I. köt. Oklt. 438. old.

[255] Károlyi-oklt. II. köt. 491. old.

[256] Zichy-okmt. XII. köt. 221. old. (1453); XII. köt. 292—294. old. (1470); XI. köt. 67—79. old. (1470—1471); XII. köt. 325. old. (1486); stb.

[257] Bakócs-codex. 355., 362., 368., 369., 370., 371., 373., 375., 378., 379., 381., 405., 406., 407., 409., 413., 416., 417., 424., 430. old.

[258] Lásd pl. *R. H. Tawney:* The rise of the gentry. The Economic History Review. XI. köt. 1941. — Bérmunka alkalmazására a XV. századi németországi mezőgazdaságban lásd pl. *W. Abel:* Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters. 2. kiad. Stuttgart 1955. 98., 128—129. old.; a korabeli csehországi majorságokban *A. Míka:* Problém počátků nevolnictví v Čechách. Československý Časopis Historický, 1957. 2. sz. 241—242. old.

[259] Földesúri és módosparaszti gazdaságok mellett városok, illetve városi polgárok tulajdonában-bérletében levő földeken is feltűntek ez idő tájt a bérmunka kezdetei — pl. a budai meg a pozsonyi szőlőművelésben. [Lásd *Császár Mihály:* A magyar művelődés a XV. században. Bp. 1902. 45. old.; *Kováts Ferenc:* A városi adózás a középkorban. Pozsony 1900. 109. old.; *Mandello Gyula:* Adalék a középkori munkabérek történetéhez. Bp. 1902. 2—3., 7., 190. old.; *Dvihally:* Id. mű, 13., 19. old.; stb.]

[260] Lásd pl. 1478: tc. 4. §: „. . .inquilini . . ., qui terras arabiles sessionum vel vineas proprias colunt" [zsellérek . . ., akik telekhez tartozó szántóföldet vagy saját szőlőt művelnek].

[261] Vö. *Székely:* Id. mű (Századok, 1956. 3. sz.), 340. old.

[262] Id. *Gombos:* Id. mű, 110. old.

[263] Hazai okmánytár. VII. köt. Bp. 1880. 473. old. — Vö. *Sinkovics:* Id. mű (1933), 47. old.

[264] *J. N. Kovachich:* Sylloge decretorum comitialium inclyti regni Hungariae. Pest 1818. I. köt. 205. old. — Vö.; „. . .domus allodiales nobilium ac familiarium eorundem, qui expensis dominorum suorum nutriuntur" [1478:4. tc.]; Nagy János kisvárdai jobbágyon, „commorantem in propria curia" (ti. Várdai Jánosében), hatalmaskodnak [Zichy-okmt. XI. köt. 409. old. (1485)]; stb.

[265] 1498:52. tc. 1. és 3. §. — Vö. *Molnár:* Id. mű, II. köt. 233—234. old.

[266] Ugyanott; *Szabó:* Id. mű (1950), 192—193. old.

[267] A kutatás jelenlegi fokán nem látszik teljesen megalapozottnak *Szabó István* ama vélekedése, hogy a zsellérek a XV. század végi Magyarországon „elsősorban . . . bérmunkások voltak" [Id. mű (1948), 21. old.]; illetve *Molnár Eriknek* — aki elsőként irányította a figyelmet irodalmunkban a pusztatelkek bérletének és a bérmunka kezdeteinek összefüggésére — az az okfejtése, amely a fenti megállapítást mintegy kiindulópontnak fogadja el, s ebből következtet vissza. [Id. mű, II. köt. 231—232. old.]

[268] *Marx:* A tőke. III. köt. 766. old.

[269] Lásd pl. *Brentano:* Id. mű, I. köt. 332. és köv. old.; *Lipson:* Id. mű, I. köt. 113. és köv. old.; *E. A. Косминский:* Вопросы аграрной истории Англии в XV. веке. Вопросы Истории, 1948. 1. sz. 59. és köv. old.

[270] *Marx:* A tőke. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1961. 664., 687. old.

[271] A feudális járadék formaváltozásairól a „Tőke" III. kötetének 47. fejezetében foglalt fejtegetések olyan elvi általánosítást nyújtanak, amelyet *Marx* a nyugat-európai országokra vonatkozó történeti anyag elemzéséből szűrt le. Figyelme ugyan — mint egyes megjegyzéseiből is kiviláglik [lásd pl. A tőke. III. köt. 754., 771. old.; vö. I. köt. 221—224. old.] — már ekkor kiterjedt Kelet-Európára is, de a kelet-európai, jelesül az orosz mezőgazdaság viszonyainak tüzetes vizsgálatára csak később tudott sort keríteni. A „Tőke" III. kötetének fogalmazványát — mint ismeretes [lásd Engels előszavait a „Tőke" II. és III. kötetéhez. *Marx:* A tőke. II. köt. Kossuth Könyvkiadó 1961. 10. old.; III. köt. 11. old.] — 1864—1865-ben írta, az Oroszország agrárstruktúrájára vonatkozó források tanulmányozásában az 1870-es évek során mélyedt el. [Lásd Engels előszavát a „Tőke" III. kötetéhez. 14. old.] A feldolgozott hatalmas anyag alapján ki akarta egészíteni a „Tőke" földjáradékról szóló fejezeteit, de ezt a tervét már nem tudta valóra váltani. [Erre nézve legújabban lásd *P. H. Конюшая:* Новые рукописи К. Марска о России. Коммунист, 1955. 14. sz. 61—65. old.; К. Маркс и Ф. Энгельс об историческом развитии России. История СССР, 1958. 3. sz. 24—33 old.]

[272] A magyar burzsoá történetírás egyfelől — félreérthetetlenül Kelet-Európa-ellenes, szlávellenes célzattal — hangsúlyozta, hogy „Magyarország része volt a nyugati kultúrkörnek", sőt olykor ugyanilyen tendenciával szót emelt az ellen, hogy „múltunkat . . . hamis izoláltságban" képzeljük el [lásd pl. *Mályusz Elemér:* A karizmatikus királyság. Társadalomtudomány, 1934. 153., 157. old.]; ugyanekkor másfelől, a társadalmi fejlődés törvényszerűségét tagadva, történelmünk, ezen belül középkori fejlődésünk „sajátosan magyar" jellegét hirdette. [Lásd pl. *Hóman Bálint—Szekfű Gyula:* Magyar történet. I. köt. 2. kiad. Bp. 1935. 231., 645. old.]

[273] Vitathatónak tartjuk tehát a marxista történeti irodalmunkban kifejtett olyan nézeteket, amelyek szerint a magyar, illetve közép- és kelet-európai fejlődés későbbi deformálódásához a „fő alapot e társadalmak már előbb kialakult szerkezeti elváltozásai képezték". [*Wittman Tibor:* Az „árforradalom" és a világpiaci kapcsolatok kezdeti mozzanatai. Akadémiai Kiadó 1957. 61. old.] Még kevésbé tudunk egyetérteni azzal a felfogással, amely szerint a „kelet-európai országok feudális fejlődése . . . számos különböző alapadottság következtében másként alakult", mint a nyugat-európai; így a „kapitalizmus egyedül a nyugat-európai társadalmi fejlődésből fakadhatott igazán bensőleg". [Történelmi Szemle, 1959. 3—4. sz. 471—472. old.; stb.]

A TŐKÉS FÖLDJÁRADÉK KELETKEZÉSE A NYUGAT-EURÓPAI AGRÁRFEJLŐDÉSBEN (XVI—XVIII. SZÁZAD)

A tőkés földjáradék gyökeresen különbözik a földjáradék kapitalizmus előtti formáitól. Míg feudális termelési viszonyok mellett a földjáradék a többletmunka normális és uralkodó formája, addig kapitalista viszonyok között az értéktöbbletnek csak a tőkés profiton (átlagprofiton) felüli része válik a földtulajdonos járadékává.[1]

Hogyan jön létre a kapitalizmus előtti földjáradékból a tőkés földjáradék? Ezt a kérdést Marx vetette fel és válaszolta meg a „Tőke" III. kötetének 47. fejezetében, támaszkodva a feudális járadék formaváltozásainak — a korábbiakban már vizsgálat tárgyává tett[2] — elemzésére.

Vegyük hát kezünkbe újból a marxi fejtegetések vezérfonalát, azon a ponton, ahol fentebb abba hagytuk. Ezúttal immár a feudális járadék *felbomlásának*, a *tőkés* földjáradék (és tőkés profit) keletkezésének Marx által felfedett törvényszerűségeire irányítjuk tekintetünket, e törvényszerűségek konkrét érvényesülését vizsgáljuk a nyugat-európai agrárfejlődésben, annak fő fejlődési változataiban — igyekezve kiemelni Marxnak egyes (tudtunkkal eddig kevés figyelemben részesített) megállapításait.

1

A földjáradék formaváltozásainak a XV. század végéig vázolt menete, a pénzjáradék előtérbe kerülése Nyugat-Európában — nem változtatta meg a termelési és járadékviszonyok alapvető jellegét: továbbra is feudális viszonyról, feudális járadékról van szó. A dolog másik oldala viszont az, hogy a „pénzjáradék... már utolsó formája és egyszersmind felbomlási

formája"[3] a kapitalizmus előtti járadéknak: kiindulópontul szolgál ugyanis olyan változásokhoz, amelyek már túlmutatnak a feudalizmus rendszerén, a feudális földjáradékon.

„A pénzjáradéknak további fejlődése folyamán . . . — állapítja meg Marx — vagy a földnek szabad paraszti tulajdonná válásához, vagy pedig a tőkés termelési mód formájához, a tőkés bérlő által fizetett járadékhoz kell vezetnie."[4] S valamivel később megismétli ezt a fontos tételt a következő fogalmazásban: „Ezt az átalakulást [ti. a járadék pénzformájának kibontakozását, a jobbágyi függőség viszonylag enyhébb alakjainak létrejöttét] egyrészt, ha az általános termelési viszonyok erre egyébként is alkalmasak, arra használják ki, hogy a régi paraszti birtokosokat fokozatosan kisajátítsák és helyükre tőkés bérlőt ültessenek; másrészt ez az átalakulás arra vezet, hogy az eddigi birtokos megváltja járadékkötelezettségét és független paraszttá válik, az általa megművelt föld teljes jogú tulajdonosává."[5] Marx tehát a feudális pénzjáradékból, annak elterjedéséből és felbomlásából vezeti le — megfelelő történeti feltételek mellett — a nyugat-európai mezőgazdaság fejlődésének további menetét, éspedig e fejlődésmenet kétféle változatát.

Melyik ez a két változat? Az egyik: a tőkés bérleti rendszer kialakulása, az agrárfejlődésnek elsősorban Angliára jellemző típusa. Itt a XV. században ugyan a bérlők körülményei és termelésük méretei még általában közepesek voltak,[6] túlnyomó többségükben még kisbérlő számba mentek.[7] Utóbb azonban, a XV. század utolsó évtizedeitől kezdve — minthogy „az általános termelési viszonyok erre egyébként is alkalmasak"[8]-nak bizonyultak, vagyis kezdetét vette és meg-megújuló hullámokban haladt előre a kisparaszti birtokosok és bérlők kisajátítása, megindult és gyors ütemben folyt az *egész* nemzetgazdaság tőkés jellegű átformálódása — egyre nagyobb szerephez jutottak a tőkés módon gazdálkodó nagybérlők, s két-három század leforgása alatt a kapitalista bérleti rendszer vált a mezőgazdaság uralkodó üzemi formájává.

Hogyan függött össze a tőkés bérlet fellépése és térhódítása Angliában a feudális pénzjáradékkal, annak további fejlődésével, illetve felbomlásával? Egyfelől a parasztság vagyoni rétegeződése, differenciálódása révén, amely — mint Marx rámutat — már a termékjáradék fokán megindul,[9] a pénzjáradék fokán pedig számottevő méreteket ölt. „. . . a természetbeni járadéknak pénzjáradékká való átváltozásával nemcsak együtt jár,

hanem azt szükségszerűen megelőzi a birtoktalan, pénzért elszegődő napszámosok osztályának kialakulása. Ezért keletkezésének időszakában, amikor ez az új osztály még csak szórványosan lép fel, a jobb módú, járadékfizetésre kötelezett parasztok körében szükségszerűen kifejlődik az a szokás, hogy saját számlájukra falusi bérmunkásokat zsákmányoljanak ki... Ily módon ezeknek fokozatosan lehetőségük nyílik arra, hogy bizonyos vagyont gyűjtsenek össze, és jövendő tőkésekké váljanak. Következésképpen maguk a föld régi, saját munkájukból élő birtokosai között is tőkés bérlők melegágya keletkezik..."[10]

Az angol faluban — ahol viszonylag korán, a kontinentális Nyugat-Európánál korábban megjelentek az áru-pénzviszonyok kezdetei — már a feudalizmus virágkorában is eléggé jelentős paraszti differenciálódásnak voltunk tanúi. Ez a folyamat azután tovább haladt előre. Ha a XIII. században a villainek többsége még 30 acre nagyságú telket (virgate), illetve 15 acrenyi féltelket tartott birtokában,[11] akkor ezt a következő századok során egyre inkább a paraszti föld nagyságának tarka sokfélesége váltotta fel: néhány acre-tól 60 acre-ig, sőt azon túl. Aspley Guise-ban pl. 1275-ben még 40 féltelkes parasztot számláltak, 1542-ben azonban már csak három parasztnak volt 15 acre, viszont egynek 30, kettőnek 60 és háromnak 75 acre földje. A XVII. század közepén Duddelswell, Wimbledown és Richmond manorjeiben 62 gazdag-, 122 közép- és 113 szegényparaszti háztartás mutatható ki; míg az előbbiek főleg free-holderekből, addig az utóbbiak copy-holderekből kerültek ki. A falu vagyonosodó elemei pedig csakhamar mint az elszegényedett parasztok bérmunkásként való kizsákmányolói tűntek elénk: az uradalmak járadékjegyzékeiben (rentals) nem ritkán olvashatunk olyan parasztokról, akik maguk is három vagy még több munkást dolgoztatnak. Ezek a gazdagodó paraszti elemek egyben nagyobb urasági földdarabok lease-holdereiként, farmerjeiként is fellépnek, az általuk birtokolt, illetve bérelt földön tőkés módon gazdálkodnak; az a pénzjáradék, amelyet a föld tulajdonosának fizetnek, a tőkés földjáradék jellegét ölti.[12]

Rá kell mutatni másfelől arra is, hogy az áru-pénzviszonyok fejlődésének, a pénzjáradék kibontakozásának kapcsán nemcsak vagyonosodó parasztok, közülük kikerülő bérlők kezdenek tőkés viszonyokat bevezetni az angol faluban, hanem földesurak is, elsősorban olyan kis- és középbirtokos földesurak, akiknek birtokai összeköttetésbe jutottak a piaccal és elöl jártak a pénzjá-

radékra való áttérésben. Részben éppen a parasztoktól húzott pénzjáradékból került ki az a tőke, amelyet e földesurak kezdtek a termelésbe fektetni, a kisföldű parasztság soraiból adódó bérmunkások fizetésére fordítani. Már a XIII—XIV. században a csupán csekély (néhány acre) földecskével rendelkező cotterek félig bérmunka-, félig jobbágyi jellegű kizsákmányolásának nem jelentéktelen szerepéről van tudomásunk,[13] kivált a kisebb úri birtokokon (amelyek közül sok ebben az időben keletkezett). A XV. században pedig, főleg kis- és középbirtokosok köréből, kialakul az ún. új nemesség (gentry), amely — folytonosan kiegészülve gazdagodó paraszti free-holderek és földet szerző városi polgárok leszármazottaival — immár inkább bérmunkások, mint jobbágyok kizsákmányolásából él: a legjobban a gabona- és gyapjúárak, a munkabérszínvonal, a birtok jövedelmezőségének emelése érdekli.[14] „. . . az új nemesség — jellemzi Marx ezt a réteget — kora gyermeke volt, amely kor a pénzt a hatalmak hatalmának tekintette".[15]

Éppen ez az — egyre inkább burzsoá jelleget öltő — új nemesség volt az, amely a XV. század utolsó, a XVI. század első évtizedeiben, a flandriai, majd az angol posztóipar fejlődése által előidézett gyapjúkonjunktúra hatására hozzálátott szántóföldjeinek juhlegelővé való átalakításához, evégett a kisparaszti birtokosok és bérlők elűzéséhez, a parasztokkal együttesen használt községi földek (commons) felosztásához, illetve kisajátításához, az összesített terjedelmes földterületek monopolisztikus tulajdonba vételéhez, „bekerítéséhez": a hírhedt inclosure-okhoz — fittyet hányva a kormányzat financiális és katonai okokból ezt gátolni igyekvő rendelkezéseinek. Az ily módon kisajátított és bekerített földeken fellendült a nagyüzemű juhtenyésztés, részben az új nemesek saját vállalkozásaként, részben nagybérlők kezén, akik a kisparasztok és kisbérlők helyére lépve — mint a korabeli források írják — „megkaparintottak 10—12—14 vagy 16 bérletet", „bérletet bérlethez csatolnak, és kivetik a többieket megélhetésükből"[16]. Ezzel bekövetkezett a közvetlen termelők termelőeszközeiktől való elválasztásának, az ún. eredeti tőkefelhalmozásnak első nagy hulláma, amelynek proletarizáló hatását egykorú források alapján Marx oly megrázóan eleveníti meg a „Tőke" I. kötetének 24. fejezetében.

A vagyonosodó parasztok és az új nemesség mellett meg kell emlékezni végül a tőkés viszonyok fejlődésének harmadik — az előzőekkel persze szorosan összekapcsolódó — vonaláról az

angol mezőgazdaságban, az áru-pénzviszonyok fejlődése, a pénzjáradékra való áttérés talaján: a tőkének kívülről, a városból való behatolásáról földbérlet vagy földvásárlás útján. Mert a tőkés bérlőknek a falun belüli „melegágya" mellett — fejti ki Marx —, „mihelyt a járadék a pénzjáradék formáját és ezzel együtt a járadékot fizető paraszt és a földtulajdonos viszonya a szerződési viszony formáját ölti — ez az átváltozás általában csak a világpiac, a kereskedelem és az ipar már adott, viszonylag magas fejlettsége mellett lehetséges —, szükségszerűen megkezdődik a föld kapitalistáknak való bérbeadása is, akik eddig kívül maradtak a falu határain, és most a faluba és a mezőgazdaságba átviszik a városi módszerekkel szerzett tőkét, a városokban már kifejlett tőkés gazdálkodási módot."[17] Ezen a ponton — amikor a mezőgazdaságon *kívül* felhalmozott tőkének, a mezőgazdaságon kívül kifejlődött tőkés termelési módnak a faluba való beviteléről van szó — különösen világossá válik, hogy a tőkés bérleti forma uralkodóvá válása nemcsak a falun belül végbemenő átalakulásokat feltételezi, hanem „az általános termelési viszonyok" megfelelő átalakulását is: azt, hogy a városban, az iparban is kibontakozzanak (sőt bizonyos fokig már a falut, a mezőgazdaságot megelőzően) a kapitalista viszonyok, társadalmi méretekben létrejöjjenek a munkaerő áruvá válásának feltételei, előrehaladjon az *egész* nemzetgazdaság tőkés jellegű átformálódása. Másrészt a pénzjáradék fokán a városi tőke, a földbérlet mellett, földvásárlás útján is behatol a faluba. „. . . . a termékjáradéknak pénzjáradékká való átváltozásával kapcsolatban még megjegyzendő — utal erre Marx —, hogy ezzel az átváltozással a tőkésített járadék, a föld ára, következésképpen a föld elidegeníthetősége és elidegenítése lényeges mozzanat lesz, és hogy ennek következtében . . . városi és egyéb pénztulajdonosok is vásárolhatnak földet . . ."[18]

Angliában már a XV. században — noha a földtulajdon hűbéri kötöttsége még jelentős részben fennállott — elég gyakori jelenség volt városi kereskedők, pénztőkések földvásárlása, egyfelől, hogy szert tegyenek a földtulajdon nyújtotta politikai súlyra, másfelől azonban azért is, hogy pénzüket jövedelmezően gyümölcsöztessék. Az angol gazdaságtörténeti kutatás Fitz-Aylwintől, London első lordmayorjétől kezdve a híres de la Pole-családon keresztül a városi kereskedők hosszú sorát mutatja ki, akik vásárlás útján jelentékeny birtokok tulajdonosaivá váltak. „Földet vásárolni — ez minden gondjuk és agyuknak

minden tudománya"[19] — írja róluk egy korabeli szerző. Különösen a XVI. század harmincas éveiben, a reformációval kapcsolatban vett nagy lendületet ez a folyamat, amikor az elkobzott kolostori birtokokért — Angliában addig több mint 3000 kolostor állt fenn — valóságos hajsza folyt, elsősorban éppen meggazdagodott városi polgárok részéről. E felvásárlások részint ugyan közvetlenül spekulációs célokat szolgáltak — hogy a potom pénzen felvásárolt birtokokat utóbb magas áron eladják —, másrészt viszont további fontos lépését jelentették az angol faluban a tőkés viszonyok kiterjedésének, a feudális földtulajdon burzsoá tulajdonná való átalakításának. A földet szerzett városi polgárok, kereskedők ugyanis birtokaikon nem tartották fenn a régi agrárviszonyokat, a mezőgazdasági termelés hagyományos feltételeit, hanem — az új nemességhez hasonlóan — maguk is kíméletlenül hozzáláttak a kisajátításhoz, a bekerítéshez, hogy földjeikből minél nagyobb jövedelmet csikarjanak ki, tőkés önkezelés vagy tőkés bérlet keretében. „Vajha a kereskedő csak kereskednék, és meghagyná a földet annak, aki abból szerzi kenyerét"[20] — panaszolja az egykorú versezet a földvásárló és bekerítő kereskedőről. A kisajátítás ez újabb hulláma nem kis mértékben járult hozzá egyfelől ahhoz, hogy Angliának már „a XVI. század végén az akkori viszonyokhoz képest gazdag »tőkés bérlő« osztálya"[21] legyen, másfelől ahhoz, hogy nagy nincstelen tömegek léte és nyomora, a pauperizmus — Marx kifejezésével — hivatalosan elismert ténnyé váljék az angol királyságban.[22]

Az angol faluban — különösen a gazdaságilag legfejlettebb középső grófságok (midland counties), így Leicestershire, Northamptonshire, Warwickshire, Bedfordshire, Buckinghamshire, Middlesex, Oxfordshire, valamint egyes déli és keleti grófságok falvaiban[23] — már a XVI. század folyamán nagymértékben előrehaladott „mezőgazdasági forradalom" folyamatát számos polgári gazdaságtörténész is a „Tőke" I. kötete 24. fejezetének többé-kevésbé megfelelően volt kénytelen bemutatni.[24] Legfeljebb részleteiben törekedtek a folyamatot — Marxszal és a történeti valósággal szemben — „enyhíteni", illetve késleltetni a kapitalizmus egyes elszánt apologetái. Gay pl., aki az átalakulás XVI. századi szakaszának igyekezett kisebb fontosságot tulajdonítani, úgy érvelt, hogy az inclosure-ok ez időben még csak korlátozott terjedelműek voltak, s nem jelentettek erőszakos kisajátítást, amennyiben „az érvényben levő magánjog

közvetlen megsértése nélkül" mentek végbe.[25] Velük szemben az újabb szovjet történetkutatás — elsősorban Szemjonov monográfiájára gondolunk — gondos forráselemzéssel kimutatta már a XVI. századi angliai agrárváltozások viharos jellegét és mélyreható következményeit, szoros összefüggésben vizsgálva azokat a korabeli parasztmozgalmakkal.[26]

A kisajátításnak, bekerítésnek már a XVI. századi hullámai is — erről számos burzsoá gazdaságtörténész alig akar tudomást venni — heves paraszti tiltakozást, sőt jelentékeny erejű parasztfelkeléseket váltottak ki. Hogy csak a legfőbbeket említsük: 1549-ben két nagy parasztfelkelés tört ki, az egyik Délnyugat-Angliában, a másik Kelet-Angliában; 1607-ben pedig a szigetország középső grófságai váltak a bekerítések ellen fellángoló parasztmozgalom színterévé: az utóbbi jeleként annak, hogy a XVI. század végén és a XVII. század első évtizedeiben — Ashley és más gazdaságtörténészek korábbi felfogásával szemben — tovább folytak a bekerítések.

Az expropriáció ez újabb hulláma részben az ún. árforradalommal: a pénzérték csökkenésével, a terményárak emelkedésével függött össze,[27] főként pedig azzal, hogy az ország ipari lakosságának növekedése, a tőkés manufaktúra fejlődése kiszélesítette a mezőgazdasági termények belső piacát, ami a burzsoáziát és az új nemességet további földszerzésre, árutermelésének fokozására, birtokainak tőkés módon való műveltetésére buzdította. Így azután ez újabb bekerítések most már nem annyira a juhtenyésztés kiterjesztését, mint inkább a földművelés fejlettebb formáinak térhódítását eredményezték.[28]

Nagyrészt a szovjet Arhangelszkij kutatásai[29] vetettek fényt arra a hosszan tartó és szívós harcra, amelyet az angol parasztok a XVII. század első felében vívtak egyfelől Kelet-Angliában a tőkések és új nemesek által létrehozott mocsárkiszárító vállalkozások ellen[30] — az ún. mocsaras emberek (marsh-men) meg akarták védeni elmocsarasodott közföldjeiket a tőkés terjeszkedéssel szemben —, másfelől Délnyugat-Angliában, ahol a hatalmas kiterjedésű királyi erdőségek bekerítése (disafforestation) hívta ki az erdei legeltetés, faszedés közös haszonvételi jogához ragaszkodó parasztok ellenállását. Ezek az újból és újból fellobbanó összetűzések beletorkolltak a polgári forradalom időszakának, az 1640—1650-es éveknek rendkívül heves parasztmozgalmaiba. Az angol falu a londoni eseményekre a bekerítések és a mocsarak kiszárítása elleni fellépéssel, a köz-

földekért, a király és a földesurak kezében levő erdők és parkok megszerzéséért vívott harccal, a kerítések ledöntésével, a járadékok fizetésének megtagadásával felelt. Ezek a parasztmozgalmak — mivel a mezőgazdaság tőkés átalakításának jelentős előrehaladása ellenére a XVII. század közepi Angliában a föld nagy része még feudális tulajdon volt: a király, az anglikán egyház, a régi hűbéri arisztokrácia tulajdona, s a parasztság nagy tömegei még a feudális kizsákmányolás, a feudális pénzjáradék igája alatt görnyedtek — egyszerre irányultak mind a régi típusú, feudális földtulajdon, mind az új típusú, burzsoá jellegű (nemesi és polgári) földtulajdon ellen. Ezek a parasztmozgalmak — amelyeket a korszakkal legalaposabban foglalkozó angol burzsoá történetírók, mint Gardiner és Trevelyan, úgyszólván teljesen kiiktattak az angol forradalom történetéből,[31] holott annak rendkívül lényeges mozzanatát alkották — a parasztság ösztönös, alulról jövő harcát jelentették a feudális viszonyokkal és a parasztellenes, antidemokratikus mezőgazdasági forradalommal szemben: a földért, a föld „paraszti megtisztításáért", a demokratikus-paraszti agrárforradalomért.

Ezeket a paraszti törekvéseket azonban az angol forradalom vezető osztálya, a burzsoázia, az új nemességgel való szövetségére támaszkodva, visszaverhette. Az angol polgári forradalom e fő sajátosságának, a burzsoázia és az új nemesség szövetségének a feudális-abszolutisztikus erőkkel szemben — mint Marx rámutat — éppen az volt a gazdasági alapja, hogy az új nemesség földtulajdona „nem feudális, hanem polgári tulajdon volt. Ezek a nagybirtokosok egyrészt rendelkezésére bocsátották az ipari burzsoáziának a manufaktúra űzéséhez szükséges népességet, és másrészt a földművelést arra a fokra tudták fejleszteni, amely megfelelt az ipar és a kereskedelem állapotának."[32] Így azután az angol burzsoázia, szövetségben az új nemességgel, a parasztság rovására „oldhatta meg" az agrárkérdést a polgári forradalom időszakában.

Újabb jelentős lépés történt a föld mobilizálása, a feudális földtulajdon burzsoá földtulajdonná alakítása irányában. A „delikvensek", a királypárti földesurak elkobzott, illetve áruba bocsátott földjeinek nagy részét — Arhangelszkij adatai szerint mintegy 80 százalékát — londoni üzletemberek és egyéb burzsoá elemek szerezték meg; paraszti vásárlók csak nagyon kis mértékben részesedtek belőlük. Az új földbirtokosok érdekében az 1646. és 1656. évi törvényekkel a földesúri földet mentesítették

mindennemű kötöttségtől, a királynak járó, hűbéri jellegű fizetségtől — ugyanakkor, amikor a copy-holderekre nehezedő feudális járadékszolgáltatási kötelezettséget érintetlenül hagyták.[33] S ha a restaurált Stuartok fel is függesztették a forradalom agrártörvényhozását és a régi tulajdonosoknak visszaadták a forradalom alatt elvesztett földjeik egy részét, a gyakorlatban mégis el kellett ismerniük azokat az alapvető változásokat, amelyek megelőzőleg a földtulajdon megoszlásában és jellegében végbementek: a forradalom alatt kényszereladás útján gazdát cserélt birtokokat az új tulajdonosok kezén hagyták,[34] amiként a korona javára történő fizetségek eltörlését, Marx kifejezésével: a föld hűbéri alkotmányának megszüntetését is megerősítették.[35]

Ilyen körülmények között az 1688—1689. évi rendszerváltozás — amely azért váltotta ki a burzsoá történészek rokonszenvét, azért kiáltották ki „dicsőséges forradalomnak", mert a néptömegek bármiféle részvétele nélkül ment végbe —, ez a rendszerváltozás, amely „a földesúri és tőkés többletcsinálókat"[36], vagyis a burzsoáziát és a tőkés módon gazdálkodó földbirtokosokat juttatta uralomra, valamennyi fejleményével: az állami uradalmak hatalmas arányú elkótyavetyélésével és burzsoá tulajdonná változtatásával, majd pedig a közföldek kisajátításának minden addiginál nagyobb, XVIII. századi hullámával — a hírhedt „parlamenti bekerítésekkel"[37], melyek a korábbi időkkel szemben immár az államhatalom aktív támogatásával mentek végbe — csupán betetőzését jelentette a XV. század végén megindult és a XVII. századi polgári forradalomban megpecsételődött agrárátalakulásnak. Ez az átalakulás forradalmi volt, amennyiben kíméletlen erőszakkal felszámolta a földművelés hagyományos feltételeit, a középkori agrárviszonyokat, és teljesen szabaddá tette az utat a tőke behatolása, a kapitalista mezőgazdaság kibontakozása előtt.[38] Ugyanakkor ízig-vérig antidemokratikus, parasztellenes átalakulás volt, mert — mint Lenin írja — „az erőszakot a földesurak érdekében alkalmazták, az erőszakot a paraszttömegekkel szemben alkalmazták, akik kimerültek a viaskodásban, akiket előztek és kitoloncoltak falvaikból, akik elpusztultak vagy kivándoroltak".[39] E mezőgazdasági forradalom következtében a yeomanry — ilyen gyűjtőnév alatt foglalták össze a kis- és középparaszti free-holdereket, copy-holdereket és lease-holdereket —,[40] amely „a XVII. század utolsó évtizedeiben... még számosabb volt, mint a bérlők

osztálya",[41] Marx megállapítása szerint, 1750 körül mint osztály eltűnt az angol faluból.

S amikorra a kisparaszti birtokosok és bérlők nagyrészt kivesztek az angol faluból, ugyanakkorra szükségképpen szélesen kiterjedt a kapitalista módon folytatott nagyüzemi mezőgazdaság, uralkodóvá vált a tőkés bérlet formája. Mint Marx rámutat, az állami uradalmak elrablásán kívül különösen a községi birtokoknak rendszeresen űzött eltulajdonítása segítette elő azoknak a hatalmas bérleteknek a felduzzadását — a XVIII. században capital-farms-nak vagy merchant-farms-nak nevezték őket —, amelyek nagyszámú mezőgazdasági bérmunkást zsákmányoltak ki, fejlett munkaeszközöket, művelési eljárásokat alkalmaztak, és a terméshozam jelentős emelését valósították meg. A XVIII. századi források hosszú sorát nyújtják a tőkés bérleti rendszer túlsúlyra jutásáról tanúskodó adatoknak.[42] De ezt tanúsítja maga az angol nyelv is: a latin firma, firmariusból származó farm, farmer szavak — amelyek eredetileg bérletet, illetve bérlőt jelentettek — hovatovább a gazdaság, illetve gazdálkodó általános értelmét nyerték az egész angol nyelvterületen.[43]

Mindezek szerint: a pénzjáradéknak, a feudális járadék utolsó formájának fejlődése szükségszerűen a feudális járadék felbomlásának és a kapitalista járadék keletkezésének kezdeteihez, megfelelő történelmi feltételek között pedig a járadék- és profitviszonyok teljes átalakulásához, a tőkés profit és a tőkés földjáradék uralkodóvá válásához vezet. Most már: „A bérlő lesz a mezőgazdasági dolgozók igazi parancsnoka, többletmunkájuk igazi kizsákmányolója, a földtulajdonos viszont már csak a tőkés bérlővel áll közvetlen viszonyban, mégpedig pusztán pénz- és szerződési viszonyban. Ezzel a járadék természete is megváltozik, mégpedig nemcsak ténylegesen és véletlenszerűen, ami részben már a korábbi formák mellett is megtörtént, hanem normálisan, elismert és uralkodó formájában . . . Az, amit [a tőkés bérlő] földjáradékként tovább ad a földtulajdonosnak, csak a fölös része annak az értéktöbbletnek, amelyet tőkéje segítségével közvetlenül ő sajtol ki a kizsákmányolt mezőgazdasági dolgozókból. Sokat ad-e át a tőkés bérlő a földtulajdonosnak avagy keveset, azt átlagban, határként az az átlagprofit szabja meg, melyet a tőke a nem mezőgazdasági termelési területeken hoz, továbbá az átlagprofit által szabályozott nem mezőgazdasági termelési árak . . . Most már nem a földjáradék, hanem a

profit az értéktöbblet normális formája..."[44] S ha eddig a profit fejlődött ki a földjáradék „háta mögött" — akkor ettől fogva a földjáradék szorul a profit „háta mögé".

A tőkés földjáradék keletkezésének vázolt fejlődésmenete kapcsán Anglia agrárstruktúrája a XVI—XVIII. század folyamán gyökeresen megváltozott. A paraszti kis- és középgazdaság, a közvetlen termelőnek saját munkán alapuló tulajdona nagyrészt eltűnt. A nagybirtok fennmaradt, de hely, jelleg és szervezet tekintetében tökéletesen átalakulva: az inclosure-ok s a kisajátítás egyéb erőszakos módszerei következtében területileg is másként helyezkedve el, mint az egykori manor; immár nem a feudális földjáradék — a többletmunka e mindent elnyelő formája — szubsztrátumaként, hanem a tőkés földjáradék — az értéktöbbletnek csupán az átlagprofiton felüli többlete — forrásaként a földtulajdonos landlord számára; immár nem egy sor paraszti kisüzem konglomerátumaként, hanem zömében bérleti kezelésben levő, a bérlőnek tőkés profitot biztosító nagyüzemként. Angliában ekként a tőkés termelésbe átfejlődött mezőgazdasági árutermelés fő képviselőjévé a — részint falusi, részint városi kapitalistákból lett — nagybérlő vált.

Az áru-pénzviszonyok térhódítása, a pénzjáradék fejlődése — miként Marx történetileg és logikailag kimutatta — szükségszerűen vezet a tőkés földjáradék keletkezéséhez, tőkés bérlők megjelenéséhez. A kapitalista nagybérlet azonban — a feudális pénzjáradék felbomlásával — csak akkor válik az agrárfejlődés *uralkodó* formájává, *fő* útvonalává, ha — amint többször utaltunk rá — gyors ütemben előrehalad az *egész* nemzetgazdaság tőkés jellegű átalakulása. „Általános szabállyá ez a forma [ti. a tőkés bérleti rendszer] — jelöli meg Marx egészen közvetlenül a történelmi feltételeket — csak azokban az országokban válhat, amelyek a feudális termelési módból a tőkés termelési módba való átmenet idején a világpiac urai."[45] Ilyen ország volt Anglia, ahol nemcsak hogy a XV. századra uralkodóvá vált a pénzjáradék, hanem már a XV. század végén megindult s a XVI. században viharosan folyt az eredeti tőkefelhalmozás; ahol már a XVII. század derekán sor került a polgári forradalomra; ahol a tőkés termelési mód kialakulása s ezen belül a tőkés mezőgazdaság kialakulása „klasszikus formában"[46] haladt előre; mindez szoros összefüggésben azzal, hogy Anglia a feudális termelési módból a tőkés termelési módba való átmenet idején uralkodó szerepet vívott ki magának a világpiacon. A kapitalista mező-

gazdaság, a nagybérleti rendszer a XVIII. század közepére bontakozott ki teljesen a szigetországban: akkorra, amikorra Anglia valamennyi vetélytársát háttérbe szorítva, vezető gyarmati hatalommá, a „világ ipari műhelyévé" vált.

2

Azokban a nyugat-európai országokban viszont, amelyek a pénzjáradék fokára érkeztek ugyan, de a XVI—XVIII. században nem tettek szert uralkodó helyzetre a világpiacon, amelyek Angliához képest elmaradtak az egész nemzetgazdaság tőkés jellegű átformálódásában, a kapitalista manufaktúra kialakulásában — a tőkés bérlet megjelent ugyan, de nem vált a mezőgazdaság uralkodó formájává. Ezekben az országokban az agrárfejlődés fő vonalát a Marx által körülírt másik változat képezte: a pénzjáradék fejlődése és felbomlása itt túlnyomóan nem „a tőkés bérlő által fizetett járadékhoz", hanem a „földnek szabad paraszti tulajdonná válásához"[47] vezetett.

„A maguk földjén maguk gazdálkodó . . . parasztok szabad parcellatulajdonának formájá[t] . . . — írja Marx a 47. fejezet egy későbbi pontján — megtaláljuk a modern népeknél is, mint a hűbéri földtulajdon felbomlásából eredő formák egyikét. Ilyen a yeomanry Angliában, a parasztrend Svédországban, a francia és nyugatnémet parasztok."[48] Angliában azonban a yeomanek osztályát a XVI—XVIII. század folyamán erőszakos módon kisajátították: így a paraszti kisgazdaságot csakhamar felváltotta a tőkés módon űzött mezőgazdaság klasszikus típusa, a nagybérleti rendszer uralkodó formája. A nyugat-európai kontinens országaiban viszont, elsősorban Franciaországban — ahol éppen ellenkezőleg: a földesurak feudális nagytulajdonát törte össze, ugyan csupán a XVIII. század végén, a forradalom —, az egyéni munkán alapuló szabad paraszti gazdaság, a polgári jellegű kistulajdon vált a mezőgazdaság túlsúlyban levő formájává.

Ami Franciaország forradalom előtti agrárfejlődését illeti, a feudalizmus korai századaiban és virágzásának időszakában, a XV. századig — mint láttuk — nagyjában és egészében megegyezett az angliaival; a XVI. századtól kezdve azonban fejlődésének útja élesen elvált a szigetországitól.[49] Nincs szó ugyan arról, mintha azok a folyamatok, amelyeket az angol fejlődésben

a pénzjáradék fokán megfigyeltünk — a parasztság differenciálódása és kisajátítása, a tőke kívülről való behatolása a faluba stb. —, nem mutatkoztak volna meg a XVI—XVIII. századi francia mezőgazdaságban is; csakhogy ezek korántsem mentek olyan messze, s nem jártak olyan következményekkel, mint a korabeli Angliában. Vegyük szemügyre ezeket az egymással szorosan összefüggő folyamatokat kissé közelebbről.

A parasztság differenciálódása az áru-pénzviszonyok fejlődésével, természetesen, Franciaországban is előrehaladt. Egyfelől a közvetlen termelők zömét képező kis- és középgazdaságok felett — ezek birtokosait, kivált azokat, akik kizárólag gazdaságukból éltek, laboureurs néven említik a források — kezdett kialakulni a gazdagparasztok vékony rétege, akik terjedelmesebb földek (pl. legelők), valamint földesúri járadékok és tizedek bérlőiként (fermiers généraux des seigneuries, fermiers des dîmes) is felléptek, s szinte maguk váltak seigneurjeivé a környező parasztoknak.[50] Az ilyen jómódú (helyenként járadékkötelezettségüket is megváltott, szabad) parasztok — a nemesemberrel (gentilhomme) szemben honnête homme-nak nevezték őket — nagyon kevesen voltak a forradalom előtti Franciaországban; alakjukat a monografikus kutatás Normandiában és Poitouban írta le.[51] A differenciálódás másfelől csupán jelentéktelen földdel bíró rétegek lesüllyedésére vezetett; ezeket manouvriers vagy journaliers néven emlegették — jeleként annak, hogy saját törpegazdaságukból nem tudván megélni, emellett mezőgazdasági vagy ipari bérmunkára voltak utalva. Számuk vidékenként különbözött: Lucsickij orosz kutató — aki mindmáig legalaposabban foglalkozott az ancien régime földviszonyaival — a forradalom előtti Közép- és Dél-Franciaországra nézve ezt átlagosan a paraszti népesség kb. $^1/_6$-ában, Nyugat- és Észak-Franciaország több tartományára nézve ennél magasabban jelölte meg. Itt egyfelől a jóval alacsonyabb számarány mutatja a jelentős eltérést az angliai viszonyoktól — hiszen angol földről a paraszti közép- és kisgazdaság a XVIII. század második felére, mint láttuk, nagyrészt eltűnt —, másfelől az a körülmény, hogy rendszerint a journalier elemek is bírtak némi földecskével, részesedtek a közös legelő, erdő stb. használatában: teljesen nincstelen, a földbirtoklásból egészen kirekedt, kizárólag bérmunkára utalt osztály, amilyennel a kisajátítás viharos előrehaladása folytán Angliában találkoztunk, Franciaországban sokkal kevésbé alakult ki.[52]

Ami a parasztság kisajátítását illeti, nincsen szó róla, mintha Franciaországban nem ütötték volna fel fejüket ez idő tájt olyan földesúri törekvések, amelyek a hagyományos agrárviszonyok kiüszöbölésére, elsősorban a községi földek (communaux) felosztására és bekerítésére irányultak. A XVI—XVII. században a seigneurök kívánságára helyenként hozzá is láttak a közföldek felosztásához — úgy, hogy az uraság kapta annak harmadát (triage) vagy kétharmadát (cantonnement). Éppen az ilyen, monopolisztikus tulajdonná tett egykori közföldeken tűntek fel egyes gazdagparasztok a földesúr tőkés bérlőiként.

Az állam ekkor még — hasonlóképpen a XVI. századi Angliához — föllépett a kisajátítás ellen; a XVIII. század közepétől kezdve viszont álláspontját itt is megváltoztatta, s egy sor tartományi rendelkezésben a közföldek felosztását engedélyezte. Ettől kezdve egyes, főleg észak-franciaországi vidékeken: Bretagne-ban, Normandiában nagyobb méreteket is öltött a bekerítés; másutt a szegényebb parasztság több eredménnyel állt ellen az ezt célzó törekvéseknek. Általános jellegű rendszabály azonban, hasonló a földrablás angliai „parlamentáris formájához", nem született; minthogy az egész nemzetgazdaság kapitalista átformálódása jóval lassabban haladt, a manufaktúrák munkaerőigénye jóval korlátozottabb volt, az expropriáció távolról sem volt olyan általános és olyan viharos, mint Angliában.[53] Egészen a forradalomig döntően a régi feudális agráralkotmány, a kapitalizmus előtti agrárviszonyok maradtak fenn Franciaországban. Fennmaradt a községi földek nagy része; sok helyütt fennmaradt a droit de glanage: az aratás után a tarlón maradt kalászok összeszedegetésének szokásjoga; még inkább a vaine pâture: a jószág közös legeltetése aratás után a község földjén (sőt droit de parcours esetében a szomszédos községekén is) — ami persze akadályozta a haladóbb művelési formák bevezetését, a termelőerők fejlődését a mezőgazdaságban.[54] És mindez a XVIII. század második felében, amikor Angliában a hagyományos agrárviszonyoknak immár maradványai is alig akadtak, amikor ott már a fejlett tőkés mezőgazdaság uralkodott.

Ezen a ponton rá kell mutatni: a parasztság kisajátítását a szigetországban már a XV. század végétől kezdve jelentős részben az „új nemesség" kezdeményezte, amely — szemben a régi hűbéri arisztokráciával — egyre inkább bérmunkások kizsákmányolására, kapitalista gazdálkodásra tért át, fokozato-

san burzsoá jelleget öltött. Franciaországra viszont nem jellemző a nemesség polgárosodása. Az abszolút monarchia kiépülésével ugyan a francia nemesség életformája is megváltozott; ez azonban főleg abban állott, hogy a legelőkelőbbek, elhagyva a falut, az uralkodó köré sereglettek, akitől busásan fizetett udvari szinekúrákat, hatalmas életjáradékokat kapva, az udvari arisztokrácia oly hírhedt parazita-életét élték; a nemesség más része pedig a felduzzasztott hadseregbe áramlott, lefoglalva magának a parancsnoki-tiszti állásokat.[55] De a seigneurök, akik otthon, birtokukon maradtak, túlnyomóan azok sem folytattak saját gazdálkodást, még kevésbé tettek lépéseket a tőkés termelésre való áttérés útján. A — területileg általában szétszórt fekvésű — seigneurie-n belül[56] nemcsak a régi paraszti föld, a mouvance maradt mint censive, vagyis járadék- (cens-) köteles föld a parasztok birtokában, hanem az egykori urasági föld, a domaine proche (réserve seigneuriale) legnagyobb része is paraszti használatba került, zömmel kisbérletként, pénzbeli, természetbeni (gyakran részesbérlet: métairie, métayage), illetve vegyes bérleti díj ellenében, olykor egy-két nemzedékre, de inkább rövidebb időtartamra: 3—4, a XVIII. században főleg 6—9 évre szóló bérleti szerződéssel.[57] Mindez összefüggésben állt az egész nemzetgazdaság kapitalista irányú átalakulásának, a tőkés manufaktúra fejlődésének, a mezőgazdasági termények belső felvevő piaca kiszélesedésének az angliainál jóval lassúbb menetével. A XVIII. századi franciaországi birtokleírásokban igen sűrűn fordulnak elő olyan kitételek, hogy „a seigneurnek a községben nincs sem kastélya, sem saját földje, csak cenzust kap", vagy „a seigneurnek nincs egy darabka földje, még kúriája számára sem"; stb.[58] Sőt a grand seigneurök szétszórtan fekvő birtokaiknak még olyan helységeiben is, ahol kastélyuk, rezidenciájuk volt, többnyire csak parkokat és erdőket tartottak meg saját használatukban.[59] Részkutatások szerint az ország különböző vidékein — mint Berryben, Quercyben, Limousinben — a szoros értelemben vett nemesi földnek, a domaine-nek csupán 2—4 százaléka volt ez idő tájt önkezelésben.[60] A forradalom előtti Franciaországban a földesúr saját gazdálkodása, s ezen belül a tőkés forma, szerfölött korlátozott maradt.

És az angliai fő forma, a tőkés *bérlet?* Némileg ugyan kiterjedtebb — a falusi differenciálódás szülte gazdagparaszti bérlőkre már utaltunk —, de a szigetországitól messze elmaradó

mértékű: éppen a tőke kívülről való behatolásának sok tekintetben eltérő jellege folytán. Itt újból rá kell mutatni: nincs szó arról, mintha a városi, polgári tőke nem hatolt volna be az áru-pénzviszonyok fejlődésével a francia faluba is. A tőkebehatolás a XVI. századtól kezdve fokozódott, részben kölcsönnyújtás, részben földvásárlás útján. Gyakorivá vált, hogy gazdag városiak kölcsönt nyújtottak megszorult parasztoknak: utóbbiakat főleg a seigneur pénzjáradék-követelése és az állami adó egyre nyomasztóbb terhe hajtotta az eladósodás lejtőjére. A kölcsönt a paraszti föld elzálogosítása, sokszor ún. konstituált járadék (rente constituée à prix d'argent) ellenében nyújtották, amikor a hitelező számára pénzben vagy természetben történő kamatfizetés kötelezettsége nem ritkán nemzedékeken át, örökletesen nehezedett az adós egész földjére, éppúgy, mint a seigneurt illető feudális cens fizetésének kötelezettsége. Az ilyen uzsorajáradékot jellemző módon surcens-nek nevezték. Előfordult, hogy egyazon föld többszörösen el volt zálogosítva, több surcens terhelte. Az efféle uzsoraeladósodás a parasztgazdaságot nyomorba döntötte, anélkül, hogy az esetek többségében gyors kisajátításhoz vezetett volna. Az uzsoratőke behatolásának nyomában nem járt a mezőgazdaság kapitalista átalakítása, inkább a feudális viszonyok élősdi konzerválása.

Rendszerint hasonló helyzet állt elő akkor is, amikor a tőke benyomulása a faluba abban a formában történt, hogy jómódú városi polgárok földbirtokot vásároltak. A gazdag burzsoák Franciaországban is földszerzésre törekedtek. A nagyvárosok környékén a XVII. században szinte az egész föld az ő kezükbe került. De ezek az új földesurak nem szervezték át a mezőgazdaság hagyományos rendjét tőkés irányban, hanem általában elődjeik, a seigneurök gazdálkodását folytatták: a censive-ről az eddigi járadékokat szedték, a domaine-t pedig határidős kisbérletek, gyakran métayage keretében ők is parasztoknak adták ki. Az ilyen földvásárlásokkal, csakúgy mint adminisztratív-bírói tisztségek vásárlásával együtt — a francia monarchia bürokratikus gépezetében egy sor tisztséget pénzért lehetett vásárolni, méghozzá nemcsak élethosszig szólóan, hanem örökölhetően — számosan feudális címeket, nemességet is szereztek. A jórészt gazdag polgárokból eredt hivatalnok-nemesség (gens de robe = a talár nemesei) az uralkodó osztály fontos rétegévé emelkedett a régi nemesség (gens d'epée = a kard nemesei) mellett. A tőkés termelés kialakulásának az angliainál

jóval kevésbé kedvező helyzetben, a feudális abszolutizmus viszonyai között, nem annyira a nemesség egy részének elpolgárosodása, mint inkább a burzsoázia egy részének „elnemesedése" figyelhető meg Franciaországban.[61]

Látnivaló tehát: a pénztőkének kívülről, a városból való behatolása jelentékeny méretei ellenére sem adott lökést a kapitalista viszonyok kibontakozásának a XVI—XVIII. századi francia mezőgazdaságban, amennyiben az alig vált szorosabb értelemben vett tőkévé, alig került a termelésbe való befektetésre. A feudális földjáradék felbomlására, tőkés földjáradék (és tőkés profit) létrejöttére nagybérleti gazdaság keretében — csak eléggé szórványosan került sor.[62] Míg Angliában a nagybérleti rendszer már domináló üzemformává lett — fejti ki Lucsickij —, ugyanez Franciaországban a forradalom előestéjén még csak keletkezőben volt, számottevőbb mértékben csupán az északfranciaországi egyházi és kolostori birtokokon honosodott meg. E megállapításokhoz — Sée nyomán — még azt fűzhetjük, hogy a XVIII. század második felében, kapcsolatban a bekerítésekneк, a közföldek felosztásának ez időbeli megélénkülésével, a tőkés bérleti üzemek kialakulása bizonyos lendületet vett Artois-ban, Picardiában s néhány más, ugyancsak észak-franciaországi körzetben. 1789-ben az e vidékekről benyújtott paraszti panaszíratok (cahiers des doléances) — a gazdaságtörténet e becses forrásai — gyakran visszhangozták a kisbérlők sérelmeit, akiket kivetettek bérföldjeikből, mert azokat angol mintára nagybérletté összesítették.[63] Ennek ellenére még Észak-Franciaországban sem vált a tőkés bérlet uralkodóvá a forradalom előtt.

A kapitalista agrárfejlődés korlátozottsága egyfelől akadályozta a francia mezőgazdaság termelőerőinek növekedését. Ha Észak-Franciaország egyes tőkés bérgazdaságaiban a földet olyan jól művelték, hogy termékenysége még angol utazónak — így Arthur Youngnak — is feltűnt,[64] általában véve a termelés elmaradottsága, a háromnyomásos rendszer, a középkori vetéskényszer stb. jellemezte a francia falut az ancien régimeben. Másfelől azonban éppen a hagyományos agrárviszonyok széles körben való fennmaradásának volt a következménye, hogy a paraszt meg tudta tartani kezén, birtokában, használatában a francia föld legnagyobb részét a XVI—XVIII. században: a szántóterület zöme paraszti kis- és középgazdaságokban került megművelésre — lényegesen eltérőleg a szigetország korabeli állapotaitól.

Hogyan festett tehát a földbirtokmegoszlás, pontosabban: a földhasználat tényleges megoszlása Franciaországban a forradalom küszöbén? E tekintetben ismét Lucsickij kutatásai alapvetőek, amelyek szerint a cenzusköteles — zömmel — paraszti birtok (censive) a nyugati tartományokban (Bretagne-ban, Normandiában, Poitou-ban) az összterületnek kb. $^1/_5$-ét tette ki; északon: Artois-ban, Picardiában, valamint Orléans körzetében, Burgundban mintegy $^1/_3$-át; Közép-Franciaországban: Limousinben, Quercyben, Auvergne-ben, valamint délen: Guyenne-ben, Béarnban, Languedocban, Provence-ban viszont 50—60 százalékát.[65] Ezek az adatok azonban — bár főként Közép- és Dél-Franciaországra nézve önmagukban is tükrözik a parasztbirtoklás nagy súlyát — még korántsem világítják meg a földhasználat tényleges megoszlását. Nem szabad ugyanis megfeledkeznünk arról — s éppen ennek a ténynek az elhomályosítása az, ami a burzsoá gazdaságtörténetírásban e kérdést illetően annyi zavart és ferdítést szül —, hogy a gyakorlatban nemcsak a censive volt a parasztok használatában, hanem a jogilag továbbra is külön tekintett domaine, illetve réserve seigneuriale nagy része is, amennyiben azon meglehetősen ritka volt a tőkés bérlet, még szórványosabb a földesúri önkezelés, viszont annál elterjedtebb a paraszti kishaszonbérlet s a métayage számos változata, akár régi seigneur birtokáról volt szó, akár új nemeséről vagy burzsoáéról. „Franciaországban a nagybirtok [az eredetiben: Großgrundeigentum] ellenére kisüzemi földművelés folyt . . .”[66] — írja Marx a forradalom előtti viszonyokról.

Mert, bár Franciaország földjének legnagyobb része a parasztok birtokában, használatában volt, a föld tulajdona úgyszólván kizárólag a nemesség, az egyház s mellettük a városi polgárság kezén koncentrálódott. Feudális járadék-kötelezettségüket megváltott, föld*tulajdonra* szert tett parasztok csak igen kis számban akadtak. Ami a censitaire-eket illeti, ezek széles körű jogokkal bírtak arra, hogy földjükkel szabadon rendelkezzenek: „albérletbe” adhassák, elzálogosíthassák, sőt eladhassák, a seigneur előzetes engedélye nélkül is, illetve szilárdan birtokukban tarthassák, utódaikra örökíthessék: a censitaire-t a szokásjog értelmében földjéről nem lehetett kivetni. A birtoklásnak ezt a formáját egyes XVIII. századi jogtudósok s nyomukban számos polgári történész is tulajdonjognak tekintette,[67] legfeljebb azzal az enyhítéssel, hogy feltételes tulajdonjogról beszéltek.

Rá kell mutatni azonban: ez az örökbérleti jellegű birtoklási jog (ius emphyteûticum) legfeljebb megközelítette a tulajdonjogot, de nem volt azonos vele, a parasztok helyzete legfeljebb megközelítette a kispolgári-szabadparaszti tulajdonosét, de nem érte el azt.[68] Nem szabad elfelejteni, hogy még a legszilárdabban birtokló parasztok is feudális járadék szolgáltatására voltak kötelezve: a forradalomig a francia parasztság messze túlnyomó többsége feudális járadékfizető maradt, a feudális kizsákmányolt osztályhoz tartozott.

A seigneur részére teljesítendő feudális járadék fő formája, a pénzjáradék (cens, rente seigneuriale) mellett — amelynek értéke, minthogy évszázadokon át a szokásjog rögzítette összegben fizették, a XVI. század óta csökkent —, gyakran súlyosabban esett latba a termékjáradék: champart címén pl. helyenként aratás után a gabonakévék $^1/_{14}$-ét, $^1/_9$-ét vagy éppen $^1/_6$-át követelték. Ha a munkajáradék-kötelezettség legfeljebb évi 2—3 robotnapként maradt meg, annál terhesebbnek bizonyultak a földesúri malom, sörfőző, szőlőprés stb. kényszerű használatáért kiszabott pénzbeni vagy természetbeni fizetségek (banalités), a különféle alkalmi kötelezettségek (droits casuels), valamint a tized, amely elvileg az egyházat illette, gyakorlatilag azonban többnyire a földesurak hajtották be (dîme infeodée), — nem is szólva az egyre súlyosodó állami adókról: az abszolutizmus bürokratikus és katonai apparátusa fenntartásának, az udvari arisztokrácia fényűző életének forrásáról.[69]

Figyelemre méltó — éppen a kapitalista földjáradékra való átmenet eltérő feltételei szempontjából —, hogy míg Angliában már a XV—XVI. századra nemcsak a munkajáradék törpült jelentéktelenné, hanem a termékjáradék is zömében pénzformára kommutálódott, addig Franciaországban a pénzjáradék mellett még a XVIII. században is jelentős szerepet játszott a termékszolgáltatás. A forradalom előtti Franciaországban — állapítja meg Marx — a feudális pénzjáradék még nem tisztult meg a termékjáradék maradványaitól, a munka társadalmi termelőerejének viszonylagos fejletlensége folytán.[70] Ennek felelt meg a bérlet vonalán a métayage széles körű elterjedtsége, ami Angliában — mint Marx megjegyzi — gyorsan eltűnt, hogy átadja helyét a tőkés bérletnek;[71] Franciaországban viszont a XVI—XVIII. században szemlátomást éppenséggel növekvő tendenciát mutatott, és még alig szolgált átmenetül a kapitalista nagybérlet felé.[72]

A francia parasztság meg-megújuló harcot folytatott századokon keresztül a feudális kizsákmányolás ellen, a személyi szabadságért, a szabad földért, a paraszti tulajdonért. Ennek a harcnak nagy szerepe volt abban, hogy a francia parasztok — eltekintve itt az ún. mainmortable elemektől, akik helyzetükben még a régi súlyos serf-viszony csökevényeit őrizték, de hovatovább immár ritka kivételszámba mentek: csak a gazdaságilag legfejletlenebb keleti tartományokban, Lotharingiában, Franche Comtéban maradtak fenn tömegesebben[73] — személyileg szabaddá váltak, és a francia föld nagy részét, ha nem is tulajdonukban, de szilárdan birtokukban, használatukban tartották. Ennek a harcnak a polgári történetírás nem szentelt figyelmet; a francia parasztság múltbeli küzdelmeinek számos fontos állomását ismét csak a szovjet történetírás tárta fel, hogy csupán Szkazkin, Porsnyev és Ljubljinszkaja munkáira utaljunk.[74] Ez a harc különösen kiéleződött a XVIII. század hetvenes—nyolcvanas éveiben, az ún. feudális reakció idején, amikor a földesurak iparkodtak mindazokat a hűbéri terheket és szolgáltatásokat újjáeleveníteni, amelyek az idők folyamán megszűntek vagy feledésbe mentek, s amikor a seigneuriális önkény különösen éles formákat öltött. Csúcspontját pedig e harc 1789-ben s a következő években érte el: a forradalom éveiben.

A nagy francia polgári forradalom — az eltérő történelmi feltételek között — jóval tovább ment, mint másfél századdal előbb az angol. Ott a burzsoázia az új nemességgel szövetségben lépett fel, így a paraszti tömegek törekvéseit visszaverhette. Itt a burzsoázia csak a paraszti és városi plebejus *tömegek* szövetségére támaszkodhatott a feudalizmus ellen; a polgári forradalomnak tehát demokratikus jelleget kellett öltenie, az agrárkérdés demokratikus megoldását kellett meghoznia[75]. Erre persze nem rögtön, hanem csak a forradalom tetőfokán: a jakobinus diktatúra időszakában került sor. A Constituante 1789. augusztus 4-ének híres éjszakáján még csak a személyi függés fennálló maradványait (mainmorte stb.) törölte el megváltás nélkül, viszont a paraszti földre nehezedő feudális járadékoknak csupán pénzben való megválthatóságát mondta ki; 1790 tavaszán pedig a megváltást nagyon bonyolult, a parasztokra igen kedvezőtlen formában állapította meg. A Législative 1792 augusztusában jóval messzebb ment, de azért megváltás nélkül csak azokat a feudális kötelezettségeket érvénytelení-

tette, amelyeknek jogcímét a seigneurök nem tudták okmányilag igazolni. Végül a Convention 1793 júliusában megváltás nélkül, „teljesen és visszavonhatatlanul" eltörölt „minden szolgáltatást és fizetséget, minden feudális és járadékjogosítványt, mind az állandóakat, mind az alkalmiakat", s ezzel a parasztokat az általuk művelt földnek minden feudális tehertől mentes, teljes jogú tulajdonosaivá tette.

Szembeötlő itt az eltérő gazdasági és osztály-erőviszonyokból sarjadó különbség a XVII. századi angol polgári forradalomhoz képest: az, mint láttuk, a földtulajdon hűbéri kötöttségét csupán a burzsoázia és az új nemesség javára szüntette meg, ez teljesen likvidálta a földtulajdon feudális formáját a polgári tulajdon, zömmel a paraszti-kispolgári tulajdon javára. — Jelentős eltérést mutatnak Angliához képest a francia forradalom egyéb agrárvonatkozású rendszabályai is. Ha már az alkotmányozó nemzetgyűlés megfosztotta a földesurakat a triage, a községi földek egyharmada kisajátításának jogától, a törvényhozó gyűlés pedig érvénytelennek mondta ki mindazokat a jogcímeket, amelyeknél fogva 1669 óta közföldek seigneurök kezébe mentek át, akkor a konvent 1793 júniusában a közföldeknek a helybeli parasztok között való felosztását oly módon dekretálta, hogy minden lakosra, „tekintet nélkül nemre és korra", egyenlő parcella jusson, s a felosztásban tulajdonosok és bérlők, laboureurök és journalier-k egyaránt részesedjenek. Bár a felosztás a gyakorlatban elég korlátozottan valósult meg, bizonyos mértékig mégis hozzájárult a parcellatulajdon túlnyomóvá válásához, éles ellentétben a községi földek angliai sorsával. — Ami végül az állam által elkobzott földeket illeti, ezek részben az egyházi javakból, részben a hazaáruló emigránsok birtokaiból kerültek ki, „nemzeti vagyonnak" nyilvánítottak, s Franciaország összterületének — becslések szerint — egynegyed-egyötöd részére terjedtek. Itt már nagyobb hasonlóság mutatkozott az angol forradalomban végrehajtott földmobilizáláshoz. Noha ismételt dekrétumok s főképpen a konvent 1793 júniusi határozata a nemzeti vagyonnak kisparcellákban, sok évi részletfizetésre történő eladását írta elő, mind az egyházi, mind az emigráns birtokok nagy részét gazdag városi burzsoák, kereskedők, spekuláns uzsorások kaparintották kezükbe, Seine-et-Oise megyében pl. egyenesen $^{6}/_{7}$-ét. Ennek ellenére egyes vidékeken — így Lefevbre kutatásai szerint Észak-Franciaországban — parasztok (főként persze a parasztság jobb módú felső rétegei)

is nagyobb arányban (Észak-Franciaországban mintegy felefele arányban) szerepeltek a „nemzeti vagyon" vásárlói között.[76]

A nagy francia polgári forradalom tetőpontja, a jakobinusok forradalmi-demokratikus diktatúrája tehát — elsöpörve a parasztokra nehezedő pénz- és egyéb járadékkötelezettséget, az összes feudális szolgáltatásokat, elrendelve a közföldeknek a parasztok között való felosztását, az emigránsok birtokainak felparcellázását és eladását — a feudális agráralkotmányt gyökerestül megsemmisítve, valóban létrehozta a független kistulajdonosok osztályát, túlnyomóvá tette a szabad paraszti parcellatulajdont Franciaországban. Lenin így jellemezte ezt az átalakulást: „Valóban forradalmi leszámolás az idejétmúlt feudalizmussal, az egész ország áttérése — mégpedig igazán forradalmi-demokratikus gyorsasággal, határozottsággal, eréllyel és odaadással — fejlettebb termelési módra, a szabad paraszti földbirtoklásra . . ."[77]

Mindezek szerint Franciaországban, amely a feudális termelési módból a tőkés termelési módba való átmenet időszakában nem tudott vezető szerephez jutni a világpiacon; ahol az egész nemzetgazdaság tőkés átformálódása sokkal nehezebben ment, a kapitalista viszonyok a városban, az iparban jóval lassabban fejlődtek, mint Angliában; ahol a XVIII. század végéig a feudális abszolutizmus maradt kormányon, a feudális pénzjáradék egyrészt Angliánál sokkal kevésbé tisztult meg a naturális járadékforma maradványaitól (sőt e téren visszaesések is mutatkoztak); másrészt jóval tovább tartotta magát a seigneuriális nagybirtok-rendszer keretében; végül a feudális földtulajdon és földjáradék megszűntetése — az angliaitól eltérő gazdasági és osztály-erőviszonyok folytán — nem vezetett közvetlenül a tőkés földjáradék (és a tőkés profit) túlnyomóvá válásához, a kapitalista mezőgazdaság és a landlordizmus uralmához, hanem a földterület zömének kisparcellákban szabad paraszti tulajdonná válásához. Ha a mezőgazdasági árutermelés fejlődésének fő vonalát Franciaországban már a seigneuriális rendszer idején a föld legnagyobb részét használatában tartó — feudális járadékszolgáltatásra kötelezett, de helyzetében a kistulajdonoshoz közeledő — paraszt képviselte, akkor a forradalommal, a seigneuriális nagytulajdon megsemmisítésével a szabad paraszti parcellatulajdon lett a francia mezőgazdaság fő jellemzőjévé.

A parcellatulajdonon alapuló, kisárutermelő mezőgazdaság még nem kapitalista mezőgazdaság. A paraszti kistulajdon túl-

nyomó súlya mellett — mint Marx kimutatta — még nem áll fenn tőkés abszolút földjáradék.[78] A maguk földjén gazdálkodó parasztok tulajdona azonban, amely „a földtulajdon legnormálisabb formája a kisüzem számára" — hangsúlyozza Marx —, szükségszerűen csupán „átmeneti fok a mezőgazdaság fejlődésében"[79] a nagyüzem felé: a kapitalista rend viszonyai között a tőkés nagyüzem felé. Ez az irányzat jellemezte a francia mezőgazdaság fejlődését is a forradalom utáni időszakban, hiszen az — demokratikus jellege mellett is — burzsoá forradalom volt, a feudalizmust a kizsákmányolás újabb, burzsoá formájával váltotta fel. Egyfelől: azon túl, hogy a forradalom, majd Napóleon idején a „nemzeti vagyon" nagy részét burzsoák vásárolták fel, a Bourbon-restauráció alatt tekintélyes földterületek kerültek vissza az arisztokraták, az egykori seigneurök tulajdonába; e nagybirtokokon azután — kivált északon — a kisbérleti formák továbbélése mellett növekvő szerephez jutott a kapitalista gazdálkodás, a tőkés bérlet.[80] Másfelől: a számbeli túlsúlyban levő parcella-parasztság — néhány évtized leforgása után — szükségszerűen egyre nyomorúságosabb körülmények közé került, uzsoraadóssága egy pár nemzedék alatt ijesztően feltornyosodott. Velük szemben — írja Marx a „Brumaire"-ben — „. . . a XIX. század folyamán a feudális úr helyébe a városi uzsorás lépett, a föld feudális kötelezettségei helyébe a jelzálog, az arisztokrata földbirtok helyébe a polgári tőke",[81] amely kamat címén nemcsak a járadékot, nemcsak a „profitot", hanem a kisparaszt „munkabérének" egy részét is kizsarolta. Végül — bár az élősdi uzsoratőke konzerváló hatása ennek ellenében hatott — az egész nemzetgazdaság tőkés fejlődésének viszonyai között mindinkább előrehaladt a parasztságnak már a seigneuriális rend idején megindult differenciálódása: falusi burzsoáziára és agrárproletariátusra, illetve nyomorparcellával bíró mezőgazdasági munkások tömegeire.[82]

A forradalom utáni fejlődés során tehát egyre jobban alágyűrte a tőke a francia parasztot. A parcellatulajdon továbbra is fennálló számbeli túlsúlya mellett is, mind nagyobb mérvet öltött a tőkés kizsákmányolás, a tőkés járadék és tőkés profit a francia mezőgazdaságban is. Mindez azonban már külön vizsgálódást igényel.

*

Mi tehát a lényege, fő mondanivalója a „Tőke" III. kötete 47. fejezetében foglalt elvi elemzésnek? Megítélésünk szerint jóval több annál, mint amire általában hivatkozni szoktak.

Marx itt meghatározza a feudális földjáradék kategóriáját, mint a „többletmunka normális, mindent elnyelő, hogy úgy mondjuk, törvényes formáját"[83] a feudalizmusban; feltárja a feudalizmus gazdasági alaptörvényének, a földjáradéktörvénynek[84] legfőbb vonásait és követelményeit.

Meghatározza a feudális járadék formáit, és felvázolja a feudális járadék formaváltozásainak fő vonalát a nyugat-európai országokban.

Mindez azonban úgyszólván csupán melléktermékeként annak, ami a fejezet lényege, s amit a fejezet címe is kifejez: a tőkés földjáradék eredete vizsgálatának — ama kérdés vizsgálatának: hogyan lép színre és válik uralkodóvá a kapitalista profit és a kapitalista járadék a mezőgazdaságban. Marx a III. kötet 47. fejezetében nem a feudális földjáradék keletkezését és fejlődését — amit többnyire ki szoktak emelni belőle —, hanem a kapitalista földjáradék genezisét tűzte céljául megvilágítani; az előbbi problémakört csak annyira és annyiban vonta tárgyalásába, amennyire és amennyiben ezt fő kérdésének megválaszolásához elengedhetetlennek tartotta.

A válasz pedig, amit erre a kérdésre ad, a következő. A kapitalista földjáradék a feudális földjáradék legfejlettebb formájának, a pénzjáradéknak a felbomlásából keletkezik úgy, hogy a pénzjáradék felbomlásával létrejön, s — ha az általános termelési viszonyok erre egyébként is alkalmasak — uralkodóvá, fő formává válik a tőkés bérleti rendszer; ez az agrárfejlődés klasszikus angliai menete. Más történeti feltételek között viszont a pénzjáradék „felbomlása" a szabad paraszti földtulajdon túlnyomóvá válásához vezet, amely azután — a tőkés rend viszonyai között — persze maga is kapitalista irányban fejlődik; ez az agrárfejlődésnek Nyugat-Európa kontinentális országaiban, mindenekelőtt Franciaországban fellelhető fő vonala. A lényeg tehát az, hogy Marx a feudális járadék pénzformájából vezeti le, megfelelő történeti feltételek mellett, a tőkés járadék, a kapitalista mezőgazdaság keletkezését, mégpedig úgy — s éppen ez az, amit a „Tőke" e fejezetének tanulmányozása kapcsán, illetve a kapitalista agrárfejlődés útjairól szólva nem szoktak kiemelni[85] —, hogy ennek a folyamatnak két változatát határozza meg, a nyugat-európai agrárfejlődés két variánsát vázolja fel.

Miként viszonyul a nyugat-európai agrárfejlődés e két változata a mezőgazdaság tőkés fejlődésének Lenin által jellemzett két fő típusához: az „amerikai" és a „porosz" úthoz[86]? E kérdés tisztázásánál — amely messze túlmegy jelen tanulmányunk keretein[87] — egy sor szempontot kell figyelembe venni: az agrárátalakulás osztályjellegét, szociális és politikai tartalmát éppúgy, mint magukat a gazdasági folyamatokat, a feudális földjáradék formaváltozásainak, a tőkés földjáradék keletkezésének folyamatát, a termelőerők fejlődésének menetét. Legyen szabad ezúttal csupán egyetlen szempontból megközelíteni a kérdést, éppen a „Tőke" III. kötete 47. fejezetének alapján: a feudális földjáradék felbomlásának és a kapitalista földjáradék keletkezésének a szempontjából. Az amerikai típusú fejlődésnél — legalábbis, ami ennek egyik fő alapját, a gyarmatosítható szabad földeket[88] illeti — előzőleg nem állott fenn semmiféle földtulajdon, sem feudális, sem egyéb földtulajdon, következésképpen nem állott fenn a feudális földjáradék semminő formája sem. A porosz típusú fejlődésnél, ahol a feudális földesúri tulajdon alakult át lassanként burzsoá junkertulajdonná, a kapitalista fejlődés megindulása előtt nem a pénzjáradék, hanem a munkajáradék, a robot volt a feudális földjáradék fő formája; a földesurak roboton alapuló gazdasága nőtt át — mint Lenin részletesen kimutatta[89] — tőkés gazdaságba. Szóval: a szabad földeken előrehaladó, szoros értelemben vett amerikai típusú fejlődéssel, illetve a földesúri nagygazdaságot fokozatosan kapitalista nagyüzemmé alakító porosz típusú fejlődéssel szemben, ahol nem a feudális járadék felbomlásából, illetve nem a feudális *pénz*járadék felbomlásából állott elő a kapitalista földjáradék, a kapitalista mezőgazdaság, a nyugat-európai agrárfejlődésnek a „Tőke" III. kötete 47. fejezetében jellemzett klasszikus angol menete, illetve kontinentális francia változata a mezőgazdasági kapitalizmusnak éppen olyan kialakulását reprezentálja, amikor az a feudális tulajdon felbomlásából, mégpedig annak a feudális *pénz*járadékban realizálódott formája felbomlásából ered. Itt a feudális földjáradék legfejlettebb formája, a pénzjáradék az a talaj, amelyből — megfelelő feltételek mellett — a kapitalista járadék sarjad; a pénzjáradék felbomlása az a folyamat, amelynek során — a gazdasági és osztályviszonyok általános fejlődésétől függően — létrejön egyfelől a kapitalista mezőgazdaság klasszikus, angliai formája, másfelől a nyugat-európai kontinens országainak, elsősorban Franciaországnak agrárfejlődését jel-

lemző változatként a szabad paraszti parcellatulajdon túlsúlya, amely a továbbiakban persze maga is a kapitalista fejlődés sodrába kerül. Ezt fejezi ki egészen röviden Marx tétele, amelyet tanulmányunk befejezése- és summájaként legyen szabad megismételnünk: „A pénzjáradéknak további fejlődése folyamán ... vagy a földnek szabad paraszti tulajdonná válásához, vagy pedig a tőkés termelési mód formájához, a tőkés bérlő által fizetett járadékhoz kell vezetnie."[90]

[1] *Marx:* A tőke. III. köt. Kossuth Könyvkiadó 1961. 761., 767. stb. old.

[2] Lásd e kötet „A feudális földjáradék formaváltozásai a nyugat-európai agrárfejlődésben" című tanulmányát.

[3] *Marx:* A tőke. III. köt. 765. old.

[4] Ugyanott.

[5] Ugyanott, 765—766. old.

[6] *Marx:* A tőke. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1961. 687. old.

[7] Vö. „A feudális földjáradék formaváltozásai a nyugat-európai agrárfejlődésben" című tanulmány 83. sz. jegyzetével.

[8] Lásd e tanulmány 5. sz. jegyzetét.

[9] *Marx:* A tőke. III. köt. 762. old.

[10] Ugyanott, 766. old. — A legújabb szovjet gazdaságtörténeti irodalom — a XVI—XVIII. századi kelet-európai földesúri robotgazdálkodás problémáit [lásd e kötet következő tanulmányát], valamint az oroszországi kapitalizmus genezisét vizsgálva — méltán hangsúlyozza, hogy a *robot*gazdálkodás uralmának körülményei között a parasztság gazdasági egyenlőtlenségének, vagyoni rétegeződésének olykor jelentős mértékét sem lehet a kapitalista viszonyok keletkezése tanúbizonyságaként értelmezni. [Lásd pl. *В. К. Яцунский:* Генезис капитализма в сельском хозяйстве России. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1959 г. Moszkva 1961. 30. és köv. old.; *D. Pohilevics:* „Kapitalista" útvesztők a feudális földbirtok történetében. Agrártörténeti Szemle, 1962. 1—2. sz. 1. és köv. old.] Ez azonban korántsem érinti azt a megállapítást, hogy a *pénz*járadékra való tömeges áttérés mellett — s kiváltképpen, amikor „az általános termelési viszonyok erre egyébként is alkalmasak" — a differenciálódás törvényszerűen tőkés agrárviszonyok, kapitalista földjáradék létrejötte irányában, a parasztságnak tőkés jellegű felbomlása, osztályokra hasadása irányában hat —, miként ezt Marx az angol példa alapján elméletileg kifejtette.

[11] *Е. А. Косминский:* Исследования по аграрной истории Англии XIII века. Moszkva—Leningrád 1947. 286—287. old.

[12] *L. Brentano:* Eine Geschichte der wirtschaftlichen Entwicklung Englands. II. köt. Jena 1927. 71—72. old.; *E. Lipson:* The Economic History of England. I. köt. 9. kiad. London 1947. 133—136. old.; *С. И. Архангельский:* Аграрное законодательство английской рево-

люции 1649—1660. Moszkva 1940. 107., 119., 122. old.; *И. Гранат:* К вопросу об обезземлении крестьян в Англии. Moszkva 1908. 59—60. old.

[13] *M. M. Postan:* The famulus. The estate labourer in the twelfth and thirteenth centuries. The Economic History Review, 1954. Supplement 2.; *Е. А. Косминский:* Основные проблемы западноевропейского феодализма в советской исторической науке. Moszkva 1955. 25. old.

[14] *R. H. Tawney:* The rise of the gentry. The Economic History Review, XI. köt. 1941. [Vö. ugyanott, Second Series. VII. köt. 1954.]; *H. R. Trevor-Roper:* The gentry 1540—1640. The Economic History Review, 1953. Supplement 1.; *Е. А. Косминский—С. Д. Сказкин:* История средних веков. 1. köt. Moszkva 1952. 284., 371., 381—392. old.

[15] *Marx:* A tőke. I. köt. 665. old.

[16] Idézi *Lipson:* Id. mű, I. köt.164. old. — Vö. *G. Slater:* The English peasantry and the enclosure of common fields. London 1907.; *E. Gonner:* Common land and inclosure. London 1912.; stb.

[17] *Marx:* A tőke. III. köt. 766. old.

[18] Ugyanott, 769. old.

[19] Idézi *Lipson:* Id. mű, I. köt. 148. old.

[20] Idézi *Brentano:* Id. mű, II. köt. 79. old. — A vázolt fejlődésmenetre lásd ugyanott, 76—80. old.; *Lipson:* Id. mű, I. köt. 143—149. old.; *С. Д. Сказкин—А. С. Самойло—А. Н. Чистозвонов:* История средних веков. II. köt. Moszkva 1954. 247—251. old.; *Ch. Hill:* Economic problems of the church. Oxford 1956. 15—38. old. (The plunder of the church.); Die gesellschaftlichen und ökonomischen Folgen der Reformation in England. Beiträge zum neuen Geschichtsbild. Berlin 1956. 88—104. old.; stb.

[21] *Marx:* A tőke. I. köt. 688. old.

[22] Lásd ugyanott, 668. old.

[23] *W. J. Ashley:* Englische Wirtschaftsgeschichte. II. köt. Lipcse 1896. 302—305., 326. old.; *A. H. Johnson:* The disappearance of the small landowner. Oxford 1909. 164. old.

[24] Pl. *J. Kulischer:* Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. II. köt. München—Berlin 1929. 61—72. old.

[25] *E. F. Gay:* Inclosures in England in the sixteenth century. The Quarterly Journal of Economics. 1903. 581. és köv. old. — Vö. *R. H. Tawney:* The agrarian problem in the sixteenth century. London 1912.

[26] *В. Ф. Семенов:* Огораживания и крестьянские движения в Англии в XVI веке. Moszkva—Leningrád 1949.

[27] Vö. *Marx:* A tőke. I. köt. 688. old.; III. köt. 766. old. — Az ún. árforradalom fő problémáira és irodalmára lásd *Wittman Tibor:* Az „árforradalom" és a világpiaci kapcsolatok kezdeti mozzanatai. 1566—1618. Akadémiai Kiadó 1957.

[28] *Ashley:* Id. mű, II. köt. 303. old.; *Lipson:* Id. mű, I. köt. 182. old.; II. köt. 4. kiad. 398—407. old.; stb. — A szántógazdálkodással kapcsolatos bekerítések tanulságos helytörténeti vizsgálatát adja egy kelet-angliai körzetben *D. R. Mills:* Enclosure in Kesteven. The Agricultural History Review, VII. köt. 1959. 82—97. old.

[29] *С. И. Архангельский:* Вступление в борьбу сельских масс в начале английской революции. Исторические Записки. III. köt. 1938. 161—180. old.; Движение крестьян-общинников в Восточной

Англии в 40–50 годах XVII века. Известия Академии Наук СССР. Серия истории и философии. V. köt. 4. sz. 1948. 355–367. old.; Движение клубменов в эпоху английской революции. Средние Века. II. köt. 1946. 349–372. old.; stb.

[30] Vö. *Hajnal István:* Az újkor története. 2. kiad. Bp. é. n. 365. old. — Újabb részletkutatás a kérdéshez *I. Thirsk:* The isle of Axholme before Vermuyden. The Agricultural History Review, I. köt. 1953.

[31] S még inkább a mai élesen reakciós angol történészek, mint *Belloc* és *Ashley.* (Utóbbi — nem tévesztendő össze a múlt század végi érdemes gazdaságtörténésszel! — Churchill tudományos titkárából lett a XVII. század tory szemléletű történelemírójává.) — A különböző burzsoá irányzatokkal szemben *Ch. Hill* értékes munkássága képviseli az angol historiográfiában a XVII. századi forradalom marxista igényű feltárását és értelmezését. Idézett művein kívül lásd különösen: Puritanism and Revolution. Studies on interpretation of the English Revolution of the 17th century. London 1958. — Az angol polgári forradalommal a szovjet történetírás is behatóan foglalkozott. [Lásd — többek között — a 29. és 32. sz. jegyzetben idézett műveket, valamint *M. A. Барг:* Кромвель и его время. Moszkva 1950. (Magyar fordítása: Művelt Nép Könyvkiadó 1952.)]

[32] *Marx—Engels* Művei. 7. köt. Kossuth Könyvkiadó 1962. 205. old. — A londoni burzsoázia s a — főleg dél-angliai — gentry gazdasági kapcsolataira (fővárosi házingatlanok, London körüli birtokok, közösen szervezett tengeri vállalkozások, részvénytársaságok stb.), összeházasodásukra lásd *Е. А. Косминский—И. А. Левицкий* (szerk.): Английская буржуазная революция XVII века. Moszkva 1954. I. köt. 8., 70., 174. old.; *M. Keeler:* The Long Parliament. Philadelphia 1954. 200–202. old.; *L. Stone:* The nobility in business 1540–1640. The entrepreneur. Papers presented at the annual conference of the Economic History Society at Cambridge, England, April 1957. 14–21. old.

[33] *С. И. Архангельский:* Аграрное законодательство и аграрное движение в Англии во время революции XVII века. Moszkva 1955. 14–43. old.; stb.

[34] Ugyanott, 44–45. old.; vö. *С. И. Архангельский:* Положение и борьба народных масс Англии в 60-е годы XVII века. Вопросы Истории, 1958. 6. sz. 129–141. old.

[35] *Marx:* A tőke. I. köt. 669. old.

[36] Ugyanott, 670. old.

[37] *V. M. Lavrovsky:* Parliamentary enclosure in the county of Suffolk. The Economic History Review, X. köt. 1940.; *W. E. Tate:* The cost of parliamentary enclosure in England. Ugyanott, Second Series. V. köt. 1952.; *H. G. Hunt:* The chronology of parliamentary enclosure in Leicestershire. Ugyanott, X. köt. 1957. 265. és köv. old.; stb.

[38] *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. (A „Tőke" IV. könyve.) Második rész. Kossuth Könyvkiadó 1961. 217–218. old.

[39] *Lenin* Művei. 13. köt. Szikra 1954. 280. old.

[40] A yeoman fogalmára lásd pl. *Lipson:* Id. mű, II. köt. 378–386. old.; *J. H. Clapham:* An Economic History of Modern Britain. Cambridge 1950. I. köt. 99. old.

[41] *Marx:* A tőke. I. köt. 669. old.

[42] Ugyanott, 671—674. old. — Lásd még *B. M. Лавровский:* Парламентские огораживания общинных земель в Англии XVIII—начала XIX вв. Moszkva—Leningrád 1940.; *V. M. Lavrovsky:* The great estate in England from the 16th to the 18th centuries. First International Conference of Economic History. Stockholm 1960. 353—365. old. — Vö. *G. E. Mingay:* The large estate in eighteenth century England. Ugyanott, 367—383. old.

[43] Vö. *Ashley:* Id. mű, II. köt. 284., 307—308. old.; *Brentano:* Id. mű, I. köt. 81—82. old.

[44] *Marx:* A tőke. III. köt. 766—767. old.

[45] Ugyanott, 766. old.

[46] *Marx:* A tőke. I. köt. 663. old.; III. köt. 655. old.; stb.

[47] Ugyanott, 765. old.

[48] Ugyanott, 773. old.

[49] Franciaország, Anglia (és Németalföld) e korbeli agrárfejlődésének áttekintéséhez lásd *J. Meuvret—W. Hoskins—B. H. Slicher van Bath:* L'agriculture en Europe aux XVIIe et XVIIIe siècles. X. Congresso Internazionale di Scienze Storiche. Róma 1955. Relazioni, IV. köt. 137—226. old.

[50] *J. Meuvret:* Domaines ou ensembles territoriaux? Quelques exemples de l'implication du régime de la propriété et de la structure sociale dans la France du XVIIe et du XVIIIe siècle. Première Conférence Internationale d'Histoire Économique. Stockholm 1960. 348. old.

[51] *N. Bernier:* Éssai sur le tiers-état et les paysans de Basse-Normandie au XVIIIe siècle. 1892. 172—174. old. — A Poitouról szóló monográfia idevágó eredményeit közli *H. Sée:* Französische Wirtschaftsgeschichte. I. köt. Jena 1930. 86—87. old.

[52] *J. Loutchisky:* L'état des classes agricoles en France à la veille de la Révolution. Párizs 1911. 30. és köv. old.; *G. Lefebvre:* Les paysans du Nord pendant la Révolution française. I. köt. Párizs 1924. 45—46. old.

[53] Hasonló megállapítást tesz *A. Д. Люблинская:* Франция в начале XVII века. 1610—1620. Leningrád 1959. 17—43. old. — Az Angliával való egybevetéshez a XVIII. század utolsó évtizedeire lásd *J. D. Chambers:* Enclosure and labour supply in the industrial revolution. The Economic History Review, Second Series. V. köt. 1953.

[54] *Sée:* Id. mű, I. köt. 171—172., 183. old.; *Lefebvre:* Id. mű, I. köt. 62—64., 92—93. old.; stb.

[55] *Сказкин—Самойло—Чистозвонов:* Id. mű, 282—283. old.; *B. B. Бирюкович—Б. Ф. Поршнев—С. Д. Сказкин:* Новая история. I. köt. Moszkva 1951. 173—176. old.

[56] A XVII—XVIII. századi seigneuriális földtulajdon szerkezetére, az ezzel kapcsolatos fogalmakra lásd *Meuvret:* Id. mű, 343—344. old. — Részletes helytörténeti előadást nyújt a seigneurie struktúrájára, a paraszti földhasználat rendkívül változatos formáira *P. de Saint Jacob:* Les paysans de la Bourgogne du nord au dernier siècle de l'Ancien Régime. Párizs 1960.

[57] *Sée:* Id. mű, I. köt. 84—85., 90., 156—158. old.; stb.

[58] Idézi *Loutchisky:* Id. mű, 45—47., 51—53. old.

[59] *Meuvret:* Id. mű, 346—347. old.

[60] *Kulischer:* Id. mű, II. köt. 79. old.

[61] Az uzsoratőke behatolására, városi polgárok földszerzésére és gazdálkodására lásd *M. Vénard:* Bourgeois et paysans au XVIIe siècle. Párizs 1957.; *G. Roupnel:* La ville et la campagne au XVIIe siècle. Párizs 1955.; *G. Duby:* Le grand domaine de la fin du moyen âge en France. Première Conférence Internationale d'Histoire Économique. Stockholm 1960. 341—342. old.; *Meuvret:* Id. mű, 351. old.; *Lefebvre:* Id. mű, I. köt. 31—33. old.; *Сказкин—Самойло—Чистозвонов:* Id. mű, 272—278. old.; *Бирюкович—Поршнев—Сказкин:* Id. mű, 180—181. old. — A hivatalok vásárolhatóságának társadalmi következményeire lásd *G. Pagès:* La venalité des offices dans l'ancienne France. Revue Historique, 1932. 477—495. old.; *R. Mousnier:* La venalité des offices sous Henri IV. et Louis XIII. Rouen 1945. — Az angol gentry és a francia „új", hivatali nemesség összehasonlításához újabb szempontokat nyújt *Люблинская:* Id. mű, 56. és köv. old. rámutatva az önkezelésű úri gazdálkodás bizonyos kezdeményeire a XVII. századi Franciaországban is.

[62] Ez korántsem jelenti azt, mintha bérbeadásra, éspedig nemcsak a réserve-nek, hanem a szétszórtan fekvő seigneurie egészének vagy sok tartozékának bérbeadására nem került volna gyakran sor. *Meuvret* szerint [id. mű, 345., 347., 349. old.] a XVII—XVIII. századi Franciaországban a földek (illetve seigneuriális jogok) nagyobb része különféle bérlők (amodiateur, fermier général, receveur) kezelésében állt, akik a seigneurnek pénzbeli, természetbeni vagy vegyes bért fizettek egyes bérletekért vagy egész bérletcsoportokért (amelyeket nem ritkán „albérletbe" adtak tovább). Csakhogy itt túlnyomóan nem tőkés bérletről volt szó — még városi kereskedők, burzsoák „nagybérlete" esetén sem —, hanem olyan, feudális jellegű bérletrendszerről, amely a gazdálkodás hagyományos módját lényegileg kevéssé érintette.

[63] *Loutchisky:* Id. mű, 30—32. old.; *Sée:* Id. mű, I. köt. 158—159. old.

[64] Lásd *Sée:* Id. mű, I. köt. 188. old. — Vö. *P. Gouvert:* Les techniques agricoles dans les pays picards aux XVIIe et XVIIIe siècles. Revue d'Histoire Économique et Sociale, 1957. 1. sz.

[65] *Loutchisky:* Id. mű, 18—20., 42—43. old.; vö. *Lefebvre:* Id. mű, I. köt. 10—25. old.

[66] *Marx:* Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. Szikra 1951. 23. old.

[67] Lásd *Kulischer:* Id. mű, II. köt. 86—87. old.; *Sée:* Id. mű, I. köt. 81. old.; *Meuvret:* Id. mű, 343. old.; stb.

[68] Vö. Об основном экономическом законе феодальной формации (к итогам дискуссии). Вопросы Истории, 1955. 5. sz. — A kérdés újabb felvetésére a lengyel történeti irodalomban lásd *K. Orzechowski:* Problem chłopskiej własnosci podległej w epoce feudalnej. Kwartalnik Historyczny, 1959. 2. sz.

[69] *H. Sée:* Les classes rurales en Bretagne du XVIe siècle à la Révolution. Párizs 1906. 31., 83—85., 118. old.; *Lefebvre:* Id. mű, I. köt. 126—148. old.; stb.

[70] *Marx:* A tőke. III. köt. 765. old.

[71] *Marx:* A tőke. I. köt. 687. old.

[72] *Loutchisky:* Id. mű, 74—76. old.; *Сказкин—Самойло—Чистозвонов:* Id. mű, 278. old.; stb. — A részesgazdálkodás nagy szerepét mutatják

az újabb helytörténeti kutatások is, így *G. Sicard:* Le métayage dans le Midi toulousain à la fin du moyen âge. Toulouse 1957.; *L. Merle:* La métairie et l'évolution agraire de la Gâtine poitevine de la fin du moyen âge à la Révolution. Párizs 1958.; *F. Gay:* Production, prix et rentabilité de la terre en Berry au XVIIIe siècle. Revue d'Histoire Économique et Sociale, 1958. 4. sz. 399—411. old.

[78] *Sée:* Id. mű (1930), I. köt. 161—162. old.; *Kulischer:* Id. mű, I. köt. 151—152. old.; II. köt. 80—81. old.; stb.

[74] *С. Д. Сказкин:* Старый порядок во Франции. Moszkva—Leningrád 1925.; *Б. Ф. Поршнев:* Народные восстания во Франции перед Фрондой. Moszkva—Leningrád 1948.; *Люблинская:* Id. mű, 24., 94. stb. old.

[75] Vö. Marx: A burzsoázia és az ellenforradalom. Lásd *Marx—Engels* Művei. 6. köt. Kossuth Könyvkiadó 1962. 99. old.

[76] A francia forradalom agrárvonatkozású rendszabályaira lásd *Lefebvre:* Id. mű, I. köt. 495—503. old.; *Kulischer:* Id. mű, II. köt. 427—433. old.; *А. З. Манфред:* Великая французская буржуазная революция. Magyar ford. Gondolat Könyvkiadó 1958. 70—71., 76—77., 88—89., 124—125., 141—142., 151., 167. old.; stb.

[77] *Lenin* Művei. 25. köt. Szikra 1952. 388—389. old.

[78] *Marx:* A tőke. III. köt. 771—772. old.

[79] Ugyanott, 773. old.

[80] Lásd pl. *А. И. Шнеерсон:* Аграрный вопрос во Франции. Moszkva 1948. 61—74., 160—163. old.

[81] Marx: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. Vö. Osztályharcok Franciaországban 1848—1850. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. Szikra 1949. 313. és 194. old. — Vö. még *Marx:* A tőke. III. köt. 772—773. old.

[82] Vö. Engels: A parasztkérdés Franciaországban és Németországban. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. 421—422. old.

[88] *Marx:* A tőke. III. köt. 859—860. old.

[84] Vö. Вопросы Экономики, 1957. 11. sz. 190. old.

[85] Tanulmányunk első megjelenése óta [eredeti szövegét lásd Közgazdasági Szemle, 1958. 12. sz. 1217—1239. old.] két cikk látott napvilágot, amely utal — ha csak érintőlegesen is — Marxnak szóban forgó tételére: *В. М. Лавровский:* Некоторые спорные вопросы первоначального накопления. Вопросы Истории, 1959. 8. sz. 100. old.; *E. Werner:* Formen der Feudalrente auf dem Balkan. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1959. 2. sz. 344. old. — Vö. még *Wittman Tibor:* A flamand posztóipar tőkés lehetőségei a manufaktúra-korszak küszöbén. Századok, 1961. 2—3. sz. A szerző, egyetértve eredményeinkkel, a flandriai mezőgazdaság fejlődését az angol tőkés bérlet és a francia szabad paraszti földtulajdon szemszögéből vizsgálja, kiemeli a feudális kisparaszti pénzbérlet nagy szerepét Flandriában már a XVI. században, s megállapítja, hogy az nem a tőkés bérleti rendszer, hanem a szabad parcellagazdaság felé mutatott, tehát „Flandria, sőt az egész Németalföld a francia típushoz tartozik". [Id. mű, 271., 273., 278. old.] — Megjegyzendő azonban, hogy a részesbérlet (métayage) Flandriában nem játszott olyan jelentős szerepet, mint Franciaország számos vidékén; a XVI. századtól kezdve fokozatosan visszaszorult a pénzbérlettel, közönséges határidős bérlettel (fermage, bail à ferme)

szemben. [Vö. *E. Baasch:* Holländische Wirtschaftsgeschichte. Jena 1927. 29., 32. old.; *B. H. Slicher van Bath:* Accounts and diaries of farmers before 1800 as sources for agricultural history. Afdeling Agrarische Geschiedenis. Bijdragen 8. Wageningen 1962. 5. és köv. old.]

[86] Lásd pl. *Lenin* Művei. 13. köt. Szikra 1954. 241—245. old.

[87] Vö. *Pach Zsigmond Pál:* A földesúri gazdaság „porosz utas" fejlődése Oroszországban a XIX. század második felében. Századok, 1958. 1—4. sz. 146. és köv. old.

[88] *Lenin* Művei 13. köt. 257—258. old.; 15. köt. Szikra 1955. 133—134. old.; stb.

[89] *Lenin* Művei. 3. köt. Szikra 1956. 185. és köv. old.; stb.

[90] *Marx:* A tőke. III. köt. 765. old.

A MAGYARORSZÁGI AGRÁRFEJLŐDÉS ELKANYARODÁSA A NYUGAT-EURÓPAITÓL (I.: A XV. SZÁZAD VÉGÉTŐL A XVI. SZÁZAD VÉGÉIG)

A tőkés viszonyok keletkezése a feudális renden belül, a jobbágyrendszerről a tőkés gazdálkodásra való áttérés előzményei, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet előtörténete Magyarországon: olyan nagyjelentőségű problémakomplexum, amely méltán vonta magára az elmúlt években a magyar történészek figyelmét és érdeklődését. Ezzel kapcsolatos munkálataink támogatást kaptak külföldről is, termékeny kölcsönhatásban állottak azokkal a kutatásokkal, amelyeket a megfelelő tárgykörre vonatkozóan a Szovjetunió s a népi demokratikus országok történészei folytattak.[1]

A jelzett vizsgálódások, természetesen, kiterjedtek a földesúri árutermelés, a majorsági gazdálkodás, illetve a Leibeigenschaft „második kiadásának" problematikájára, amely a XVI. századtól — eltérően a korabeli nyugat-európai fejlődésmenettől[2] — nevezetes szerepet játszott számos közép- és keleteurópai ország, köztük Magyarország agrárfejlődésében, történeti életében.

A „második jobbágyság keletkezéséről" (az eredeti német szövegben: „die Entstehung der zweiten Leibeigenschaft") Engels tette az első, alapvető megállapításokat, amikor „A mark" című művében a német parasztság helyzetének középkori alakulását vizsgálta. Engels rámutatott arra, hogy a Leibeigenschaft a XIII—XIV. században német földön csaknem teljesen eltűnt; a XV. század közepétől fogva azonban, majd különösen az 1525. évi nagy parasztháború leverése után „új feleleventésben, második kiadásban jelent meg". Felfedte azt az összefüggést is, amely a „második Leibeigenschaft" kialakulása és a földesúri árutermelés, „a jobbágyi robotmunkára alapozott mezőgazdasági nagyüzem" (Gutswirtschaft) kifejlődése között a keletnémet területeken fennállott.[3]

A marxista történeti kutatás — ez alapvető útmutatások szem előtt tartásával — az egykorú közép- és kelet-európai agrárfejlődés számos fontos mozzanatát tárta fel; egyben fényt vetett azokra a kérdésekre, amelyek megoldása további mélyrehatóvizsgálatot és elemzést igényel. Széles körű vitát váltott ki a „második Leibeigenschaft" genezisének, létrejöttének, valamint jellegének, sajátosságainak, történeti helyének kérdése — kizárólag „feudális reakciót" jelentett-e, a kapitalista viszonyok kialakulásának akadályát, vagy lassanként maga is létrehozta-e a tőkés termelés bizonyos feltételeit és kezdeti formáit? — olyan problémakör, amely ma sem tekinthető lezártnak, teljesen megoldottnak.[4] — Ide tartozik az a kérdés is: mennyiben jogosult a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetről vagy akár ez átmenet megindulásáról beszélni a XVI—XVII. századi Közép-Európát, ezen belül Magyarországot illetően?[5]

Amikor a következő két tanulmányban a magyarországi agrárfejlődésnek a nyugat-európaitól való elkanyarodását veszszük szemügyre, s rövidre szabott vázlatát nyújtjuk ennek a nagy horderejű történelmi folyamatnak, amely a XV. század végén vette kezdetét és a XVII. század első felében öltött kifejezett formát, az említett problémakör megválaszolásához is igyekszünk hozzájárulni.

1

A magyarországi feudális agrárviszonyok fejlődése a XV. század második felére a nyugat-európai országokét megközelítő színvonalat, azok fejlődésének lényegileg, minőségileg megfelelő fokot ért el.

Mik voltak ekkoriban, az elkanyarodási folyamat megindulása *előtt*, a magyarországi mezőgazdaság legfőbb jellemzői?

A feudális földtulajdon rendszerén belül az urasági önkezelésben tartott föld csekély terjedelmű; a parasztgazdaság döntő túlsúlya az agrárstruktúra fő jellemzője: a földesúri nagybirtok nem mezőgazdasági nagyüzem, hanem feudális járadékok szubsztrátuma. A feudális járadék naturális formái közül a robot igen korlátozott, a terményjáradék még mindig fontos szerepet tölt be; a pénzjáradék egyre inkább előtérbe nyomul, éspedig nemcsak a népesebb, fejlettebb településeken: mezővárosokban, hanem az egyszerű jobbágyfalvakban is. A járadékfizetésre

kényszerített, kizsákmányolt parasztra feudális úri hatalom nehezedik, de a feudalizmus korai, súlyosabb fokának személyi kötöttségéből, a Leibeigenschaftnak megfelelő servus-állapotból már régebben felküzdötte magát: a feudális jog és a feudális önkény korlátai között szabad költözködéssel s viszonylag szilárd telekbirtoklással él. Az agrártermények társadalmi munkamegosztás fejlődésével kialakuló piaci értékesítését az országon belül és kívül túlnyomóan maguk a termelők tartják a kezükben: a bontakozó mezőgazdasági árutermelésnek, piaci célú marhatenyésztésnek, szőlő- és szántóművelésnek a mezővárosi és falusi paraszt a fő képviselője. Az áru-pénzviszonyok fejlődése folytán számottevő fokot ér el a parasztság differenciálódása, s megjelennek a tőkés kizsákmányolás első kezdetei a feudális renden belül: a falu elnyomorodó elemeinek, zselléreinek bérmunkája, főként jómódú parasztok birtokában-bérletében levő földeken.

A magyar társadalom, amely Nyugat-Európánál később lépett a feudalizmus útjára, az indulásban való elmaradást — ha az iparosodásban, városfejlődésben nem is — az agrárviszonyok területén a XV. század második felére lényegében, *minőségi* tekintetben behozta.

A XV. századi magyarországi agrárviszonyok — Nyugat-Európához lényegileg, minőségileg hasonlóan — a feudális renden belül olyan folyamatok megindulásáról, olyan tendenciák fejledezéséről tanúskodnak, amelyek végső kihatásaikban túlmutatnak a feudalizmuson: a jobbágy szabad paraszttá, kispolgári tulajdonossá fejlődése tendenciájának, illetve a parasztgazdaságból sarjadó tőkés agrárfejlődés tendenciájának jelentkezéséről.[6]

2

A parasztság kistulajdonosi-polgári fejlődésének, a paraszti árutermelés kibontakozásának, a feudális pénzjáradék továbbfejlődésének és felbomlásának irányzatával szemben a XV. század végétől kezdve hazánkban — miként többé-kevésbé egyidejűleg Közép- és Kelet-Európa számos más országában — ellentétes tendencia fellépése és fokozatos erősödése figyelhető meg. Ennek gazdasági tartalma: a földesúri osztály egyes csoportjainak bekapcsolódása az árukereskedelembe, majd az árutermelésbe.

Ennek az ellentétes tendenciának — amelynek bizonyos előzményei már korábban mutatkoztak[7] — felszínre törése szoros kölcsönhatásban van azzal az eseménysorozattal, amely a magyar történelem haladó fejlődési vonalát a XV. század végén, a XVI. század első évtizedeiben megtöri: az állami centralizáció összeomlásával 1490 után, a parasztháború leverésével és kemény megtorlásával 1514-ben, a török hódítással 1526 után.

Az állami centralizáció összeomlása 1490 után nagyobb lehetőségeket nyújtott az oligarchikus és rendi reakciónak a — viszonylag addig is gyengébb — városi-polgári fejlődés s a parasztság fejlődésében rejlő polgári tendenciák elleni fellépésre. Az egyházi és világi urak, régi bárók és „új emberek", felkapaszkodó köznemesek a központi hatalom kordájától megszabadulva, mindenekelőtt az állami adókra és egyéb pénzbevételekre (a „centralizált járadékra"), valamint a pénzüzletekre vetik magukat[8], ekként igyekeznek a föld hatalma mellett a pénz hatalmát is megszerezni. Egyben magánföldesúri járadékaik gyarapítására is törekednek, amit a korábbiakhoz hasonlóan főként jobbágyaik *pénz*szolgáltatásának emelésével valósítanak meg. Néha magát a cenzust is növelik: pl. a nagyvázsonyi pálosok karakói jobbágyaiktól 1483 körül 1 forint 77 bécsi dénár, 1506-ban már egész telek után 2 forint cenzust szedtek.[9] Gyakoribb a rendkívüli taksa fokozott kihasználása, a közös haszonvételekkel kapcsolatos különjáradékoknak (erdőbér, rétpénz stb.), a naturális szolgáltatások váltságösszegének emelése. A semptei uradalomban pl., ahol az urbárium szerinti pénzbevétel a XVI. század elején évi 214 forintot tett ki, a földesúr Mihály-napi taxa extraordinaria címén 1500-ban 900, halászóvizek után 1501-ben mintegy 370 forintot hajtott be; a kapuvári uradalomban Hidas község erdőbér fejében 1492-ben 20, 1507-ben 40, 1519-ben 80 dénárt, Babót és Ordód község pedig együttesen „pro pecude mactabili" [vágómarha helyett] 1492-ben 200, 1507-ben már 400, 1519-ben pedig egyedül Babót 800 bécsi dénárt fizetett.[10] Idetartozik a belső vámhelyek szaporítása is a földesúri vámjövedelmek emelése céljából, amire a korabeli törvények sora[11] vet világot.

A feudális urak tevékenysége mindkét vonatkozásban — mint állami tisztségek betöltői és mint magánföldesurak — lényegileg azonos jellegű: az áru-pénzviszonyok kiterjedésének, a paraszti-polgári árutermelés fejlődésének hasznát kívülről — a pénzgazdálkodásba fokozódó mértékben bekapcsolódva,

de árukereskedelmi s főleg árutermelő tevékenységbe még alig bocsátkozva — akarják minél inkább lefölözni.

Ugyanakkor figyelmet érdemelnek a jobbágykizsákmányolás súlyosbításának egyéb rendszabályai: azok az 1492., 1498., 1500. évi (és további) törvénycikkek,[12] amelyek az 1351. évi dekrétum rendelkezését felújítva, a mezővárosi és falusi jobbágyokat szántó- és szőlőművelésük után jelentős *termény*- (kilenced- vagy rögzített mennyiségű: „akó"-)beadásra kötelezik; ezt az előírást a jobbágyok, sőt a városi polgárok bérelt szőlőire szántóira is kiterjesztik; végül kimondják, hogy ennek a kötelemnek nem előre meghatározott mennyiségben, hanem a termés kilencedében kell eleget tenni. A gabona- és borkilenced előírását nemcsak a mezővárosok és (szőlőbérlet esetén) a városi polgárok, hanem nagyszámú jobbágyfalu szempontjából is a terhek súlyosbítását célzó intézkedésnek kell minősítenünk, tekintettel arra, hogy a terményjáradéknak ez a neme a XV. század második felében korántsem mutatkozott általánosnak a falusi jobbágyság viszonylatában sem.[13] Jellemző, hogy a gabona- és borszolgáltatást az 1492. évi dekrétum még vagylagos alakban — „nonam partem ... aut acones consuetos" [kilencedrészt vagy a szokásos akókat] — vetette ki (ugyanis a rögzített mennyiségű kiszabás volt eddig viszonylag elterjedtebb falvak esetében is); további lépést tett azután az 1500-i országgyűlés, amely már kizárólag kilencedet — „non acones (prout certis in locis solebant), sed nonam partem" [nem akókat, ahogy egyes helyeken szokták, hanem kilencedrészt] — írt elő, tehát a szolgáltatás súlyosabb formáját kívánta általánossá tenni.

Felmerül itt a kérdés: e rendelkezések törvénybe foglalása mennyiben függ már össze egyes földesúri rétegek árukereskedelem felé fordulásával?[14] Hogy az uralkodó osztály egyes elemei, csoportjai a XV. század végén kezdtek élénkebben bekapcsolódni mezőgazdasági termények kereskedelmébe, számos tény valószínűsíti.[15] Ezeket a földesurakat a belső vámok már nem (illetve nem*csak*) abból a szempontból érdeklik, hogy a parasztok piaci tevékenységét megsarcolják, hanem, hogy saját kereskedelmi tevékenységük számára — éspedig „mind a hatalmasabb, mind a kisebb" nemesek —, a királyi városok polgáraihoz hasonlóan, a belső vámmentességet országszerte biztosítsák.[16] E földesurak részéről tehát már a kilencedkötelezettség előírásában közrejátszhatott az a szándék, hogy ily módon piacra vihető borhoz,[17] valamint gabonához jussanak.

Felvetődik egy másik kérdés is: a kilencedszolgáltatásra vonatkozó törvénycikkeket mennyiben hajtották végre a közvetlenül következő évtizedekben?[18] A korabeli urbáriumok jobbágyfalvak esetében sem mutatják még a kilencedkötelezettség átütő erejű keresztülvitelét: a lékai uradalomban pl., miként 1492-ben, úgy 1519-ben a jobbágyfalvak sem fizettek kilencedet, hanem előre kiszabott búza-, rozs- és zabmennyiséget.[19] Ugyanakkor a terményszolgáltatás súlyosbítása egyes mezővárosokban is valósággá vált, főként a rögzített kiszabás emelése útján: a kapuvári uradalom Szil mezővárosa pl. 1492-ben 15 köböl búzát, 8 köböl zabot, 1507-ben 30 köböl búzát, 15 köböl zabot, 1518-ban 60 köböl búzát, 30 köböl zabot fizetett.[20]

Rá kell azonban mutatnunk: az említett törvénycikkekben foglalt rendelkezések — függetlenül attól, hogy már létrejöttük milyen mértékig vezethető vissza egyes földesúri rétegeknek az árukereskedelembe való bekapcsolódására, továbbá attól is, hogy megvalósításukra a közvetlenül következő időszakban milyen mértékig kerülhetett sor — olyan földesúri törekvéseket tükröznek, amelyek a *pénz*járadék *mellett*[21] a feudális járadék *termény*formájának is — pontosabban: a terményjáradék második csoportjába sorolható gabona- és borszolgáltatásnak — az eddiginél erőteljesebb kiaknázására irányulnak. Ily módon ezek az artikulusok — a jobbágyság szociális-jogi helyzetét érintő, kivált a szabadköltözés további megszorítását célzó korabeli törvénycikkekkel[22] együtt, — immár az eddigi fejlődésmenettel ellentétes mozzanatokat rejtenek magukban. A nyugat-európai fejlődéstől való eltérés kezdődő folyamatának e jelei ötlöttek nyilván szemébe annak a francia utazónak, aki 1502-ben feljegyezte, hogy „a magyar nemes a földművest a barommal egyenlőnek tartja, és úgy is bánik vele".[23]

További súlyos állomást jelentett ezen az úton az 1514. évi parasztháború leverése és kemény megtorlása. A fegyveres felkelés vérbefojtását követő helyzetben a földesurak már nem elégedtek meg a pénzjáradék mellett a terményjáradék fokozott mértékű elsajátításának lehetőségével, hanem törvénybe foglalták annak jogcímét, hogy falusi és mezővárosi jobbágyaikat zselléreiket a feudális járadék *mindhárom* formájában: a cenzus (illetve egyéb pénzterhek), a kilenced (és természetbeni „ajándékok") mellett súlyos *munka*járadék — heti 1 napos robot — formájában is kizsákmányolhassák.[24] Az országgyűlés most már nem érte be a szabadköltözködés korlátozásával, hanem annak

megszüntetését: a falusi és mezővárosi jobbágyság röghöz kötését — „mera et perpetua rusticitas"-át — hozta határozatba.[25] A Tripartitum pedig nem állt meg a költözködési jog megvonásánál, az „örökös jobbágyság" kimondásánál, hanem sújtó rendszabályait a parasztság szociális-jogi helyzetének másik fő ismérvére is kiterjesztette: a jobbágy (telek-)birtoklásának bizonytalanságát kodifikálta. Werbőczi hírhedt tétele[26] úgy formulázta meg a földtulajdon feudális úri monopóliumát, hogy nem ismert el jogi különbséget a földtulajdonnak a földesúr közvetlen kezelésében, illetve a paraszt birtokában levő része között, az urasági föld és a jobbágyföld között: örökigényt jobbágy az utóbbira sem támaszthat. Ez a tétel lényegileg szembefordult a viszonylag szilárd telekbirtoklás addigi gyakorlatával, s jogcímet nyújtott a földesúrnak arra, hogy a jobbágyi földdel önkényesen rendelkezzék, azt akár urasági földdé minősítse át.[27]

Vajon közrejátszott-e e rendelkezések kodifikálásában olyan szándék, amely a roboton alapuló földesúri árutermelő gazdaság kifejlesztésének tudatos előmozdítására irányult? Ilyen feltételezésnek ellentmondanak azok az adatok, amelyek szerint a parasztfelkelés leverését közvetlenül nem követte még a robotkihasználás tényleges fokozása, a majorkodás felfejlesztése.[28] Minthogy azonban az ily értelmű tények nagybirtokos főurak vártartományaira vonatkoznak, nem zárják ki azt a feltevést, amely a középbirtokú nemesség árutermelő érdekeiben látja a robotemelés (és a röghöz kötés) becikkelyezésének indítékát.[29] Anélkül, hogy a kérdést — középnemesi birtokokra vonatkozó, kellő számú adat hiányában — eldönthetnénk,[30] nyilvánvalónak tekinthetjük, hogy az 1514. évi rendszabályok kimondásában a földesurakat — bárókat és „köznemeseket" egyaránt — mindenekelőtt a megtorlás, az osztályrend helyreállításának, a feudális elnyomás és kizsákmányolás biztosításának s erősítésének szándéka vezette. E rendelkezések egyben alkalmasak voltak arra, hogy utóbb a paraszti árutermeléssel szemben az önkezelésű földesúri gazdálkodás kiépítésére használtassanak fel.

Az 1514. évi rendszabályok tehát — megint csak függetlenül a létrejöttükben esetleg közreható árutermelő földesúri érdekektől s közvetlen gyakorlattá válásuk mértékétől — az addigi fejlődésmenettel ellentétes irányzat érvényesülését immár szemeötlően jelezték: oly irányzatét, amely a parasztságnak „örökös jobbágyságba", a Leibeigenschafthoz hasonló színvonalra való

visszaszorítása felé mutatott, s a földesurak számára nemcsak az árukereskedelembe, hanem — röghöz kötött jobbágyaik robotkizsákmányolása, valamint urasági földjeiknek akár a paraszti földek rovására történő kiterjesztése révén — az árutermelésbe való bekapcsolódás, az önkezelésű majorsági gazdálkodás útjára lépés lehetőségét is előkészítette.

Az állami centralizáció összeomlása 1490 után s különösen az 1514. évi parasztháború leverése és kemény megtorlása tehát az *osztály-erőviszonyok* olyan kedvezőtlen irányú alakulásával, eltolódásával járt együtt, amely a falu és város polgári fejlődésével szemben álló földesúri tendencia megerősödését mozdította elő.

Végül: a török hódítás 1526 után az ország három részre szakadásához, népességének, termelőerőinek nagymérvű pusztulásához vezetett, s mintegy másfél évszázadig súlyos akadályt gördített fejlődése elé. A háborús dúlások, a török hadak s a Habsburg-csapatok garázdálkodása elsősorban persze a jobbágyságot sújtották, a paraszti gazdaság árutermelési, sőt igen gyakran egyszerű újratermelési lehetőségeit gátolták-csorbították; bár egyben — krónikus munkaerőhiányt idézve elő — a földesúri majorgazdálkodás kiterjedésének is korlátokat szabtak.[31]

3

Mindez persze nem jelenthette a korábbi fejlődési irányzat teljes kiküszöbölését, egyszerű kiiktatását. Mély gyökereket vert az immár, amelyeket nem lehetett kitépni, annál kevésbé, mivel a parasztság a vérbe fojtott felkelés után is folytatta osztályharcát a földesúri rend ellen — az ellenállás mindennapi formáitól kezdve, a szökésen, elvándorláson keresztül, egészen a helyenkénti fegyveres megmozdulásig,-felkelésig, csatlakozva a feudális katolikus egyházzal szembeforduló reformáció áramlataihoz —, a kizsákmányolás növelését és a röghöz kötést célzó törekvések ellen, az „örökös jobbágyság" valóra váltásának megakadályozásáért, objektíve: a kistulajdonosi-polgári fejlődés lehetőségéért. Így azután a XVI. században is nyomon kísérhető a paraszti árutermelés irányzata, sőt sokhelyt jelentős megerősödése: egyfelől a török hódította országrészen, másfelől a Habsburg-uralom alá került országrész egyes vidékein.

A török által meghódított, a feudalizmus primitívebb (barbár-

despotikus) formáinak alávetett, egészében igen súlyos pusztulást szenvedő alföldi országrészen a szigetként kiemelkedő széles határú mezővárosok ötlenek szemünkbe — Nagykőrös, Kecskemét, Cegléd, Kiskunhalas, Makó, Hódmezővásárhely, Szeged vagy a hovátartozósága szempontjából sokszor kétséges állapotú Debrecen —, amelyek magyar földesuraiktól megszabadulva, a keményen sarcoló török uralmi és birtoklási rendszer keretei között a jobbágyfalvaknál viszonylag kedvezőbb feltételek közé jutva, sajátos lehetőséget nyernek a (már az előző század második felében kibontakozott) piacra termelő extenzív állattartásuk tetemes kiszélesítésére. Pusztai legelőiket — részben bérlet formájában — elnéptelenedett helységek földjére is kiterjesztik; a differenciálódás előrehaladása folytán növekvő számú szegény elemeik mellett a falvakból nincstelenül menekülők egy részét is felszívják; vagyonosodó parasztpolgáraik, „civisgazdáik" e körülményeknek is hasznát veszik, amikor bérmunka alkalmazásával nagyarányú, nyugati exportra irányuló marhatenyésztést folytatnak.[32] Amikor a „civisvárosok" e viszonyaiban joggal látjuk a korábbi fejlődési irányzat folytatását, sőt erősödését, nyomatékkal kell rámutatnunk ennek felemás, eltorzult vonásaira: a fejlődés itt részben éppen a környező pusztulásból táplálkozik;[33] a társadalmi munkamegosztás előrehaladása, a mezővárosok iparosodása elakad; az árutermelés kiterjedése a mezőgazdaságon belül is főleg az állattenyésztésre, éspedig a külterjes rideg-marhatartásra szorítkozik.

A Habsburg országrész egyes területein viszont már jelentékeny piaci célú szőlőművelésre, valamint szántógazdálkodásra is felfigyelhetünk, sőt éppen ezekben a művelési ágakban tűnik elénk az eddigi fejlődési irányzat megerősödése. Számos adat utal ebben az értelemben az országrész *nyugati* körzeteire is. Pozsony tanácsa pl. 1526 körül esküdtjeit a Csallóköz árutermelő parasztjaihoz küldte szét, hogy a város ellátására búzát vásároljanak[34]; a század derekán Somorja pénzjáradékot fizető módos gazdái, Komárom és Nagyszombat paraszti-polgári kereskedői buzgólkodtak a vidék gabonaforgalmában[35]; sőt Csallóköz lakosainak — mégpedig mind nemeseknek, mind jobbágyoknak — szabad (vámmentes) gabona- és borkereskedelmi-kiviteli tevékenysége törvényes elismerést nyert, s ezt még a század vége felé is megerősítették.[36] Nem véletlen, hogy pl. Somorja a pénzbeli cenzus mellett természetbeni terheit, kivált az 1514. évi megtorló törvényben felemelt robotot is pénzben váltotta meg: „pro labo-

ribus et servitiis universis" [mindennemű munka és szolgálat helyett] 1574-ben az évi cenzus kétszeresét, 300 magyar forintot, földesúri kocsmáltatás fejében 120 forintot rótt le. Ez időben a pozsonyi királyi vártartomány területén egyebütt is elég gyakran szerepelt pénzfizetség „tam pro censu, quam pro laboribus" [mind cenzus gyanánt, mind robot helyett]. A képhez hozzá tartozik, hogy az uradalom majorsági földjeit — a Nagyfödémes határában levők kivételével — paraszti használatban-bérletben találjuk.[37] E tényekben a paraszti árutermelés fejlődése, a járadék pénzformája és az agrárstruktúra közötti törvényszerű összefüggés jut kifejezésre.

Kétségtelennek látszik azonban, hogy a paraszti árutermelés XVI. századi továbbfejlődése a Habsburg-országrészen elsősorban annak *keleti* területeire, a Felső-Tiszavidékre volt jellemző, ahol az agrárviszonyokat átalakító földesúri tendencia ekkoriban még kisebb súllyal jelentkezett.[38] Így Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyében a század második felében kimutathatóan a módos parasztok termelték s bocsátották áruba a piacra kerülő bor, gabona, marha és egyéb mezőgazdasági termények döntő többségét. Nem csekély pénzjövedelemre tettek hát szert, amit részben kereskedelmi ügyletekben gyümölcsöztettek, részben gazdaságuk területének (bérlet, zálog vagy éppen földvásárlás útján történő) kibővítésére, illetve elszegényedett osztályostársaiknak, időszaki vagy olykor állandó jelleggel, bérmunkásként (napszámos, arató vagy béres, szolga) való szegődtetésére fordítottak.[39] Az árutermelő jobbágygazdaságok messorai, servitorai kisebb részben teljesen földnélküliekből kerültek ki — ilyeneket: „inquilini solis laboribus victitantes" [zselléreket, akik csupán munkájukból éldegélnek], „qui autem nec domos, nec seminaturam habent et aliis messuram faciunt" [akiknek sem házuk, sem vetésük, s mások számára aratnak] az országrész nyugati vidékein is fellelhetünk[40] —, nagyobbrészt olyan zsellérekből, falusi szegényekből, akik ugyan bírtak valami szántóval vagy szőlővel, de abból nem tudván megélni, bérmunka vállalására is kényszerültek.[41] Különösen szembeötlő e vidékeken a piaci érdekű szőlőművelés nagy szerepe, főként a — zömmel mezővárosi — tehetősebb elemek gazdálkodásában, akik szőlőföldeket nemcsak saját határaikban, hanem extraneusként másutt, közeli és távolabbi helységek promontóriumain is birtokoltak-béreltek.[42]

Mint látható, a vázolt fejlődés, az ország különböző körze-

teiben egyaránt, nagyrészt továbbra is pénzjáradékot szolgáltató mezővárosok és falvak jómódú parasztjainak a telki állomány mellett egyéb szántóföldekre és szőlőkre is kiterjedő, gyakran idegen munkaerőt is kizsákmányoló gazdaságaihoz kapcsolódott. Mindezek a mozzanatok már a XV. század második felében a paraszti árutermelés tendenciája jellemző jegyeinek mutatkoztak.

A korábbi fejlődési irányzat e folytatódása, sőt nem egy helyütt erősödése, lényegileg megfelel az egyidejű nyugat-európai agrárviszonyoknak, ahol a feudális járadékot jelentős részben pénzben szolgáltató, személyileg szabad, telkét szilárdan birtokló paraszt: censitaire marad a mezőgazdasági árutermelés fő képviselője, mint Franciaországban; illetve a parasztgazdaságból kiemelkedő vagyonos elemek, immár tőkés földjáradékot szolgáltató bérlők: farmerek alkotják a kapitalizálódó mezőgazdaság képviselőinek egyik csoportját, mint Angliában.[43]

4

De az árutermelés paraszti vonalával szemben növekvő súlyt nyert ez időben Magyarországon — mint fentebb már említettük — az agrárfejlődés ellentétes, földesúri tendenciája. Ez ellentendencia kibontakozásának fő mozzanatai: a földesúri *bor*árulás előjogának fokozódó kihasználása: nagybirtokosok és kisebb nemesek erőteljes bekapcsolódása a *marha*kereskedelembe; a földesúri *gabona*kereskedelem, sőt gabonatermelés kialakulása.

Első mozzanatként tehát a — feudális földtulajdonhoz kapcsolódó monopóliumok, ún. kisebb királyi haszonvételek körébe tartozó — földesúri *borárulás* (educillatio) előjogának fokozódó kihasználására kell utalnunk, ami ugyan korábban sem volt ismeretlen, de éppen a XVI. század folyamán vált úgyszólván országszerte a földesurak dúsan kimerített s törvényileg is alátámasztott jövedelemforrásává. Mint a szepesi kamara egy 1570-ből származó gazdasági utasítása megállapítja, ekkoriban már „passim toto regno receptissima habetur et genus censetur ordinarii proventus" [szerte az egész országban igencsak dívik s rendszeres jövedelemfajtának tekintik].[44] A törvény olyan birtokokon, ahol szőlőhegy nincs, karácsonytól Mihály-napig (szeptember 29), ahol van, Szent Györgytől (április 24) Mihály-

napig biztosította a bormérés kizárólagos jogát a földesuraknak, ugyanakkor lehetőséget hagyott ez időtartam további kiterjesztésére.[45] A gyakorlat legtöbbször a földesúr, illetve tisztjei kényétől függött: „Vinorum educillatio fit et exercetur pro arbitrio domini terrestris", „vina coguntur educillare ad nutum provisoris" [a bormérés a földesúr akarata szerint történik és folyik; az udvarbíró parancsa szerint tartoznak kocsmáltatni] — olvashatjuk számos urbáriumban.[46]

A kocsmáltatás általában csak kismértékig támaszkodott önkezelésű (majorsági) szőlőgazdálkodásra. A földesurak, hogy minél több eladható boruk legyen, főleg a terményjáradékot: szőlőbirtokos-szőlőbérlő jobbágyaik természetbeni borszolgáltatását növelik.[47] Igyekeznek a fennálló kedvezményeket megszüntetni, a szőlőföld után esetleg pénzben teljesített fizetséget természetbenivé rekommutálni,[48] sőt szükség szerint most már szélesebb körben valóra váltani a rögzített mennyiségű csöböradó, köbölbor, hegyvám helyett a jobbágyi kézen levő szőlők kilencedkötelezettségét.[49] Földesúri járadékaikat azután sokszor megtetézik az egyházi bortized bérletével — a dézsmák előbérleti jogát saját birtokaikon törvényileg[50] is a maguk számára tartják fenn (utóbb a végvárak vidékén a királyi kamara elsőbbségét ismerve el)[51] —, így vagy a hegyvám mellett dézsmát is szednek[52], vagy a kilencedet és tizedet összesítve, borötödöt (quinta) vesznek a paraszti szőlők után.[53] Mindezen felül pedig még elsőbbségi, elővásárlási jogot is gyakorolnak jobbágyaiknak — a kilenced és tized letudása után fennmaradó, olykor még borban teljesítendő bírságok által is csökkentett — áruborait illetően.[54] Hogy ilyenkor persze nem szabad adásvételre került sor, hanem (potom pénzen, esetleg gabonában fizetett vagy éppen fizetetlen) kényszereladásra, illetve „borfoglalásra", azt gazdasági utasítások, urbáriumok, országgyűlési törvények egyaránt tanúsítják.[55]

A „kisebb királyi haszonvételek" (regalia) elnevezés alá sorolták a bor- (ritkábban sör-, később pálinka-) mérés előjoga mellett — többek között — az urasági malom- és mészárszéktartás, valamint vámszedés kiváltságát. A földesurak törekvése, hogy utóbbi jogcímekből is minél több hasznot sajtoljanak ki, ugyancsak végigvonul a XVI. századon. Törvények hosszú sora próbálja tilalmazni a — már a századfordulón elburjánzott[56] — vámvisszaéléseket: a belső vámhelyek jogtalan szaporítását („száraz vámok"), a vámtételek szokatlan emelését

stb.[57] A korabeli urbáriumok, miként a kocsmatartást, úgy a malmokat, vámokat is gondosan számba veszik: sokszor nemcsak azt, hány malom működik, hol vannak vámhelyek, hanem azt is, mekkora jövedelem várható belőlük.[58] A regálékhoz hasonlóan gyakran külön rovatban tüntetik fel — nemegyszer szintén összegszerűen — a földesúr bírói hatalma alapján a jobbágyokra kiróható pénzbírságokat;[59] ezek súlya is számottevően növekszik ez idő tájt a földesúri jövedelemszerzésben, a jobbágyok kizsákmányolásában.[60] A kocsmáltatás mégis kiemelkedett mindeme módszerek közül, éspedig nemcsak mennyiségileg (ti. általában ez gyümölcsözött a legbusásabban), hanem minőségileg, jellege tekintetében is: itt már nem a paraszt piaci tevékenysége hasznának kívülről való lefölözéséről volt szó — mint pl. a vámszedésnél —, hanem a paraszti árutermelés és kereskedés visszaszorításáról a földesúri árukereskedelem egy sajátos formája által.[61]

Az urasági kocsmáltatás térhódítása egyfelől a paraszti (falusi) bor*piac* növekvő mértékű lefoglalását hozta magával: a földesúr, azon a címen, hogy birtokán az év nagy részében csak az ő borát volt szabad kimérni, szőlőtermelő jobbágyait megfosztotta értékesítési lehetőségeik jelentős részétől; másfelől a paraszti bor*termés* növekvő mértékű elsajátításával járt együtt: a földesúr terményjáradék (borkilenced, illetve egyéb borszolgáltatások) formájában jobbágyait megfosztotta áruba bocsátható boraik tetemes hányadától. Ekként a falusi borfogyasztók zömmel azért a borért fizettek jó árat az uraság kocsmáján, amelyet az tőlük ingyen, járadék gyanánt kapott vagy olcsón vásárolt, illetve erőszakkal „foglalt". A kocsmáltatás gyakorlatának nagyarányú kiterjesztése tehát a paraszti árutermelést — annak fontos ágában — korlátozta; egyben immár a földesúri áru*kereskedelem* sajátos formáját jelentette.

A *második* mozzanat: nagybirtokosok és kisebb nemesek intenzív bekapcsolódása a *marha*kereskedelembe, ami már a Jagelló-korban megfigyelhető,[62] de ugyancsak a Mohács utáni időkben vált szembetűnő jelenséggé. A borárulástól eltérően, ahol a helyszínen, a jobbágyi kényszerpiacon történő értékesítéshez képest az uradalmon kívüli eladás és a kivitel (pl. Morvaország, Lengyelország felé[63]), bár jelentékeny, de azért jóval kisebb szerepet játszott, a marhakereskedelembe való bekapcsolódás főleg éppen a fellendülő kivitel vonalán haladt előre, amely a XVI. század folyamán Bécs és a német birodalmi városok

(Augsburg, Nürnberg stb.), Morvaország, valamint Velence és a felső-itáliai városok felé nagy arányokat öltött,[64] s több tízezres évenkénti tételeivel a Magyarországról nyugatra irányuló korabeli exportforgalom túlnyomó zömét adta.[65] Hasonlóság mutatkozik viszont abban a tekintetben, hogy a földesúri kereskedelem mint a bornál, úgy itt is csak kevéssé támaszkodott önkezelésű (majorsági) termelésre: a piacra bocsátott ökörcsordák többnyire parasztgazdaságokból származtak. Csakhogy e téren a Habsburg-országrész földesurai rendszerint nem a saját jobbágyaiktól szerzett áruval kereskedtek (mint a boreladás esetén), hanem — főleg — a török hódította területről, az alföldi mezővárosok kiterjedt pusztáiról felhajtott s a nyugati országszél nagyvásárain vagy azokon kívül gazdát cserélt hatalmas marhaállomány felvásárló-kiviteli forgalmában vettek részt. Nagy tételekben folyt a marhavásár a szeredi, semptei és galgóci „szabad sokadalmakon", Érsekújvár közelében a Nyitra megyei Játó-pusztán[66] stb. A kiviteli kereskedők innen hajtották a csordákat Ausztria és Morvaország felé.

Az alföldi göbölyösgazdák[67] és a Habsburg-országrész nyugati vidékeinek gazdagparaszti-polgári tőzsérei[68] mellett (s velük szemben) egyre-másra léptek fel a marhakereskedelemmel-kivitellel foglalkozó főurak, akik megbízottakat (factorokat, mercenariusokat) alkalmazva, nagyban űzték az adás-vevést. A gyulai uradalom tulajdonosa, Brandenburgi György az 1520-as években Gyula mezőváros állattartó gazdáitól több ízben vásárolt marhát szileziai export céljára; a Pozsony megyei nagybirtokos Bakits Pál 1535-ben 2000 ökröt hajtott át az esztergomi vámon.[69] Az 1542. évi harmincadnaplók tanúsága szerint az ökörkivitel közel 12%-át főurak: Nyáry Ferenc, Balassa Imre, Thököly Sebestyén, Révay Ferenc, Pekry Anna bonyolították le.[70] A század derekán Dobó István, Zay Ferenc és Bornemissza Sebestyén egy kompániában űzte a tőzsérkedést: az ökröt részint itthon adták el, részint a „bécsi kőre" hajtották[71] Nádasdy Tamás nádor meg Kerechényi László gyulai főkapitány is gyakran vásároltatott vágómarhát nyereséges továbbadás, osztrák export céljára.[72] A század vége felé a Zrínyiek már szállították az ökröt Velence felé.[73] A nagyurakon kívül közép- és kisnemesek is jelentős számban vetették rá magukat a jól jövedelmező marhakereskedelmi ügyletekre.[74]

A tőzsérkedő „urak és nemesek" persze feudális kiváltságaikat is kihasználták paraszti-polgári vetélytársaikkal szemben:

nemcsak a *belső* vámoktól való szabadságukat erősítették meg újólag[75] — többször kifejezetten arra az esetre, amikor „az országban egyik helyről a másikra barmokat hajtatnak"[76] —, hanem a *kiviteli* vám alól is mentességet eszközöltek ki, legalábbis „a saját majorsági földjeiken tenyésztett és nevelt állatokra" nézve;[77] azután vásárolt marháikat ilyeneknek tüntették fel, hogy harmincadfizetés nélkül exportálhassák.[78] S bár a törvény kifejezetten kimondta, hogy azon áruk után, amelyeket kereskedés céljából vesznek és kereskedést űzve az országból kivisznek, a harmincadot fizessék meg,[79] illetve, hogy a „de propria allodiatura" [saját majorságból] történő exportot bizonyságlevéllel igazolják,[80] az efféle rendelkezéseket könnyű volt kijátszani: „Die hungarischen Herrn ... schreiben Mautbrief, dass mann frei passieren soll lassen" [a magyar urak vámlevelet írnak, hogy szabadon lehessen járniok-kelniök] — jelentette a bányavidéki főkapitány már a század közepén.[81]

A főurak és nemesek erőteljes bekapcsolódása csökkentette a paraszti-polgári tőzsérek részesedését a marhakereskedelemben, a kivitelben. Nem csoda, hogy „a szabad és bányavárosok polgárai" 1574-ben azzal a kéréssel álltak elő, hogy „az uraknak és nemeseknek a bőrökkel, lovakkal, ökrökkel és más hasonló tárgyakkal való kereskedés megengedve ne legyen." Mondani sem kell: a rendek persze „ezt megadhatónak nem látták", hanem akként vélekedtek, hogy „úgy a mágnások, mint a nemesek mindenféle árukkal szabadon kereskedhessenek".[82] A paraszti árukereskedelem fokról fokra visszaszorult tehát egy másik fontos területen is.

Mindehhez járult *harmadik* mozzanatként a földesúri *gabona*kereskedelem fellépése és előnyomulása. Egy magyar főnemes 1542-ben a következőt írta: „Est mihi animus ..., ut emam unam navem, quae mille metretas ordei et tritici ferre potest. Ordeum, farinam et alia victualia mecum ducam." [Az a szívem vágya ..., hogy hajót vásároljak, amely ezer mérő árpát és búzát tud szállítani. Árpát, lisztet és más élelmiszereket viszek majd magammal.][83] S az ilyenfajta elképzelés nem maradt puszta szándék; a XVI. század derekán, második felében az uradalmak egész sora jelenik meg gabonaszállítóként: a Nádasdy-, Dobó-, Forgách-, Drugeth-, Perényi-, Choron-jószágok és mások. A gyulai vártartomány gabonaeladásból származó jövedelme 1519-ben 225, 1527-ben 627, 1557-ben már 2808 forintot tett ki.[84]

A kivitel, a *külső* piac ezen a téren nem számottevő,[85] s ez idő tájt még a falusi kényszerpiac sem. A gabonánál is előfordult ugyan már, hogy az uradalom erőszakkal „adta el" jobbágyainak, méghozzá romlott állapotban[86], de ez messze elmaradt a borárulás ilyetén megoldásától. Ezzel összefüggő, ám minőségileg eltérő, nagy fontosságú kérdés: milyen mértékű terménykereslet jelentkezett a már elszegényedett jobbágyi elemek, földtelen zsellérek részéről, illetve: a *belső* piacnak ezt a szükségszerűen kialakulóban levő szektorát[87] mennyiben használta ki akkoriban a paraszti árutermelés, és mennyiben a földesúri terményeladás. A kérdés még további vizsgálatra vár[88]; mindenesetre vannak olyan adatok, amelyek szerint szegény jobbágyok gabonát vagy egyéb terményt vásároltak saját uraságuktól.[89]

Az eddigi — egyébként korántsem elégséges — kutatásokból is kiviláglik azonban a földesurak előretörése a *városi* terménypiacon a paraszti árutermelők rovására; Selmecbányának pl. az 1570-es években Dobó István volt a gabonaszállítója, utóbb Forgách Imre, Dóczy Gáborné, Pándy Zsigmond.[90] E célra ugyancsak kihasználták nemesi kiváltságaikat is: vámmentesen hozhatták be a városba, nem ritkán a közelben fekvő birtokukról allodiális (vagy ilyenként feltüntetett) terményeiket.[91] Főleg pedig a *katonai* célra (az országban táborozó zsoldos seregek ellátására, emellett a végvári őrségek élelmezésére) történő gabona- és takarmányszállításokban ragadták magukhoz a vezető szerepet. A nagyarányú kincstári (állami) szállítások révén — az úgyszólván állandósuló török háborúk konjunkturális körülményei között — a terménypiac új széles szektorát aknázták ki, és az Európa-szerte emelkedő terményárak mellett busás hasznot húztak elsősorban a jó összeköttetésekkel rendelkező, magas politikai-katonai posztokra emelkedő nagybirtokosok.[92]

A gabonakereskedelem áruja részben ugyanonnan eredt, mint az urasági boreladásé: a földesurak e célból terményjáradék (gabonakilenced, illetve más gabonaszolgáltatások) formájában, valamint összevásárlás útján parasztjaik gabonatermésének növekvő részét vették a maguk számára igénybe. A jobbágyi gabonaszolgáltatás növelésének különböző módjaihoz folyamodtak. Néhol a mennyiségileg rögzített gabonajáradékot emelték, másutt — és ez a gyakoribb — a meghatározott mennyiségű (akó-, illetve köbölgabona-) szolgáltatást kilenceddel

cserélték fel, vagy ha eddig pénzben váltották meg a kilencedet, most a jobbágyoktól „in specie" [ténylegesen] követelték.[93] A gabonanóna mind szélesebben, a borkilencednél is erőteljesebben terjedt el,[94] gyakran összeolvadt, illetve együttesen ötödöt képezett az egyháztól bérelt gabonatizeddel.[95] A terményszolgáltatás emelésének hasonló eredményre vezető, persze ritkább módszere, amikor a telekföldet elvették a jobbágyoktól, s aztán pár holdas parcellákban ismét kiadták nekik — a termés negyed- vagy ötödrészét kitevő bér fejében.[96] Ezen túlmenőleg pedig — bár a gabonát illetően nem rendelkeztek olyan földesúri elővásárlási joggal, aminővel a borra — gyakorlatilag sokszor hasonló módon jártak el, mint a borfoglalásnál: a piacinál olcsóbb áron, erőszakkal „vásároltak" vagy „vettek kölcsön" terményt parasztjaiktól, éspedig kifejezetten kereskedés céljából.[97]

A vázolt földesúri rendszabályok tetemesen csökkentették, akárcsak a bor esetében, a jobbágygazdaságok által piacra vihető árugabona mennyiségét, tehát a paraszti árutermelés fejlődésének korlátozását vonták maguk után immár egy harmadik területen is; egyben fontos tényezőjét képezték a feudális járadék szerkezeti módosulásának: a pénzformával szemben a terményjáradék (újbóli) súlynyerésének. Az esztergomi érseki uradalomban pl., ahol az előző század végén a pénzjáradék volt messzi túlsúlyban[98], 1568—1570-ben, illetve 1581—1584-ben már legalábbis felértek vele a természetbeni gabonajövedelmek, főleg kilencedből és tizedből, mellette majorsági gazdálkodásból;[99] a tokaji uradalomban 1575-ben a terménybevétel értéke többszörösen túlszárnyalta a pénzszolgáltatásokét[100]; stb. A terményjáradék újbóli térhódítása pedig abba az irányba mutatott, hogy hovatovább éppen a termés hányadában teljesítendő gabona-, valamint borbeadás váljék a magyarországi jobbágy egyik alapvető úrbéri terhévé.[101]

5

A földesúri kereskedelem előnyomulása azonban a paraszti árutermelés fejlődését a mezőgazdaság szántóművelési ágában az említetteknél még messzebbmenően is keresztezte — és erőteljesebben, mint a szőlőtermeléshez-állattenyésztéshez kapcsolódó paraszti piaci tevékenységet —, amennyiben egyik fő

ösztönzőjéül szolgált az önkezelésű urasági föld kiterjesztésének, a döntően gabonatermelésre irányuló *majorsági gazdálkodás* kifejlesztésének: a bor- és marhakereskedelemtől eltérően, az uradalmak gabonaeladási tevékenysége, a jobbágygazdaságokból származó terményen kívül, sokhelyütt csakhamar számottevő allodiális bázisra támaszkodhatott. Jellemző a gyulai uradalom példája: amikor 1519-ben gabonakereskedelemből 225 forintot vett be, „venditio frugum nonalium"-ról [kilencedgabona eladásáról] volt szó; amikor 1557-ben ennek az összegnek vagy tizenháromszorosát könyvelte el bevételül, ez az immár tekintélyes összeg „de venditione frugum, quae ex agricultura, nonis et molendinis provenire solent" [majorsági földművelésből, kilencedekből és malomjövedelmekből származó gabona eladása útján] folyt be.

A kedvező piaci-kereskedelmi lehetőségek mellett a majorgazdálkodás kifejlesztésének irányában hatott a főúri udvaroknak, magán- vagy kincstári kézben levő váraknak — a háborús viszonyok s egyéb körülmények miatt — megemelkedett élelmiszer-szükséglete is: a nagyúri udvartartás pazarló igényeinek, a növekvő létszámú háznép szükségleteinek, a magánhaderő és királyi zsoldos csapatok ellátásának közvetlen, vásárlás nélkül történő biztosítása. E másik, ugyancsak fontos indítékra vet fényt pl. az 1570. évi munkácsi utasítás, amely a majorsági agrikultúra „mindenekelőtt" való szorgalmazását azzal indokolja, hogy „ex ea potissimum loci sustentatio pendeat et alimenta praesidii reponi soleant" [főleg éppen ettől függ a hely élelmezése, és ebből szokták fedezni a várőrség ellátását].[102] S ismeretes, hogy az udvartartás, a katonaság, a végvárak élelmezése több helyütt mind a jobbágyok szolgáltatta terményjáradék, mind az allodiális gabonatermés jelentékeny részét felemésztette.[103] Hangsúlyozni kell azonban: a földesúri árueladás mellett az ilyen uradalmi önellátás is az ellentendencia kibontakozásának, a paraszt piaci tevékenysége korlátozásának mozzanata. Ha pl. egyes Nádasdy-birtokok kiadási tételei között többnyire csak különleges élvezeti cikkek (fűszer, déligyümölcs) szerepeltek, „mert a bor és élelmiszerek mind kéznél voltak";[104] ha az említett munkácsi instrukció a majorsági tehéntartást, baromfitenyésztést, kertművelést abból a célból írta elő, hogy tejtermékeket, tojást, zöldséget és egyebeket „pénz nélkül", a „felesleges vásárlás" mellőzésével lehessen előteremteni[105], ez annak a piaci szektornak a kiküszöbölésére irányuló törek-

vést, illetve fokozatos kiküszöbölését jelentette, amelyet a XV. század második felében a főleg pénzjáradékot szedő uradalmak élelemfogyasztása a paraszti árutermelés számára nyújtott.

Majorgazdaságok kivált a Habsburg-országrész nyugati területein: a megmaradt Dunántúlon, a Felföld nyugati és középső tájain épültek ki jelentős számban a XVI. század harmincas-negyvenes éveitől — éspedig elsősorban országos tisztséget viselő főurak uradalmain, mellettük kincstári jószágokon, valamint középnemesek birtokain is —, de a század derekán alig akadt olyan vidék a „királyi" Magyarországon, ahol ne lehetett volna több-kevesebb földesúri üzemre, magángazdaságra találni. A Dunántúlon Nádasdy Tamás sárvár-kapuvári uradalmának ismert példája mellett — ahol a század közepén—második felében tucatnyi majorság működött[106] — egyebek közt lékai vártartományát is említhetjük, ahol 1549-ben, majd 1557-ben létesült új allódium,[107] vagy kanizsai jószágát, ahol 1564-ben — a közvetlen török fenyegetés ellenére — 7 úri üzem állott fenn.[108] Pozsony megyében 1532-től kezdve Serédi Gáspár, Bakits Pál, Thurzó Elek birtokain gyarapodtak az allódiumok,[109] Szepesben a Thurzók szepesvári uradalmáról 1564—1565-ben készült „Amptregister" két földesúri magángazdaságot tüntet fel: az ún. vár körüli falvak túlnyomóan a „régi majorságnál", az el nem zálogosított 11 szepesi város lakói az „új majorban" robotolnak. 1570-ben — az ekkor a kincstár birtokában levő, illetve keletebbre eső uradalmak közül — a szendrői vártartomány területén 14 faluban, összesen több mint 2000 köblös szántó, emellett kiterjedt kaszálórétek, legelők állnak allodiális kezelésben; a sárospataki uradalom urbáriuma 7 faluban említ önkezelésű gabonaföldet, s a majorgazdálkodás iránt igen nagy érdeklődést tükröz: minden egyes helységnél első kérdésként az allódium felől tudakozódik;[110] a munkácsi dominium pedig több mint egy tucat faluban rendelkezik majorsági vetéssel, és a szepesi kamara mint földesúr további terjeszkedést kíván[111]; stb.

Az allodiális terjeszkedés — a korábbi „várföldek" kihasználásán,[112] az urasági „nyílföldek"[113], előzőleg is majorságiként kezelt dűlőrészek[114] kiemelésén túl — főleg a falvak határának művelés alatt nem álló, illetve addig szántóművelésre nem fogott területein: erdőirtás, legelők, gyepek feltörése útján haladt előre: már ez is a jobbágyok rovására történt, hiszen erdők, legelők közös haszonvételéből való kiszorításukat jelentette.

Közföldek majorsági szántóvá változtatásán kívül sűrűn fordultak elő a közös haszonvételekből való kiszorításnak olyan esetei, amikor az uradalom azért foglalt rétet, erdőt a falutól, hogy az továbbra is ilyen célra használja, csakhogy immár allodiális jelleggel.[115] De gyakran került sor pusztatelkek bevonására,[116] sőt lakott jobbágyhelyekhez tartozó szántók bekebelezésére vagy megcsonkítására: közvetlen földfoglalásra, parasztoknak teljes vagy részleges kisajátítására is.[117] A csejtei uradalom 1568. évi urbáriuma pl. olyan jobbágyokat említ, „quorum terrae coluntur domino terrestri" [akiknek a földjeit az uraság számára művelik], s akik ezért fel vannak mentve a cenzusfizetés alól. A szatmári királyi vártartomány önkezelésű gazdálkodásáról a szepesi kamara részére 1572-ben készült tájékoztatás elmondja, hogy mindegyik majorság olyan földön létesült, amelyet jobbágyoktól foglaltak, „cum injuria eorum" [azok sérelmére]; ha viszont „szántóföldjeiket és rétjeiket nekik visszaadnák, akkor itt semmiféle allodiatúrát nem lehetne felállítani."[118] A kapuvári uradalomban az 1580-as években a jobbágy helyenként „zsellér módon lakik, földjét az úr ekéje szántja a majorhoz"[119]; stb. Jellemző, hogy már a század derekán a törvény is különbséget tett a „nemesek udvarházaihoz közvetlenül hozzá tartozó" és ama földek között, amelyeket „a colonis acceptae ac ad propriam postea culturam reservatae fuerint" [a jobbágyoktól vontak el s utóbb különítettek el önkezelésű gazdaság céljára];[120] a jobbágyi (telek)birtoklás bizonytalansága elvi lehetőségből, jogi tételből immár sok helyütt keserves valósággá vált.

A jelzett módokon gyarapodó majorságföldek (szántók, valamint kaszálórétek, továbbá szőlők, kertek, halgazdaságok) megmunkálása részben saját munkaeszközeiket, igájukat használó jobbágyok robotjával történt, így a terményszolgáltatás mellett immár a feudális járadék másik naturális formájának: a munkajáradéknak is súlyosodó igénybevételére vezetett. Ha az 1514. évi megtorló cikkelyekben előírt heti 1 napos robotkötelezettség közvetlenül ezután — legalábbis a nagybirtokon — még kihasználatlan maradt, a század derekára a helyzet mindinkább megváltozott. Ezt tükrözi az 1548. évi törvény, amely — amikor ötféle majorsági munkában: szántásban, vetésben, szénakaszálásban, aratásban, szőlőművelésben, továbbá bor- és élelemfuvarozásban jelölte meg a robotkötelezettség tartalmát — egyben már feljogosította a földes-

urat, hogy szőlőmunka, valamint kaszálás és aratás idején hetenként 2 robotnapot sajátítson el (úgy azonban, hogy ezt más hetekre betudva, évi 52 napnál többet ne követelhessen);[121] erre vall a részadatok sora is. A gyulai uradalom 1525. évi urbáriuma még csak 2 nap kaszás- és 1 nap aratási robotot ír elő; az 1559. és 1561. évi szövegezés szerint viszont a jobbágyok többnyire „minden munkára és szolgálatra kötelesek", „szántani, vetni és egyéb szolgálatokat ellátni tartoznak".[122] A kanizsai vártartomány 1530. évi urbáriuma még viszonylag korlátozott robotteherről ad számot, 1550-es évekből származó jobbágylevelei azonban már — a gyakori földfoglalások mellett — a robot elviselhetetlen növeléséről panaszkodnak.[123] A pozsonyi uradalomban a váraljai zsellérek korábban évenként 7 napot robotoltak, 1574-ben immár 60 napot. Krasznahorkán a régebbi kiszabás helyett 1578-ban a földesúr már „cogit eos toties, quoties opus est" [annyiszor kényszeríti őket — ti. robotra —, ahányszor csak szükségét látja].[124] A szendrői uradalom falvai 1570-ben egyhangúlag panaszkodnak az „intolerabilis servitus" [elviselhetetlen szolgálat] miatt: annyi úrdolgát rónak rájuk, hogy nincs módjuk saját szőlőiket, szántóikat megművelni; akárcsak a tokaji vártartományban, ahol — mint az 1581-i urbárium írja — nemegyszer 2—3 hétig egyhuzamban is majorsági roboton fogják a jobbágyokat.

De az allodiális gazdálkodás kibontakozása másfelől együtt járt az uradalmi felszerelés és bérmunka többé-kevésbé széles körben való alkalmazásával is, amikor a béresek, majorosok, kertészek, pásztorok, illetve aratók, napszámosok — az árutermelő parasztgazdaságok bérmunkásaihoz hasonlóan — részben elnyomorodott-kisajátított jobbágyok, zsellérek közül kerültek ki.

Földesúri béresekről, cselédekről („mercenarii et alii servitores nobilium, qui proprio victu et amictu dominorum suorum utuntur" [béresek és a nemesek egyéb szolgái, akiket uraik élelmeznek és ruháznak]) már a Mohács előtti törvényekben és gazdasági iratokban olvashatunk.[125] A következő évtizedekben gyakran találkozunk velük (allodiator, allodiatrix, mercenarii et servitores allodiorum, pastores in allodiis, hortulanus [majoros, majorasszony, majorsági béresek és szolgák, majorsági pásztorok, kertész] és egyéb elnevezés alatt) gazdasági számadásokban, urbáriumokban, uradalmi utasításokban;[126] többnyire együtt említve bizonyos majorsági felszereléssel, „béres ekékkel".[127] A szatmári kincstári uradalom provizora is azt javasol-

ta 1572-ben a szepesi kamarának, hogy az uradalom 4 allodiatúrájához — erős robotoltatáson kívül — egyenként 4 ekét tartsanak, 8 ökörrel és 3 béressel, amikor is nem kell, hogy minden béres felnőtt legyen, mert „akadnak két-három gyermekes emberek, akiket fel lehet fogadni".[128] — A majorkodó urak állandó cselédeken kívül alkalmi-időszaki munkásokat is dolgoztattak („diversos laboratores tam vinearum dominii, quam agriculturae allodiorum" [különféle munkásokat mind az uradalmi szőlőkben, mind a majorsági földművelésben]):[129] arató- és kaszásnapszámosokat,[130] részes aratókat-cséplőket,[131] kapásokat-szőlőmunkásokat stb.[132]

E jelenség okát nem annyira abban kell látnunk, hogy „az urak egyre világosabban felismerték" a fizetett munka nagyobb termelékenységét a kényszerített ingyenmunkához képest,[133] hanem inkább a történetileg kialakult objektív feltételekben: abban, hogy a tőkés jellegű kizsákmányolás elemei, kezdetei már a XV. század második felében feltűntek a magyarországi földesúri gazdaságban, a munkajáradék visszaszorulásának, a pénzjáradék előretörésének törvényszerű következményeként;[134] abban, hogy a robotszolgálatot, amely az előző század folyamán általában igen korlátozott szerepet játszott, nem lehetett egyszeriben ugrásszerűen felfokozni, a piaci célú urasági magángazdálkodás kibontakozásával felmerülő új szükségleteknek megfelelő mértékre azonnyomban felemelni; abban, hogy a korábbi fejlődési irányzatot nem lehetett egy csapásra visszájára fordítani — annál kevésbé, mivel a jobbágyság heves ellenállását váltotta volna ki, még az osztály-erőviszonyok 1514 utáni állapotában is. Ilyen körülmények között a földesurak a majorságfejlesztés XVI. századi periódusában — legalábbis egy ideig — emelkedő munkaerő-szükségletüknek csak részben tehettek eleget robotfokozással, más részét a bérmunka jellegű formák kiterjedtebb alkalmazása útján kellett fedezniök.[135]

Erre vall az is, hogy a munkaviszonyok e két típusa számos átmeneti formában kapcsolódott össze: előfordult, hogy ugyanazok a jobbágyok egyes munkafajtákat ingyen, másokat fizetségért teljesítettek; helyenként magáért a kényszerűen előírt robotért — másutt csak a kiszabott roboton felüli munkatöbbletért — ugyancsak előírt összegű (pénzbeli, esetleg természetbeni) munkabért kaptak; a robotot olykor urasági igával teljesítették, majorsági béresnek néhol telkesjobbágyot rendeltek ki; stb. Az 1525. évi gyulai urbárium pl. az allodiális gabo-

natermés kicséplését robotban kívánta Gyula mezőváros zselléreitől, ámde cséplőrészt (tizedet) biztosított számukra. Az ugyanezévi világosvári urbárium külön pénzjáradékot („béréspénzt") vetett ki a mercenariusok fizetésére, akiket viszont a várnagy „jó jobbágyok" (telkesgazdák) közül állított. Az 1527. és 1553. évi esztergomi urbárium szerint a servitiumként követelt kaszálásért, szénagyűjtésért, aratásért pénzfizetség járt.[136] Az 1554. évi hédervári urbárium, amikor egyfelől „az heti munkán kívül" a György- és Mihály-napi cenzus helyett is úrdolgát követelt, a „megírott robotával" el nem végezhető mezőgazdasági munkákat „ura pénziért" végeztette a jobbággyal. Az 1558-i egri urbárium nagyrészt ingyenmunkákat írt elő, az ezen felül teljesített (pl. kaszásrobot-) többletért azonban fizetséget (amelyet betudtak a Mihály-napi cenzusba), végül bizonyos munkákért (pl. várbeli igás- vagy gyalogszolgálatért) pénzbeli vagy természetbeni napibért. A komáromiak 1562-ben kaszásrobotért naponta egy kocka sót kaptak. A nagybányai uradalomban 1566-ban a kaszásrobotosoknak néhol élelmezést adtak, illetve a többletért pénzbért (bár kisebbet, mint a fogadott napszámosoknak). Az 1570. évi szendrői urbárium arról tudósít, hogy a század közepén a majorsági béreseket jobbágyok — cenzuson felüli — külön pénzszolgáltatásából fizették, a zsellérek pedig helyenként pénzen dolgoztak. Az 1574. évi pozsonyi urbárium szerint egyes községek kaszásokat, szénahordókat napszámért (ám a szokásosnál alacsonyabbért) voltak kötelesek kiállítani, a váraljai zsellérek pedig robot idején korábban élelmet kaptak; kapjanak ezután is, a szőlőmunkáért meg pénzbért — hangzik a javaslat. Az 1581-i tokaji urbáriumból kitűnőleg régebben a majorsági szőlőknek csak egy részét művelték robotban, más részét a földesúr költségén; akadt olyan eset is, amikor a provizor a Márton-napi cenzus helyett kívánt szőlőmunkát, a szőlőőröket jobbágyokkal fizettette, majorosnak pedig telkesjobbágyot jelölt ki.[137] A bérért végzett munkára tehát néha ránehezedtek a gazdaságon kívüli kényszer láncai, a robotszolgálatot esetenként átszőtték a bérmunkaviszonyok szálai.

A XVI. század derekán jelentős számban létesülő-kibővülő, nemegyszer jobbágyi föld bekebelezésével is gyarapodó, a robot mellett bérmunka jellegű, illetve átmeneti formákat is igénybe vevő allodiális gazdaságok — immár a földesúri *árutermelés* irányzatának kifejezői.

6

A földesúri árukereskedelem és árutermelés kibontakozása joggal tekinthető *ellen*tendenciának: a mezővárosi-falusi parasztság kistulajdonosi-polgári fejlődésével szemben érvényesülő, azt keresztező, korlátozó irányzatnak. A paraszti árutermelésre nemcsak az értékesítés terén gyakorolt negatív hatást — amennyiben elhódította tőle a legfontosabb agrártermények (bor, marha, gabona) belső és külső piacának jelentős részét, illetve magának kaparintotta meg a mezőgazdaság előtt megnyílt áruszállítási lehetőségeket; vagy egyszerűen: mindinkább csökkentette az uradalmak keresletét parasztok által piacra vitt élelmi cikkek iránt —, hanem már azt megelőzően: az elosztásban (a terméktöbblet elosztásában), sőt magában a termelésben is, amennyiben a pénzjáradék továbbfejlődése és felbomlása helyett a feudális járadék naturális formáinak fölelevenedését és kiterjedését, a pénzformával szembeni térnyerését eredményezte. A terményjáradék fokozása pedig csökkentette már annak a terménynek a mennyiségét is, amelyet a jobbágycsalád létfenntartásának fedezésén túl egyáltalán áruba bocsáthatott; a munkajáradék, a majorsági robot növelése meg fokozódó mértékben vonta el magát a parasztcsalád munkaerejét saját gazdálkodásától, tehát egyenesen a bővített újratermelés alapvető feltételeit veszélyeztette a jobbágygazdaságban.

A piaci és járadékviszonyok kedvezőtlen változásával együtt járt a parasztság szociális-jogi helyzetének hasonló irányú: a „második Leibeigenschaft" magyarországi változata, az örökös jobbágyság felé visszahanyatló alakulása is. Ugyan — miként a robotemelésről — az örökös röghöz kötésről szóló 1514. évi rendszabály sem vált nyomban valóra: a jobbágyköltözésnek az előző fejlődésben mély gyökeret vert, bár korábban is korlátozott gyakorlatát nem lehetett egyszerre semmissé tenni. Közrejátszottak ebben a XVI. század általános viszonyai: az ország három részre szakadása, a háborúkkal kapcsolatos nagy néphullámzás közepette,[138] sokszor nem lehetett gátat vetni a hadipusztítások, súlyosodó földesúri terhek, földfoglalások miatt szökő-menekülő jobbágyok belső migrációjának[139] — a vándormozgalomnak, amely a paraszti ellenállás, az osztályharc fontos eszköze volt ez idő tájt is. Mindezen túlmenően a röghöz kötés megvalósításának ellenében hatott a paraszti árutermelés fentebb említett továbbfejlődése (főként a felső-tiszai részeken),[140] valamint

az az imént vázolt körülmény, hogy a földesúri magángazdálkodás ez idő tájt még többé-kevésbé széles körben alkalmazott bérmunka jellegű formákat.[141] Egészében véve azonban: a szabadköltözés joga immár a múlté, még ha a röghöz kötöttség a század utolsó évtizedeiig nem is ment át teljes keménységével a falvak életének valóságába, s a századközép egyes törvényei tartalmaztak is — jobbára kétes értékű és átmeneti — engedményeket a jobbágyköltözködés tekintetében.[142]

A paraszti birtoklás szilárdsága pedig egyre több csorbát szenvedett: a közös haszonvételekből való kiszorítás szaporodó számú eseteitől kezdve az úrbéri állomány leszállításáig, jobbágytelkek kisajátításáig. Utóbbi jelenségek az ellentendenciának immár az agrárstruktúrára is kiható érvényesülését jelezték: a feudális földtulajdon szerkezetének módosulását a parasztgazdaság döntő túlsúlyának rovására, az önkezelésű földesúri gazdaság, az urasági nagyüzem javára.

7

A földesúri árukereskedelem és árutermelés kibontakozása a XVI. századi Magyarországon világosan jelzi a kontinentális nyugat-európai (elsősorban franciaországi) fejlődésmenettől való elkanyarodást, ahol ilyetén tendenciák, mint ismeretes, nem tudtak számottevően érvényre jutni. Még nem jelent azonban feltétlenül eltérést az angliaitól: hasonló típus ez idő tájt a szigetországban is föllelhető. Az angliai „új nemességre", „gentry"-re gondolunk, amely feudális szolgáltatásként túlnyomóan pénzjáradékot húz, gyapjúval, gabonával és más árucikkekkel kereskedést űz, majd kisparasztjait-kisbérlőit kisajátítja, önkezelésű birtokán tőkés gazdálkodásra tér, szóval egyre inkább burzsoá jelleget ölt. Ez az „új nemesség" alkotja a korabeli Angliában a mezőgazdaság tőkés átalakulása képviselőinek — a paraszti burzsoázia mellett — másik, igen jelentős csoportját: az áru-pénzviszonyok kiterjedése, a pénzjáradék előretörése során nemcsak jobb módú paraszti árutermelők, közülük kikerülő bérlők válnak bérmunkások kizsákmányolóivá a falun, hanem piaci tevékenység felé forduló, árutermelésbe kapcsolódó földesurak is.[143]

Azok a XVI. századi magyar urak, akik — mint egy 1550-ből származó forrásban olvashatjuk — „treiben Kaufmannschaft,

nehmen auch Kaufleut zu Handgesellen, mit Vieh, Tuch, Blei, Kupferwerk und aller anderer Handtierung"[144] [kereskedést űznek, kereskedőket is fogadnak maguk mellé legényeknek, s marhával, szövettel, ólommal, rézzel és mindenféle más dologgal kereskednek]; akik — hadd idézzünk még egy kortársat — „bort, búzát, húst és egyéb élést nagy bőven azért takarnak, hogy az drágaságra tartsák, hogy négyszeres áron adhassák"[145]; akik majorságukat — mint láttuk — jobbágyi föld bevonásával is bővítik és gazdaságukban fizetett munkaerőt is gyakran zsákmányolnak ki: ezek a XVI. századi magyar urak részben az „új nemességhez" hasonló, bizonyos fokig burzsoásodó vonásokat viselnek magukon.

Történetileg törvényszerű fejleményről, nem véletlen hasonlóságról van itt szó. Ha a feudalizmus fejlődése valamely országban a járadék pénzformájának előnyomulásához vezet — s így történt Magyarországon is a XV. század második felében —, ha e fejlődési fokon azután olyan körülmények állnak elő, amelyek a földesúri osztály egyes csoportjait az árukereskedelem, majd az árutermelés útjára viszik — s így alakultak a viszonyok hazánkban is a XV—XVI. század fordulójától kezdve —, akkor szükségszerűen fellépnek bizonyos tőkés jellegű formák az úri gazdaságban, szükségszerűen feltűnnek az „új nemesi" típusú polgárosodás egyes jelei e birtokosok arculatán.[146]

A vállalkozó-gazdálkodó XVI. századi magyar úr másik arculata azonban a feudális földesúré, aki új tevékenységi körében is feudális hatalmával, a gazdaságon kívüli kényszer eszközeivel él: árukereskedelmi tevékenységében magának kényszerpiacot is teremt (gondoljunk csak az urasági borárulásra, a falusi borpiac lefoglalására!), nemesi kiváltságait egyébként (a tőzsérkedésben, gabonaeladásban) is latba veti paraszti-polgári versenytársaival szemben, s a feudális járadék terményformáját (az említett gabona- és borkilenced meg más terményszolgáltatások révén) ismét növekvő mértékben aknázza ki; árutermelő tevékenységében, allodiális gazdaságában a feudális járadékot röghöz kötött jobbágyaitól közvetlenül munka alakjában is fokozottan sajátítja el. Kettős arculatának e másik oldala viszont már a korabeli angliai típustól való elválást jelzi — a szigetországitól eltérő, a kontinens középső, keleti részeire jellemző (a kelet-elbai német területekéhez vagy a szomszédos csehországihoz, lengyelországihoz hasonló) feltételek érvényesülését: a Gutsherr-típusú fejlődés mozzanatait.[147]

A XVI. század tehát sajátos átmeneti időszaka a magyarországi agrárfejlődésnek, éspedig kettős vonatkozásban. Egyrészt: amikor folytatódik, sőt helyenként számottevő mértékben erősödik a korábbi fejlődési irányzat, a paraszt piaci tevékenységének irányzata, s ennek talaján tőkés viszonyok keletkeznek a parasztgazdaságban, ugyanakkor fellép s mind szélesebb teret hódít az ellentétes fejlődési tendencia, a földesúri árukereskedelem, sőt árutermelés tendenciája. Másrészt: ez az ellentendencia sem egyértelmű még, hanem maga is kétféle fejlődési lehetőséget, perspektívát hordoz. Amikor a bérmunkához átmenetet jelentő, illetve tőkés jellegű formák létrejöttéhez vezet a földesúri gazdaságban is: a burzsoásodó „új nemessé" válás megindulásához — egyszersmind a naturális jobbágyszolgáltatások fölelevenítése, kiterjesztése, a munkajáradék fokozott kihasználása irányában hat: a robotoltató Gutsherr felé való fejlődés irányában.[148] A harc a XVI. század utolsó évtizedei előtt még nem dőlt el véglegesen a paraszti és a földesúri árutermelés tendenciája között:[149] még nem vált nyilvánvalóvá, melyik lesz az agrárfejlődés uralkodó irányzata hazánkban; a harc még nem dőlt el teljesen a földesúri árutermelésen belül, ennek fejlődési lehetőségei között sem: még nem tisztázódott, hogy a bérmunka vagy a robot túlsúlya felé halad-e tovább a földesúri gazdálkodás Magyarországon.

8

Az angol mezőgazdaságban a falusi burzsoázia és az „új nemesség" mellett a pénzjáradék fejlődésének és felbomlásának, a hagyományos agrárviszonyok felszámolásának, a kapitalista termelési mód kialakulásának harmadik, döntő fontosságú tényezője: a tőkének kívülről, a városból való behatolása a faluba, földbérlet vagy földvásárlás útján, amikor — Marxot idézzük — a „faluba és a mezőgazdaságba átviszik a városi módszerekkel szerzett tőkét, a városokban kifejlett tőkés gazdálkodási módot".[150] A mezőgazdaság tőkés átalakulása a szigetországban éppen azért tör lendületesen, „forradalmian" előre,[151] mert egyidejűleg nagymértékben növekedik a társadalmi munkamegosztás; a kibontakozó világkereskedelemben, a gyarmatok kifosztásában való fokozódó részvétel folytán előrehalad a pénztőke eredeti felhalmozása; megindul a tőkés iparfejlődés, ki-

aknázva a gyarmati piacok nyújtotta lehetőségeket is; kapitalista manufaktúrák jönnek létre a városokban; egyszóval: erőteljes ütemben folyik az *egész* nemzetgazdaság burzsoá jellegű átformálódása.

A korabeli Magyarországon erre nem kerülhetett sor. A földbirtokot bérlő vagy földtulajdont szerző polgárok, illetve városok[152] maguk is földesurakká, jobbágyok kizsákmányolóivá válnak, s nem a tőkés viszonyok terjesztőivé. A bérmunka szűk körű alkalmazása mellett (pl. a szőlőművelésben[153]) alapvetően úrbéres jobbágygazdálkodást folytatnak, parasztjaiktól, jobbágyfalvaiktól feudális földjáradékot: termény- és pénzszolgáltatást szednek.[154] Egyebekben: vámszedés, bírságolás, kocsmatartás stb. tekintetében szintén a nemesi birtokosok módjára járnak el.[155] Saját kezelésű gazdaságok létesítésében is a földesurak példáját követik, de az árutermelő nagybirtokosoktól messze elmaradva. A század derekán még kivételszámba ment, hogy Eperjes vagy Bártfa jobbágyfalvaiban allódiumot tartott; másutt (pl. Nagyszombatban, Sopronban) inkább csak a város területén belül találunk önkezelésű szántóföldekre.[156] Besztercebányán a külső majorokat vagy a majorok egy részét polgári földesuraik már korábban felszámolták, helyükön jobbágyfalvak létesültek.[157] Kassa ez idő tájt csupán alkalmilag utasította falvainak, Garadnának, Forrónak jobbágyait egy-egy földdarab majorsági szántására,[158] s csak később törekedett állandó jellegű külső allódium kiépítésére.[159] Jellemző, hogy a következő (XVII.) század elején egyenesen azt hangoztatták az országgyűlésen: várossá csak olyan község lehet, amelynek birtoka, tehát *jobbágyai* vannak.[160]

A tőkének a városból a faluba való behatolásáról Magyarországon ekkor még nem lehet szó, mert a városban, a mezőgazdaságon kívül, koránt sincsenek még kialakulóban a kapitalista viszonyok. Nincs számottevő tőkefelhalmozás a városi polgárság kezén; s a kereskedelmi tőke — eltekintve a bányászattól — még a városon belül, az ipari termelésbe sem kezd benyomulni: ennek első lépései, a felvásárlási és a juttatási rendszer jelentkezése sem mutatható ki, nemhogy manufaktúrák alakulása. A városi ipar a céhes kézművesség, az egyszerű árutermelés szintjén marad; az iparosok általában maguk, kicsinyben árusítják készítményeiket (s mellékfoglalkozásként többnyire gazdálkodást, szőlőművelést is űznek). A társadalmi munkamegosztás viszonylag fejletlen foka, az iparágak kis száma és

alacsony termelési színvonala, a belső piac szűk terjedelme, tőkeszegénység jellemzi a korabeli magyarországi városokat — e csöndes, középkori jellegű kisvárosokat.[161]

Az ipari-városi fejlődésben Nyugat-Európától való elmaradás, amely — mint utaltunk rá — bizonyos mértékig már a XV. század második felében is megmutatkozott, a XVI. század folyamán nemhogy csökkent volna, hanem inkább növekedett: mégpedig a világpiac kezdeti kibontakozásának körülményei között, ami Közép- és Kelet-Európa számos országára egyaránt kedvezőtlenül hatott, s ezt hazánk speciális helyzete, szerencsétlen politikai viszonyai még csak tetézték.

A fő kereskedelmi útvonalaknak a nagy földrajzi felfedezéseket követő eltolódása, a hatalmasan kitáguló nemzetközi forgalom központjának a Mediterráneumból az Atlantikumba való áthelyeződése, a modern világpiaci kapcsolatok jelentkezése a XVI. századtól kezdve felfokozta a fejlődési különbségeket Európa nyugati és keleti része, mintegy az Elbától nyugatra és keletre fekvő területek között, s évszázadokra olyan helyzet kialakulásához, olyan regionális-világgazdasági munkamegosztás létrejöttéhez vezetett, amelyben az iparosodó Nyugat-Európával szemben Közép- és Kelet-Európa országai, nagyjában s egészében, az agrárövezet szerepére szorultak, gazdaságilag alárendelt, függő, kiszolgáltatott viszonyba kerültek.[162] Amennyiben bekapcsolódtak a kibontakozó összeurópai, illetve világpiacba, ez — általában és zömmel — mezőgazdasági és bányatermékek kivitele, valamint iparcikkek behozatala útján, tehát olyan struktúrájú külkereskedelmi áruforgalommal történt,[163] amely egyrészt a fejlettebb országok által gyakorolt kizsákmányolásukat segítette elő — hiszen a „kedvezőbb helyzetben levő ország a cserében több munkát kap vissza kevesebb munkáért"[164]; másrészt nagymértékben hozzájárult az utóbbi területek, országok agrárjellegének hosszú időre szóló megmerevítéséhez, városi-ipari fejlődésük elnyomásához; végül előmozdította, hogy a külkereskedelmi forgalom közvetítésében is a földesurak törjenek előre a polgári-paraszti kereskedők rovására.[165] S éppen a városok ipari-kereskedelmi fejlődésének megrekedése, a polgárság gazdasági-politikai gyengesége (ami egyben a jobbágyság antifeudális harca városi osztályszövetségesének gyengeségét vagy éppen hiányát jelentette), a nemesi földesurak ebből folyó politikai és gazdasági túlsúlya — ezek az osztályerőviszonyok tették lehetővé a feudális rend újabb stabilizációját

a kelet-elbai országokban, ezek képezték a „második Leibeigenschaft" kiépülésének *fő osztályfeltételét*.[166]

Nem egyszerűen arról van tehát itt szó, hogy a városból nem áramolhatott tőke a falu felé, a mezőgazdaságba, hanem ennél jóval többről, szélesebb és mélyebb hatásokról. Minthogy a feudális járadéknak „nemzeti méretekben végbemenő átváltozása pénzjáradékká" éppen „a kereskedelem, a városi ipar, általában az árutermelés és ezzel együtt a pénzforgalom jelentékenyebb fejlettségét tételezi fel"[167]; minthogy a járadék pénzformájának továbbfejlődése, általánossá válása „csak a világpiac, a kereskedelem és az ipar már adott, viszonylag magas fejlettsége mellett lehetséges",[168] e feltételek hiánya, negatív hatása, illetve gyengesége szükségszerűen a feudális járadék formaváltozásai „klasszikus" menetének elakadását, visszahanyatlását, a naturális járadékformák újraelevenedését idézte elő.[169] Ilyenképpen a városi-polgári fejlődés nemhogy nem válhatott emeltyűjévé, előrelendítőjévé a pénzjáradék továbbfejlődésének és felbomlásának, a paraszti, illetve az „új nemesi" árutermelés kiterjedésének, a tőkés viszonyok kibontakozásának a falun, hanem a városok, az ipari termelés elmaradottsága az agrárfejlődésre is mindinkább fékező hatást gyakorolt, azt egyoldalúan a naturális járadékformákra támaszkodó földesúri árukereskedelem, a jobbágyrobotra alapozott földesúri árutermelés útjára, a Leibeigenschaft „második kiadásának" vágányára szorította. Nemhogy a város mutatott irányt a gazdasági fejlődésnek, nemhogy a város ragadta magával a falut, átvíve a tőkés termelési módot a mezőgazdaságba is, hanem a falu állította helyre, erősítette meg uralmát fokról fokra a város felett, itt is előmozdítva a feudális viszonyok konzerválását. Nem vagyonosodó városi burzsoák hatoltak be a vidékre, kiterjesztve gazdasági tevékenységük körét a feudálisokkal szemben, hanem nemesi földesurak nyomultak be inkább a városba — számosan a szó szoros értelmében: oda is költöztek[170] —, már nemcsak a paraszti árutermelőknek, hanem a polgári kereskedőknek is mind veszélyesebb, elnyomó vetélytársaiként az áruforgalomban, nemcsak birtokaik, uradalmaik falusi-mezővárosi vásárain, de magán a városi piacon s a kiviteli kereskedelemben is (a gazdasági élet oly ágazataiban is teret hódítva, ami Nyugat-Európában jellegzetesen a városi polgárság működési terrénuma volt). Ezek a körülmények, ezek az *osztály-erőviszonyok* pecsételték meg a magyarországi agrárfejlődés további

irányát: végleges elkanyarodását a nyugat-európai — immár mind a kontinentális (franciaországi), mind az angliai — fejlődésmenettől.

Angliában, amely a kifejlődő világgazdasági kapcsolatoknak hovatovább fő haszonélvezőjévé, „a feudális termelési módból a tőkés termelési módba való átmenet idején a világpiac urává" vált,[171] ahol az egész nemzetgazdaság kapitalista átalakulása nagy lendületet vett, ahol már a XVII. század derekán sor került a polgári forradalomra: a hagyományos agrárviszonyok felszámolása viharosan folyt, a tőkés mezőgazdaság kibontakozása „klasszikus formában" haladt előre. Franciaországban, amely a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában nem tudott vezető szerephez jutni a világpiacon, ahol az egész nemzetgazdaság burzsoá jellegű átformálódása sokkal nehezebben ment, mint Angliában, a kapitalista viszonyok a városban, az iparban jóval lassabban fejlődtek, ahol a XVIII. század végéig a feudális abszolutizmus maradt kormányon: a középkori agráralkotmány sokáig széles körben fennmaradt, s a föld legnagyobb részét szilárdan birtokában-használatában tartó paraszt maradt továbbra is hosszú időre a mezőgazdasági árutermelés fő képviselője.

Magyarországon viszont — hasonlóan Közép- és Kelet-Európa számos más országához —, amely a XVI. századtól kezdve bontakozó világpiaci kapcsolatoknak nem haszonélvezője, hanem kárvallottja lett, amely a kialakuló világpiacon nem uralkodó, hanem éppen hátrányos helyzetbe került, gazdaságilag függő viszonyba jutott, ahol a nemzetgazdaság nem tudott tőkés irányban kibontakozni, s a városi ipar a céhes kézművesség szintjén rekedt, ahol a hazai centralizáció vonala megtört, s az államszervezet belső fejlődése a hódító török despotizmussal és az elnyomó Habsburg-abszolutizmussal nemigen tudott a reakciós rendiségnél egyebet szembeszegezni: megindult ugyan az agrárstruktúra átalakulása, ami azonban nem a kapitalista mezőgazdaság létrejöttéhez, hanem a Leibeigenschaft „második kiadásának" kiépüléséhez, a paraszti árutermelés tendenciájával s az „új nemesi" típusú burzsoásodás irányzatával szemben a naturális járadékformákat kiaknázó nemesi árukereskedelem, a robotoltató majorsági árutermelés, a Gutswirtschaft felülkerekedéséhez, megszilárdulásához vezetett.

Erre a XVI. század utolsó évtizedeitől, a XVII. század első felében került sor.

[1] E helyütt csupán szovjet, lengyel és német kutatók néhány, a közelmúltban megjelent, elvi jelentőségű tanulmányára utalok: *J. Nichtweiss:* Zur Frage der zweiten Leibeigenschaft und des sogenannten preußischen Weges der Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft Ostdeutschlands. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1953. 3. sz.; *B. Zientara:* Z zagadnień spornych tzw. „wtórnego poddaństwa" w Europie Srodkowej. Przegląd Historiczny, 1956. 1. sz.; *С. Д. Сказкин:* Основные проблемы так называемого „второго издания крепостничества" в Средней и Восточной Европе. Вопросы Истории, 1958. 2. sz.; *В. М. Лавровский:* Некоторые спорные вопросы первоначального накопления. Вопросы Истории, 1959. 8. sz. — E tanulmányok szerzőinek — akik korábbi munkámmal: „Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon" [Szikra 1952.; orosz és szlovák nyelven is megjelent] is foglalkoztak, s értékes megjegyzéseket, kritikai észrevételeket fűztek hozzá — e helyütt is köszönetet mondok.

[2] Lásd e kötet „A tőkés földjáradék keletkezése a nyugat-európai agrárfejlődésben" című tanulmányát.

[3] Engels: A mark. Lásd *Engels:* A német parasztháború. Szikra 1949. 166—169. old.; *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 421—423. old. — Vö. Engelsnek a „Tőke" I. kötete harmadik kiadásához írt jegyzetével. Lásd *Marx:* A tőke. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1961. 222. old.; *Marx—Engels—Lenin—Stalin:* Zur deutschen Geschichte. I. köt. Berlin 1953. 570—572. old.

[4] Vö. *С. Д. Сказкин—А. Н. Чистозвонов:* Задачи изучения проблемы генезиса капитализма. Вопросы Истории, 1959. 6. sz. — Az utóbbi években a tárgykörre vonatkozó marxista történeti kutatás jelentős mértékben fellendült. Hadd utaljunk itt csupán a Szovjetunió Tudományos Akadémiája által évenként rendezett szimpoziumokra, amelyek Kelet-Európa agrártörténetével foglalkoznak. Az 1958. évi tallinni s az 1959-i moszkvai szimpozium anyaga már nyomtatásban is megjelent: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1958 г. Tallinn 1959; Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1959 г. Moszkva 1961. — Az 1960-ban tartott kijevi ülésszak munkájáról lásd Вопросы Истории, 1961. 3. sz., valamint Agrártörténeti Szemle (At. Sz.), 1961. 3—4. sz.; az 1961. évi rigai szimpoziumról Вопросы Истории, 1962. 7. sz.

[5] Amint ezt pl. *A. Klíma* és *J. Macurek* tették a stockholmi történészkongresszus elé bocsátott értékes fejtegetéseikben. — A magyarországi agrárfejlődésnek a nyugat-európaitól való elkanyarodását tárgyaló két tanulmányunk alapjául az a XI. Nemzetközi Történészkongresszuson (Stockholm, 1960) német nyelven elhangzott előadásunk szolgált, amely mint korreferátum (communication) A. Klíma (Prága) és J. Macůrek (Brno) „A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kérdése Közép-Európában a XVI—XVIII. században" című előadásához (rapport) kapcsolódott. [Lásd XIe Congrès International des Sciences Historiques: Stockholm, 21—28 Août 1960. Göteborg—Stockholm—Uppsala 1960. Rapports. IV. Histoire Moderne. 84—105. old.; Résumés des communications. 154—156. old. — Vö. Actes du Congrès. Göteborg—Stockholm—Uppsala 1962. 168—169., 178—179. old.] — Az eredeti szöveget, amelyet az előadási idő erősen korlátozott volta miatt igen röviden kellett megfogalmaznunk, e helyütt lényegesen kibővítettük, egyben jegyzetekkel kísértük.

[6] Minderre részletesen lásd e kötet „A feudális agrárviszonyok fejlődési színvonala Magyarországon a XV. század második felében" című tanulmányát.

[7] Pl. a jobbágyköltözés korlátozását, a parasztság szociális-jogi vívmányainak csorbítását célzó törekvésekre gondolunk, amelyek már a XV. század folyamán feltűntek. Azt a feltevést azonban, hogy ezek a törekvések már akkor egyes földesurak növekvő robotigényével, saját gazdálkodást folytató Gutsherr-ré válásával függtek össze [lásd *Kring Miklós:* Középkori jobbágyságunk szabad költözködéséről. Századok, 1935. 407. old.], illetve azt a megállapítást, hogy az addigi előremutató fejlődés már a XV. század derekán általában megtorpant [lásd *Szücs Jenő:* Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Művelt Nép Kiadó 1955. 125. old.] — azon kutatások alapján, amelyeket agrárviszonyaink fejlődésének a XV. század második felében elért színvonalára vonatkozólag folytattunk [lásd e kötet idevágó tanulmányát] — nem látjuk bizonyítottnak. — Más dolog persze, hogy a földesúri kereskedelem s (részben piaci célú) önkezelésű gazdálkodás egyes esetei már a XV. század folyamán feltalálhatók, és hogy városi iparosodásunk — úgyszólván kezdettől fogva szembetalálkozva a nemzetközi piaci kapcsolatokkal, az iparcikk-importtal — már a XV. század második felében elmaradt a nyugat-európai nívótól; így a kézművesség helyzetének ekkori alakulása bizonyos fokig előjátéka volt a XV—XVI. század fordulójától érvényre jutó fejlődésmenetnek. [Vö. *Szücs:* Id. mű, 197. old.]

[8] Bár egyes főurak már a XV. század első évtizedeiben is számottevő pénzvagyonra tettek szert s kiterjedt pénzügyletekbe bocsátkoztak [lásd *Lederer Emma:* A középkori pénzüzletek története Magyarországon. Bp. 1932.], ez a jelenség a XV—XVI. század fordulóján válik különösen szembeötlővé. [A feudális urak Jagelló-kori pénzügyi manipulációira, korrupt üzleteire lásd pl. *Mályusz Elemér:* A Hunyadi-kor társadalma. Mátyás Emlékkönyv. I. köt. Bp. 1940. 391—392. old.; értékelésére *Molnár Erik:* A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig. Szikra 1949. 268—269., 341—342. old.]

[9] Országos Levéltár (OL), 1526 előtti oklevelek gyűjteménye (Dl). 20 902; 21 571.

[10] OL Dl. 37 002, 34 994; 36 992, 36 983, 36 994, 37 007. — Hasonló adatok nagy számban állnak rendelkezésre. A sárvári uradalom 1492. és 1518—1519. évi urbáriumának [Dl. 36 992, 37 007], a kanizsai vártartomány 1493., 1512. és 1519. évi urbáriumának [Dl. 36 997, 36 998, 37 007.] egybevetése a vágómarha és hízott disznó helyett fizetendő pénzösszeg 2—8-szorosára emelkedéséről, valamint több helységben új pénzszolgáltatások bevezetéséről tanúskodik. A gyulai uradalom 1519. évi számadása a cenzust 737, a földesúri rendkívüli taksát 1100 forintban mutatta ki; 1525. évi urbáriuma pedig kimondta, hogy a földesúr a cenzuson kívül „ahányszor csak akar, taksát róhat és rendelhet el". Ugyanitt az állami adó földesúri behajtásáról is gyakran értesülünk. [Gyula város oklevéltára. 1313—1800. Bp. 1938. 74—75., 90. old.]

[11] 1492:86—88., 1498:74., 1500:40—42., 1518:12., 1519:6. tc. — Az urbáriumok is fokozott figyelmet fordítanak a vámjövedelmekre. Az 1525. évi világosvári urbárium pl. részletesen felsorolja az uradalom vámhelyein szedendő vámtételeket. [OL Dl. 37 000. — Vö. *Iványi Béla:* Bihar és Bars vármegyék vámhelyei a középkorban. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (M. Gt. Sz.), 1905. 81. és köv. old. (1520).] — Méltán emeli ki a pénzterhek és a belső vámok súlyát a parasztfelkelést kiváltó tényezők között *Székely György:* A Dózsa-parasztháború ideológiájához. Századok, 1961. 4—5. sz. 480—485. old.]

[12] 1492:47—48. tc.; 1492:49. és 1498:41. tc.; 1500:27. tc. — Vö. még 1514:58., 1518:II/27., 1519:25. tc. — A szóban forgó törvénycikkek fontosságára elsőként *Mályusz Elemér* hívta fel a figyelmet. [Az 1514. évi jobbágyháború okai. Társadalomtudomány, 1926. 374. és köv. old.; Az 1498. évi 41. törvénycikk. Századok, 1929—1930. 809. és köv. old.] — Felfogását, amely történetirodalmunkban eléggé általánossá vált [vö. *Szabó István:* Hanyatló jobbágyság a középkor végén. Századok, 1938. 56. old.; legújabban *Székely György:* Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV—XVI. században. At. Sz., 1961. 3—4. sz. 333., 335. old.; stb.], főként azzal kell kiegészítenünk, hogy a gabona- és borkilenced előírását nemcsak a mezővárosok, hanem nagyszámú jobbágyfalu szempontjából is a terhek súlyosbítását célzónak ítéljük.

[13] Lásd e kötet „A feudális agrárviszonyok fejlődési színvonala Magyarországon a XV. század második felében" című tanulmányát.

[14] Az 1492:47—49. tc. ilyen értelmezésének gondolata *Molnár Eriktől* származik. Szerinte a középbirtokos nemesség a XV. század vége felé az árutermelés útjára lépett, ezért a már korábban árutermelővé vált paraszti rétegekkel szemben a XV. század végén „ellentámadásba ment át". [Id. mű, 239. old.] — A középbirtokos nemességnek már ez időben az *áru*termelés útjára lépése egyelőre nem bizonyítható, inkább növekvő érdeklődése az *áru*kereskedelem iránt. A felvetett gondolat így főleg az utóbbi irányban gyümölcsöztethető.

[15] *Molnár:* Id. mű, 351. old.; vö. pl. az esztergomi érsekség tizedbérlőinek kereskedelmi tevékenységével [*Fügedi Erik:* Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. Századok, 1960. 1—3. sz. 109. és köv. old.]; Inárcsi Miklós deák bor-, gabona- és egyéb üzletei-

vel 1498—1499-ben. [OL Dl. 104 071.] — A kanizsai és sárvári uradalom 1518—1519. évi urbáriumában újonnan megjelenő, sok helységet terhelő borfuvarozási robotkötelezettség arra enged következtetni, hogy nemcsak középbirtokú vagy kisebb nemesek, uradalmi bérlők és gazdatisztek, hanem egyes főúri uradalmak maguk is kezdtek bekapcsolódni a borkereskedelembe. [OL Dl. 37 007.]

[16] 1498:35., 1500:41—42. tc.; A nagykárolyi gróf Károlyi-család oklevéltára. (Károlyi-oklt.) III. köt. Bp. 1885. 44. old.; stb. — Az 1498:35. tc.-ből kiderül az is, hogy egyes nemesek érdeklődése az árukereskedelem iránt olykor (még) nem jelentett részükről tényleges piaci tevékenységet, hanem csupán vámfizetésre kötelezett parasztok áruinak „átsegítését" a vámhelyeken — persze megfelelő ellenszolgáltatásért.

[17] Vö. 1504:19. tc. — A gyulai uradalom 1519. évi számadása olyan bevételi összegeket említ, amelyek kifejezetten kilencedgabona eladásából, illetve kilencedbor árubabocsátásából vagy kiméréséből származtak. [Gyula város oklevéltára. 74—75. old.]

[18] *Mályusz Elemérrel* szemben, akinek véleménye szerint az 1492:47. tc. a mezővárosok viszonylatában rögtön „végre is hajtatott" [Id. mű, 378. old.], *Szabó István* XV. század végi—XVI. század eleji urbáriumok alapján úgy találta, hogy „ezt a célt [ti. a mezővárosok kilencedfizetését] . . . minden bizonnyal nem érték el . . . a Mátyás halálát követő 20—30 év alatt . . ." [Id. mű, 56. old.]

[19] A sárvár-kapuvári uradalomban is előre meghatározott mennyiségű maradt a gabonaszolgáltatás — habár nagysága helyenként emelkedett — 1492 és 1518—1519 között [OL Dl. 36 992, 37 007]; a kanizsai vártartományban viszont, ahol már 1493-ban sem volt ritka a nóna, 1519-re valamelyest kiterjedt a kilencedköteles községek sora. [Dl. 36 997, 37 007.] Néhány Vas megyei község urbáriuma 1500 körül rögzített gabonaszolgáltatást írt elő [Dl. 104 622]; Polgárdi és Battyán jobbágyai viszont 1502-ben gabonájuk és boruk után egyaránt kilenceddel [Dl. 104 125], Torna vártartományának falvai 1497-ben tizeddel [Dl. 37 169], Kövesd, Bajta és néhány más egyházi birtokban levő Hont megyei község a XVI. század elején kilenceddel és tizeddel tartoztak földesuruknak. [Dl. 48 305.]

Még kevésbé vált általános gyakorlattá a kilencedfizetés olyan szántóföldek után, amelyeket jobbágyok telki állományukon kívül használtak-béreltek, illetve olyan szőlők után, amelyeket más faluban vagy más földesúr szőlőhegyén mint extraneusok („vidékiek") tartottak kezükben. A lékai, sárvári, kapuvári uradalomban 1492-ben csakúgy, mint 1518—1519-ben holdanként 1 köböl gabona bérleti díj járta pusztaföld, irtvány vagy paraszti használatban levő majorsági föld (várföldе, terra pertinens ad allodium domini, terra domini, terra arabilis propria) után. [Dl. 36 992, 36 996, 37 007.] A Hont megyei Bajtán pusztatelkek után „mérőket" [Dl. 48 305], Torna vára körül viszont már gabonakilencedet vagy -tizedet adtak. [Dl. 37 169.] A kanizsai uradalomban pusztatelkek, irtványok használóitól holdanként fél kepe gabonát (néhol 2—4 dénárt), de extraneustól immár tizedet szedtek. [Dl. 37 007.] Ugyanitt „vidéki" szőlősjobbágytól borköblöket és 1 dénárt, a világosvári uradalom egyes szőlőhegyein pénzbért és kisebb természetbeni „ajándéko-

kat" követeltek. [Dl. 37 000.] — Megjegyzendő végül, hogy deserták [pusztatelkek] kaszálórétjei vagy legelőnek használt praediumok [puszták] után a földesurak rendszerint pénzjáradékot hajtottak be.

[20] OL Dl. 36 992; 36 983; 37 007.

[21] Hangsúlyozni kell: nem a pénzjáradék helyett kívántak terménykilencedet szedni, hanem a mellett. Pl. a Ceglédhez intézett 1492. évi királyi parancs is — amelyben *Mályusz* a kilencedtörvény rögtöni végrehajtásának bizonyítékát látta — úgy szólt, hogy a mezőváros lakói tegyenek eleget vonakodás nélkül a cenzus, taxa *és* kilenced fizetésére vonatkozó kötelezettségeiknek. [Id. mű, 378. old.] A XV. század végi, XVI. század eleji urbáriumok azt mutatják, hogy a terményszolgáltatás növelése a pénzterhek emelése *mellett* következett be. A szövegben említett Szil mezőváros esetében pl. az 1518. évi urbárium új, 24 forintos pénzfizetséget vezetett be „ad rationem victualium" [az élelmiszer-ajándék megváltásaként], és ezen *kívül* írta elő a megnövelt mennyiségű terményszolgáltatást. [OL Dl. 37 007.] Tehát közvetlenül nem rekommutációról: a pénzjáradékról a terményjáradékra való visszatérés szándékáról van szó, hanem a földesúri kizsákmányolás növeléséről: *mind* pénz-, *mind* terményjáradék formájában. Ebben látjuk az újabb kilencedtörvények meghozatalának fő motívumát.

[22] 1492:93—94., 1495:18., 22., 1498:47., 1504:16. tc.

[23] Idézi *Acsády Ignác:* A magyar jobbágyság története. 3. kiad. Szikra 1948. 141. old.

[24] 1514:15—20., 23. tc. — Azt a megállapítást, hogy a megtorló törvényekben előírt „földesúri terhek lényegesen nem különböztek az eddigiektől" *[Szabó István:* Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948. 68. old.], nem fogadhatjuk el, főként nem a munkajáradék tekintetében. Az 1514 előtti évtizedekben ugyanis nemcsak a mezővárosokban, hanem a falvak hosszú sorában is legföljebb néhány napos évi robot dívott. [Lásd e kötet „A feudális agrárviszonyok fejlődési színvonala Magyarországon a XV. század második felében" című tanulmányát.] Ehhez képest a heti 1 napos kiszabás igen jelentékeny súlyosbítást irányzott elő.

[25] 1514:14. tc.; lásd még 25—30. tc.

[26] III. rész. 30. cím. 7.§: „A parasztnak munkája bérén és jutalmán kívül urának földjén semmiféle örökjoga sincsen, hanem az egész föld tulajdona a földesurat illeti."

[27] A Hármaskönyv emellett kifejezetten is utalt olyan esetekre (nemesi osztozkodás, földesúri háramlás), amikor a jobbágytelek a földesúr kezére kerülhetett. [III. rész. 26. cím. 15.§; 30. cím. 1—2.§.]

[28] A lékai uradalom urbáriuma 1519-ben nemcsak kilencedről, hanem robotról sem tesz említést. [OL Dl. 37 007.] A kanizsai vártartomány ugyanezévi urbáriuma viszont mind a kilencedkötelezettség, mind a munkajáradék bizonyos fokú kiterjedéséről ad számot: az újonnan fellépő borfuvarozási szolgálat mellett 1512 és 1519 között a szorosan vett mezőgazdasági robot is súlyosodott egyes helységekben. Mikefalva és Szentgyörgy jobbágyai pl. ekénként 7½ hold urasági szántót kötelesek megművelni; Bankfalva, Iharos és más falvak lakói „aratni tartoznak, míg csak be nem fejeződik az aratás", és a terményt behordani. Közben ugyanis új allódium létesült Szepetneken, valamint 2 majorsági

szőlő Gelsén; utóbbiakat is robotban művelik. [Dl. 36 998, 37 007.] — A kisvárdai uradalomban, 1521. évi urbáriuma szerint, a bor- és gabonakilenced már elég gyakori, a robot viszont nemigen haladja túl a századforduló előtti mértéket. [A zichy és vásonkeői gróf Zichy-család idősebb ágának okmánytára. (Zichy-okmt.) XII. köt. Bp. 1931. 343—364. old.] Nagyjából hasonló helyzetet tükröz a gyulai vár tartományának 1525. évi urbáriuma: a gabona- és borkilenced ugyan még kiterjedtebb, a mezőgazdasági robot azonban pár napot tesz csak ki, bár a földesúr már évek óta sürgeti az allódium kiépítését. [Gyula város oklevéltára. 87—90. old.; vö. 77—79. és 86. old.] — Az ugyancsak 1525-ben kelt világosvári urbárium viszont kilencedet is — illetőleg kilenced helyett fizetendő (ratione non exactionis nonarum) pénzbeli megváltást — csak néhány falura ró ki, 1 holdas vagy 1—2 napos mezőgazdasági robotot pedig csupán a helységek egy töredékére. [Dl. 37 000. — Itt persze figyelembe kell venni, hogy jelentős részben állattenyésztő vidékről van szó.]

[29] *Molnár:* Id. mű, 276—277. old.

[30] Egy Turóc megyei kisebb nemesi birtokos 1520-ban — 160 dénár cenzus, köbölben rögzített gabonaszolgáltatás és bizonyos ajándékok mellett — a következő robotot szabta ki jobbágyaira: tartoznak egy köböl zabot, meghatározott földdarabon pedig árpát, illetve búzát vetni; utóbbit háromszor megszántani; egy napig trágyát hordani fizetség ellenében; két napig az úr szénáját kaszálni-behordani; aratás idején minden második napon szolgálni. [OL Garamszentbenedeki konvent lt. Protocollum B. fol. 7.]

[31] Amikor a török hódítás fejlődést gátló hatását, a háborús pusztítások igen súlyos következményeit nyomatékosan kiemeljük — egyben utalnunk kell annak a felfogásnak a tarthatatlanságára, amely történelmünk haladó vonalának megtörését, Nyugat-Európától való elmaradásunkat *döntően* vagy éppen *kizárólag* a török uralomnak tulajdonítja. E nézet legélesebben *Szekfű Gyula* munkáiban jutott kifejezésre. „... a török ... tette tönkre háromszáz éves háborúival a magyar állam és nemzet egyenes fejlődési vonalát." „...a török uralom a magyar történet legnagyobb, sőt talán egyetlen katasztrófája, melyből következett később minden egyéb keserűség." „Újból hangsúlyozzuk: történetünk minden későbbi szerencsétlenségének kútfeje a török hódítás és nem egyéb volt." [Magyar történet. III. köt. 2. kiad. Bp. 1935. 498., 499. 584., stb. old.]

E tétel ismételt hangoztatása egyrészt azt célozta, hogy elterelje a figyelmet a magyar és a kelet-európai szláv népek történeti fejlődésének *közös* vonásairól, törvényszerűségeiről; másrészt a török ellenében Bécsre való utaltságunkat, a Habsburg-monarchiához való tartozás pozitív hatását volt hivatva kidomborítani; végül a magyar nagybirtok török korbeli „állami és nemzeti funkcióinak" hirdetésével a nagybirtokrendszer fennmaradásának jogosultságát kívánta történetileg alátámasztani. „...Magyarországon..., éppen a háború permanenciája miatt, olyan irányt vett a szociális és gazdasági fejlődés, mely eltérve a nyugatitól, a nagybirtoknak sokkalta nagyobb hatáskört biztosított, semmint volt neki a nyugati országokban." [*Szekfű:* Id. mű, III. köt. 169. old.]

Az idézett tétellel szemben rá kell mutatnunk: a magyarországi fejlődés elkanyarodása a nyugat-európaitól része volt a Közép- és Kelet-Európa számos országára kiterjedő történelmi folyamatnak, s *alapjában* közös, ez országokra egyaránt ható tényezők idézték elő. [Lásd különösen e tanulmány 8. pontját.] Ezek hatását hazánkban tetézte (súlyosbította, illetve módosította) a török hódítás, a maga pusztító következményeivel.

[32] Általánosságban utalunk itt *Takáts Sándor* nagyszámú tanulmányára [a „Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle", a „Századok" századforduló körüli évfolyamaiban és gyűjteményes köteteiben: Rajzok a török világból. I—III. köt. Bp. 1915—1917; A magyar múlt tarlójáról. Bp. é. n.; Szegény magyarok. Bp. é. n.; A török hódoltság korából. I—II. köt. Bp. 1927—1930; stb.], aki — a török uralom hatását viszont éppen idilliző és romantikus-nacionalista szemlélete ellenére — bő anyagával megalapozta a törökkori Alföld rideg-állattenyésztésére s az innen induló marhakereskedelemre, tőzsérkedésre vonatkozó ismereteinket. — A török birtokrendszernek — amelynek egyes fontos vonásait már *Salamon Ferenc* megrajzolta — szakszerű előadását nyújtotta *Fekete Lajos* [Török birtokrendszer a hódolt Magyarországon. Bp. 1940.], aki egyéb munkáival is sokban hozzájárult a hódoltság gazdasági viszonyainak feltárásához. — Egyes alföldi városok korabeli történetével — esetleg kifejezetten agrártörténetével [pl. *Szücs* Mihály: Debrecen mezőgazdasági története. M. Gt. Sz., 1894. 289. és köv. old.; *Reizner János:* Szeged mezőgazdasági története. M. Gt. Sz., 1900. 49. és köv. old.] — foglalkozó régebbi munkák után *Majláth Jolán* [Egy alföldi civisváros kialakulása. Bp. 1943.] hasznosan vázolta fel Nagykőrös paraszti-polgári fejlődését, nem mentesen azonban a „civisvárosok" viszonylag kedvezőbb helyzetének s önálló lehetőségeinek eltúlzásától. — Legújabban *Káldy-Nagy Gyula* tanulságos anyagot bocsátott közre, egyfelől Tolna mezőváros (szultáni hász-birtok) mezőgazdasági termeléséről a XVI. század derekán, a gabona- és szőlőművelés visszaesését állapítva meg [At. Sz., 1962. 3—4. sz. 579—601. old.], másfelől a Szeged környéki hász-birtokok mezőgazdasági termeléséről a XVII. század második felében, a piaci célú juhtenyésztés és szőlőművelés jelentőségét mutatva ki. [At. Sz., 1961. 3—4. sz. 457—513. old.] Minthogy azonban a közzétett török adó- és tizedjegyzékek az adózók szarvasmarha- (és ló-) állományát nem veszik számba, a mezőgazdasági termelésnek e forrásanyagból kirajzolódó képe éppen a marhatenyésztést hagyja homályban.

[33] A környező falvak pusztulása táplálta, de egyben sorvasztotta is a „civisvárosokat": megfosztotta őket közvetlen piackörzetüktől, vásáraik rendszeres látogatóitól, akik iparcikk-szükségletüket is részben itt fedezték. [Vö. *Székely:* Id. cikk (At. Sz., 1961. 3—4. sz.), 340—341. old.]

[34] *Danninger József:* Pozsony szabad királyi város 1526—27. évi számadáskönyve. Bp. 1907. 121. old.

[35] *Takáts Sándor:* Komáromi harmincadosok dolga a XVI. és XVII. században. M. Gt. Sz., 1898. 430., 436. old.; A dunai hajózás a XVI. és XVII. században. M. Gt. Sz., 1900. 111—112., 248—255. old.; *Belitzky János:* A magyar gabonakivitel története 1860-ig. Bp. 1932. 21—22., 31. old.

[36] 1546:46. tc., 1588:15. tc. — Vö. a komáromi királyi uradalom 1592. évi urbáriumával. [OL Urbaria et Conscriptiones (U. et C.) 4:45.]

[37] OL U. et C. 34:74. — Kiadva: Urbáriumok. XVI—XVII. század. (Szerk. Maksay Ferenc.) Akadémiai Kiadó 1959. 177. és köv. old. — A továbbiakban csak olyan urbáriumok jelzetét adjuk meg, amelyek nincsenek közzé téve e kiadásban (még ha az illető aktát a forráskiadványtól függetlenül használtuk is).

[38] Erre a megállapításra először *Maksay Ferenc* jutott: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó 1958. 11. old.

[39] *N. Kiss István:* 16. századi dézsmajegyzékek. Akadémiai Kiadó 1960. — A paraszti árutermelésre vonatkozóan nagy anyagot feltáró és feldolgozó munka fontosságát nem csökkentik egyes értékeléseinek túlzásai: a jobbágyságot teljesen szabadmozgásúnak ítéli [id. mű, 1023—1024. old.], a mezővárost olyannak, mint amely „alapvetően ellentmond a feudalizmus rendszerének" [1058. old.]; stb. Ilyenkor csak a Felső-Tiszavidéket látja, s a XVI. századi fejlődésnek csak egyik irányzatát tartja szem előtt, mellőzve a másikat: az ellentendencia kibontakozását.

[40] Lásd pl. a pozsonyi királyi vártartomány említett 1574. évi urbáriumát, valamint OL U. et C. 60:11.(1597) — Vö. a veszprémi püspök birtokainak 1524-i urbáriumával: a Somogy megyei Acsán parasztgazda zsellérrel művelteti meg bérelt pusztatelkét *[Holub József:* Egy dunántúli egyházi nagybirtok élete a középkor végén. Pécs 1943. 22. old.]; az egri püspöki uradalom 1558. évi urbáriumával (Sajóhídvég: parasztok, pásztorok szolgái, béres aratói); az 1564-i kanizsai utasítással: szegények, „kik elfogyatkozván, helységeket [jobbágyhelyüket] letették, földök szántását elhagyták, csak ki szőlőcskéje, ki keze munkája után teneg . . ." [M. Gt. Sz., 1896. 70. old.]

[41] A bérmunkára is utalt falusi rétegek számát *N. Kiss* az általa vizsgált területen a XVI. század második felében a jobbágyi össznépesség 20—25 százalékára teszi. [Id. mű, 1044—1049. old.] Ezt az arányt — ha figyelembe vesszük a differenciálódásnak már a XV—XVI. század fordulóján észlelt mértékét [lásd e kötet „A feudális agrárviszonyok fejlődési színvonala Magyarországon a XV. század második felében" című tanulmányát], valamint a zselléresedésnek a XVI. század folyamán más megyékre vonatkozóan már korábban kimutatott fokát *[Acsády Ignác:* A magyar jobbágyadózás 1577—1597-ben. Bp. 1893. 10. old.; *Juhász Lajos:* A porta története. 1526—1648. Bp. 1936. 42—43. old.; stb.] s nem utolsósorban a háborús pusztítások ilyen irányú hatását — megközelítően reálisnak lehet tekinteni, még ha olyan csoportosításon alapul is, amely a zsellérek és pauperek kategóriáit az indokoltnál tágabbra méri [vö. At. Sz., 1961. 1. sz. 134—135. old.; Századok, 1961. 4—5. sz. 754. old.], és ha a szerző nem is kísérli meg, hogy a differenciálódás szempontjából a gazdasági viszonyok szerepét a gazdaságon kívüli tényezők következményeitől különválassza. — A falusi szegény elemek bérmunkája gazdagparasztoknál főleg eleinte nagyrészt alkalmi formákban jelentkezhetett, bár az árutermelő parasztgazdaságban állandó szolgákkal, béresekkel is találkozunk — más jobbágynál lakó alzsellérek (subinquilinusok) személyében, illetve a paraszti „familia" kezdődő kialakulásával. [OL U. et C. 60:70 (1570); 4:45 (1592); stb.]

A differenciálódás menetét, fokát, pauperizáló hatását a XVI. században *Maksay* kevésbé súlyosnak ítéli. Ebben közrejátszik, hogy már a század eleji állapotot is enyhébbnek látja; a továbbiakban pedig a háborús állapotok mellett főként a *major*gazdálkodás kialakulásának, az azzal kapcsolatos földfoglalásnak a következményeit tartja az adott összefüggésben szem előtt, s éppen a *paraszti* árutermelés fejlődésének szükségszerűen differenciáló hatását nem igyekszik nyomon kísérni. Helyesen figyelmeztet viszont arra, hogy a paraszti elnyomorodás nem egyenes vonalban előrehaladó folyamat, még a háborús pusztítások hatásaként sem: zsellérré süllyedt elemeknek jobbágysorba való visszajutása sem volt lehetetlen. [Id. mű, 56—61. old.; vö. Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. XVI. storočie. (Szerk. R. Marsina—M. Kušik.) I. köt. Bratislava 1959. 288., 291. old.]

A parasztság XVI. századi differenciálódására, elszegényedő rétegei bérmunkájára cseh földön — egybevetésül lásd *D. Třeštik:* Příspěvky k sociální diferenciaci venkovského lidu v XVI. století. Sborník Historický, 1956. 189—225. old.; *J. Petráň:* Pohyb poddanského obyvatelstva a jeho osobní právní vztahy v Čechách v době předbělohorské. Československý Časopis Historický, 1957. 26—58., 399—447. old. — Utóbbi kimutatja, hogy bár a népesség nem növekedett ez idő tájt jelentős mértékben, a napszámos munkát kereső földnélküliek száma eléggé magasra emelkedett.

[42] *N. Kiss:* Id. mű, 1055. és köv. old.; A bihari borvidék a XVI. század végén. Századok, 1958. 5—6. sz. 616—624. old. — Vö. Ungvár 1593. évi szabályzatával: „itt az ungvári hegyen vidéki nemes urainknak és paraszt népeknek..., külföldi paraszt embernek... is vagynak szőlejek." [M. Gt. Sz., 1896. 104. old.] — Nemcsak szőlőföldek, hanem szántók bérletére, extraneus-birtoklására lásd pl. a leleszi prépostság birtokainak 1566. évi urbáriumát [OL U. et C. 18:15; vö. *N. Kiss:* A jobbágytelken kívüli paraszti szántóterület Zemplén megyében a XVI. században. At. Sz., 1962. 3—4. sz. 606—607. old.] — Extraneusok persze az ország nyugati körzeteiben is gyakran feltűntek. Az 1519. évi sárvári urbárium szőlők, szántók, rétek és halászóvizek, az ugyanakkor kelt kanizsai urbárium irtványföldek és kaszálók bérlőiként-használóiként említ „más faluból való" parasztokat vagy „más urak jobbágyait". [OL Dl. 37 007.] 1524-ben a veszprémi püspökség birtokain éppúgy, mint a Somogy megyei szenyéri uradalomban, „vidékiek" szőlőföldeket, kaszálóréteket bérelnek. *[Holub:* Id. mű, 11., 17. old.; At. Sz., 1957. 1—2. sz. 30—34. old.] — Lásd e tanulmány 19. sz. jegyzetét is.

[43] Lásd e kötet „A tőkés földjáradék keletkezése a nyugat-európai agrárfejlődésben" című tanulmányát.

[44] M. Gt. Sz., 1896. 70. old. — Pl. a kapuvári uradalom XV. század végi—XVI. század eleji urbáriumai még nem említik, az 1584. évi viszont már „régi szokás szerint" valónak nevezi a „bor árultatást". [OL U. et C. 56:33.]

[45] 1550:36. tc. — Vö. OL U. et C. 26:67. (Nagylévárd, 1595.)

[46] Szendrő: 1570, Tokaj: 1581; stb. — Az utóbbi megjegyzés arra a — törvény által tilalmazott, mégis gyakori — szokásra vonatkozik, amikor a kényszerpiacot egyszerűen úgy biztosították, hogy a bort szétosztották jobbágyházak szerint, majd behajtották a kiszabott árat.

[47] Vö. fentebb e tanulmány 2. pontjával.

[48] Lásd pl. az iharosi jobbágyok 1551. évi panaszlevelét földesurukhoz: „szőlőhegyünknek... szokás törvénye volt, hogy dézmánkat pénzzel fizettük meg... múlt szüretben penigleg... kiszedette rajtunk borral..." [Magyar művelődéstörténet. III. köt. Bp. é.n. 116—117. old.] Hasonlóan tiltakoztak ugyanez évben Somogycsicsó mezőváros lakói is az ellen, hogy a pénzbeni fizetés helyett borkilencedet szedjenek rajtuk. [Jobbágylevelek. (Szerk. H. Balázs Éva.) Bp. 1951. 21—22. old.] A vöröskői uradalom 1543. évi urbáriuma a szőlő utáni pénzfizetségről, illetve rögzített mennyiségű hegyvámról a borkilencedre való áttérést jelzi. [Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. I. köt. 69. és köv. old.]

[49] Bornónára lásd a lévai uradalom 1554. [OL U. et C. 16: 5], a palotai uradalom 1578. évi, a somlóvásárhelyi apácák 1593-ban átírt urbáriumát [Történelmi Tár (T. T.), 1903. 414—419. old.]; stb.

[50] 1547:35., 1548:61., 1556:43. tc.

[51] 1563:68., 1569:27., 1574:22. tc. — Egyházi tizedek, illetve a kamara által bérelt dézsmajövedelmek földesúri összevásárlására, bérbevétel nélküli lefoglalására, eltulajdonítására lásd Adatok az egri egyházmegye történelméhez. (Szerk. Kandra Kabos.) I. köt. Eger 1885. 408. old. (1553); OL U. et C. 2:22 (1570); T. T., 1894. 33. old. (1588); *Rúzsás Lajos:* Az egri vár gazdálkodása a XVI. században. Bp. 1939. 39., 43—46. old.; stb.

[52] Lásd pl. a kanizsai és sztenyicsnyáki uradalom 1564. évi utasítását. [M. Gt. Sz., 1896. 67—68., 72—73. old.]

[53] Lásd pl. a csábrági és egri vártartomány 1558., a váci 1578., a tokaji uradalom 1581. évi urbáriumát vagy a gyulai vár által beszedett tized- és kilencedborok 1561. évi jegyzékét. [Utóbbi: Gyula város oklevéltára. 353. old.] — A borkilenced és bortized együttes földesúri behajtásával egyébként néhol már a XVI. század elején is találkozunk. Batthyány Boldizsár pl. polgárdi és battyáni jobbágyaitól 1502-ben két borhányadot szedett, s a decimának csak egy töredékét engedte át a plébánosnak. [OL Dl. 104 125.] Hasonló ehhez az a gyakorlat, amelyet a kanizsai uradalom 1519. évi urbáriuma ismertet: egyes helységekben rögzített hegyvámot (ius montium) és bortizedet, vagy hegyvámot és borkilencedet hajtott be együtt a földesúr. [OL Dl. 37 007.]

[54] 1550:36. tc.

[55] Lásd pl. a munkácsi uradalom 1570. évi utasítását [M. Gt. Sz., 1896. 70. old.]; az ugyanez évi szendrői urbáriumot; az 1574:21. tc.-t.

[56] Vö. fentebb e tanulmány 11. sz. jegyzetével.

[57] Csak példaképpen utalunk a sok hasonló közül az 1528:5., 1536:45., 1548:53., 1555:14., 1566:11—13. tc.-re.

[58] Lásd pl. a kanizsai uradalom 1563-i, a murányi vártartomány 1573-i vagy Kapuvár tartozékai 1584. évi urbáriumát. [Utóbbi: OL U. et C. 56:33. — Vö. a Nádasdyak dunántúli vámhelyeinek 1566-i jövedelem kimutatásával: M. Gt. Sz., 1905. 382—383. old.]

[59] Lásd az 1553. évi esztergomi [OL U. et C. 43:4], az 1558. évi egri vagy az 1566-i leleszi [U. et C. 18:15] urbáriumot; stb.

[60] Vö. *Eckhart Ferenc:* A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században. Akadémiai Kiadó 1954. 56. és köv. old.; Úriszék. XVI—

XVII. századi perszövegek. (Szerk. Varga Endre.) Akadémiai Kiadó 1958. 36., 78—80., 96—101. stb. old.

[61] A bormérés (és egyéb haszonvételek) jellegzetes szerepére a korabeli nagybirtok jövedelemszerzésében először *Szabó István* mutatott rá általánosító érvénnyel. [Id. mű (Tanulmányok a magyar parasztság történetéből), 187—189. old.] Idevágó megállapításait főleg azzal egészítjük ki, hogy gazdasági tekintetben különbséget teszünk a regálék egyes nemei között, kivált a kocsmáltatás és a vámszedés között; másrészt az educillatio nagyarányú kiaknázását nem a magyar nagybirtok által kifejlesztett „különálló típus" [id. mű, 192. old.] ismérveként, hanem a földesúri árukereskedelem kibontakozásának egyik mozzanataként értékeljük.

[62] Lásd pl. *Tagányi Károly:* Marhakivitelünk Velencébe 1514-ben. M. Gt. Sz., 1899. 144. és köv. old.; *Thallóczy Lajos:* Középkori gazdaságtörténeti adatok Nürnberg levéltáraiból. M. Gt. Sz., 1900. 79. old. (1518). — Joggal feltehető, hogy a Jagelló-kori országgyűléseknek az állatkivitelt megszorító vagy éppen tilalmazó törvénycikkei olyan urak törekvéseit tükrözik, akik marhakereskedelemmel foglalkoztak, és szabadulni akartak versenytársaiktól. [Vö. *Szabó István:* A hajdúk 1514-ben. Századok, 1950. 1—4. sz. 194—196. old.] Ilyen volt pl. Sárkány Ambrus országbíró, akiről a köznemesi párt 1525-ben így beszélt: „Bort és marhakereskedést űztél, a szegény népet zaklattad, míg mi a véghelyeket oltalmaztuk. [*Fraknói Vilmos:* Magyarország a mohácsi vész előtt a pápai követek jelentései alapján. Bp. 1884. 147. old.]

[63] M. Gt. Sz., 1894. 108—109. old.; stb. — Vö. 1567:38., 1595:35. tc.

[64] A marhakivitel fő irányaira lásd *Takáts:* Id. mű (Rajzok a török világból), III. köt. 8. old.; méreteire *Ember Győző:* Külkereskedelmünk történetéhez a XVI. században. A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei. VIII. köt. 4. sz. Bp. 1958. 335—338. old. — Eszerint 1542-ben — a (nyugat felé irányuló áruforgalomnak, a réz és a nemesfémek kivételével, több mint négyötödét felölelő) harmincadnaplók alapján — a kivitel 93,4 százalékát az állat-, ennek döntő zömét az ökörexport tette ki: ez évben 27 529 ökröt vittek ki Ausztria és Morvaország irányában. — A kihajtás a továbbiakban, úgy látszik, növekedett. *Takáts* szerint a magyar tőzsérek 1549—1551-ben több mint 180 000 ökröt adtak el a bécsi hetivásárokon [id. mű (Szegény magyarok), 135. old.]; az érsekújvári hídon 1588-ban több mint 84 000 ökröt hajtottak át [M. Gt. Sz., 1897. 194. old.]; stb.

[65] A korabeli marhakivitel nagy jelentőségére gazdaságtörténetírásunk már régen felfigyelt [*Wenzel Gusztáv:* Magyarország mezőgazdaságának története. Bp. 1887. 388. old.], de többnyire úgy vélte, hogy ez döntőleg idegen kereskedők tevékenységéhez kapcsolódott. [Pl. *Jantsits Tibor:* Közgazdasági viszonyaink a XVI. század első felében. Bp. 1913. 68. és köv. old.] *Takáts* érdeme, hogy — nacionalista elfogultságtól ugyan korántsem mentesen — kimutatta a XVI. századi tőzsérek túlnyomóan magyar voltát. [Id. mű (Szegény magyarok), 137. és köv. old.; stb.] Megállapítását igazolják *Ember Győző* történeti statisztikai vizsgálatai: 1542-ben az ökörexport több mint 84 százalékát magyar kereskedők bonyolították le [id. mű, 338. old.], valamint a *Fekete Lajos* által közrebocsátott s feldolgozott török vámnaplók: az 1570-es években

marhacsordáikat a budai és pesti vámon keresztül nyugati piacok felé hajtó tőzsérek kizárólag magyarok közül kerültek ki, szemben a Budára dél felől vízi úton gabonát szállító török kereskedőkkel. [Budai török számadáskönyvek. 1550–1580. (Közzétette Fekete Lajos és Káldy-Nagy Gyula.) Akadémiai Kiadó 1962. 588. és köv. old.]

[66] *Takáts:* Id. mű (Rajzok a török világból), III. köt. 16. old.; M. Gt. Sz., 1897. 194–195. old.; stb.

[67] Az alföldi tőzsérkedő gazdák, élükön debreceniekkel, kecskemétiekkel, kőrösiekkel, ugyan közvetlenül is exportáltak *[Acsády Ignác:* Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. században. Bp. 1889. 62. old.; Károlyi-oklt. III. köt. 441. old.; *Hornyik János:* Kecskemét város története. I. köt. Kecskemét 1860. 235. old.]; a gyulaiak pl. 1552-ben 720 marhát hajtottak fel Bécsbe [Gyula város oklevéltára. 195. old.]; többnyire azonban továbbadták szállítmányaikat az említett és egyéb vásárhelyeken.

[68] A nyugati országrész marhakereskedői közül főleg a nagyszombatiak és pozsonyiak emelkedtek ki. *[Takáts:* Id. mű (Szegény magyarok), 139–140. old.; *Ember:* Id. mű, 338–339. old.] Amellett, hogy átvették az alföldi tenyésztők felhajtott gulyáit, maguk is leutaztak „marhagyűjtésre". [M. Gt. Sz., 1899. 251. old.]

[69] Gyula város oklevéltára. 77–79., 84., 101–102., 126., 152. old.; M. Gt. Sz., 1898. 422. old. — A szövegben említetteken kívül más főurak-nagybirtokosok is részt vettek a marhakereskedelemben. Serédi Gáspár 1544-ben 700, Balassa Menyhért 1563-ban 1000 ökör vámmentes kivitelére kapott engedélyt; az 1580-as években Kendi Gábor, Krusith Péter és örökösei, Salm Gyula és mások nyertek jelentős kontingenst harmincadmentes marhakihajtásra *[Acsády:* Id. mű (1889), 63. old.]; stb.

[70] *Ember:* Id. mű, 340. old.

[71] *Takáts:* Id. mű (Szegény magyarok), 143–144. old.

[72] *Komoróczy György:* Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Bp. 1932. 106. old.; T. T., 1904. 594. old.

[73] Vö. 1596 : 32. tc.

[74] A főurak mellett közép- és kisnemesek részvételére a marhakereskedelemben-kivitelben lásd *Acsády:* Id. mű (1889), 69–70. old.; M. Gt. Sz., 1899. 250. old.; *Ember:* Id. mű, 340. old. és Magyarország XVI. századi külkereskedelmének történetéhez. Századok, 1961. 1. sz. 40. old. — Vö. a következő jegyzetekben hivatkozott törvénycikkekkel, amelyek legtöbbször kifejezetten „urakat és nemeseket" említenek a kereskedelemmel kapcsolatban.

[75] 1543 : 26., 1548 : 55. tc.; stb. — Vö. fentebb a 16. sz. jegyzettel.

[76] 1553 : 18., 1557 : 16. tc.

[77] A törvények először csak *„intra regnum"* [az országon belül] — valamint a saját használatukra behozott áruk után — biztosítanak vámmentességet a földesuraknak. Az 1567 : 36. tc. azonban már jogtalannak tekinti a harmincadszedést arra az esetre, midőn *saját* terményeiket (allodiaturas suas) az országban vagy *azon kívül* eladásra vitetik; az 1569 : 17. tc. az országon belül és kívül harmincadmentesnek minősíti a majorsági tenyésztésű állatokkal való kereskedelmet; az 1574 : 25. tc. pedig összefoglalóan kimondja, hogy urak és nemesek földművelésének

és majorkodásának termékei után, „még ha az országból ezeket ki is viszik", nem szabad harmincadot szedni. [Ugyanerre lásd még 1596:56., 1597:35., 1599:34. tc.]

[78] Az 1559:44. tc. részletesen leírja a főúri és nemesi kereskedőknek a harmincadfizetéssel kapcsolatos csalásait — többek között azt, hogy a nagyszámban *összevásárolt* állatokat házilag (majorságilag) tenyésztettként bocsátják piacra. [Vö. M. Gt. Sz., 1896. 73. old.]

[79] 1574:37. tc.

[80] 1599:34. tc.

[81] *Takáts:* Id. mű (Szegény magyarok), 143. old. — Jellemző egyébként, hogy a szerző a tőzsérkedő magyar urak vámmentességének, illetve harmincadcsalásainak dolgát kirekesztette fejtegetéseinek köréből.

[82] 1574:37. tc.

[83] A Héderváry-család oklevéltára. (Héderváry-oklt.) II. köt. Bp. 1922. 122. old. — Vö. M. Gt. Sz., 1898. 422. old.

[84] *Komoróczy:* Id. mű, 102—105. old.; *Belitzky:* Id. mű, 27. old.; Gyula város oklevéltára. 74., 99., 383. old. — A gyulai uradalom pénzjövedelme 1557-ben 9311 forintra rúgott; legtöbb pénz a kocsmáltatásból folyt be: csaknem 4800 forint; ezt követte a gabona- és köleseladásból származó közel 3100 forintnyi bevételi tétel.

[85] Ausztriába irányuló gabonaexportra lásd pl. M. Gt. Sz., 1900. 242., 252. old.; Velencébe menő gabonakivitelre M. Gt. Sz., 1899. 241—242. old. (Jellemző módon a kamarai tanácsosok és a nagybirtokosok tárgyalták meg, engedélyezzék-e azt.) — Hogy azonban a XVI. században rendszeresen nem került sor nagyobb arányú terményexportra, kiderül mind *Acsády* [id. mű (1889), 58—59. old.], *Takáts* [M. Gt. Sz., 1900. 241. old.] és *Belitzky* [id. mű, 21. és köv. old.] mozaikszerű adataiból — amelyek nem egyszer gabona*behozatalról* is tanúskodnak —, mind *Ember* történeti statisztikai vizsgálódásaiból: 1542-ben pl. a számba vett harmincadhelyeken át csupán 40 forint árú búzát vittek ki nyugat felé az országból. [Id. mű (1958), 329. old.] A borkivitel ennél jóval jelentékenyebb volt (kivált Észak felé), bár maga is eltörpült a marhaexporthoz képest.

[86] Lásd pl. M. Gt. Sz., 1896. 70. old.; Gyula város oklevéltára. 301., 387. old. — Vö. *Szabó:* Id. mű (Tanulmányok a magyar parasztság történetéből), 188. old.

[87] Vö. *Lenin* Művei. 3. köt. Szikra 1956. 25—27. old.

[88] Vö. *Maksay:* Id. mű, 77. old.; *N. Kiss:* Id. mű, 1063. old.

[89] Pl. Gyula város oklevéltára. 299. old.; *Rúzsás:* Id. mű, 35., 39. old.; *Komoróczy:* Id. mű, 104—105. old. — Mintegy ellentéte ez annak, az előző századdal kapcsolatban tárgyalt gyakorlatnak, amikor az *uradalom* vásárolt *fogyasztás* céljára terményt saját árutermelő jobbágyaitól. [Lásd e kötet „A feudális agrárviszonyok fejlődési színvonala Magyarországon a XV. század második felében" című tanulmányát.]

[90] *Sobó Jenő:* Selmecbánya sz. kir. város társadalma, ipara és kereskedelme a XVI. század második felében. Bp. 1910. 31—32. old. — Míg a nagybani gabonabevásárlást a város nagybirtokosoknál bonyolította le, a környékbeli parasztság többnyire csak kicsinybeni eladáshoz jutott: kenyeret hozott fel a városi hetipiacra. [Ugyanott, 33—34. old.]

[91] A fentebb (77. sz. jegyzet) idézett törvénycikkek a majorsági *állattenyésztés* mellett az urasági *agrikultúrára* is vonatkoztak.

[92] Az egyik legnagyobb hadseregszállító főúr üzleteire lásd *Jedlicska Pál:* Adatok erdődi báró Pálffy Miklós, a győri hősnek életrajza- és korához 1552—1600. Eger 1897. 116., 184., 298., 614. stb. old. — A háborús konjunktúrának, a katonaság élelmiszerszükségletének jelentőségét már a régebbi feldolgozások is hangsúlyozták; a XVI. századi nagybirtokosok gazdasági és politikai szerepének viszonyát, jellegét azonban tévesen értékelték. A magyar szakirodalomban is felmerült olyan nézet, amely a földesurak megélénkülő gazdasági tevékenységét — *G. F. Knapp* elmélete nyomán, aki a földbirtokos lovagok katonai szerepének hanyatlását hangsúlyozta [lásd pl. Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Teilen Preußens. I. köt. 2. kiad. München—Lipcse 1927. 37. old.] — az erősödő központi hatalom által az „országos feladatokból", „az állami élet különböző területeiről való fokozatos kiszorításukkal" próbálta magyarázni. [Így pl. *Wellmann Imre:* Mezőgazdaságtörténetünk új útja. Domanovszky-emlékkönyv. Bp. 1937. 684—686. old.] *Szekfű Gyula* viszont éppen az „új nagybirtok" gazdasági és politikai ténykedésének kapcsolatát, egységét dolgozta ki, de az ellenforradalmi korszak szemléletének megfelelően, a nagybirtokos osztály „honmentő szerepe" összefüggő láncszemeiként. [Id. mű, III. köt. 168. és köv. old. — Vö. fentebb e tanulmány 31. sz. jegyzetével.]

[93] A rögzített kiszabás emelésére lásd Léka és Sárvár [OL Dl. 37 007 (1519); vö. a kiadott 1528-i lékai szolgáltatás-jegyzékkel is]; helyette a kilenced bevezetésére a komáromi váruradalom [OL U. et C. 4:45 (1592); vö. Somoskő 1596-i urbáriumával: OL U. et C. 11:50]; a pénzbeli megváltás megszüntetésére a pilisi apátság egyes falvainak (1578) példáját.

[94] Lásd pl. a kanizsai uradalom 1530. évi, a gyulai 1560 körüli, a leleszi prépostság birtokainak 1566. évi [OL U. et C. 18:15], a sztropkói vártartomány 1569-i [Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. I. köt. 239—240. old.], a palotai 1578-i urbáriumát.

[95] Lásd Murány: 1573, illetve Csábrág: 1558, Munkács: 1570 [M. Gt. Sz., 1896. 69. old.], Krasznahorka: 1570 [OL U. et C. 2:22.]; stb. A dézsmák földesúri, illetve kamarai bérletéről szóló, fentebb [e tanulmány 50—51. sz. jegyzetében] említett törvénycikkek természetesen nemcsak bor-, hanem gabonatizedre is vonatkoztak.

[96] Magyar Országgyűlési Emlékek. V. köt. Bp. 1877. 432. old. (1572).

[97] 1559:44. tc.; Magyar Országgyűlési Emlékek. IV. köt. Bp. 1877. 563. old. (1563); M. Gt. Sz., 1900. 252. old. (1570); stb.

[98] *Fügedi:* Id. mű (Századok, 1960. 1—3. sz.), 90. és köv. old.

[99] M. Gt. Sz., 1905. 175. old., illetve 1894. 35—36. old. — Vö. az esztergomi érsekség jövedelmeit összefoglaló ún. Szent Albert-könyv 1571. évi példányával. [Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. I. köt. 278. és köv. old.]. valamint OL U. et C. 45:28 (1597).

[100] Mint ezt már *Acsády Ignác* kiemelte: M. Gt. Sz., 1895. 135. old. [Vö. 1574-re *N. Kiss István:* Uradalmi gazdálkodás Sárospatakon és Tokajban a XVI. század második felében. Történelmi Szemle, 1960. 1. sz. 22—24. old., e tény kiemelése nélkül.]

[101] A járadékformák XVI. századi fejlődésének e tendenciáját szakirodalmunk a legutóbbi időkig nem világította meg. Még *Maksay* is úgy vélekedett, hogy a terményjáradék ez időben visszaszorult, „az uradalmak nagy többségénél . . . korlátozott volt a terményszolgáltatás". [Id. mű, 44—45. old.] (Nagyobb jelentőséget tulajdonított már a járadék e nemének idézett, értékes forráskiadványának bevezetésében [41. old.].) — A terményjáradék első csoportjába sorolható kisebb élelem- és állatszolgáltatások (munera) jelentősége gyakran valóban csökkent, a második csoportba tartozó gabona- és borszolgáltatásé azonban számos uradalomban növekedett; így a járadék terményformája egészében véve ismét előretört a pénzformával szemben, sok helyütt lényegesen megváltoztatva a feudális járadék szerkezetét a XV. század utolsó évtizedeihez képest.

A fejlődésmenet teljes megvilágítását korlátozta az a körülmény is, hogy gazdaságtörténeti irodalmunk a tárgyalt összefüggésben — a *G. F. Knapp* óta [id. mű, 28. és köv. old.] hagyományos Grundherrschaft—Gutsherrschaft alternatívát követve — általában a „régi típusú adóztató gazdálkodást" *[Maksay:* Id. mű, 110. old.], a „régi típusú pénz- és terményszolgáltatást" [Urbáriumok. Id. forráskiadvány. Bevezetés. 48. old.] szokta a majorsági gazdálkodással, illetve a robotszolgáltatással arányba állítani. [Vö. *A. Domanovszky:* Zur Geschichte der Gutsherrschaft in Ungarn. Festschrift Dopsch. Baden—Bécs 1938. 458., 463. old.] Ugyanilyen fontos azonban annak az aránynak a vizsgálata, amelyet egyfelől a *pénz*szolgáltatás, másfelől a *naturális* járadékformák (termény + robot) képeznek: ez bizonyos fokig még hívebben tükrözi a korábbi fejlődési iránnyal ellentétes tendencia, illetve a nyugateurópai fejlődéstől való elkanyarodás kibontakozását, kapcsolatban a földesúri árukereskedelem és árutermelés kialakulásával.

[102] M. Gt. Sz., 1896. 67., 70. old. — Ha pedig ezen felül jelentős többlet marad — szól az utasítás —, fordítsák más várőrségek élelmezésére, vagy bocsássák áruba, főként magas gabonaár és ínség idején. (Természetesen figyelembe kell venni, hogy itt kincstári kezelésben levő uradalomról volt szó.)

[103] Vö. *Maksay:* Id. mű, 18—19., 22. old.; *N. Kiss:* Id. cikk (Történelmi Szemle, 1960. 1. sz.), 16. és köv. old.; *Holub:* Id. mű, 39—40. old.; stb.

[104] *Komoróczy:* Id. mű, 109. old. — Itt viszont megjegyzendő: Nádasdy Tamás annyira erőltette a gabonaeladást, hogy olykor a várfogyasztás szükségletéről is hajlamos volt megfeledkezni. [Lásd ugyanott, 102. old.]

[105] M. Gt. Sz., 1896. 68., 75. old. — Vö. a bittsei vár udvarbírájának 1577-i utasításával: „Pénzen az házhoz való aprólékot ne vegyen . . ., mert a jószágban azok pénz nélkül is lehetnek." [M. Gt. Sz., 1900. 279. old.] — A földesúri önkezelésű gazdálkodás különféle indítékait már az az utasítás is megvilágítja, amelyet Brandenburgi György 1520-ban adott ki Gyula várnagyai és udvarbírája részére, s amely mintegy megnyitja a sorát a XVI. századtól kezdve nagy számban fennmaradt részletesebb gazdasági instrukcióknak. „. . . az új udvarbíró fokozott figyelmet fordítson a szántóművelésre, és az eddiginél több vetést rendeljen el . . ., a majorságot javítsa meg, biztosítsa a földművelést és állattenyésztést, hogy ne kelljen minduntalan készpénzért vásárolni,

hanem eladhassunk, s ebből nyereséget szerezhessünk . . ., a várban mindig legyen esztendőre elegendő élelmiszer." [Gyula város oklevéltára. 77—79. old.]

[106] *Komoróczy:* Id. mű, 62. old.; *Tholt Judit:* A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében. Bp. 1934. 13—18. old.

[107] Levéltári Közlemények, 1929. 234. old.; T. T., 1911. 448—449. old.

[108] M. Gt. Sz., 1894. 71. old. — Vas megyei allódiumokra 1540 körül lásd még *Zimányi Vera:* Majorsági gazdálkodás a rohonc—szalonaki társuradalomban. At. Sz., 1962. 1—2. sz. 25. old.

[109] *Maksay:* Id. mű, 25—29. old.

[110] Az 1570. évi szepesvári és szendrői urbárium újabban publikálva az idézett forráskiadványban; a sárospataki uradalom ugyanez évi urbáriuma: OL U. et C. 95 : 22.

[111] M. Gt. Sz., 1896. 67—68. old. — Egyéb nagybirtokok XVI. századi majorságaira vö. még *Pach:* Id. mű, 18. és köv. old. — A középbirtokon folytatott allodiális gazdálkodásra lásd pl. *Ort János:* Úriszék és majorgazdaság a Vas megyei Alsószelestén 1555—1580. At. Sz., 1961. 3—4. sz. 429. és köv. old.; kisnemesi majorokra a kapuvári uradalom 1584. évi urbáriumát. [Csapod községnél — OL U. et C. 56 : 33.]

[112] Nézzünk egy példát. A kapuvári uradalom területén többek közt Pordány község határában volt „várfölde". Ezt 1500 körül [OL Dl. 36 994], de még 1518—1519-ben is [Dl. 37 007] parasztok használták a szokásos, holdanként 1 köblös terménybér ellenében. A pusztatelkek, sőt egy egész szomszédos praedium is paraszti használatban volt ekkor, ugyanilyen feltétel mellett. A század további folyamán a helyzet gyökeresen megváltozott: Pordányban kiépült az uradalom egyik legnagyobb majorsága. Az egykori „várfölde" ennek csupán törzsét alkotta: hozzájárultak a pusztatelkek, amelyeket bevontak az allódiumba; 60 hold szántó meg 100 kazlas rét a szomszédos Bodonhely határából; s nem utolsósorban az a föld, amelyet lakott jobbágytelkekből hasított le az uraság. „Mondják azt is — jegyzi fel az 1584. évi urbárium —, hogy Buda veszése előtt itt a házhelyeket [jobbágytelkeket] úgy bírták, mint egész helyeket". [A jobbágyok állítása megfelelt a valóságnak: az 1518—1519. évi és korábbi urbáriumok Pordánynál egész telkeket tüntettek fel.] „De azután, hogy az majort csinálták itt, és ahhoz kezdtek élni földeket és réteket, úgy engedte fél-fél helyre" őket az uraság. [U. et C. 56 : 33.]

[113] *Tagányi Károly:* A földközösség története Magyarországon. 2. kiad. Bp. é. n. 58—59. old.

[114] A majorgazdálkodás korábbi előzményeire lásd e kötet „A feudális agrárviszonyok fejlődési színvonala Magyarországon a XV. század második felében" című tanulmányát.

[115] Vö. Engels: A mark. Lásd *Engels:* A német parasztháború. 163. old. — Kaszálórét kisajátítására lásd pl. a szatmári uradalom 1592-i [Károlyi-oklt. III. köt. 551. old.], erdőfoglalásra Murány 1598. évi [OL U. et C. 24 : 79.], halászóvíznek jobbágyi használatból a várhoz foglalására Pozsony 1574. évi urbáriumát; stb. — Az urbáriumok sokszor tesznek említést allodiális szántókon kívül urasági kaszálókról, tilalmas erdőkről, folyóvizekről, nemegyszer földesúri halastavakról,

szőlőkről, gyümölcsös és veteményeskertekről — jelezve, hogy a döntően gabonatermelésre irányuló önkezelésű gazdálkodás, a helyi körülményektől függően, egyéb művelési ágakra is kiterjedt.

[116] Lásd az 1570. évi nagytapolcsányi [OL U. et C. 60:70], ugyanez évi szendrői vagy az 1596-i szepesvári [OL U. et C. 49:17] urbáriumot; stb. Ez persze nem jelenti azt, mintha a pusztaföldek bekebelezése általánossá vált volna.

[117] Pusztatelkek bevonása és lakott jobbágyhelyek tartozékainak elfoglalása között mintegy átmenetet képez az az — úgyszintén gyakori — eset, amikor elnyomorodott jobbágy által „önként" feladott (resignált) telket csatol a földesúr allódiumához. [Ilyen esetekre lásd *Juhász:* Id. mű, 39—40. old.]

[118] OL Városi és kamarai iratok. Fol. Lat. 913. — Vö. „Ágoston prépost a mezőváros [ti. Lelesz] lakosaitól erőszak alkalmazásával mintegy 100 köblös szántóföldet foglaltatott el" [OL U. et C. 18:15 (1566)]; „Bebek Ferenc a jobb földeket, melyek egykor a telkekhez tartoztak, majorságához foglalta . . ., nekik [ti. Krasznahorkaváralja jobbágyainak] csak a hitványabbakat hagyva . . ." [OL U. et C. 2:22 (1570). — Ugyanitt szőlő- és rétfoglalásról is értesülünk.]

[119] OL U. et C. 56:33 (1584). — Ez az urbárium részletesen tájékoztat a különféle okok (elnyomorodás, szökés, haláleset) folytán megüresedett jobbágysessióknak, a zsellérré vált (illetőleg zsellérré tett) elemek telekföldjeinek sorsáról is. Amely községben földesúri allódium van (pl. Pordány, Kecel), a „pusztának minden földét, rétét az úr ő nagysága itt való majorához bírják", a zsellérségbe süllyedt paraszt „földét, az mi volna, az úr majorához élik". Ha viszont a faluban nincs allódium (pl. Barbacs, Bogyoszló), a pusztahely tartozékát, a zsellér földjét rendszerint parasztok használják: vagy a szomszéd egymaga — akadnak 2—3 telket bérlő módos gazdák is —, vagy „az polgárok [telkes jobbágyok] közönségesen [közösen, időnkénti újraosztással] élik", és „ők adnak köblöt róla". Van példa pusztatelek kisnemesnek történő eladományozására, és persze új jobbággyal való „megszállítására" is.

[120] 1563:70. tc. — A majorsági gazdálkodás XVI. századi kibontakozásával kapcsolatos kisajátításra már a polgári szakirodalom jelentékeny anyagot tárt fel. Nemcsak a Nádasdy-birtokokon talált — erdők tilalmazásán, eddig közös haszonvételű legelőkről, rétekről való kizáráson, pusztatelkeknek allódiumhoz foglalásán túlmenően — olyan eseteket, amikor az uraság „minden helytől negyedfél holdat" vett el; „a maga számára occupált bizonyos telkeket"; „lakott helyeket csatol majorjához, a jobbágyot pedig béresévé teszi" *[Komoróczy:* Id. mű, 61—62., 134. old.; *Tholt:* Id. mű, 11—18. old.]; hanem szerte a Habsburg-országrészen. *[Juhász:* Id. mű, 40. és köv. old.; *Rúzsás:* Id. mű, 47. old.] Mégis, a tárgykörre vonatkozó összefoglaló fejtegetések a kisajátítást magyar viszonylatban elhanyagolható mennyiségnek tekintették, a közvetlen földelvételt pedig úgyszólván kizárták. [Pl. *Szabó:* Id. mű (Tanulmányok a magyar parasztság történetéből), 193., 197. old.] Ezzel az állásponttal szemben, a kérdést előtérbe állítva, a földtől való megfosztás nagyszámú adatát sorakoztatta fel *Pach* [id. mű, 14. és köv. old.]. — Legújabban *Maksay* a században végrehajtott foglalásokat a

paraszti telekállomány 1—5 százalékára becsülte, hozzáfűzve, hogy ez az arány a pusztításoktól erősen sújtott végvárvidéki megyékben alacsonyabb volt, viszont pl. Ung vagy Túróc megyében a 10 százalékot is messze meghaladta. [Id. mű, 37. old.] Ez a becslés a telken kívüli földek kisajátítását, a közös haszonvételekből való kiszorítás különböző formáit persze nem vette tekintetbe. Figyelmet érdemel *Szendrey István* idevágó megjegyzése is: az összes jobbágytelkek számához való viszonyítás önmagában nem alkalmas a földfoglalás jelentőségének megvilágítására; Maksay — kitűnő adatai ellenére — a kérdésre vonatkozó „végső következtetésében megtorpan". [At. Sz., 1961. 3—4. sz. 566. old.]

A földesúri gazdaságok földállománya a korabeli Lengyelországban is hasonló forrásokból származott: régebben is terra dominicalisként kezelt tartozékokon, valamint soltészságok felvásárolt földjein kívül főleg művelés alatt nem álló, illetve pusztává vált határrészeken létesültek „folwarkok". Az önkezelésű gazdaságok kiterjesztése emellett nem ritkán közvetlen földfoglalást is jelentett: jobbágyok kiszorítását az általuk használt földről, illetve áttelepítésüket a faluhatár más darabjaira. [Lásd *R. Grodecki:* Poczatki gospodarki folwarcznej w Polsce. Studia z dziejów kultury. Varsó 1949.; *A. Wyczański:* O folwarku szlacheckim w Polsce XVI. stulecia. Kwartalnik Historyczny, 1954. 4. sz.; *A. Rutkowska-Płachcińska:* W sprawie charakteru rezerwy pańskiej w okresie gospodarki czynszowej. Przegląd Historyczny, 1957. 3. sz.] — Parasztok kiszorítására, jobbágyföldek elfoglalására már a XVI. század elején nem egy esetet említ: Liber beneficiorum dioecesis Poznaniensis anni 1510. [Poznań 1950. 26., 27., 35., 44., 59. stb. old.] — A pusztatelkeket részben az úri földhöz szántották, részben helybeli vagy extraneus parasztoknak bérbeadták. [Ugyanott, 58., 63., 68., 74., 82. stb. old.]

[121] 1548 : 33—38. tc.; vö. 1553 : 10—12. tc.

[122] Gyula város oklevéltára. 88., 289., 348. old. — A kapuvári uradalomban — ahol a XV. század végi urbárium még nem írt elő munkajáradékot, s 1507-ben csak borfuvarozási, 1518—1519-ben néhol kaszás- és hídjavító robot tűnt fel — az 1584. évi urbárium „az egész Rábaközben és uram ő nagysága több tartományában" elrendelt szolgálatot említ: „hogy harmadot járjanak... Továbbá Szent Iván naptul fogva Kisasszony napig az takarásra fele". Ezt a harmad-, illetve nyáridőben másodhetes szolgálatot még évente 3 hét várépítő-hídjavító robot tetézte. [OL Dl. 36 992, 36 994, 36 983, 37 007; U. et C. 56 : 33.]

[123] A kanizsai uradalom korábbi robotviszonyaira lásd e tanulmány 28. sz. jegyzetét. — Az 1530. évi urbárium ekénként 2 hold őszi, 1 hold tavaszi vetés megmunkálását, telkenként 2 nap kaszásrobotot ró ki, bár már többhelyütt: „tenentur metere pro officialis voluntate" [aratómunkával a gazdatiszt akarata szerint tartoznak]. Figyelemre méltó az urbáriumnak az a megjegyzése is, amely szerint egy, 20 jobbágytelket számláló községet egészében „est conversum in allodium" [majorsággá változtattak]. — Az 1550-es évek robotnövelésére, földfoglalásaira lásd Jobbágylevelek. 25—31. old.; az 1560-as évek állapotairól az uradalom kiadott 1563-i urbáriuma, valamint Kanizsai Orsolya 1564. évi gazdasági utasítása tájékoztat. [Utóbbi: M. Gt. Sz., 1894. 66. és köv. old. — A földesasszony a jobbágyrobotot, nyilván tekintetbe véve a török közelségét is, az 1530. évi mértékre kívánja leszállítani, az ezen túl-

menő szükségletet pedig majorsági béresek és fizetett napszámosok munkájával fedezni.]

[124] OL U. et C. 82:29.

[125] 1522:1., 1523:24. tc.; 1524: a gyulai udvarbíró levele földesurának [Gyula város oklevéltára. 86. old.]; 1525: világosvári urbárium [OL Dl. 37 000]; stb.

[126] Pl. Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdyak 1540—1550-es számadásaiból. II. köt. Bp. 1959. 11., 14., 31., 36., 196. old.; Kanizsa, 1563; Munkács, 1570 [M. Gt. Sz., 1896. 79. old.]; Alsószeleste, 1555—1580 [At. Sz., 1961. 3—4. sz. 447—449. old.]; Kapuvár, 1584 [OL U. et C. 56:33.]. — Utóbbiból kitűnőleg a majorbeli béresek és pásztorok, urasági kertészek és vincellérek itt többnyire elszegényedett zsellérek sorából kerültek ki; volt köztük egykori egésztelkes is, aki sessióját pusztán hagyva állt béresnek más faluban, de egész- vagy féltelkét megtartó jobbágy is, aki szolgálata idejére a földesúri terhektől mentességet élvezett: „szabadossá" vált.

[127] Pl. „aratra sex cum bobus arabilibus 48, item bigis, iugis, vomeribus et omnibus instrumentis ad ea attinentibus, quibus exercuerunt allodiaturam, additis mercenariis idoneis pretio conductis" [6 eke 48 vonóökörrel, valamint kocsikkal, igákkal, ekevasakkal s mindennemű hozzá tartozó eszközzel, amellyel a majorságot művelték, megfelelő, pénzen fogadott béreseket alkalmazva]: Szendrő, 1570, de a század közepére vonatkozóan; 15 szántó ökör, 2 eke minden szerszámával, 3 béres: Söjtör (kapuvári uradalom), 1584.

[128] OL Városi és kamarai iratok. Fol. Lat. 913.

[129] Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdyak 1540—1550-es számadásaiból. II. köt. 20., 25. old. — Ilyenek ugyancsak feltűnnek már a Mohács előtti forrásokban is. Batthyány Boldizsár battyáni számtartója, 1502. évi számadása szerint, nemcsak állandó béreseket, ménespásztorokat tartott, de gyakran fizetett ki napszámbért felfogadott kaszásoknak (falcatores appreciati) — ezek nemcsak szénát kaszáltak, hanem a zabot és kölest is kaszával aratták —, szénagyűjtőknek, marokszedőknek, kazalrakóknak, aratóknak (homines triticum metentes, messores), cséplőknek (tritulatores), szőlőmunkásoknak, bort és más cikkeket fuvarozóknak. Érdemes még megjegyezni: a nyári dologidőben nem volt akkoriban könnyű napszámost találnia. A számtartó Battyánból Fehérvárra utazott, hogy „aratókat kiáltson ki"; Lepsénybe ment, hogy „cséplőket szerezzen és fogadjon fel", de ez napokig nem sikerült. [OL Dl. 104 125.]

[130] Pl. Cegléd, 1584 [M. Gt. Sz., 1898. 345. old.]; Tihany, 1588 [M. Gt. Sz., 1905. 199—200. old.]; Ungvár, 1593 [M. Gt. Sz., 1896. 108. old.].

[131] Lásd pl. az esztergomi érseki uradalom 1580. évi számadását. [Idézi *Acsády:* Id. mű (1889), 125., 142. old.]

[132] A kapálást részben napszámosok, részben robotosok végezzék, utóbbiak „mind ételekből, mind italokból való segítséget" kapjanak: Kanizsa, 1564 [M. Gt. Sz., 1894. 68. old.]. — Az udvarbíró az uradalom saját szőleit „partim subditorum gratuita opera..., partim vero mercede... operariis conductis" [egyrészt az alattvalók ingyen munkájával, másrészt viszont bérért segődött munkásokkal] műveltesse: Munkács,

1570 [M. Gt. Sz., 1896. 68. old.]; stb. — Itt olyan eseteket szemlélhetünk, amikor ugyanaz a földesúr robotmunkát is, bérmunkát is alkalmazott. A munkaviszonyok e két típusa összekapcsolódásának ezen túlmenő, illetve egyéb formáira lásd a 134. sz. jegyzetet, valamint a 136. és 137. sz. jegyzethez tartozó szöveget.

[133] Így vélekedik *Maksay* [id. mű, 38. old.], aki először hívta fel a figyelmet a majorsági bérmunka jelentős szerepére Magyarországon a XVI. század derekán.

[134] Az egri püspöki uradalomban pl., amikor az 1490-es években a magángazdaság kiterjesztésére került a sor, e célból nem a jobbágyrobot növeléséhez, hanem főleg bérmunka alkalmazásához folyamodtak. [Lásd e kötet „A feudális agrárviszonyok fejlődési színvonala Magyarországon a XV. század második felében" című tanulmányát.]

Hogy a fizetett munka különböző formái a XV—XVI. század folyamán a földesúri gazdaságban is elég gyakran feltűntek — éspedig mind Magyarországon, mind cseh és lengyel földön —, kétségtelen tény. Ennek értékelése körül azonban már lényegesen eltérő véleményeket olvashatunk a marxista szakirodalomban is. Egyesek arra az (önmagában helytálló) megállapításra hivatkoznak, amely szerint a bérmunkát — mint mellékes, kiegészítő, lényegtelen jelenséget — minden korszakban, a feudalizmus történetének egész folyamán fellelhetjük: ez a helyzet állt fenn a XV—XVI. századi mezőgazdaságban is. [Lásd pl. *D. L. Pohilevics:* „Kapitalista" útvesztők a feudális földbirtok történetében. At. Sz., 1962. 1—2. sz. 1. és köv. old.] — Nézetünk szerint azonban nem lehet a kérdést ez általános tétel hangoztatásával elintézettnek tekinteni, hanem meg kell vizsgálni, hogy a fizetett munka a különböző történelmi szakaszokban milyen feltételek között bukkan elő, milyen gazdasági talajról sarjad, és milyen szerepet tölt be. Ekkor viszont világossá válik, hogy a most vizsgált periódusban a pénzjáradék előretörésének törvényszerű következményéről van szó: arról az összefüggésről, amelyet Marx fejtett ki elméletileg [lásd *Marx:* A tőke. III. köt. Kossuth Könyvkiadó 1961. 766. old.]; nyilvánvalóvá válik, hogy a bérmunka-jellegű formák XV—XVI. századi (általában szélesebb körű) szerepét magyar, cseh, lengyel területen nem lehet egy kalap alá vonni sem a feudalizmus korábbi századaiban észlelt jelenségekkel (amikor a járadék pénzformája *még* nem került előtérbe a naturális szolgáltatásokkal szemben), sem a XVII—XVIII. századi viszonyokkal (amikor a pénzjáradék *már* háttérbe szorult a termény- és robotterhek mellett, s a roboton alapuló földesúri gazdaság lassú átnövése tőkés gazdasággá, az ún. porosz utas fejlődés még nem indult meg).

Mások azt hangsúlyozzák, hogy a földesurak akkor is gazdaságon kívüli kényszert alkalmaztak, amikor jobbágyaiknak pénzbeli (vagy természetbeni) bért fizettek; tehát ez esetben is a feudális járadék kikényszerített formájával van dolgunk. [Lásd pl. *J. Válka:* Některé otázky vývoje feudálního pozemkového vlastnictví na Moravě v období rozvinutého a pozdního feudalismu. Časopis Matice Moravské, 1956. 339. és köv. old.] E felfogással — amely a szóban forgó tényeket szintén jelentéktelennek hajlamos minősíteni — ugyancsak nem érthetünk egyet. Igaz: a magyarországi majorgazdaságokban is többször találkozunk azzal *is*, hogy földesurak magáért a robotért fizetnek, függő jobbágyaikat

gazdaságon kívüli kényszerrel kötelezik bérmunkára [lásd erre nézve a 136. és 137. sz. jegyzethez kapcsolódó szöveget]. De (nem beszélve a fizetett munka *egyéb* formáiról) vajon vitatható-e, hogy nem csekély különbség volt — elsősorban éppen a jobbágyok szempontjából — az *ingyen* végzett és a *fizetett* robot között, még ha utóbbi esetben a földesúr írta is elő, s a szabad napszámbérnél alacsonyabban, a fizetséget? (A jobbágyok később nem ok nélkül panaszkodtak e fizetségek megvonása miatt.) S vajon vitatható-e, hogy a földesurak nem véletlenül folyamodtak éppen ebben a korszakban ilyen eljáráshoz; hogy nem jószántukból kényszerítették ki ily módon a robotot, hanem a viszonyok őket magukat is kényszerítették? [Aminthogy utóbb, a viszonyok változásával, egyre inkább fel is hagytak e gyakorlattal. — Lásd e kötet következő tanulmányát.]

[135] Nem érthetünk tehát egyet *N. Kiss* felfogásával, aki a XVI. századi robotoltató allódiumok minimális vagy teljességgel hiányzó bérmunkaigényét hangoztatja. [Id. mű (16. századi dézsmajegyzékek), 1049. stb. old.] Az 1543. évi vöröskői urbárium pl. — amely éppen a majorságfejlesztés szóban forgó periódusát szemlélteti — szinte minden munkafajtánál (szántásnál, aratásnál, cséplésnél, behordásnál, szőlőművelésnél, kaszálásnál) utal arra, hogy robot mellett fizetett munkára is szükség van — ilyen indokolásokkal: ami „az eddigi szokáson" felül van, azért fizetni kell; az egyik kaszálórét az úré, „hat aber kein Robot, muss man mit dem Geld arbeiten" [de nincsen robotja, pénzért kell munkálni]; stb. [Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. I. köt. 101., 152—155. old.]

[136] A gyulai urbáriumot lásd Gyula város oklevéltára. 87—90. old.; a világosvárit OL Dl. 37 000; az esztergomi adatokat egybevetésül közli *Fügedi:* Id. mű (Századok, 1960. 1—3. sz.), 97—98. old. — Vö. a Somogy megyei szenyéri uradalom 1524. évi urbáriumával, amely hangsúlyozza, hogy a robotot „sine solutione" [fizetség nélkül] kell teljesíteni, s egy helyütt meg is említi, hogy szőlőmunkáért korábban természetbeni bér járt [At. Sz., 1957. 1—2. sz. 30—35. old.]; az egri káptalan birtokainak a XVI. század derekáról származó összeírásával, amely az egyik községnél megjegyzi, hogy a kaszálást és fuvarozást illetően „pénzbeli fizetségben kell megállapodni" a jobbágyokkal [Adatok az egri egyházmegye történelméhez. I. köt. 430. old.]; az esztergomi érsekség 1571. évi Szent Albert-könyvével, amely még említést tesz a korábbi pénzfizetségről. [Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. I. köt. 288., 294—296. stb. old.]

[137] A hédervári urbáriumot lásd Héderváry-oklt. II. köt. 185—186. old., a komáromi adatot M. Gt. Sz., 1897. 492. old. [vö. OL U. et C. 4:45 (1592)], a többit az idézett (Urbáriumok. XVI—XVII. század) forráskiadványban. — Majorsági béresek tehát nemcsak elnyomorodott-kisajátított falusi elemek, zsellérek közül kerültek ki, hanem földdel-gazdasággal bíró jobbágyok közül is, az uradalmi tiszt kijelölése alapján. Ilyenkor nem a munkaerő szabad árubabocsátására került sor, hanem a feudális úri hatalom érvényesítésére ezen a téren is.

[138] *Tagányi Károly:* Jobbágyok költözése és szökése. M. Gt. Sz., 1895. 246. old.; *Szabó:* Id. mű (Tanulmányok a magyar parasztság történetéből), 127—128. old.

[139] *Maksay:* Id. mű, 52—56. old. — Vö. *P. Horváth:* Úteky poddaných na bánovskom a uhroveckom panstve v XVI—XVIII. storočí. Historický Sborník, 1952. 184—219. old.; *Ю. В. Бромлей—В. П. Шушарин:* К вопросу о крестьянском переходе в позднесредневековой Хорватии до конца XVI в. 24—35. old. [A XVI. század közepi magyar- és horvátországi dekrétumokban az uralkodó osztályon belüli erőviszonyok, a mágnásoknak a jobbágyköltöztetéshez fűződő érdekei jutottak kifejezésre.] — A jobbágyok szökése-menekülése a korabeli Csehországban és Lengyelországban is nagy méreteket öltött, s itt is megfigyelhető a földesúri osztályon belül egyes rétegek érdekellentéte a jobbágyköltözés kérdésében. [Lásd *B. Šindelář:* K otázce zběhlých poddaných unas. Časopis společnosti přátel starožitnosti, 1949. 163—175., 214—227. old.; *S. Śreniowski:* Zbiegostwo chłopów w dawnej Polsce jako zagadnienie ustroju społecznego. Varsó 1948.; stb.]

[140] Azt a nézetet azonban, amely a népmozgalom „döntő forrásaként a földvásárlással egybekapcsolódó áttelepedést" — ti. piacratermelő-kereskedő parasztoknak idegenben való földvásárlását —, a jobbágyi fluktuációban pedig „egyik legerősebb ellenbizonyítékát és cáfolatát" látja „az örökös jobbágyság XVI. századi kifejlődését támogató elméletnek" *[N. Kiss:* Id. mű (16. századi dézsmajegyzékek), 1022., 1024. stb. old.], messzemenően túlzónak kell minősítenünk.

[141] Lásd a következő jegyzetet.

[142] Hogy a század közepén törvényileg is (az 1547 : 26—31. tc.-ben, majd — az 1548 : 32. tc.-ben foglalt felfüggesztés után — az 1556 : 27—33. tc.-ben) újra lehetővé tették a jobbágyköltözést, *Acsády* a királyi hatalom állampolitikai és állampénzügyi indokok sugallta kezdeményezéseinek [id. mű (A magyar jobbágyság története), 177—185. old.], *Szabó* főleg a (költözködési jog ürügyén jobbágyokat kisebb birtokokról magukhoz költöztető) nagyurak és a (jobbágyaik abductióját a rőghöz kötöttség címén gátolni igyekvő) köznemesek idevágó érdekei ellentétességének [id. mű, 95—99. old.], végül *Maksay* annak tudja be, hogy a jobbágytelkeket kisajátító és bérmunkával majorkodó földesuraknak nem állt érdekükben a földhözkötés: „így válhatott törvénnyé 1556-ban s maradhatott hosszú ideig érvényben a szabad költözés joga." [Id. mű, 51—52. old.] Maksay véleménye a bérmunka és a költözés összefüggését illetően nagyon is figyelemre méltó; a szóban forgó törvénycikkekről adott értékelése azonban erős megszorítást igényel. Itt a korábbi felfogás látszik helytállónak, amely rámutatott: az említett törvénycikkek a költözést olyan bonyolult feltételekhez kötötték, amelyek az engedményt úgyszólván formálissá tették; kisvártatva pedig, ha nem is országos dekrétumokban, de megyei statutumokban „urak és nemesek" a költözés jogát forma szerint is egyre-másra hatálytalanították. *[Acsády:* Id mű, 186—188. old.; *Szekfű:* Id. mű, III. köt. 504—505. old.; *Szabó:* Id. mű, 88—92., 103—105. old.]

[143] Minderre lásd e kötet „A tőkés földjáradék keletkezése a nyugat-európai agrárfejlődésben" című tanulmányát.

[144] Idézi *Takáts:* Id. mű (Szegény magyarok), 143. old.

[145] *Bornemisza Péter* válogatott írásai. 1553—1584. (Összeállította Nemeskürty István.) Magvető Könyvkiadó 1955. 229. old.

[146] A folyamat lényege szempontjából másodlagos jelentőségű az a — különben fontos — kérdés, hogy az uralkodó osztály mely csoportjánál-rétegénél észlelhető az ilyetén fejlődés megindulása. Angliában főleg kis- és középbirtokosok köréből alakult ki az „új nemesség"; Magyarországon — a XVI. század derekán — elsősorban nagybirtokos főuraknál figyelhetünk meg bizonyos fokig burzsoásodó vonásokat.

[147] A XVI. század átmeneti időszakot képez a szomszédos Lengyelország és Csehország agrárfejlődésében is.

A lengyel történészek különválasztják a földesúri folwark-gazdaság fejlődésének XVI. századi szakaszát — amikor a jobbágyrobot mellett az ország egyes vidékein számottevő mértékű bérmunka alkalmazására is sor került [*J. Rutkowski:* Pańszczyźna i praca najemna w organizacji folwarków krolewskich w Prusach Krolewskich za Zygmunta Augusta. Roczniki Historyczne. 4. köt. Poznań 1928.; *Wyczański:* Id. mű (Kwartalnik Historyczny, 1954. 4. sz.), 183—188. old.] — a későbbi szakasztól, amikor az önkezelésű úri üzemek zöme szinte teljesen robotmunkára támaszkodott; s a további kutatástól várják a XVI. századi agrárviszonyok jellegének pontosabb felderítését. [*J. Topolski:* Исследования по аграрной истории в народно-демократической Польше. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1959 г. 426 old.]

Cseh- és Morvaország agrárviszonyai a XVI. század *első* felében a paraszti árutermelés jelentékeny fejlődését mutatják: a városokkal való piaci kapcsolatokat főleg a közvetlen termelők tartották kezükben; ennek megfelelően a pénzjáradék volt (illetve maradt) kizsákmányolásuk fő formája. Az úri önkezelésű gazdaság — a majorsági haltenyésztéstől eltekintve — még alacsony fokon állt; következésképpen a robotkötelezettség is viszonylag csekély súllyal nehezedett a jobbágyokra — annál is inkább, mivel a földesurak szükség esetén bérmunkát vettek igénybe. A XVI. század első felében legfeljebb kezdeti jelei mutatkoztak annak a folyamatnak, amely utóbb a „nevolnictvo" — a „második Leibeigenschaft" csehországi változata — kialakulásához vezetett. [Minderre lásd *A. Míka:* Poddaný lid v Čechách v prvni polovině XVI. století. Prága 1960.; *F. Matějek:* Feudální velkostatek a poddaný na Moravě s přihlednutím k přilehlému území Slezska a Polska. Prága 1959.— E művek főbb eredményeit röviden összefoglalja Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1959 г. 443—444. old.; At. Sz., 1961. 3—4. sz. 583. és köv. old.]

Cseh történészeknek a XVI. század *második* felére vonatkozó részkutatásai már a gabonatermelő majorgazdaság számottevő fejlődését tárták fel az ország különböző vidékein, részben növekvő mértékű robotra, részben bérmunkára támaszkodva. [*A. Macák:* Hospodářský stav rožmitálského panství v druhé polovině XVI. století. Sborník archivních prací, 1953. 3—42. old.; *E. Čanová:* Hospodářský stav panství Rýzmburk v XVI. a na počátku XVII. století. Ugyanott, 1955. 205—226. old.; *F. Matějek:* Z feudální problematiky moravské předbělohorského období. Časopis Matice Moravské, 1954. 220—251. old.] Figyelemre méltóak azonban az olyan megállapítások, amelyek szerint a gazdálkodó urak jelentékeny gabonatermésüknek csak kis részét bocsátották piacra, illetve az eladásra kerülő gabonának nagyobb része még mindig parasztgazdaságokból származott. [*J. Křivka:* Roudnický

velkostatek na sklonku XVI. století. Historie a musejnictví, 1956. 117—136., 195—204., 237—248. old.; *J. Radimský:* Produkce obilí na Moravě na sklonku XVI. století. Časopis Matice Moravské, 1956. 153—193. old.] — A XVI. századi csehországi agrárfejlődés elvi problémáit (az eredeti tőkefelhalmozás, valamint a nevolnictvo kezdeteinek, a korabeli nagybirtok gazdasági jellegének kérdéseit) számos általánosító jellegű tanulmány, vitacikk is vizsgálat tárgyává tette. *[E. Janoušek:* Nové příspěvky ke studiu feudálního velkostatku v XVI. století. Historie a musejnictví, 1957. 95—124. old.; *A. Míka:* Problém počatků nevolnictví v Čechách. Československý Časopis Historický, 1957. 226—248. old.; K otázce počatků původni akumuláce kapitálu v Čechách. Ugyanott, 1957. 632—664. old.; *J. Válka:* Druhé nevolnictví a původni akumuláce v XVI. století. Ugyanott, 1958. 316—324. old.; Poznámky o ekonomickem charakteru předbělohorského velkostatku. Sborník prací filosofické fakulty brněnské university. VIII. köt. 1959. 21—37. old.; stb.]

[148] Végső soron ez az átmeneti helyzet tükröződött a jobbágyköltözés-röghözkötés korabeli alakulásában is [lásd fentebb a 140. és 142. sz. jegyzetet]. A paraszti árutermelés és a bérmunkáltató földesúri gazdálkodás a szabadköltözés felé hajt, a robotoltató majorkodás a röghöz kötés felé húz.

[149] A magyarországi mezőgazdasági árutermelés két fejlődési tendenciájának, e tendenciák ellentétének és harcának első felvetését — amely szakirodalmunkban utóbb igen termékenynek bizonyult — lásd Századok, 1954. 4. sz. 646. old. — Akkori fogalmazásunkat most annyiban egészítjük ki, hogy a földesúri árutermelésen belüli ellentmondást is számba vesszük. [Vö. Századok, 1960. 1—3. sz. 280. old.]

[150] *Marx:* A tőke. III. köt. 766. old.

[151] Vö. *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. (A „Tőke" IV. könyve.) Második rész. Kossuth Könyvkiadó 1961. 217. old.

[152] Nemesi földbirtokokat szerző szabad királyi városokra lásd pl. 1542: (pozsonyi) 33. tc.; Pozsony földbirtokaira, jobbágyaira *Danninger:* Id. mű, 62., 122. old.; Selmecbánya város szőlőbirtokaira, egyes bányapolgárok szőlőbérleteire *Sobó:* Id. mű, 103—107. old.; stb.

[153] Pl. Kassára nézve — Melczer András városi polgár szüreti napszámkiadásai bényei szőlejében (1558): M. Gt. Sz., 1898. 113. old.; a város szőlőművelő zsellérnapszámosai a XVI. század második felében: T. T., 1893. 382. old.; stb.

[154] Lásd pl. Kassa város gabonatisztjeinek számadását a város falvaiból befolyt gabonabevételről (1512): M. Gt. Sz., 1903. 454. old.; a garadnai jobbágyok folyamodását Kassához az úrbér leszállításáért (1587): M. Gt. Sz., 1901. 311. old.; Sopron perét Meggyes nevű jobbágyfalujával (1595): Földrajzi Közlemények, 1886. 501—502. old.; stb.

[155] Lásd pl. Pozsony számadáskönyvét 1526—1527-ből: *Danninger:* Id. mű, 49. és köv. old.; Rozsnyó számadásait 1555-ből: T. T., 1883. 771. old.; Kassa forrói jobbágyainak rendtartását 1601 előtt: M. Gt. Sz., 1901. 415—416. old.

[156] *Maksay:* Id. mű, 27. old.

[157] *Paulinyi Oszkár:* Tulajdon és társadalom a Garam-vidéki bányavárosokban. Történelmi Szemle, 1962. 2. sz. 179—180. old.

[158] M. Gt. Sz., 1906. 74. old. (1559).

[159] *Szekfű:* Id. mű, III. köt. 564. old.

[160] Az 1608: koronázás előtti 6. tc. ama kitételével kapcsolatban, amely tilalmazta, hogy a király városoknak birtokadományt tegyen. [Vö. *Szekfű:* Id. mű, III. köt. 555. old.] — A városok, polgárok földbirtoklásának, gazdálkodásának lényegileg hasonló vonásait állapítja meg a korabeli Lengyelországban *В. А. Якубский:* Некоторые вопросы истории городского землевладения в Польше XIV—XVII вв. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1959. г. 71. és köv. old.

[161] A korszak ipar- és várostörténetének még nincs alapos, modern feldolgozása. A főbb általános vonások a régebbi irodalom alapján vázolhatók fel. *[Horváth Mihály:* Az ipar és kereskedés története Magyarországban a három utolsó század alatt. Buda 1842.; *Mikulik József:* Magyar kisvárosi élet. 1526—1715. Rozsnyó 1885.; *Demkó Kálmán:* A felső-magyarországi városok életéről a XV—XVII. században. Bp. 1890.; *Ferber Mihály:* A pozsonyi céhek története a XVI. században. Bp. 1912.; *Szádeczky Lajos:* Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon. Bp. 1913.; *Koller Gusztáv:* A soproni céhek életéből a XVI—XVII. században. Bp. 1915.; *Domanovszky Sándor:* A szepesi városok árumegállító joga. Lőcse és Késmárk küzdelme az árumegállításért 1358—1570. Bp. 1922.; *Bruckner Győző:* A késmárki céhek jog- és művelődéstörténeti jelentősége. 1515—1757. Miskolc 1941.; stb.] — Folyamatban levő kutatásai eddigi eredményeinek összegezését nyújtotta az 1961. évi magyar—lengyel történészkonferencián *Szücs Jenő* „A magyarországi városfejlődés vázlata a XV. század közepétől a XVII. század közepéig" című előadásában.

[162] Hogy az ipari-polgári (városi) fejlődés megrekedése az Elbától keletre eső országokban, köztük hazánkban, a fő nemzetközi kereskedelmi útvonalak áthelyeződésével függött össze, erre — Marx és Engels alapvető megjegyzéseire támaszkodva — már *Révai József* utalt. [Lásd pl. Marxizmus, népiesség, magyarság. Szikra 1949. 112. old.] Újabban *Wittman Tibor* vetette fel sokoldalúan az atlanti forgalmi központ létesülésének a kelet-európai országok gazdasági fejlődésére gyakorolt hatásával kapcsolatos problémákat — rámutatva ugyanakkor, hogy ez nem jelentette utóbbiaknak a nemzetközi kereskedelemből való kiesését, hanem éppen a modern világpiac kibontakozásával nőtt meg az áruforgalom (iparcikkimport, agrárexport) az eltérően fejlődő nyugat- és kelet-európai területek között. [Az „árforradalom" és a világpiaci kapcsolatok kezdeti mozzanatai 1566—1618. Akadémiai Kiadó 1957. 5., 31. stb. old.] Ugyanezt a tényt fejti ki *Makkai László* is, hangsúlyozva azonban, hogy a klasszikusok megjegyzései a forgalom fő vonalai eltolódásának hatásáról — nem a kelet-európai országokra vonatkoznak, ahol a felfedezések előtti időben sem voltak világkereskedelmi jelentőségű utak, hanem Németországra, amelynek kereskedelmi szerepére valóban csapást mért az atlanti hajózás fellendülése. [Történelmi Szemle, 1959. 3—4. sz. 473. old.; Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban. Ugyanott, 1960. 2—3. sz. 211. old.] Utóbbihoz hozzá kell fűznünk: Engels valóban Németországról jegyezte meg, hogy a világkereskedelmi útvonalak elto-

lódása „egy félreeső kuckóba szorította, miáltal a polgárság hatalma megtört" *[Marx—Engels—Lenin—Stalin:* Zur deutschen Geschichte. I. köt. 563. old.]; könnyű azonban belátni: az a tény, hogy a világforgalom új központja Nyugat-Európához kapcsolódott, mindenképpen súlyos hátrányt jelentett a kelet-európai országoknak, még akkor is — vagy éppen: akkor még inkább —, ha a nemzetközi kereskedelem korábbi fő vonalai sem vezettek rajtuk keresztül.

[163] Hadd utaljunk itt Magyarország nyugati áruforgalmának az 1542. évi harmincadnaplókból elébünk táruló struktúrájára. Ha fentebb [64. sz. jegyzet] már említettük, hogy a kivitel 93,4 százalékát az állat-, ennek döntő zömét az ökörexport tette ki, egészítsük ezt most ki azzal, hogy a behozatal mintegy 68 százaléka textiláruból, további kb. 10 százaléka fémáruból állott. *[Ember:* Id. mű, 330. old.]

[164] *Marx:* A tőke. III. köt. 246. old.

[165] *Makkai* nem azt emeli ki, hogy a külforgalomnak a gazdasági kizsákmányolás irányában s az iparfejlődés korlátozása irányában gyakorolt kedvezőtlen hatását még tetézte a földesurak növekvő részesedése magában a külkereskedelemben, hanem azt a megállapítást teszi, hogy még ezt a kedvezőtlen megoszlású kereskedelmet sem a hazai, hanem a délnémet kereskedők közvetítették, s éppen a „délnémet kereskedőtőke gyarmatosító behatolásában" látja a „kelet-európai társadalomfejlődés... kedvezőtlen irányvételének kiindulópontját", a „második jobbágyság" feltételeit megteremtő nyugati expanzió képviselőit. [Történelmi Szemle, 1960. 2—3. sz. 211., 215. stb. old.] Ezzel újabb (adatszerűen jobban alátámasztottnak tűnő és kevésbé modernizáló) változatát adja *Zientara* koncepciójának, aki lengyel és német területen a holland és angol, magyar és cseh viszonylatban az osztrák tőke kereskedelmi térhódítása pusztító hatásának tulajdonította a hazai polgári fejlődés megtorpanását a XVI. században; a nyugat-európai ipari országoknak való gazdasági kiszolgáltatottság kialakulását s a nemesi földesurak túlsúlyát — e vitathatatlan s nagy fontosságú tényeket — pedig úgy kapcsolta össze, hogy már ebben az időben is a nyugati kapitalisták és a helyi feudális urak szövetségének számlájára írta az elmaradott viszonyok konzerválását a közép- és kelet-európai országokban. [Przegląd Historiczny, 1956. 1. sz.]

Zientara felfogásának vitatásába itt nem bocsátkozunk [erre nézve lásd *Wittman;* Id. mű, 65—67. old.]; *Makkai* megállapításaihoz csak annyit, hogy a külforgalomnak a délnémet kereskedőtőke kezébe való kaparintását magyar viszonylatban nem sikerült bizonyítania. Kétes az az állítása, hogy „az idegen (ti. délnémet) tőkések zsákmánya lett... a külföldi piacra vihető mezőgazdasági termékek" kivitele [id. mű, 212. old.]: a többször említett 1542. évi harmincadnaplók tanúsága szerint — oly időpontról van tehát szó, amikor a „délnémet kereskedőtőkének... az inváziója az osztrák Habsburgok országaiban... csúcspontját" érte el [id. mű, 210. old.] — Magyarország nyugatra menő kivitelének (réz és nemesfémek nélkül) több mint 77 százalékát (ezen belül az ökörexport több mint 84 százalékát) magyarországi kereskedők bonyolították le, s csak kevesebb, mint 9 százalékát német birodalmiak; megjegyezve, hogy a behozatal 68 százalékát (ezen belül a posztóimport több mint 71 százalékát) ugyancsak magyarországiak köz-

vetítették; úgy hogy az egész külkereskedelmi áruforgalom ¾ részben magyarországi kereskedők kezén volt. *[Ember:* Id. mű, 338., 343. old.; Magyarország XVI. századi külkereskedelmének történetéhez. Századok, 1961. 1. sz. 18—20. old. — Hogy a magyarországi kereskedők mennyiben dolgoztak saját s mennyiben idegen, így délnémet tőkével, természetesen további vizsgálatot igényel.] — Valószínűleg elnézésnek kell tekinteni, amikor *Makkai* éppen a szóban forgó harmincadnaplók statisztikai feldolgozására hivatkozva mondja ki, hogy a XV. század második felével hasonlóan a XVI. század derekán is olyan külkereskedelmi helyzet állt fenn, amelyben Magyarország „nagyobbrészt délnémet kereskedők közvetítésével" jóval több nyugati posztót stb. importált, mint amennyi mezőgazdasági terméket kivitt, s így a behozatali többlet, a külkereskedelmi mérleg passzívuma azzal egyenlítődött ki, hogy „az ország arany- és réztermése majdnem teljes egészében külföldre vándorolt". [Id. mű, 208—209. old.] Amint nem áll a délnémet kereskedők közvetítő szerepének túlsúlya, úgy nincs szó hatalmas külkereskedelmi passzívumról sem az adott időpontban; ellenkezőleg: az említett harmincadnaplókban számba vett nyugati irányú külforgalom vámértékének több mint 69 százaléka esett a kivitelre s kevesebb mint 31 százaléka az importra — a külkereskedelmi mérleg tehát ebben a viszonylatban erősen aktívnak bizonyult. *[Ember:* Id. mű, 328., illetve 11. old. — A statisztikailag feldolgozott harmincadnaplók hiányai a mérleget alapvetően nem módosíthatják.] Megjegyzendő persze, hogy az aktív kereskedelmi mérleg korántsem zárja ki a fejlettebb országok által történő kizsákmányolást az áruforgalomban; ez természetesen aktív kereskedelmi mérleg mellett is lehetséges. „Ugyanez a viszony kialakulhat mind annak az országnak az irányában, ahová árukat szállítanak, mind annak irányában, ahonnan árukat vásárolnak; ugyanis lehetséges, hogy az ilyen ország több tárgyi alakot öltött munkát ad természetben, mint amennyit kap, s hogy emellett az árut mégis olcsóbban kapja, mint ahogy maga termelhetné." *[Marx:* A tőke. III. köt. 245—246. old.]

Ezért és egyebek miatt — amikor egyetértünk Makkainak azzal a közkeletű megállapításával, hogy a gazdasági tevékenység útjára lépő „földesurak [persze részben — *P. Zs. P.]* azokba a résekbe hatoltak be, melyeket a terjeszkedésében megbénított polgárság szabadon hagyott" — erős fenntartással kell fogadnunk ama nézetét, amely szerint ezek a rések azért keletkeztek, mert a polgárság terjeszkedését alapjában a délnémet kereskedőtőke expanziója bénította meg, illetve, mert utóbb a visszavonuló délnémet tőke „megürülő hadállásokat" hagyott maga után. *[Makkai:* Id. mű, 215., 219. old.]

[166] A részint a bevezetőben is érintett szovjet, lengyel, cseh, német kutatások [lásd az 1., 120. és 147. sz. jegyzeteket] — ha különböző megfogalmazásban és élességgel, de — lényegileg egybehangzóan emelik ki a крепостничество, nevolnictvo, poddaństwo, illetve a Leibeigenschaft „második kiadásának" az érintett országok osztály-erőviszonyaiban, társadalmi struktúrájában rejlő belső feltételeit.

[167] *Marx:* A tőke. III. köt. 764. old.

[168] Ugyanott, 766. old.

[169] *Wittman* jelentős szerepet tulajdonít e tekintetben a XVI. századi „árforradalomnak". „Az áremelkedés a magyarországi árutermelés

fejletlen feltételei között a pénzjáradék uralmával ellentétes irányban hatott" — írja —, de ezt az összefüggést lényegileg abban konkretizálja, hogy „a pénzválság... a városi ipar, kereskedelem lehetőségeit csökkentette, és az állandóbb piaci árak kialakulását akadályozta". [Id. mű, 53., 56. old.] A kapcsolatot nyilván főleg abban kell keresnünk, hogy a jobbágyok pénzszolgáltatását nem lehetett a pénz értéksüllyedésének arányában emelni, ami a járadék naturális formái felé orientálta a földesurakat; illetve abban, hogy a terményárak emelkedése a terménykereskedelembe és a mezőgazdasági árutermelésbe való bekapcsolódásra ösztönözte őket. Ily módon mint *járulékos* tényezőt — erre különben Wittman is utal [id. mű, 56. old.] — az „árforradalom" hatását is figyelembe kell vennünk.

[170] Nemeseknek városba költözése Magyarországon már a XVI. század folyamán számottevő méreteket öltött, s éles ellentéteket, heves országgyűlési vitákat váltott ki. Ezek ekkor még általában kompromisszummal végződtek — az 1563 : 62. tc. pl. megengedte a nemeseknek, hogy városokban házat vegyenek, de előírta, hogy részt kell venniök a város terheiben, s bort csak saját használatukra hozhatnak be, nem pedig eladásra —, a mérleg azonban egyre inkább javukra billent. [Lásd pl. OL U. et C. 1 : 2 (1567); *Szekfű:* Id. mű, III. köt. 551. és köv. old.]

[171] *Marx:* A tőke. III. köt. 766. old.

A MAGYARORSZÁGI AGRÁR-FEJLŐDÉS ELKANYARODÁSA A NYUGAT-EURÓPAITÓL

(II.: A XVI. SZÁZAD VÉGÉTŐL A XVII. SZÁZAD DEREKÁIG)

A feudális agrárviszonyok fejlődése Magyarországon a XV. század második felére a nyugat-európai országokat megközelítő színvonalat, azok fejlődésének lényegileg, minőségileg megfelelő fokot ért el. A földesúr személyéhez kötöttségből már korábban kiemelkedett, telkét viszonylag szilárdan birtokoló, a piacra termelés és pénzjáradék-szolgáltatás útjára lépő jobbágy — a szabad paraszttá, kispolgári tulajdonossá fejlődés tendenciáját képviseli.[1]

Ez a fejlődési irányzat ugyan a XVI. században is folytatódott, sőt helyenként számottevően erősödött; ám vele szemben — szoros kölcsönhatásban az osztályerőviszonyok kedvezőtlen alakulásával — ellentétes tendencia tört felszínre és nyert mindinkább teret: a földesúri árukereskedelem, majd árutermelés kialakulásának, egyúttal az „örökös jobbágyság" kialakulásának tendenciája. Ezzel egyben megindult és előrehaladt a magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a nyugat-európaitól.

A XVI. század azonban még több vonatkozásban átmeneti időszaknak mutatkozott. A század utolsó évtizedei előtt még nem dőlt el a harc egyrészt a paraszti és a földesúri árutermelés irányzata között: még nem vált nyilvánvalóvá, melyik lesz közülük az agrárfejlődés fő útja hazánkban; másrészt a földesúri árutermelésen belül, ennek fejlődési lehetőségei között: még nem mutatkozott meg szembetűnően, hogy a bérmunka vagy a robot túlsúlya felé halad-e tovább a földesúri gazdálkodás Magyarországon.[2]

E kérdések negatív értelemben történő „tisztázódása", egyben az elkanyarodási folyamat teljes kifejezésre jutása, mondhatni, kijegecesedése a XVI. század utolsó évtizedeitől a XVII.

század derekáig terjedő időszakban figyelhető meg, kapcsolatban az osztályerőviszonyok további, kedvezőtlen irányú eltolódásával.

1

Már a XVI. század utolsó harmadában nagyrészt megtörtek, elapadtak a reformáció „új nemesi"-polgári irányzatainak friss erői: megalkudtak a feudális renddel, sőt annak védelmezőivé váltak; népi (paraszti-plebejus) irányzatai pedig vereséget szenvedtek az osztályharcban és mindinkább visszaszorultak. Utóbb, a XVII. század elején a földesuraknak sikerült a Bocskai-felkelés eredményeit — amelyeket különböző osztályerők ideiglenes összefogása, népi tömegek harca vívott ki Béccsel szemben — (majd az erdélyi fejedelmek vezette Habsburg-ellenes függetlenségi küzdelmek eredményeit) befelé úgyszólván kizárólag a maguk javára gyümölcsöztetniök. A XVII. század első évtizedeiben a Habsburg-országrész földesúri osztálya megszilárdítja a rendi-feudális államszervezet bástyáit mind a városi polgárság fejlődésével, mind — és különösen — a parasztság fejlődésének kistulajdonosi-polgári tendenciáival szemben.[3]

Igen jellemző erre a korabeli országgyűlések *polgár-* és parasztellenes törvényhozása. Az 1608. évi országgyűlés egyebek közt becikkelyezi, hogy a rendek beleegyezése nélkül a király mezővárosi kiváltságokat nem adhat, és mezővárost (oppidumot) szabad királyi várossá nem emelhet;[4] kimondja, hogy a szabad királyi és bányavárosokba költöző nemesek városi tisztséget viselhetnek, s városi házat vásárolhatnak;[5] megerősíti a nemesi rend túlsúlyát az alsó táblán a városok képviselete ellenében.[6] Az 1635-i országgyűlés figyelmezteti a szabad városokat, hogy „kihágásokkal és visszaélésekkel a nemességen sérelmeket ne ejtsenek", a „házakat vásárolni szándékozó urak és nemesek elébe semminemű akadályokat ne gördítsenek", az „uraknak és nemeseknek házi szükségleteire a bárhol termelt gabona és bor bevitelét megengedni tartozzanak".[7] 1638-ban egy sor tiszántúli mezővárost „egyszerű jobbágyi állapotba" szorítanak vissza.[8] Az 1647. évi dekrétum — mintegy százados viszályt zárva le a városellenes irány teljes győzelmével[9] — feltétel nélkül biztosítja a nemesek városba költözését, a városba költözött nemesnek a nemesi kiváltságok összessé-

gének élvezetét, a városi hatóságok jogköre, valamint a polgári terhek alóli mentességét, a városba való bor- és gabonafelhozatal, a városi vásárokon való eladás gyakorlatát[10].

S főképpen: maradéktalannak bizonyul a *feudális* földesúri érdekek diadala a *jobbágysággal* szemben: fokozott élességgel jut érvényre — az előző század átmeneti viszonyai után — az az irányzat, amely a parasztságnak a Leibeigenschafthoz hasonló állapotba való újbóli leszorítását célozza. Az 1608. évi törvény értelmében[11] a jobbágyköltözés szabályozása egészében a megye hatáskörébe kerül; az országgyűlés a továbbiakban a költözés ügyével immár igen sokáig nem foglalkozik, csupán (de annál többet) szökött jobbágyok visszaadásával, visszaperlésével.[12] Az országgyűlési dekrétumokon és megyei statútumokon[13] kívül uradalmi rendtartások is sűrűn visszhangozzák az „elbujdosott jobbágyok visszavételére és helyben letelepedésekre", a szökevények „reductiójára" vonatkozó utasítást.[14] A jobbágyság újbóli röghöz kötése hosszú időre megerősítést nyer és túlnyomó, uralkodó gyakorlattá válik,[15] a nyugat-európai fejlődéstől való elkanyarodás kirívó szociális-jogi mozzanataként. Különösen szembeötlő az eltérés a korabeli Angliától: ott a közvetlen termelőknek földjükről való erőszakos elűzése, Magyarországon — bár a kisajátítás egyes formái a XVII. században is fellelhetők[16] — a jobbágyok kényszerű földhöz kötése válik uralkodó tendenciává.[17]

Mindez: a nemesi kiváltságok körülbástyázása, a rendi alkotmány, a rendi állam „második kiadása", kései „újravirágzása" olyan reakciós politikai felépítményt jelent, amely teljesen megfelelt az örökös jobbágyság rendszere — a „második Leibeigenschaft" magyarországi válfaja[18] — kiépülésének, megszilárdulásának, egyben az agrárfejlődés feudális földesúri tendenciája felülkerekedésének a XVII. század első felében. — Téves az a beállítás, mintha a magyar földesurak anyagi-gazdasági érdekeinek, a földesúri árutermelés kiterjesztésének, a „második Leibeigenschaft" megerősítésének Magyarországon már a XVII. században is a kialakuló Habsburg-abszolutizmus nyújtotta volna a legmegfelelőbb politikai keretet, állami felépítményt.[19] Ellenkezőleg: a magyar földesurak egyes csoportjai, nem tartva már a török további előretörésétől, éppen azért fordultak Béccsel szembe, harcoltak a rendi alkotmányért, rendi államért, mert abban látták mint politikai kiváltságaiknak, úgy gazdasági érdekeiknek is legfőbb biztosítékát.[20]

A számukra kedvező politikai feltételek, osztályerőviszonyok mellett a magyar földesurak tovább folytatják, sőt kiterjesztik áru*kereskedelmi* tevékenységüket, fokozott mértékben használva ki feudális kiváltságaikat paraszti-polgári vetélytársaik ellen. Törvények sorában írják körül kereskedelmi előjogaikat is. Az 1608. évi országgyűlés támogatja a földesurak borkereskedelmét-kivitelét a városi és mezővárosi polgárokéval szemben.[21] Az 1618. évi dekrétum megerősíti a földesurak, sőt „az urak dolgában küldött szolgák és jobbágyok" rév- és vámmentességét az ország határain belül.[22] 1625-ben az árak és bérek szabályozásának, limitációk kiadásának jogát — amely gyakorlatilag már a XVI. század második felében a megyék kezébe került — törvényileg is a megyei közgyűlésekre ruházzák.[23] Az 1630. évi diéta „az ország nemeseinek azon harmincadok és vámok fizetése alól való mentességéről" szól, amelyeket „a szomszédos tartományokban (különösen Ausztriában, Stájer- és Morvaországban) a vámszedők venni kezdettek" — tehát a határokon *kívül* is igyekszik a nemesi kereskedelmet előmozdítani.[24] A következő, 1635-i országgyűlés viszont „*az országban* levő harmincadosoknak kihágásaira nézve" emel szót, újból törvényt cikkelyezve „az országlakóknak a vámok fizetése alól való mentességéről és arról, hogy a vásárokon eladásra kirakott áruk [kivált állat, bor és só] után a harmincadosok őket ne taksálják"[25].

Nagy súlyt vetnek az árukereskedelmi tevékenység kiterjesztésére a nagybirtokos uradalmak korabeli gazdasági utasításai is. Anélkül, hogy ezek forrásértékét, az instrukciók gyakorlati hatékonyságát túlbecsülnők,[26] fel kell figyelnünk visszatérő motívumukra: az uradalmi gazdálkodásból „nemcsak az várnak szüksége vegyen elégségest, hanem abból az úr hasznára minél több pénzt" kell gyűjteni — írja Eszterházy Miklós 1616-ban munkácsi provizorának;[27] az udvarbíró „az mi jövedelmünknek többítésére szorgalmatos gondot viseljen, tisztességes kereskedéssel éljen" — hangoztatja Révay Judit Kapuvár tartományának 1633-i utasításában.[28]

S miből gyűjtse a pénzt, növelje a jövedelmet? Elsősorban *bor*árulásból, döntően kocsmáltatásból, amelynek jelentősége az uradalmak jövedelemszerzésében az előző századhoz képest is tovább emelkedett.[29] „. . . a pénzjövedelem főképpen borbul

áll", „legnagyobb jövedelmünk korcsomából vagyon"[30] — állapítják meg nemegyszer —, s az educillatio hasznát uradalmon kívüli, pl. lengyeleknek történő boreladással is bízvást szaporítani lehet.[31] „Mentől jobb haszonnyereségre" fordítható a *marha*kereskedés is, részben a majorsági állományból, de főként azon a módon, hogy „sokadalmas helyeken bizonyos számú szarvasbarmot, ökröket vétess, és azokat ... meghízván ..., pénzen eladasd". Ez a tanács ugyancsak sokszor ismétlődik a gazdatiszti instrukciókban,[32] gyakran kapcsolódva olyan utasításhoz, amely egyéb állatokkal s állati termékekkel való kereskedésre szólít: uradalmi vagy dézsmában nyert juhval, sertéssel, a majorház körül nevelt baromfival, valamint gyapjúval, bőrrel, vajjal, sajttal, mézzel stb.[33] De nem hiányoznak az allodiális *földművelés* terményeinek áruba bocsátására vonatkozó előírások sem: majorsági gabona, kerti vetemény, aszú gyümölcs ne csak „konyhánk szükségére való legyen elegendő", hanem az udvarbíró „pénzt is teremtsen penig belőle"; a szükségleten felül „az mi lencse, borsó, kása, szilva, bab és egyéb ... lészen is, mind pénzzé tegye"; „széna, ha mi a majorság eledeléből megmarad ..., tegye azt is pénzzé"[34] — aminthogy egyébként is ragadjon meg valamennyi kereskedési alkalmat, hogy „mindenekből pénz teremtessék".[35]

A törvényileg biztosított kereskedelmi előjogoknak, a gazdatiszti utasításokban is tükröződő kereskedelmi törekvéseknek volt bizonyos foganatjuk. Kitűnik ez többek között azokból az adatokból, amelyek nagybirtokos főuraknak — éspedig éppúgy, mint az előző században, elsősorban magas állami (és egyházi) méltóságok betöltőinek — nagyszabású állat- és terményüzleteire vonatkoznak. Ismeretesek Bethlen Gábor marhaszállításai: 1625-ben, majd 1628-ban pl. másfél-másfél ezer darab eladó ökröt hajtatott minden vám- és harmincadfizetés nélkül „az bécsi kőre".[36] I. Rákóczi György szintén ezen a nyomdokon haladt: csupán 1639-ben ezernél több marhát exportált, ugyancsak harmincadmentesen, Bécs felé.[37] A Habsburg-országrész nagyurai közül pl. Pálffy Pál és István szállított az 1630—1640-es években nagyszámú marhát és lovat Csehországba, illetve a német birodalomba.[38] Sok adat világítja meg a Zrínyi-család tagjainak ez irányú tevékenységét: Zrínyi György bán, majd örökösei, Zrínyi Miklós és Péter, évente sok ezres tételekben vitték ki a marhát Légrádon és Buccarin át Velence felé.[39] — Kevésbé folyamatos, de alkalmanként nem kevésbé

busás pénzszerzési lehetőséget nyújtott egyes nyugat-magyarországi nagybirtokosok számára a végvárak, illetve az országban állomásozó császári hadak gabonával, borral való ellátása, különösen az erdélyi fejedelmek vezette felkelések idején. Itt olyan főméltóságok jártak élen, mint Eszterházy Miklós, a későbbi nádor, aki — híven üzleti álláspontjához, hogy „a búzának ... eladásában nem kell hirtelenkedni, várjunk Istentől s az üdőtől" megfelelő áremelkedésre[40] — 1619 elején pl. több mint 4600 mérő búzát és 500 akó bort szállított, s még inkább Pázmány Péter esztergomi érsek, aki ugyanez évben, majd 1623 első felében úgyszólván havonta bocsátott a katonaság rendelkezésére magas áron ezer-kétezer mérős tételekben búzát, valamint zabot, árpát és bort.[41] De nem maradtak ki a jól fizető terményüzletből a Pálffyak sem: követelésük a kincstárral szemben 1625-ben már 200 000 forintra rúgott, s ez az összeg később még jobban megnőtt, hiszen pl. 1643-ban több mint 43 000, a következő évben is 15 500 mérő gabonát meg 4000 csöbör bort vásárolt tőlük a katonai élelmezési hivatal.[42] A Héderváryak pedig 10 000 forint készpénz mellett 5000 forint ára gabonaszállítmány ellenében nyertek III. Ferdinándtól 1648-ban kiterjedt birtokadományt[43]; stb.[44]

A főúri és nemesi kereskedelem módszereiről átfogó képet rajzol az az emlékirat, amelyet Rauch Dániel szlavóniai főharmincados nyújtott be a kamarának a század közepén,[45] s éles megvilágításba helyezi azt a tényt, hogy a törvényileg biztosított áruforgalmi előjogokat „nemes uraim" nemcsak kihasználták a gyakorlatban, hanem sokszor túl is léptek rajtuk. Eszerint „az nemesek ... mind egyaránt kereskedvén", egyremásra űzik továbbra is visszaéléseiket „sub specie propriae allodiaturae": a bármi úton szerzett gabonát, bort, marhát, mézet majorsági termékeik gyanánt tűntetik fel, salvus conductust [védlevelet] íratnak róla, s harmincadfizetés nélkül szállíttatják ki az országból,[46] vagy közvetítik a velük üzleti összeköttetésben álló szomszéd országokbéli kereskedőknek.[47] Általában is kényük szerint fizetik vagy tagadják meg a vámot[48], a harmincadosok pedig vajmi keveset tehetnek ellenük, hiszen rögtön a megyei szék elé idézik őket: „pörösink lévén ... az nemes uraim és bíráink is". Hasonlóan tehetetlen velük szemben a többi kereskedő: „... majd leginkább az úri és nemesi rend vévén maga eleiben az kereskedést ... valaminek használt látják lenni, az magok számára foglalván; az köznépet

és kereskedő embereket eltiltván mindazoktul, és taliter qualiter [így vagy amúgy] az szegénységtül az maguk számokra foglalván, pro propria allodiatura reputálják" [saját majorságukról származónak állítják]. Innen van, hogy a kereskedő parasztok és polgárok közül „ki-ki azon vagyon, hogy címerlevelet szerezzen magának, kéváltképpen az lévén az oka, hogy harmincadot és vámot ne adjon": ekként próbáljon megállni a főúri és nemesi kereskedelem — feudális kiváltságokra, rendi államszervezetre támaszkodó — konkurrenciájával szemben.

Nem tartható tehát az a nézet, amely szerint a XVII. század folyamán a nemesek „vagy hozzászoktak a vámok lefizetéséhez, s ezzel nemesi életmódjukat lassankint kereskedőivé, városivá alakították át, vagy pedig lemondtak a kereskedelemről, mely végül is olyan foglalkozásnak bizonyult, hol az ő egyre nagyobbra becsült nemesi szabadságaik nem voltak többé teljes egészükben fenntarthatók".[49] A korabeli fejlődés egyik fontos mozzanata éppen abban áll, hogy a nemesek éppen nem városiasodva-polgáriasodva, hanem rendi módon, feudális úri mivoltukat fokozottan kidomborítva, kiváltságaikat, a gazdaságon kívüli kényszer eszközeit fokozottan érvényesítve folytatták — ha folytatták — piaci tevékenységüket.[50] Nem a kereskedő nemesek szoktak hozzá a vámfizetéshez, hanem a kereskedő parasztok-polgárok éppen azért akartak nemeslevelet szerezni, hogy ne kelljen vámot fizetniök.

Milyen jellemző is az idők változására! A (belső) vámmentesség, eltérően az adómentességtől, eredetileg nem a nemesek kiváltsága volt; polgári-paraszti kereskedők szereztek maguknak helyi vagy országos vámfelmentvényt — polgárok, parasztok: az áruforgalomnak akkoriban fő képviselői.[51] A XV. század vége felé kezdtek csak nemesek is erőteljesebben e felé törekedni — eleinte még csupán abban a formában, hogy a királyi városok polgáraival egyenlő kedvezményt kaphassanak —, jeleként az árukereskedelembe való bekapcsolódásuknak, fejledező piaci érdekeltségüknek.[52] S a XVII. századra, íme, a vámmentesség is kifejezetten feudális előjoggá vált: polgárokat és parasztokat a kereskedelem terén is háttérbe szorító „urak és nemesek" privilégiumává.

A magyar földesurak a számukra kedvező politikai és osztályerőviszonyok között ez időben nemcsak árukereskedelmi tevékenységüket fokozzák a parasztok és polgárok piaci kapcsolatainak rovására, de nem csökkentik — mint történetírásunk korábban állította[53] —, sőt éppen tovább szélesítik önkezelésű *majorsági gazdaságukat*, árutermelés céljából is.

A források gyakran adnak hírt újonnan létesített allódiumokról, az urasági szántóterület s egyéb majorsági tartozékok megnöveléséről. A sárospataki uradalom 1632-i urbáriuma pl. majorföldekről számol be olyan falvakban is, amelyekről még 1570-ben — föld-, illetve munkaerőhiányra hivatkozva — nemcsak azt állapították meg, hogy ott „nincs és nem is volt allódium", hanem azt, hogy „nem is lehet létesíteni".[54] A vadászi uradalomban 1631-ben 7, tíz évvel később már 13 faluban található majorsági vetés.[55] A sztrecsnói uradalom utasítása 1640 körül tudtul adja, hogy „Isten áldomásiból sztrecsenyi és tepliczei majorinkat még két rendbelivel megszaporítottuk, úgy mint Gbellánban és Csaczán"[56]. A csejtei vártartomány urbáriuma 1641-ben arról tudósít, hogy Miaván Nádasdy Ferencnek „újonnan létesített nagy allódiuma van, bőséges földműveléssel és kaszálórétekkel".[57] A murányi uradalomban, ahol a XVI. század utolsó évtizedeiben „a várhoz tartozó földek csekély számúak voltak, s részben elhagyatva álltak", illetve a háborús pusztítás okozta gyér népesség miatt „allodiális művelést igen kis mértékben folytattak",[58] a XVII. század folyamán — amikor a török már nem hatolt fel idáig, s megindult a népesség szaporodása ezen a vidéken —, kivált Széchy Mária s Wesselényi Ferenc nádor földesurasága alatt terjedt ki a majorkodás:[59] a konfiskálást közvetlenül követően készült 1672-i urbárium rögtön a jól felszerelt murányi allódium leírásával kezdődik, s nem sokkal marad el mögötte a lubenyiki és polonkai úri gazdaság sem, aminthogy több más községben is allodiatúráról értesülünk.[60] Szepesvár tartományában ugyan már a XVI. század végén s a XVII. század első évtizedeiben sem volt jelentéktelen a földesúri magángazdálkodás,[61] de további lendületet vett a XVII. század második harmadában, miután a Thurzók kihaltával gróf Csáky István kezére került,[62] aki majorkodtató „kemény földesúrnak" bizonyult, s mással sem törődött, csak a majort építette, „számtalan munkával terhelvén a szegénységet".[63] E tevékenységének

meg is lett az eredménye; az 1672-i összeírás — amely Csáky István fiának elkobzott birtokairól, a szepesvári jószág feléről ad számot — elég jelentékeny terjedelemben mutatja be az uradalom két allódiumát: „a váraljai majorságnak" a kincstárra háramló *fele* része összesen 1036, a másik, Nádas vagy Tersztyán nevű majorságnak ugyancsak a fele 567 kassai köböl magot fogad be, s mindkettőhöz kiterjedt kaszálók, emellett veteményeskert, halastó, gazdasági épületek, számottevő állatállomány tartozik — szántók és rétek nemcsak közvetlen közelben, hanem az uradalmi községek hosszú sorában[64]; stb. — Ha egyes nyugat-dunántúli uradalmakon a majorkodást a XVI—XVII. századforduló háborús dúlása vissza is vetette,[65] s ha fejlődését a vérveszteségek okozta munkaerőhiány sok helyt a következő évtizedekben, a törökkel való békesség korszakában is korlátozta,[66] a Habsburg-Magyarország jelentős részén, kivált a Felföld középső és keleti vidékein, éppen a XVI. század végétől számíthatjuk a földesúri magángazdálkodás nekilendülését, és a XVII. század derekára „felvirágzását"[67] — miként Szepesvár és Murány, Késmárk és Szendrő, Makovica és Sárospatak, Munkács és Ecsed s számos más uradalom példája, főúri vártartományok és nemesi középbirtokok hosszú sora mutatja.

Az utóbbi tényre külön fel kell figyelnünk. A kincstári jószágoknak abból a „specificatiójából" [nyilvántartásából], amely a Wesselényi-féle összeesküvés leleplezése után, 1671—1673-ban készült a fiskus javára elkobzott birtokokról, a középnemesi majorságoknak nagy száma tárul elénk: Szepes megyében nemcsak Thököly István késmárki uradalmának összesen több mint 2000 kassai köblös allódiumairól vagy Thököly Zsigmond közel 2700 szepesi köblös sávniki majorföldjeiről olvashatunk, hanem pl. Márkusfalván Máriássi Imre jóval több mint 3000 szepesi köblös majorgazdaságáról; Sárosban nemcsak Thököly Zsigmond 300 eperjesi köblös, hanem pl. Berthóti János összesen közel 700 köblös allodiatúráiról; Abaújban nemcsak az enyickei uradalom vagy a nagyidai Csáky-birtok kb. 1000—1000 kassai köblöt befogadó majorszántóiról, hanem Szuhai Mátyás halmaji, Bónis Ferenc füzéri, Kátai Ferenc encsi allodiatúráiról; Gömörben nemcsak Wesselényi Ferenc balogi, rimaszécsi, dobocai, Zemplénben nemcsak Rákóczi Ferenc és Serédi Benedek különböző majorságairól, hanem Szepesi Pál és még jó néhány középnemesi birtokos éppen nem jelentéktelen kiterjedésű urasági földjeiről.[68] A földesúri magángazdálkodás meg-

erősödése a XVII. század derekára, tehát nemcsak főúri dominiumokon, hanem egy sor jómódú középnemes[69] birtokán is kimutatható.[70]

Milyen kiterjedést ért el ekkoriban a majorsági szántóföld, hogyan alakult számszerű aránya a paraszti kézen levő vetésterülethez? E kérdés reális megválaszolásához[71] vajmi kevés közvetlen forrásadat áll rendelkezésre;[72] inkább közvetve, egy-egy uradalom gabonabevétele, illetve e bevételnek az allodiális termés és jobbágyi szolgáltatás közti megoszlása ismeretében lehet a választ megközelíteni. A XVII. század első felében, derekán a földesúri gabonajövedelem gyakran származott már nagyobb részben önkezelésű üzemből, mint jobbágygazdaságok terményjáradékából.[73] Ebből arra lehet következtetni,[74] hogy a majorsági szántóföld ekkorra már sokfelé elérte a paraszti kézben levő vetésterület 15—30 százalékát. E számítások ellenőrzésére felhasználhatjuk azt a (bár 1702-ből származó) nagybecsű birtokosztály-levelet,[75] amely négy vármegyében (Nyitra, Borsod, Abaúj, Szepes) veszi számba az egyik Csáky-birtokkomplexumot, s nemcsak az urasági szántók (és kaszálórétek) nagyságát közli, hanem — ritka kivételképpen — a (népes és a puszta) jobbágytelkek szántótartozékainak összterjedelmét is meghatározza. Eszerint a morvankai, szendrői, nagyidai, szepesvári és kluknói Csáky-jószágok egész vetésterületének 25,6 százaléka „majorsághoz való szántóföld" volt, viszont kereken 50 százaléka népes, 24,4 százaléka pedig puszta jobbágytelkekhez tartozott.[76] Mindezek az adatok arról tanúskodnak: a feudális földtulajdon szerkezetében jelentős változás következett be a XV. század vége óta az önkezelésű úri gazdaság javára, a parasztság rovására.[77]

Ilyen arány persze csak az allódiumok fő művelési ágában: a szántógazdálkodásban, illetve a gabonabevétel megoszlásában mutatkozott. Az allodiális szőlőgazdálkodás ugyan több helyütt szintén kiterjedt a XVII. században — pl. a Batthyányak rohonc-szalonaki uradalmában vagy a Rákóczi-dominiumokon,[78] de valószínűleg a Héderváry-, Károlyi- és Csáky-jószágokon, meg számos középnemesi birtokon is[79] —, s a földesurakat jobbágyi szőlők „kibecsülésére" törvény is feljogosította,[80] amelynek kihasználásától éppen nem riadtak vissza;[81] de azért a majorsági bortermés a jobbágyszőlők utáni szolgáltatásoknál továbbra is jóval kisebb súllyal szerepelt az urasági borbevétel forrásai között: jobbágyi borokból került ki ez idő

tájt is a nemesi borkereskedelem, kivált az educillatio árujának zöme.[82]

Az allodiális szántóterület kiterjesztésére a XVII. században főleg gabonatermelésre addig nem fogott határrészek: közös haszonvételű legelők, erdők további kisajátítása és feltörése,[83] valamint — a nagy számban megüresedett — pusztatelkek bevonása útján került sor.[84] A szendrői uradalom 1610. évi urbáriuma pl. sok helyütt említi — ha nem is általános gyakorlatként —, hogy „a puszták után való földeket az úr számára szántják, vetik".[85] A nagytapolcsányi vár tartományában a század közepén többfelé fordul elő, hogy a „pusztaföldeket, kopaniczákat [irtásföldeket] ő nagysága számára szántják és vetik".[86] A pannonhalmi főapát 1647-ben két Pozsony megyei pusztatelek földjét erőszakosan foglalja le, s csatolja majorságához;[87] a szentmiklósi uradalomban — a következő évben kelt urbárium szerint — „a puszta után való földek" több helyütt „az úr számára" valók. Rozsályi Kun István 1659-ben végrendeletében feleségének külön hagyományoz „Nagy-Szekeresen két jobbágyokat és hat pusztákat, hogy ott majorkodtathasson".[88] Forgách Miklós konfiskált birtokainak leírása 1671-ben az allódiumok nagyságát a hozzájuk kapcsolt pusztatelkektől elválasztatlanul határozza meg.[89] A XVII. századi gazdasági utasításokban is gyakran visszatérő kitétel: „A pusztahelyekre, akikből alkalmatos jövedelem lehet, gondja legyen tiszttartó uramnak, kiket én számomra kell foglalni"; „nemcsak az majorság földeket vettesse be, hanem ha jószágunkban puszta után való földeket tanál, azokat is bevettesse."[90] A hasonló adatok sora kétségtelenné teszi, hogy a földesúri szántó bővítésének a XVII. század folyamán közföldek igénybevételén: legelők, gyepföldek feltörésén, erdőirtáson kívül fontos eszköze volt *puszta*telkek bevonása is, „kiváltképpen, az hol majorink vannak" — ahogyan az ungvári uradalom 1668. évi utasítása megfogalmazza.[91] Valószínűnek látszik viszont, hogy *lakott* jobbágyhelyekhez tartozó földek allódiumhoz foglalásának korábbi gyakorlata ez időre már jóval ritkábbá vált[92] — ha teljesen nem is szűnt meg.[93]

A földesúri magángazdálkodás természetesen továbbra sem merült ki gabona-, valamint szőlőtermelésben. Így közföldek urasági kisajátítása sem csupán szántóművelés céljára történt, hanem igen gyakran az allodiális legelő-, rét-, erdőterület megnövelése érdekében is.[94] Az 1633. évi kapuvári utasítás szerint

„nyers fát se az magunk jószágbelinek, se az szomszédságnak szabad ne legyen hordani, sub poena in urbario specificata" [az urbáriumban feltüntetett büntetés terhe mellett], s az udvarbíró „minden falunk határában egy-egy darab tilalmas erdőt tiltson, és arra senki marhájának ne legyen szabad csak rá is járni".[95] Az Abaúj megyei hejceiek 1640-ben az ellen tiltakoztak, hogy a „tiszttartók az erdőtül elfogtanak, és még határunkat is elvötték, és tovább is el akarják foglalni".[96] Az ecsedi uradalom 1648-i urbáriuma nemcsak szántóföldekről számol be, amelyek „az várhoz külön szakaszokban vadnak az falu földétől", hanem majorsági kaszálórétek, tilalmas erdők soráról, köztük olyanokról, amelyeket „nem régen szakasztottak el az falutól az várhoz"[97]; stb.[98]

4

Nem a földesúri majorgazdálkodás, hanem éppen a paraszti árutermelés irányzata, a parasztság piaci tevékenysége mutatja a visszaesés, a hanyatlás számos jelét a XVII. század első felében, bár utóbbi korántsem iktatódik ki ekkorra sem az árutermelés fejlődésének tényezői közül, s a felülkerekedő földesúri tendenciával szemben továbbra is számottevő ellenerőt képvisel, főleg a szőlőtermelésben, állattenyésztésben, de helyenként a szántóművelésben is.

Módosabb parasztgazdák — akik elnyomorodott osztályostársaikat, kivált föld- és háznélküli, náluk lakó alzselléreket (subinquilinusokat) bérmunkásként zsákmányolnak ki, szolgákat, cselédeket tartanak „familiájukban", részes vagy pénzes aratókat szegődtetnek[99] — nem ritkán terjesztik ki gazdaságukat telekállományukon kívül (örök)bérleti jellegű irtásföldekre is. Ilyenek pl. a mezővárosok határában található „örökföldek" a semptei vártartományban,[100] a többnyire 1—2 holdas, de néha 10 holdra is felmenő irtványok a csejtei jószágban;[101] a „minden hozzá tartozandó földekkel, rétekkel, szabad kopanicákkal egyetemben" gazdát cserélt jobbágytelek az ugyancsak Nyitra megyei Szenicen;[102] az erdőirtás útján nyert jobbágyi kaszálórétek, (gyümölcsös)kertek a pozsonyi uradalomban.[103] De nemcsak irtványföldek, hanem hosszabb-rövidebb ideig jobbágyi használatban-bérletben levő pusztatelkek, sőt allodiális földdarabok is hozzájárultak a tehetősebb paraszti

elemek árugazdaságának folytatásához.[104] Piaci tevékenység alapjául szolgáló, örökbérleti jellegű szőlőföldek még gyakrabban tűnnek elénk: jobbágyok, de nemegyszer zsellérek is — helybeli „hegynépesek" és „idegenek" (extraneusok) — számos promontóriumon birtokolnak-bérelnek szőlőt, „nemes és vitézlő renden levők" meg városi polgárok mellett, a Balaton vidékén csakúgy, mint Pozsony környékén vagy a Hegyalján;[105] szőleiket cserélik, illetve „örök áron" adják-veszik, de részletesen körülírt szabályok, hegyközségi „törvények" mellett és túlnyomóan a földesúri járadékkötelezettség szigorú fenntartásával.[106] S persze a piaci célú paraszti állattenyésztésnek, marhakereskedelemnek is sok nyoma van az ország különböző vidékein: a Bihar megyei tarcsaiaknál, akik azt a kedvezményüket szeretnék fenntartani, hogy állataik után ne szám szerint, hanem átalányban fizessenek harmincadot;[107] a keszthelyi vár környékén, ahol a „császár iratos szolgái" [összeírt zsoldoskatonái] mellett „szabad legények és jövevények" legeltetik felhajtott barmaikat;[108] Rohonc határában, amelynek „cives germani"-jai [német lakosai] „pénzen vett kereskedő és tőzsérségbeli marhát" tartanak[109]; stb.

Ám a parasztok tőzsérkedése-kereskedése elé egyre több akadály gördült. Azon túlmenően, hogy lépten-nyomon fizetniök kellett a vámokat-harmincadokat,[110] a marhafelhajtás útján — ha nem „társultak" hatalmas főúri protektorokkal — a különféle legeltetési illetékeket, útbírságokat;[111] azon túlmenően, hogy áruba bocsátható gabonájuk, boruk számottevő részét terményjáradék gyanánt amúgy is a dominus terrestrisnek tartoztak átengedni,[112] unos-untalan ki voltak téve a piaci tevékenységüket közvetlenül is tilalmazó-korlátozó földesúri rendszabályoknak: áruik lefoglalásának vagy erőszakos összevásárlásának, piaci kapcsolataik eltorlaszolásának. Rauch Dániel fentebb idézett általánosító megállapításának keserves igazságáról a földesurak egész sorának eljárása tanúskodik, akik feudális hatalmukra támaszkodva, a gazdaságon kívüli kényszer eszközeivel sokszor egyszerűen megtiltották jobbágyaiknak egyes termények piacravitelét: az urak és nemesek „valaminek hasznát látják lenni, az magok számára foglalván, az köznépet és kereskedő embereket eltiltják" mindazoktul. Az a „tisztességes kereskedés" például — amelyre, mint fentebb láttuk, Kapuvár úrnője buzdította udvarbíráját — nem utolsósorban abból állott, hogy a „gyapjat, mézet, szilvát jószágunkban másnak eladni ne en-

gedje", meg abból, hogy „jószágunkban ... bort se adhasson senki is el az kegyelmed híre nélkül, hogy így, ha kelletnek, az mi számunkra vehesse meg kegyelmed, hol nem adja el bátor ki-ki".[113] A kereskedés „jó móddal" történő megoldása az egervári Nádasdy-birtokon is „méz, szilva és foglalt borok szerzésével" volt egyértelmű.[114] A galgóci vártartományban a Thurzók alatt a fakereskedést tiltották meg a moraváni jobbágyoknak.[115] A krasznahorkai, csetneki és egyéb Gömör megyei uradalmakban a murányi várúr, Wesselényi Ferenc nádor fellépésére a juhászok „szabadalmait" szüntették meg.[116] A szentmiklósi dominiumban a sóval (s egyéb árukkal) való „kereskedés ... confiskáltatott" a földesúr számára.[117] Több helyütt a marhaeladást tilalmazták, azon a címen, hogy a jobbágyoknak „continue [állandóan] legyen befogó marhájuk", s az igás robottól, „az mi szerjáró munkánktól" ne menekedhessenek.[118] S ha a XVII. század folyamán a győri, magyaróvári, nagyszombati meg az alföldi — köztük a kecskeméti, debreceni — parasztipolgári marhatőzsérek tevékenysége is egyre több nehézségbe ütközött, akkor ez nemcsak a századforduló háborús viszonyainak, majd a bécsi udvari kamara kezdeményezésére alakult és kiváltságolt marhakereskedelmi társaságok, utóbb a Keleti Kompánia erőszakos beavatkozásának tulajdonítható, hanem jelentős részben a magyar feudális urak konkurrenciájának, s nem kevésbé elnyomó, megszorító rendszabályainak is.[119]

Különösképpen jellemzőek az olyan tények, amelyek a gabonatermelés-értékesítés terén mutatják a paraszti árugazdálkodás korlátozását, visszaszorítását. A Habsburg-országrész nyugati körzetében a komáromi naszádosok és somorjai parasztpolgárok gabonakereskedelmi kiváltságainak, szerepének elsikkadása figyelhető meg a XVI—XVII. század fordulójától;[120] „...az Komáromban lakozó község és szegénység", melynek „az szokott kereskedés dolga volna első oszlopa", 1624-ben súlyos romlásáról és megnyomorodásáról panaszkodik.[121] A csejtei földesuraság a század derekára immár megsokallja az árutermelő jobbágygazdaságok irtás útján való terjeszkedését: Nádasdy Ferenc és Eszterházy Mária uradalmi rendtartása nemcsak azt tilalmazza, hogy „senki penitt se kopanicáját [irtványát], se más földit és rétit, se szőlőit se örök áron, se zálogban el ne adhassa ... idegennek ..., még szomszéd jószágbelieknek ... sem", hanem kimondja, hogy „ha valaki ... az mostani irtásokon kívül többet irtana és földet vagy rétet csinálna, vagy csak mun-

kájában találtatnék is", súlyos bírságot szenvedjen, és ott emelt kunyhói „porrá égettessenek".[122] Eszterházy Máriának néhány évvel később kelt ungvári utasítása pedig már a pusztatelkek bérlete révén történő gazdaságbővítést próbálja lezárni a tehetősebb parasztok előtt: a desertákat lehetőleg csatolják az allódiumhoz, de „sem árendára, sem nónára, sem decimára semmi úton ne merészeljék adni, mert a féle árendára bocsátott puszta örökségre, ha más szegény akarna is szállani, nem meri az nyakas emberektül" (vagyis a pusztabérlethez ragaszkodó falubeliektől).[123] A hegyaljai mezővárosok telkes jobbágyságának sorsa az elszegényedés, az igaerő elvesztése felé hanyatlott ugyanez idő tájt: a század első évtizedeiben még virágzó árutermelésük mindinkább elapadt, amin a szőlőművelésre való teljes átállás sem segíthetett.[124] Az viszont, hogy Borsod megyében a jobbágyi gabona-, kivált árugabona-termelés nagymérvű csökkenése már a század első évtizedeiben is kimutatható,[125] nyilván főleg annak tudható be, hogy a tizenöt éves háború többek közt éppen Heves, Borsod, Bihar megyét sújtotta vészesen: a gazdagparaszti árutermelés előző századi fejlődésének egyik központi területét.[126]

A parasztság piaci tevékenységének visszaszorulása, a paraszti árutermelés hanyatlása — kivált a gabonagazdálkodásban — alapvetően a feudális uralkodó osztály jobbágy- és városellenes fellépésének élesedésével, az osztályerőviszonyok további, kedvezőtlen irányú eltolódásával, a feudális kényszereszközökre támaszkodó földesúri kereskedelem és allodiális gazdálkodás kiterjedésével függött össze.[127] Szerepe volt mindebben a háborúknak is, főként a századforduló hosszú háborújának. A tizenöt éves háború — amelynek gazdaságtörténeti hatását korábbi szakirodalmunk főleg allódiumok rombadöntésében, a földesúri majorkodás fejlődésének megakasztásában jelölte meg[128] — elsősorban a parasztgazdaságok tömegét tette tönkre, jobbágyportákat semmisített meg, a pusztatelkek számát, a nyomorgó falusiak-zsellérek arányát növelte, tehát elsősorban a paraszti termelésre-árutermelésre zúdított súlyos, gyakran helyrehozhatatlan csapásokat.

A hadak dúlásai a parasztgazdálkodást már a tizenöt éves háború előtt is érzékenyen sújtották, nemcsak a török uralom alá került területen, hanem a Habsburg-országrészen is. A nagybányai uradalom 1566. évi urbáriuma pl. arról tudósít, hogy ott, ahol nem egy község „egykor népes és gazdag volt, most szinte

puszta, mert ott járt a török tábor, a jobbágyok nagyobb részét lemészárolta és jószágait elrabolta, úgyhogy hat tehenen kívül semmi sem maradt az egész faluban". Szendrő — a vártartomány 1570. évi urbáriuma szerint — a megelőző időkben 95 ekét tudott igaerővel kiállítani, most a környező falvakkal együtt nagynehezen, ha 14-et; a „tyrannis Turcica" [török zsarnokság] következménye ez, amit tetéznek a „német katonák... zaklatásai és hatalmaskodásai", akik minden ok nélkül „rabolni és pusztítani kezdenek". Krasznahorka vidéke ugyanekkor oly szörnyű garázdálkodást állt ki, hogy az egész évben „nulla quaestura exerceri potest ob formidinem hostium" [semmiféle gazdálkodást nem lehet folytatni az ellenségtől való rettegés miatt][129]; stb. — A tizenöt éves háborúban szenvedett különösen súlyos jobbágyi vérveszteségről, anyagi-gazdasági romlásról számos forrás emlékezik meg. Kassa város garadnai jobbágyai pl. 1599-ben a császáriak fosztogatásai miatt panaszkodnak: „Sem tavaszink, sem lencsénk, sem lednekünk, zabunk, árpánk, semmi e világon nem maradott, csak nagy nyavalyában, nyomorúságban élünk, szekerünket, lovainkat a sok hatalmas elvitte.[130] Bars vármegyét ez évben tatárjárás pusztította végig: sok mezőváros és falu járt úgy, mint Nagysalló, ahol „égett meg százhatvanhét ház, mindenféle takarmányával, ember veszett negyven, ló és ökör ötvenhárom..."[131] A sümegi uradalom 1604. évi urbáriuma „teljesen elpusztított jobbágytelkeket", sőt „teljesen elpusztított falvakat",[132] a lékai uradalom 1608-i urbáriuma sok néptelenné vált sessiót [jobbágytelket], „a háborúságban" leégett házat számlál, Micske falunál megjegyezve például, hogy lakosai „oly igen szegények, hogy az rajtok való ruhájok és mindennapi kenyerek sincsen, soknak feleségeket, gyermekeket, urokat is elvitték az tatárok"; stb. — S hogy a török rablása-sarcolása a zsitvatoroki békekötést követő évtizedekben sem szűnt meg a hódoltsághoz közelebb eső vidékeken, egyebek közt[133] az a vizsgálati jegyzőkönyv szemléltetheti, amelyet 1641-ben éppen (a paraszti gabonatermelés nagymérvű csökkenésére fentebb példaként említett) Borsod megye szendrői, miskolci, ónodi és szentpéteri járásának falvaiban s mezővárosaiban vettek fel, megállapítva: „1. Circiter harmincnégy esztendőtől fogván, a sitvatoroki végezéstől... micsoda falukat hódoltattak az törökök bé, és azokat micsoda rablással, égetéssel, emberek és barmok elvitelivel? 2. Mindazoknak az faluknak mennyi készpénze és mindenféle élése, haszna és jövedelmek vagyon az töröknek való szolgálattal

együtt? 3. Az minemű faluk a sitvatoroki végezésnek erejével az kiknek hódolniok kellett, de kiváltképpen ab anno 1615. mivel verték fel adajokat?"[134]

A parasztgazdaságok háborús tönkremenése persze a majorsági munkára fogható jobbágynép számának, szolgálatképességének csökkenését, a földesurak rendelkezésére álló termelőerők megfogyatkozását is jelentette; a meg-megújuló vérveszteségek okozta *munkaerőhiány* — amely időnként és vidékenként eltérő mértékben jelentkezett, a tizenöt éves háború időszakában (majd később a század utolsó évtizedeiben) különösen súlyossá vált, de lényegében az egész XVI—XVII. századot végigkísérte — az allodiális úri gazdálkodásnak is korlátokat szabott, kivált a hadak járásának leginkább kitett hódoltsági övezet közelében. Ez azonban *nem* úgy értendő, mintha a háborús pusztítás egyaránt, *egyenlő mértékben* gyöngítette volna a mezőgazdasági árutermelés mindkét irányzatát, mintha lényegében nem befolyásolta volna az agrárfejlődés földesúri és paraszti tendenciája közötti harc kimenetelét.

Hogy a termelőerők háborús pusztulása miként játszott közre a mezőgazdaság termelési viszonyainak alakulásában, a helytől, a körülményektől függően változott, s nem ritkán ellentmondásos következményeket vont maga után. A pusztatelkeknek a háborús dúlások folytán is tetemesen növekedett száma[135] az allodiális terjeszkedésnek tág (s korántsem teljesen kiaknázható) teret nyitott lakott jobbágyhelyekhez tartozó földek kisajátítása nélkül is; ugyanakkor a feudális urak elsőrendű érdekévé tette veszteségeik pótlását, üresedett telkeik „megszállítását", a jobbágytelki gazdálkodás lehető újjászervezését.[136] „Alattvalóik" számának csökkenése a földesurakat arra ösztönözte, hogy megmaradt népeik kizsákmányolását fokozottan biztosítsák: ily módon szintén hozzájárult a röghöz kötés XVII. század eleji megerősítéséhez,[137] valamint a jobbágyrobot emeléséhez;[138] ugyanakkor a feudálisok szempontjából is elkerülhetetlenné tette egyes megapadt lélekszámú, fogyatkozott erejű jobbágyfalvak terheinek könnyítését, az újonnan települők kedvezményezését. Az olyan adatokkal szemben, melyek a háború előidézte munkaerőhiányt a robotnövelés okának mutatják be — pl. a lékai uradalom egyes helységei az 1608. évi urbárium szerint a tizenöt éves háború előtt „robottyokért fizettenek", de „az háborúság olta" „mindennel szolgáltatják őket" —, nem szabad figyelmen kívül hagynunk az ellenkező irányba mutató tényeket. A

Révayak 1600-ban a Győr megyei rárói jószágukba „szállott és ennek utána szállandó jobbágyoknak, kik győri veszedelemkor [1594] elmentenek volt", hatévi szabadságot adtak, „illen okkal, hogy míg a szabadság kitelik, minden esztendőben két-két napot szolgáljanak".[139] Héderváry István és Czobor Imre az újfalusi jobbágyoknak 1609-ben 10 évre engedett szabadságot, amelynek letelte után robotkötelezettség nélkül „minden helytől 4 forintot tartozzanak évenként fizetni"; stb.[140] Ellentmondásosan hatott tehát a háború a XVI. század végi—XVII. század eleji Magyarország (Habsburg-országrész) mezőgazdaságának termelési és járadékviszonyaira is. Hatásának *fő* vonala azonban, az osztályerők, az agrárstruktúra jellemzett irányú eltolódásának, változásának közepette, mégis abban állott — akárcsak nem sokkal később német földön a harmincéves háborúé, Lengyelországban a század közepi hadakozásoké —, hogy a paraszti árutermelés gyöngítésével az ellentétes tendencia érvényesülését mozdította elő.

A robotmunkára alapozott mezőgazdasági nagyüzem (Gutswirtschaft) kialakulása — írja Engels a XVI—XVII. századi német fejlődésről — „kezdetben még meglehetősen lassan haladt. Akkor jött a harmincéves háború . . . A pusztulás és elnéptelenedés határtalan volt. Mire eljött a béke, Németország védtelenül, eltiporva, lerongyolódva, véresen feküdt a porondon; a legnyomorultabb azonban ismét a paraszt volt. A földbirtokos nemesség most a vidék egyedüli ura lett . . . A parasztok utolsó ellenálló erejét... megtörte a háború. A nemesség így minden földdel kapcsolatos viszonyt úgy rendezhetett, ahogy az leromlott anyagi helyzete helyreállítására a legalkalmasabb volt."[141] Bizonyos mértékig hasonló hatása volt Magyarországon[142] — bár nem ilyen egyértelműen — a századforduló hosszú háborúskodásának. A parasztság gazdasági erejét sok helyütt tetemesen csökkentve, hozzájárult a — megelőző század folyamán mindinkább előrenyomult, a századforduló után előálló politikai és gazdasági feltételektől pedig fokozott mértékben támogatott — földesúri agrárfejlődés irányzatának felülkerekedéséhez, ezen belül az önkezelésű allodiális üzemek további térnyeréséhez — bár egyben, sajátos ellentmondásként, a robotoltató majorgazdálkodás terjeszkedését is a munkaerőhiány korlátai között tartotta.[143]

A majorgazdálkodás kiterjesztése korántsem a fizetett munka növekvő alkalmazásával történt, ellenkezőleg: a jobbágy*robot* elsajátításának módfeletti fokozásával járt együtt a XVI. század végén—XVII. század első felében. A robotnövelés előrehaladó folyamata egyrészt elsöpörte ama korábbi, a XV. század második felére jellemző állapot maradványait, amikor a munkajáradék általában csekély súllyal bírt: nem szerepelt a jobbágyterhek között, vagy az elvégzendő munka mennyisége és mineműsége szerint határozottan és viszonylag alacsonyan volt megszabva az urbáriumokban;[144] másrészt messze túllépte az 1514. évi megtorló törvényben alaposan megemelt robotelőírás — hetenként 1 napos — mértékét is.[145] Még aránylag kedvező helyzetet tükrözött e tekintetben a török hódoltsághoz közel eső, Győr megyei Ráró-vár tartományának urbáriuma, amely nyáridőben hetenként 2, télen 1 robotnapot követelt,[146] vagy a Sopron megyei Lózs mezőváros úrbéri szerződése, amely egész éven át heti 2 napot rótt ki.[147] Az utóbbival lényegileg azonos terhelést hozott a „szerjárás" [robotolás] ún. harmadhetes rendszere, amikor „egy hetet ki-ki maga erejével az dominus terrestris számára szolgál . . ., viszont két hetet magoknak szolgálnak, úgy hogy minden harmadik hetet az várhoz szolgál esztendőt által, valamire az tisztek rendelik",[148] hiszen átszámítva ez is 2 napot, a törvényben előírt robotkötelezettség kétszeresét jelentette. Túltett rajta a nyári idényben „feléből" (heti 3 nap), azontúl „harmadából" (heti 2 nap) való szolgálat, azaz a harmad- és másodhetes rendszer kombinálása;[149] még inkább, amikor általánossá lett az a gyakorlat, hogy „egy hétbe három napot szolgáltak, vagy ha egy hét az úré, másik hét az jobbágyé" — tehát a másodhetes rendszert az egész esztendőre kiterjesztették;[150] sőt az a — rendkívül súlyos — robotkizsákmányolás amikor a hétnek egyenesen 4 napján szolgáltatták a jobbágyokat.[151] S ha a harmad- és másodhetes robotelőíráshoz is nemegyszer olyan toldalék járult, amely szerint a legnagyobb dologidőben, „aratáskor, az mint szükség kévánnya, nem az hetelés szerént, hanem az mint a tisztek rendelik, a szerént kell szolgálniok",[152] illetve ún. hosszú fuvar esetén, „mikor máshuvá való expeditióban bocsátották őket . . ., ollyankor . . . azt hetelő renden kívül tartoztak megcselekedni"[153] — immár megjelent a robot korlátozatlan igénybevételének az év egész tartamára való kiterjesztése is.

Most már a jobbágyok „szántással, vetéssel, aratással, kaszálással és egyéb szolgálattal nem szakasztva és limitálva tartoznak, hanem valamit az tisztek rendeltek. . ., tartoztak subportálni" [teljesíteni].[154] A munkajáradék elsajátításának tehát nincsen korlátja sem mennyiségileg (idő vagy teljesítmény szerint), sem minőségileg (az elvégzendő munka neme szerint), sem területileg (a teljesítés helye szerint), hanem egészen határozatlanul, az uraság és a tisztek kényétől, mindenkori szükségletétől függ.

A limitálatlan, parancs szerinti robotoltatás már a XVI. század utolsó évtizedeiben sok helyütt dívott, így a tapolcai apátságban, ahol a jobbágyok „ad omnia servitia pro libitu domini compellantur"[155] [az úr tetszése szerint kényszerüljenek mindennemű szolgálatra], a lévai vártartományban, ahol „iuxta arbitrium domini magnifici debent subire omnes labores necessarios"[156] [az uraság akarata szerint tartoznak minden szükséges munkával], a szepesvári uradalomban, ahol a vár körüli falvak „tenentur omnes labores ..., quando illis iniungetur, praestare"[157] [kötelesek minden munkát teljesíteni, amikor utasítják őket], az erdőd-szatmári uradalomban, ahol „serviunt ad libitum capitaneorum et provisorum. . . sine ulla discretione"[158] [a kapitányok és udvarbírák tetszése szerint, minden korlátozás nélkül szolgálnak]; stb. A XVII. század folyamán azután se szeri, se száma a hasonló eseteknek. Ilyenekről számolnak be pl. az 1601. évi madai,[159] az 1602-i csábrág-szitnyai[160], az 1608-i sárvárkapuvári,[161] az 1625-i adorjánvári,[162] 1632-i derencsényi,[163] 1636-ban kelt csetneki,[164] 1643-ból származó serkei,[165] az 1672. évi murányi[166], 1688. évi nagybányai,[167] az 1690-ben készített szendrői[168] urbáriumok. Megjegyzendő azonban: ahol az urbárium időben vagy teljesítmény szerint meghatározta a robot mértékét, a földesúri-gazdatiszti gyakorlat ott is túltehette magát az írott szón. Nem egy úriszéki ítélet kereken ki is mondta, hogy a földesúr jogait semmiféle szabály vagy szokás nem korlátozhatja „marhával szolgáló" vagy „gyalogszeres" jobbágyainak robotoltatásában.[169]

A munkajáradékon belül természetesen az allodiális gabonagazdálkodással (szántással-vetéssel, aratással, betakarítással) kapcsolatos igásrobot, illetve gyalogszeres szolgálat foglalta el az első helyet.[170] Ezzel több helyütt vetekedett a kaszás- és szőlőmunka, valamint a (behordáson túlmenő) fuvarozási robot is, sőt mindehhez gyakran még egyéb terhes — mezőgazdasági és mezőgazdaságon kívüli — munkanemek (legeltetés,

halászat, fakitermelés, különféle építkezések, javítások végzése vagy bennük való segédkezés, őrszolgálat stb.)[171] is járult.[172] Amikor pl. Héderváry István özvegye elnyomorodott s számban megfogyatkozott kisbaráti (Győr megye) jobbágyainak robotját kénytelen volt gabona- és szőlőművelésre mérsékelni, olyan engedményt tett, hogy ezután „ne kaszáljanak. . ., zabvetést sem kívánok tőlek, mészhordást, kővágást, arra való fahordást, mészégetést szekereknek és gyalogoknak [igás és kézi robotosoknak] megengedtem, más rendbeli számos szekér tűzre vagy épületre való fahordást, gerendelt, abrinczhozást, szarufát leszállétottam"[173]; stb.

A sűrűn előforduló, sőt túlnyomóvá váló korlátozatlan munkakötelezettség — amikor „semminemű szabott robottyok nincsen, hanem az midőn mi kévántatik, tartoznak parancsolt robottyokat végben vinni"[174] — nyomasztó súllyal nehezedett a falvak népére: az előre számbavehetetlen igénybevétel Damokles-kardjával fenyegetett, a parasztgazdaság munkamenetét felborította, a jobbágyokat elvonta saját vetéseik, szőleik megművelésétől.[175] Ha „gabona- és szénatakaráskor valameddig az úr őnagyságáé tart, mindaddig tartoznak szolgálni";[176] ha az uradalmi majorság körül gyakran négy hétig egyvégben robotolnak, akkor a maguk gazdaságát persze képtelenek kellőképpen megmunkálni: a földesúri munka „miatt a falut és pusztáit hagyni kell",[177] amint a Kapuvárnak alávetett pordányi szegénység panaszolja; „az magoké . . . az sok úr dolga miatt elparlagul"[178], ahogy a Zemplén megyei redmeciek kesergik.

S hadd említsük még egyszer: a korlátozatlan szolgálatkötelezettség nemcsak az elvégzendő munka mennyisége és mineműsége, hanem helye szempontjából is teljes bizonytalanságot teremtett: gyakran az uradalom távoli falvaiból, sőt a földesúr más, esetleg nagy messzeségben fekvő jószágairól hajszolták át a robotosokat. A XVII. század első harmadában fennállott Thurzó-birtokkomplexumon belül a szepesvári tartomány ún. 11 oppidumának népe lakóhelyétől még „csak" 10—40 km-re végzett allodiális munkát, a temetvényi és bajmóci vár falvaiból azonban már minduntalan a galgóci majorságföldekre, a galgóci községekből a sempteiekre vezényelték át az alattvalókat, úgyhogy 80—100 km távolságban lerótt servitium sem ment ritkaság számba.[179] De a „távolsági robotnak" még kirívóbb példáira is bukkanhatunk: amikor Eszterházy Farkas, bérbe véve a Héderváryak egyes Pozsony megyei birtokrészeit, kikötötte, hogy

a bérbeadók *turóci* jobbágyai aratásra tartoznak „régi szokás szerint alá jünni"[180]; vagy amikor a szentmiklósi uradalom felső (verhovinai) kerületének jobbágyai robotjuk jó részét, éppen a nagy messzeség miatt, ugyan pénzen megválthatták, de attól az aratómunkától nem mentesültek, amelyet „in territorio *Szerencsiensi* allodiaturae" [a szerencsi majorság területén] kellett teljesíteniök.[181] Szükségtelen bizonygatni, mekkora kiesést jelentett mindez a jobbágyföldek művelésében; könnyű belátni, hogy a munkajáradék nagymérvű emelkedése nemcsak a földesúri majorgazdálkodás kiterjedésének velejárója, következménye volt a XVI. század végének—XVII. század első felének Magyarországán, hanem egyben a paraszti termelés-árugazdaság sok helyütt megmutatkozó hanyatlásának is nyomós oka, a hadak dúlásánál nem kevésbé vészterhes tényezője. A munkaerő és *igaerő* nagymértékű elvonása — a szántóművelésben sújtotta legérzékenyebben a parasztgazdaságot; a robotrendszer megnyomorító hatása itt mutatkozott a legsúlyosabban.

A jobbágyi terhek fokozásának, különösen a robot kíméletlen kihasználásának — az uraságí szükséglet mértéke és a feudális újratermelés biztosításának földesúri érdeke mellett — csak a jobbágyi ellenállás: az ingyenmunka hanyag végzése, a robotmulasztás, a szökés s a jobbágyi osztályharc egyéb eszközei szabtak korlátot. A németújvári uradalom ponici jobbágyai a robotkapálást „gonoszul, poklul" végezték: „. . . nem igyekeznek azon, hogy uram ő nagysága szőlője megépüljön, hanem inkább elpusztítják."[182] A Batthyányak körmendi jobbágyai ismételten megtagadták a palánkkészítő robotot, s a közöttük megjelenő udvarbírót megfenyegették: „. . . még rövid nap [rövidesen] hajatoknál fogva hordozunk benneteket".[183] A Vicayak lózsi és vicai népei parancs ellenére nem mentek úrdolgára: „gonosz elrendelt szántszándékbul nagy vakmerőképpen való szitkozódással militáltak földes urok ellen"; szénahordási, tarlószántási, fahordási, aratási munkáikat nem teljesítették, a robotot napkelte helyett csak később kezdték, s a nádornál bepanaszolták az uraságot, hogy jogtalan szolgáltatásokat követel rajtuk.[184] A Thurzó-birtokokon — ha távolsági robotra hajszolták őket — „süketnek tették magukat" a „poratkával" [szerjárással] agyonterhelt parasztok; nem „munkatehető embereket", hanem alig hasznukvehető gyermekeket állítottak ki, vagy éppen — mint Szerdahelyen — fejszével támadtak a földes-

úri kiküldöttre.[185] A Károlyi-jószágokon az ótományi jobbágyok, akiket „sok esztendőtül fogva . . . éjjeli-nappali kegyetlen és törvény fölött való szolgálatoknak igája" nyomott, erejük fogytán végül is „nem szolgáltak"; a gyürberényiek pedig megirták földesasszonyuknak, hogy „az nagy mód nélkül való fizetést elunván, mind el futnak, pusztán hagyják az nagyságod faluját".[186] S a hasonló esetek elősorolását hosszan folytathatnók.

A jobbágyi ellenállással, robotmegtagadással, az osztályharc uradalmon belüli, „hétköznapi" formáival a földesurak mindenekelőtt magánhatalmi apparátusukat vetették szembe. A Thurzó-birtokokon gyakran „bottal, szitokkal" verték ki munkára a vonakodó parasztokat;[187] Károlyi Mihály alattvalóival szemben, „ha nem akartak szolgálni", a „pálcát" kívánta alkalmazásba venni, „az nyakassában hármat vagy négyet" megfogatni, megvonatni: majd engedelmesek lesznek aztuán a többiek;[188] aminthogy néhány évtizeddel később Thököly Imre sem fukarkodott a „dologhoz nem szokott jobbágyok" ilyetén megrendszabályozásával: „ha melyik szófogadatlankodik, pálca vagy lapát által adja meg neki . . ., ha pedig cselekedete többet érdemel, sanyarúbb fenyítékkel is castigálhatja" [büntetheti].[189] — Hogy miben áll a „sanyarúbb fenyíték"? „. . . .vagyon tömlöc, vagyon kaloda" — válaszol erre a csicsvavári udvarbíráknak Eszterházy és Homonnay részről adott utasítása.[190] Csakugyan, szinte minden majorság felszerelésének szükségszerű tartozékát képezték ezek a rekvizítumok. Ott voltak a sárvári uradalom majorházai előtti udvaron a szekerek, ekék mellett, a galambház szomszédságában;[191] rendre felsorolva az ócsva-apáti udvar és majorság inventáriumában: „Hetedfél vas, ember lábára való; ember lábán is kettő . . . Egy békó. Egy kaloda két reteszével. A tömlöc ajtaján vasrostély. A tömlöcben egy kaloda, reteszestül, lakatostul"[192]; stb. — „Ha mely közülük vétkesnek találtatik, bűnének érdeme szerint kalodával, tömlöccel és törvénnyel büntesse" — folytatja tovább a földesúri erőszak eszközeinek felmutatását a kapuvári uradalom provizorának utasítása.[193] A „törvény": az udvarbíró által közvetlenül unos-untalan kimért súlyos bírságok, amelyek említése úgyszólván egyetlen korabeli urbáriumból, uradalmi utasításból sem hiányzik; a „törvény": a földesúri (nagybirtokosi) bíráskodás teljhatalmú szervének, az úriszéknek megtorló és elrettentő ítéletei, amelyeket a XVI. század utolsó évtizedeitől, a XVII. század folyamán szerfölött változatos indokok alapján, de legtöbbször éppen a robot

megtagadása, elmulasztása vagy meg nem felelő módon való teljesítése címén mondtak ki.[194]

Ám a gazdaságon kívüli kényszernek volt a fizikai erőszakon kívül egy másik, igen lényeges eszköze is a lelki kényszer — a vallásnak tűrést, belenyugvást, a földesúr iránti feltétlen engedelmességet hirdető tanítása. A jobbágyok rendszeres templomba járatása a gazdasági utasításoknak éppoly természetesen ismétlődő előírása, mint kalodába záratásuk vagy robotra hajtásuk. „Gondja legyen reá, hogy vasárnapokon és ünnepnapokon az község az templomba el menjen, imádkozzék és istenfélők legyenek" — hangsúlyozta pl. az imént idézett kapuvári instrukció.[195] S ebben katolikus és protestáns földesúr mit sem különbözött. „Az mi jószágunkban levő szentegyházakra . . . mindenütt igaz keresztyén lelki tanítók legyenek . . . Az községet is pedig reá kényszerítse, hogy az isten igéinek hallgatásában és megtanulásában szorgalmatosak legyenek" — kívánta az egyik.[196] „Legelőször is . . . az isteni félelmet és szolgálatot viselje maga előtt s . . . az catholica religiót igyekezzék . . . promoveálni" [előmozdítani] — parancsolta a másik.[197] Persze, az erőszakos ellenreformáció előrehaladtával olyan utasítások sem maradtak el, amelyek szerint: „Elsőben is mindeneknek fölötte szükséges lévén az isteni félelem, azért . . . jószágaink praefectusa . . . vigyázzon arra is, hogy minden alatta valók azon hitben [ti. a katolikusban] maradjanak, s mást azon kívül senkit se szenvedjen";[198] vagy éppen: „ha ki [a papot] szidja . . ., vagy az igaz catholica hit ellen becstelenül szól . . ., minden irgalmasság nélkül . . . kiseprőztessék abbul a faluból".[199]

„. . . egynéhányszor olvassátok el az szófogadatlan, koszos fejű jobbágyok előtt . . . — írta Kapy Zsigmond 1620-ban Hernád menti falvai ispánjainak —, hogy ezen pecsétes levelemben hagyom és parancsolom, hogy elhagyván az régi, goromba, vakmerő, oktalan, paraszt, szófogadatlan, ostoba, emberi természet ellen való, megrögzött, gonosz természeteket, fejek vesztése alatt, szavatokat fogadják mindenben, valamit én szómmal nekik parancsoltok . . . És ha ki az ellen szólana csak egy szót is, avagy nem akarná cselekedni tehát az többivel együtt, mindjárt megkötözzétek és ide felküldjétek."[200] Ez a hírhedt levél — amely legföljebb szókimondásával tűnt ki[201] — teljes pőreségében mutatja be a földesúr—jobbágy-viszony lényegét a XVII. századi Magyarországon: az alapvető osztályellentét rendkívüli kiélezettségét a Leibeigenschafthoz hasonló állapotba szo-

rított jobbágy s a feudális járadék legközvetlenebb, legbrutálisabb formáját, a munkajáradékot fokozódó mértékben elsajátító földesúr között.

6

A munkajáradék mellett általában a feudális járadék másik naturális formájának, a *terményjáradéknak* szerepe, súlya is növekedik ez idő tájt. A terményjáradék második csoportjára: a szántó- és szőlőművelés után járó szolgáltatásra gondolunk, s nem *első* csoportjára: a kisebb élelmiszerekből álló „ajándékokra", amelyek egyidejűleg visszaszorulóban vannak, néhol el is tűnnek. Jobbágyi „munera"-hoz az uraság számos helyütt ugyan továbbra is ragaszkodik;[202] gyakori azonban, hogy „pro annualibus victualibus" [évi élelmiszerajándék helyett] — családonként vagy falunként — pénzbeli váltságösszeget követel, amint pl. az 1614. évi bajmóci, 1636-i rihnói,[203] 1670-i lékai,[204] 1672. évi murányi vagy 1686-i szendrői urbárium tanúsítja.[205] De megváltásra egyébként is sor kerülhetett: az 1636. évi rozgonyi urbárium pl. előszámlálja ugyan az élelemszolgáltatásokat, de az uradalom provizora egyben olyan instrukciót kap, hogy „élésbeli adajokat... mind pénzre limitálja... s pénzül vegye meg a jobbágyságon".[206] — Az „ajándékok" jelentőségének csökkenése részben az allodiális gazdálkodás kiterjesztésével kapcsolatos: vajat, sajtot, tojást, szárnyast s egyebeket a majorkodó földesurak most már többnyire (szűkebb értelemben vett), ‚majorságukból"[207] kívánnak asztalukra szerezni, sőt kereskedésük tárgyává tenni — mint ez a korabeli gazdasági utasításokból is kitűnik. „A hol tyúkkal, lúddal, tyúkmonnyal [tojással] tartozik jószágunk, az olyanért pénzt vegyen az udvarbíró" — parancsolja pl. I. Rákóczi György. „Házunk szükségét ne ilyenből, hanem a majorból tartsa, és annyi majorsága legyen afféle is, hogy ne csak a ház szükségére kelhessen, sőt pénzt is teremtsen belőle."[208]

Egészen másképp áll a dolog a terményjáradék *második* csoportjával: a szántó- és szőlőművelés után járó szolgáltatással. Ennek pénzbeli megváltására vagy hiányára csak szórványosan bukkanunk,[209] de — főként a gabonát illetően — rögzített mennyiségben való szedésével is immár ritkábban találkozunk;[210] annál tömegesebben a XVI. században észlelt irányzat[211] folyó-

tatását és eluralkodását tanúsító adatokkal: előre meghatározott akó, mérő vagy köböl szám helyett — vagy olykor a mellett — a mindenkori termés hányadában történő behajtásával, először is a szoros értelemben vett *kilenceddel*. Nónát ír elő pl. mind szántó, mind szőlő után az Illésházy Istvántól átmenetileg elkobzott csábrági dominium 1602. évi,[212] gabonából a Csákyak adorjánvári tartományának 1625-i,[213] I. Rákóczi György felsővadászi és makovicai uradalmának 1631-i, serkei jószágának 1632-i urbáriuma;[214] bor- és gabonakilencedet említenek 1622-ben a Bihar megyei Sennyei—Károlyi-birtokokon,[215] amint a „kilencedbeli gabonát" állítja szembe a „majorságunkbelivel" Eszterházy Miklós nádor 1641-i semptei utasítása is;[216] „borbul, búzábul, tavaszbul kilencedet adnak" 1670 körül egyes, a Wesselényi-féle összeesküvésben kompromittált középnemesektől elkobzott Heves megyei részbirtokokon,[217] akárcsak — háromévi szabadság lejárta után — az újonnan telepített Balassagyarmaton[218]; stb.

Az uraság azonban nemcsak ott szedett alattvalóitól kilencedet, illetve a kilencednek megfelelő gabona- és borhányadot, ahol a források kifejezetten nónáról beszélnek. A földesúri kilenced — a papi tized (a tulajdonképpeni dézsma) elsődleges behajtása esetén[219] — a termés kilencedik tizedét tette, ezért a földesúri járadékot is gyakran *dézsma* (decima) névvel illették: kilenced és dézsma így sokszor egymást variáló, egyenértékű kifejezésekként tűnnek elénk (tekintet nélkül a behajtás — sok vitát kiváltó — sorrendjére). Bizonyára erről volt szó pl. a belényesi vártartományban, amelyre a korábbi urbáriumok nónát, az 1600. évi viszont „frugum et vini decimas" [gabona- és bortizedet] rótt ki; a palotai uradalomban, ahol az urbárium 1578. évi szövegezése szerint „nonam dant de seminaturis" [kilencedet adnak a vetemények után], 1617-ben viszont „de omnibus segetibus solvunt decimam" [minden vetés után tizedet fizetnek]; de még közvetlenebb a serkei jószág urbáriumainak tanúsága: ha az 1632-i szöveg — fentebb utaltunk rá — „minden vetés után kilencedet" írt elő, az 1636. évi már hol dézsma, hol kilenced gyanánt, az 1643-i pedig főleg dézsma néven jelölte nyilvánvalóan ugyanazt a jobbágyterhet.[220] Minden kétséget eloszlathat azután egyes forrásoknak az a szóhasználata, amely a kilencedből származó gabonabevételt dézsmabúzának,[221] vagy az uraságot illető terményjáradékot „második dézsmának",[222] esetleg éppen „kilenced

dézsmának"[223] nevezte. Tehát nemcsak a kilencedet, hanem gyakran a dézsmát emlegetõ adatok is a gabona- és bortermés *hányadában* kikényszerített *földesúri* szolgáltatásra vonatkoznak.

Az uradalom részéről történő dézsmaszedés azonban persze nemcsak a földesúri kilencednek, hanem az egyházi tizednek, a szorosabb értelemben vett, eredeti dézsmának megfelelő szolgáltatás uradalmi behajtását is jelenthette — utóbbinak (magánföldesúri vagy kincstári) bérlete, esetleg lefoglalása vagy szekularizálása révén. Ha az ecsedi vártartomány 1648. évi urbáriuma — amely a kilenced elnevezést nem használja, viszont őszi és tavaszi gabona után szinte minden helységre, bor után egyes szőlőtermő községekre tizedet ró ki — nyilvánvalóan *földesúri* dézsmára vall, amennyiben helyenként megemlíti, hogy a papnak járó (bor)decimán „fellyül" tartoznak a parasztok „az dominus terrestris számára . . . dézmát adni";[224] akkor a közel egykorú pozsonyi urbárium — amely búzából, kétszeresből, zabból általában ugyancsak tizedet ír elő — e szolgáltatásnak az *egyházi* dézsmában rejlő eredetét sejteti, amennyiben ezt többnyire ugyan a földesúrnak juttatja, de néhol még mindig az esztergomi érseknek tartja fenn.[225] Máskor egészen nyilvánvaló, hogy az utóbbi esetről: egyházi tized (magánföldesúri vagy kincstári) kezeléséről, bérletéről van szó, mint a galgóci dominiumban, ahol „drága pénz ára az dézma";[226] a csicsvai uradalomban, ahol az udvarbírákat utasítják: „jószágunkban levő mindennemű papok dézmáját az arenda szerint mindenkor megvegyed";[227] vagy a murányi vártartományban, amely évi 1000 tallérért bérli öt egyházi dézsmakerület gabonatizedét[228]; stb.

Rá kell mutatnunk végül a földesúri dézsmaszedés olyan eredetére, amikor a kincstár által bérelt vagy szekularizált,[229] tehát fiskálisan behajtott egyházi tized — amelyet ezért olykor már „*királyi*", illetve az Erdélyhez kapcsolt részeken „fejedelmi" tizednek neveztek[230] — a kincstártól való bérbevétel vagy uralkodói adomány útján került nagybirtokosok magánföldesurak kezére. Ernő főherceg királyi helytartó pl. még az 1580-as években a vöröskői uradalom kamarai kezelésben levő dézsmáinak jelentős részét adta bérbe Pálffy Miklósnak, aki ez idő tájt magát az uradalmat is megszerezte[231]; Bethlen Gábor fejedelem 1614-ben egyes Bihar megyei falvak mindennemű tizedjövedelmét, 1626-ban a Bereg megyei Nagymuzsaj bordézsmáját[232] ajándékozta Károlyi Mihálynak, az említett birtokok tulajdonosának, tehát az innen származó kilenced élvezőjének;[233] III. Fer-

dinánd király 1648-ban a Dóczyakról háramlott Bars és Nyitra megyei birtokokat a Héderváryaknak,[234] utóbbiak fiágának kihaltával pedig I. Lipót 1658-ban bizonyos Győr és Nyitra megyei jószágokat a család leányágának „kilencedeivel, tizedeivel . . . együtt"[235] adományozta oda.

Ilyen módon egyre tömegesebben állt elő az a helyzet — magán- és kincstári (kamarai) kézben levő dominiumokon egyaránt —, hogy az uraság *két* gabona-, illetve borhányadot szedett. A források ezt részben az eredeti műszavakkal fejezik ki, tehát a földesúr számára *kilencedet és tizedet* rendelnek.[236] Így beszél az 1636. évi rozgonyi urbárium, amely ugyan egyes falvakban tizedet, másutt nónát, de többnyire „minden veteményből kilencedet és tizedet" szab ki;[237] az 1641. évi semptei utasítás, amely kilencedgabona mellett dézsmákat is említ, s a kettőt egyaránt a dézsmaszedőkkel hajtatja be;[238] vagy a négy évvel későbbi munkácsi instrukció, amely együttesen szól „pro decimatoribus et nonatoribus" [a tized- és kilencedszedőkhöz]: „. . . valaholott esik kilenced és tized, mind búzából, árpából és zabbul szedjék be . . . urunkhoz ő nagyságához."[239] 1668-ban Iványi Fekete László Gömör, Nógrád, Hont és Heves megyei jószágain is, ha egyes falvak „búzájokból, tavaszokból kilencedel" s egyes szőlők — mintegy kedvezményképpen — „csak kilenced bordézmával tartoznak", másoknak „mindenféle vetésekből, borból . . . kilencedet és tizedet kell adniok";[240] amint 1686-ban a kincstár javára elkobzott szendrői és serkei uradalom jobbágyai szintén „decimam regiam et nonam" [királyi tizedet és kilencedet] szolgáltatnak ősziek és tavasziak után földesuruknak.[241] — Más esetekben viszont a források ugyanezt a kizsákmányolást úgy írják le, hogy a földesúrnak „*két dézma*", vagy egyszerűen úgy, hogy dézsma jár, mely utóbbiról azonban kiderül, hogy nem tizedet vagy kilencedet jelent, hanem a kettőt együtt. A tihanyi vár birtokainak 1609. évi összeírása szerint Tósokról „mind a két dézmát" a várnak kell beszolgáltatni (míg Szőlősről a tizedet a veszprémi kapitány, a kilencedet a tihanyi vár kapja);[242] a (Borsod megyei) aszalói szőlők 1610-ben „az két dézmától, tudniillik az kilencedtől és tizedtől"[243] vannak megterhelve. Kapy Zsigmond 1620. évi gazdasági utasítása szerint viszont: „kivegyétek a *dézmát* ilyenképpen: hogy az kételyieken és fancsaliakon hatodát vegyétek meg . . ., az sápiakon pedig egy dézmát vegyetek";[244] Bethlen Gábor is, mint a munkácsi Páli nevű szőlőhegy földesura, 1625-ben a szőlőművelők

terheit akképpen mérsékli, hogy „annak a hegynek a *dézmáját*... egy dézmára" engedi, „úgy mint az nónára, és a decimától hogy legyenek immunisok" [mentesek];[245] Rákóczi György pedig 1632-ben Sárospatakon „az *dézmának*, mellyet első dézmának hívnak", a felét, „az második dézmábul, tudni illik az kilencedből" negyedet enged a prédikátornak.[246]

Az ilyen és hasonló forrásutalások[247] immár arról tanúskodnak, hogy dézsma néven sokszor mintegy összeolvadt[248] a kétféle teher: a „két dézma" — így azután maga az egyszerű „dézma" kifejezés nemcsak a földesúri kilencedet: tehát a „második dézmát", vagy a földesúr által behajtott papi tizedet: vagyis az „első dézmát" takarhatja, hanem sokszor a „két dézmát" együtt is.[249] Meglepő szövegezésével különösen frappáns módon igazolja ezt a tokaji bortizedelés módjának egykorú leírása, amely szerint: „A bor*dézma* elejitűl fogvást *egy* volt, most is egy vagyon indifferenter [megkülönböztetés nélkül], mindenek: lakosok, extraneusok... a váras szőlő hegyekrül... *a dominus terrestris számára ötöddel* tartoznak", vagyis kötelesek „minden ötödik csebert vagy köblöt ő nagyságok számára adni". Hogyan értendő akkor ez esetben az „*egy* dézsmának" hangsúlyozása? A leírás folytatásából kiderül: „*A király számára* dézma itt ab antiquo nem exigáltatott" [régtől fogva nem került behajtásra].[250] Csak egyfelé[251] fizettek tehát dézsmát: a földesúrnak; ez az „*egy* dézsma" viszont eredetileg a „*két* dézsmából" tevődött össze — ez a dézsma a termés ötödét emésztette fel.[252]

Mindezek alapján bízvást megállapíthatjuk a terményjáradék második csoportjának, mégpedig a gabona- és bortermés *hányadában*[253] teljesítendő szolgáltatásnak nagy és növekvő szerepét a XVII. századi Magyarországon. Elmondhatjuk: a gabona- és borkilenced-kötelezettség erőteljes kiaknázására irányuló földesúri törekvés — amely annak idején a XV. század végi—XVI. század eleji dekrétumokban kapott hangot[254] — ez időre vált igazán széles körű gyakorlattá. Gyakorlattá vált pedig többnyire nem is a puszta kilenced, hanem annak mintegy megduplázása formájában: a nóna és decima, illetve a „két dézma" együttes uradalmi behajtásáról vagy esetleg kifejezetten gabona-, illetve borötödről[255] tudósító forrásadatok mögött, de nem ritkán olyan híradások mögött is, amelyek egyszerűen földesúri *dézsma*szedésről szólnak, az a tény rejlik, hogy az uraság jobbágyaitól gabona-, illetve bortermésük 20 százalékát sajátította el gyak-

ran terményjáradék gyanánt — tetemesen csökkentve vagy éppen semmivé téve a parasztgazdaságok által piacra vethető árumennyiséget.

A fenti megállapítások további alátámasztást nyernek, ha a telekállományon *kívüli* szántók járadékviszonyait vesszük szemügyre: azokat az eseteket, amikor akár az illető falu jobbágyai, akár máshonnan valók („vidékiek" = „extraneusok") pusztatelkeket (illetve általában pusztákat, praediumokat) vagy allodiális földdarabokat használtak-béreltek, avagy irtásföldeket műveltek.[256] A csábrág-szitnyai uradalom 1602. évi urbáriuma pl. pusztatelkek rétjeinek bérletéért pénzfizetséget kívánt, viszont nónában jelölte meg a praedium vagy deserta sessio szántójának használatáért járó jobbágyi szolgáltatást; amint a semptei uradalomban is kilencedet szedtek pusztaföldek után 1636-ban a dézsmások;[257] a nagytapolcsányi vártartományban is kilenced terhelte ugyanez idő tájt (az úr javára nem szántott) kopanicákat;[258] s az ecsedi uradalom egyes helységeiben is kilencedkötelesek voltak 1648-ban az extraneusok gabonavetései.[259]

A kilencedet gyakran ebben a vonatkozásban is a tized váltogatta, helyettesítette. A léka-borsmonostori meg a sárvárkapuvári uradalom jobbágyainak, illetve extraneusainak 1608-ban irtásföldektől, pusztahelyektől „dézmát" kellett fizetniök, akárcsak a derencsényieknek az 1630—1640-es években;[260] a csaknem egyidejű csetneki urbárium és felsővadászi inventárium viszont puszta után egyszer kilencedet, másszor dézsmát írt elő.[261] S ebben a vonatkozásban is előtűnik a két terméshányad együttes földesúri behajtása. Kapy Zsigmond Hernád menti birtokain 1620-ban extraneustól, „akár vetett volna az én földeimben, avagy jobbágyom földeiben" — szóval akár allodiális, akár pusztatelki tartozékot munkál —, „két dézmát" vétet;[262] a sárospataki uradalom egyes helységeiben 1632-ben jobbágy szántotta pusztatelek után „tizedet és kilencedet adnak";[263] a rozgonyi dominium 1636. évi urbáriuma szerint bizonyos pusztaföldek után „mind a két dézma az uraknak jár... mind az extraneusoktól, mind az itt valóktól";[264] a serkei uraság pedig ugyanekkor irtvány után kilencedet — később hetedet[265] —, pusztaföld és majorsági szántó bérleti jellegű használata fejében viszont (vagy 1 forint pénzbért + kilencedet,[266] vagy) ötödöt fog a jobbágyi termésből.[267]

Sőt, csaknem azt mondhatjuk: telekállományon kívüli szán-

tók paraszti használata esetén szinte szigorúbb, szinte általánosabb a terményhányad-kötelezettség, mint telki tartozékok után. Ez részben akként nyilvánult meg, hogy ahol — mint pl. a pozsonyi uradalom vagy a munkácsi vártartomány egyes községeiben — telekföldtől csak egy dézsma járta, ott „ex desertarum sessionum terris percipitur tam nona, quam decima de omnibus frugibus domino terrestri" [a puszta telkek földjeiről minden termény után kilencedet is, tizedet is behajtanak a földesúr számára];[268] illetve „vidékiektől vetendő földekből... az régi szokás szerint... két dézma illik;[269] részben úgy, hogy ahol telki állomány után még mindig mennyiségileg rögzített járadék dívott, *egyéb* jobbágykézen levő szántók már nem tudták a földesúri hányadszedést elkerülni.[270] Utóbbi esetet szemlélteti a XVII. század elején a galgóci meg a temetvényi tartomány példája: míg a jobbágytelkeket — az egyháztól bérelt gabonatized mellett — állandóan kiszabott akóbeadás (aconalia), addig az irtványokat s parasztok használta majorsági tagokat már földesúri kilenced, pusztaföldeket egyenesen heted vagy ötöd terhelte;[271] a század végén pedig a szentmiklósi uradalomé: itt még az 1699. évi urbárium is fenntartotta azt az „ab antiquo" [régóta] dívó szokást, amely szerint, „ha valaki a maga teleke után való földekben... teszen tavaszi s őszi vetést, abbul dézmát nem ád" (csak némi rögzített köbölszolgáltatást, ún. kemencezabot); ezzel szemben bevezette azt a követelményt, amely szerint: „ha penig valaki a majorság földekben avagy puszta telek után való földekben... tenne őszi, tavaszi vetést, abbul az úr számára dézmát tartozik adni..."[272]

Így azután — ha a bérlet fejében történő pénzfizetés sem tűnik el[273] — el lehet mondani: ez időre válik igazán valósággá, a gyakorlatot túlnyomóan meghatározó ténnyé a XV. század végi törvényhozásban felszínre bukkant ama földesúri törekvés is, amely arra irányult, hogy a telki kereteken kívül mintegy bérleti jelleggel bírt paraszti szántókat is kilenced alá vesse.[274] Mindez pedig oly módon valósult meg, hogy a tulajdonos gyakran ilyen — a paraszti árutermelés szempontjából különleges szerepet játszó — földek után sem egyszerűen kilencedet vagy tizedet, hanem ennél nagyobb hányadot, nem ritkán ötödöt kényszerített ki.

Ekként vált a robot mellett a — telki illetőségre s telekállományon kívül paraszti használatban levő földekre nehezedő — terményhányad-szolgáltatás a magyarországi jobbágyság másik

nyomasztó és egyre általánosabb, árutermelését ugyancsak számottevően korlátozó földesúri terhévé: robot és kilenced, vagy immár nevezhetjük így is: robot és dézsma, két jellegzetes, fő úrbéri szolgáltatásává — mondhatni, mindaddig, amíg fennmaradt Magyarországon a jobbágyrendszer, a jobbágyrendszernek az alapvető feudális osztályellentétet különösen kiélező, a paraszti árutermelés fejlődését súlyosan gátló „kései kiadása".

Ekként jutott éles kifejezésre a nyugat-európai agrárfejlődéstől való elkanyarodás a feudális járadék formaváltozásainak menetében, a földjáradék szerkezetének változásában: abban, hogy a pénzformával szemben a súlypont a naturális formákra tolódott át, helyeződött vissza,[275] mégpedig mind a terményjáradékra — pontosabban: a gabona- és borhányadra —, mind pedig a legterhesebb formára: a munkajáradékra.[276]

7

A feudális járadék struktúrájában a pénzjáradék részarányának csökkenése — főleg a XVII. század derekáig — mindenekelőtt a naturális járadékformák eluralkodásából: a robot nagymérvű növekedéséből, a terméshányad-szolgáltatás széles körű megvalósulásából adódott; ehhez járult — többek között — a pénz értéksüllyedése, az „árforradalom", ami a korábban kiszabott pénzterhek reálértékét alaposan megcsappantotta.[277] A csábrág-szitnyai uradalom 1602. évi urbáriuma pl. — terméshányad és korlátozatlan robotkötelezettség előírása mellett — viszonylag alacsony, a félszázad előttivel megegyező cenzusösszegeket tüntetett fel;[278] a Thurzó-birtokokon pedig — kivált a semptei, galgóci, temetvényi várhoz tartozó községekben — a XVII. század első harmadának árviszonyaitól jelentékenyen elmaradó, valószínűleg még régebbi idő óta változatlan pénzjáradéktételeket figyeltek meg,[279] egyidejűleg a „poratka" mértéktelen kihasználásával s a terményhányad-szedés kiterjesztésével. Az ecsedi uradalom 1648. évi urbáriuma — meghatározatlan aratómunkával súlyosbított harmadhetes robotoltatás és széles körű földesúri dézsmáltatás mellett — aránylag kis összegű, gyakran „falujul" [a község által együttesen] lerovandó pénzszolgáltatást kívánt;[280] amint I. Rákóczi György birtokait illetően általában is tapasztalható, hogy a cenzus (és a munera) ez idő tájt nem emelkedett, sőt helyenként többé-

kevésbé csökkent is, a jobbágyterhek egészén belül pedig egyre jobban háttérbe szorult.[281]

A fentieken túlmenőleg a pénzjáradék helyenként nemcsak a naturális formákhoz viszonyítva, illetve reálértékét tekintve veszített súlyából, hanem olyan rendszabály következtében is, amelyet rekommutációnak, visszaváltoztatásnak nevezhetünk. Míg a XV. században munka- és terményszolgáltatás-féleségek pénzre való átváltásának, kommutálásának folyamata tűnt elénk,[282] addig most alkalmanként ennek ellenkezőjéről értesülhetünk: nem egy adat szól a pénzbeli cenzusnak terményben való behajtásáról, illetve a korábbi pénzfizetségnek robotteherre változtatásáról. Az adorjáni várhoz tartozó bihari jószágok 1625. évi urbáriumában pl. falvaknál, oppidumoknál egyaránt többször visszatérő kitétel, hogy a jobbágyok — akik egyébként „minden szolgálattal tartoznak" — „semmit nem fizetnek", hanem „uroknak adajokért" (néhol kifejezetten Márton- és György-napi cenzusukért) „a . . . szőlőt mívelik, harsával, karójával ők tartoznak".[283] A tokaji uradalom 1640-i urbáriuma szerint is úgy történt, hogy a tokajiak meg a rakamaziak régebben cenzust fizettek, de a földesúr ezt két-három évtizede elengedte nekik majorsági szőlők megmunkálása fejében.[284] Az ecsedi uradalom némely községeiben 1648-ban „borul praestálják annuatim az Szent Márton adóját" [borban teljesítik évenként a Márton-napi cenzust];[285] éppúgy, mint Iványi Fekete László egyik Hont megyei falujában 1669-ben „minden házhelytül urbárium szerint tartozik minden egész jobbágy esztendőbeli adajára egy-egy forintra egy-egy köböl bort adni".[286] A cenzus elengedése, illetve korlátozatlan servitiummá alakítása derül ki Nagybánya tartozékai 1640. és 1688. évi urbáriumának egybevetéséből is[287]; stb.

Rekommutációra következtethetünk egyébként olyan esetekben (vagy legalább olyan esetek egy részében) is, amikor az uraság pénzszolgáltatást egyáltalán nem, csak robotot, illetve robot- és terményjáradékot sajátított el. Előfordult ez telkes jobbágyoknál is — pl. a Sopron megyei Lózson 1635-ben,[288] a Nógrád megyei Gután és Szklabonyán 1673-ban,[289] a szendrői uradalom több községében 1686-ban[290] — főként azonban (szántóföldi illetőséggel nem rendelkező) zsellérekné l. Utóbbiakkal kapcsolatban a források már a XVI. század második felében számos helyütt említenek ilyen gyakorlatot — pl. a kanizsai[291] vagy a pozsonyi[292] uradalomban —, nemkülönben a XVII. század folya-

mán is. Így 1601-ben a Zemplén megyei Terebesen olyan „inquilini miserrimi"-ről [nyomorgó zsellérekről] olvasunk, „qui nullam seminaturam habent nullumque censum solvunt"[293] [akiknek nincsen vetésük és nem fizetnek cenzust]; 1605-ben a Szepesvárhoz tartozó ún. 11 oppidumban olyan zsellérekről, akik — a pénzzel és terményhányaddal adózó jobbágyoktól eltérőleg — mezőgazdasági robottal tartoznak;[294] a borsmonostor—lékai uradalom 1608. évi urbáriumában olyanokról, akik szolgálnak, de a cenzusba „semmit sem fizetnek"; 1636-ban Csetneken olyan nincstelenekről, akik semmit sem adnak, csak aratást és egyéb apró szolgálatot végeznek.[295] Ha mármost meggondoljuk, hogy a XVII. századi források az ország különböző vidékein a telekaprózódás, elnyomorodás, zselléresedés milyen jelentős előrehaladását[296] mutatják az előző századi—század végi állapotokhoz[297] képest; ha tekintetbe vesszük, hogy a jobbágyság milyen számottevő rétegét alkották a különféle zsellérkategóriák,[298] köztük a cenzust nem fizető, főként robottal szolgáló földtelen zsellérek,[299] könnyű belátnunk, hogy a feudális járadék súlypontjának a naturális formák, kivált a robot irányában történő eltolódása szempontjából e tény is jelentőséggel bírt.[300]

A feudális járadék szerkezeti módosulásának fentebb vázolt fő irányzata természetesen egyáltalán nem zárt ki eltéréseket: sajátos helyi feltételek között nem egy esetben a pénzszolgáltatás továbbra is fennálló, esetleg éppen fokozódó jelentőségét a XVII. században is. Ilyesmire egyrészt népesebb, erőteljesebb mezővárosokban bukkanunk: a gazdagparaszti árutermelésnek a felülkerekedő földesúri ellentendenciával továbbra is többékevésbé sikeresen dacoló fészkeiben. Így a bajmóci uradalomban Privigye és Németpróna, a galgóci vártartományban Ó- és Újgalgóc, a semptei dominiumban Szered és Sempte oppidumok fizetnek a XVII. század első harmadában „*communiter*" [községestül] több száz vagy éppen ezer forintot is elérő évi cenzust, ami általában robotmegváltást is magában foglal;[301] a pozsonyi uradalomban Somorja és Szerdahely mezővárosok, amelyek „tam pro censu, quam pro laboribus" [mind cenzus gyanánt, mind robot helyett] korábban is pénzt adtak, vannak a század derekán jelentékeny: együttesen több mint 600 forintra rúgó, illetve *egész telkenként* 6 forintnyi cenzussal megróva;[302] a Rákóczi-uradalmak mezővárosai közül pedig Mád és Pelsőc váltják meg a robotot — bár az előzőkhöz hasonlóan nem a munkajáradék egészét — évi 500 forint együttes összegben, illetve

fejenként 7—14 forintban.[303] Hasonló jellegű tanulságot nyújt Szepesvár tartozékainak 1672. évi urbáriuma: míg a nyomasztó majorsági robottal terhelt ún. vár körüli falvak „census pecuniarium nullum praestant" [semminő pénzbeli cenzust nem teljesítenek], addig a bányavárosok jóval kisebb robot mellett tetemes, olykor ugyancsak 1000 forintot kitevő „*árendát*" meg egyéb pénzbeli váltságokat szolgáltatnak.[304]

A cenzus magasabb mértékével, egész hely után a korábban kiszabott 1—2 forintot meghaladó pénzfizetséggel másrészt olyan uradalmakban, illetve egyes uradalmakon belül olyan falvakban találkozunk, ahol a földesúr valamilyen oknál fogva — gyér népesség, a török közelsége vagy a majoroktól való távolság, a munkajáradék kiaknázásának ebből folyó nehézségei, célszerűtlensége miatt — nem vagy csak korlátozottan követelhetett robotot. Révay Pál Győr megyei rárói vártartományának egyes, a török portyázásoknak kitett helységeiben 1624-ben a pénzszolgáltatás állt előtérben, míg robotra kötelezett jobbágyai alacsonyabb cenzussal tartoztak;[305] Rákóczi György ónodi uradalmának hódoltsági falvaiban egy évtizeddel később 7 forintot (és 3 icce vajat) hajtottak be egy marhás jobbágy, félannyit egy gyalogszeres robotjának váltságaként;[306] Iványi Fekete László 1668-ban a hódoltságban fekvő Pest, Csongrád és Békés megyei jószágaitól ugyancsak túlnyomóan pénzjáradékot: együttesen fizetendő „*summát*", számos Heves megyei jobbágyától *egyenként* 7 forintig menő cenzust szedett, néhány Hont megyei községével is — az egész telkenként 1 forintnyi cenzuson kívül — „az majorság és egyéb robotáskodás helyében" meg egyéb címeken falustul fizetendő jelentékeny váltságpénzben alkudott meg; viszont Gömör, Nógrád, Heves megyei falvainak olyan jobbágyaira, akik „szolgálnak, majorkodnak", cenzust vagy egyáltalán nem, vagy hagyományos összegben (50 dénár—1 forint) rótt ki.[307] Ha a lékai uradalom két esztendővel későbbi urbáriuma a pénzfizetségek növekedését mutatja a század eleji állapotokhoz képest, ez szintén abból adódik, hogy nemcsak Léka mezőváros, hanem falvak is „loco robotarum hebdomadalium" [a hetenkénti robot helyett], illetve „pro censu, sicco oenopolio et robotis, ut et molis in universum" [cenzus, szárazkocsma-, robot- és malomváltság gyanánt együttesen] pénzt szolgáltattak.[308] Kifejezetten a munkajáradék pótlását, váltságát jelentette a súlyos pénzteher 1684-ben Thököly Imre munkácsi, szentmiklósi és podheringi uradalmaiban is, ahol a jobbágyság-

nak „egy része taxás vagy árendás, némely tekintetekre való nézve, más része pedig heti szeres szolgálat vagy continuus labor [folyamatos munka] alá vagyon vetve": a földesúr, minthogy távoli hegyek közt fekvő jobbágyközségei munkáját csak korlátozottan tudta igénybe venni, itt negyed-, fél-, illetve egésztelek után, a hagyományos 25—50 dénár—1 forint cenzus mellett, robotmegváltás gyanánt 3—6—12 forint árendát követelt.[309] Hasonló szabályszerűség észlelhető a közel egykorú szendrői urbáriumban, ahol falunként elég magas „summás" adó és korlátozatlan robotszolgáltatás variálódik; valamint a csetneki és derencsényi jószágon, ahol egésztelkenként robotkötelezettség esetén a korábbi (1 forint 36 dénár—1 forint 48 dénár körüli) cenzustétel, robotteljesítés híján viszont 6—9 forintra menő árenda (vagy cenzus) szerepel — ám az utóbbi jellemző módon olyan megjegyzéssel, hogy helyette hasznosabb lenne a jobbágyokat ismét „ad labores varios praestandos" [különféle munkák teljesítésére] kényszeríteni.[310]

A pénzszolgáltatás előtérbe helyezése a robottal szemben végül nem egy esetben újonnan települők — átmeneti és szükségszülte — kedvezményeként,[311] illetve a jobbágyi osztályharc fontos eszköze: a szökés által kikényszerített földesúri engedményként jelentkezett. Rákóczi György praefectusa pl. a makovicai uradalom fiasi jobbágyait, akik 1633-ban „pusztán hatták vala az falut", két évvel később olyan „alkuvás" mellett volt kénytelen „megszállítani", azzal a kedvezménnyel tudta csak letelepíteni, hogy „míglen fel épülnek" és számban meggyarapodnak, kizárólag egyösszegű pénzjáradékot teljesítenek.[312] Lipcsey Zsigmond máramarosi (verhovinai) ukrán jobbágytelepesei 1646-ban — bőr- és szőrmebeadás mellett — olykor 6—8—10 forintot is fizettek, viszont nem robotoltak: „...nem is kell semmi szolgálattal őket bántani — írta a földesúr —, mert elpusztulnak, hanem ha osztán ugyan jól megépülnének, ennek utána ... őket szolgáltatni [robotoltatni] fogják",[313] amint a szomszédos szentmiklósi uradalomban ez a fejlemény a század végére be is következett.[314] Amikor a háborúságban pusztult Balassagyarmatot 1671-ben újratelepítették, a háromévi szabadság lejárta utáni időre cenzust (és kilencedet) írtak elő, robotot nem, azzal a kikötéssel azonban, hogy „ha az uraságnak kedve tartani fogja, szabadon építhessen ... curiális majort ..., melyhez szántóföldeket ..., majorság-réteket is és egy-egy major öreg szőlőt in tempore [a maga idejében] szabad légyen applicálni" [hozzá-

csatolni],[315] — vagyis előrevetítették az allodiális gazdálkodás kifejlesztésének s a vele szükségképpen együtt járó súlyos robotoltatásnak fenyegető perspektíváját.

8

A robotoltató földesúri allódiumokon továbbra, a XVII. század folyamán is fellelhetők ugyan a bérmunka jellegű, illetve bérmunkához átmenetet képviselő formák: egyfelől „majorságbeli szolgáló cselédek" alkalmazása éves konvencióval, uradalmi felszerelés mellett, szántógazdálkodásban, állattenyésztésben, másfelől időszaki munkások-napszámosok igénybevétele szőlőmunkára, aratásra, kaszálásra. „Majorgazdákat, majornékat, béreseket, pásztorokat . . . tarts és fogadj" — hangoztatja pl. a csicsvavári uradalom 1636. évi utasítása;[316] „négy ökör is vagyon a majorban, ahhoz szekér, eke és béres másodmagával" — írja le a rozgonyi uradalom azévi urbáriuma;[317] ugyanebben az esztendőben „minékünk kétrendbeli aratóink is voltanak, úgy hogy némely részét a búzának részében aratták, némellyek peniglen pénzes aratókkal arattak" — közli a szempci és cseklészi dézsmásoknak Thurzó részről adott instrukciója.[318] A majorosok, majorasszonyok, kertészek, béresek, pásztorok, vincellérek pénzbeli és természetbeni járandóságáról — olykor konvenciós vetésföldjéről, állattartásáról is — nem egy szegődményjegyzék tájékoztat;[319] a kállói Rákóczi-birtok 1645—1646. évi számadása pedig nemcsak a majorsági felszerelésre (ekére, járomra stb.) fordított összegről, béresek, pásztorok konvenciójáról, hanem aratók, kaszások, szénagyűjtők napszámbéréről is tudósít.[320]

Meg kell jegyeznünk azonban, hogy az említett formák nem jelentettek tisztán tőkés jellegű viszonylatokat: a fizetett munka keretében — hasonlóan vagy még inkább, mint az előző század folyamán — nagyrészt nem burzsoá értelemben vett („kettős értelemben") szabad munkaerő szegődtetésére került sor: a földesúr többnyire saját, feudálisan függő jobbágyainak-zsellérеinek munkaerejét vette igénybe bér ellenében is. A gazdaságon kívüli kényszer érvényesülése szőtte át a napszámért végzett *időszaki* munka számos esetét is — kivált, amikor a jobbágyok limitált robotjukat voltak kötelesek fizetett napokkal megtetézni. A Kismarton melletti Dávidcenk „polgárai" pl. 1608-ban télen heti 2, nyáron 3 napot robotoltak; nyáridőben ezen felül,

„ha az földesúr 12 pénzt vetett..., néki tartoztak munkára menni".[321] A sárospataki vártartomány kisztei jobbágyai 1632-ben területileg meghatározott szántórobotot, „heti szerben" kaszálást, „szőlő mű idején" heti 2 nap szőlőmunkát teljesítettek; „ha penig hét szerben az szőlő mívelésében véget nem érhetne az falu és reá vetik heteken kívül őket, ollyankor fizetést adnak nekik avagy adajokban tudgyák."[322] A makovicai dominium „tizedköböllel" díjazott részescséplői (Zbrón) saját gyalog szolgáló zselléreiből,[323] a csejtei kaszás és szénagyűjtő napszámosok az uradalom olyan subinquilinusaiból kerültek ki, akik „nonnisi tempore culturarum vinearum, item messis et foeni collecturarum tempore comparerent" [csupán szőlőmunkák, aratás és szénagyűjtés idején tűnnek elő].[324]

Még inkább érvényes a fenti megállapítás a *tartósan* alkalmazott, éves konvencióval szegődtetett majorsági cselédekre, béresekre: ezek javarészt az illető uradalom (földesúr) jobbágyaizsellérei sorából rekrutálódtak, s arra az időre, amíg az allódiumon dolgoztak, a jobbágyi terhek alól szabadságot kaptak. 1608-ban például Kapuvár pordányi majorjában jobbágy mint béres, zsellér mint gulyás,[325] Borsmonostoron féltelkes zsellér mint urasági kertész,[326] 1625-ben a Bihar megyei Szalárdon „ökretlen jobbágy" mint tehénpásztor szolgált,[327] 1631-ben zborói telketlen házas zsellér az upori majorságban (tehát egy másik Rákóczi-birtokon) cselédeskedett.[328] Az 1648. évi ecsedi urbárium egyre-másra sorolt fel olyan szabadosokat, akik vagy az illető faluban, vagy az uradalom más községbeli allódiumán majorosként, béresként, kertészként, ménes-, illetve csordapásztorként álltak szolgálatban.[329] S hasonlókról tanúskodnak egyéb urbáriumok is.[330]

A *saját* uraságnál pénzen végzett munka mellett feltűntek ugyan az uradalmon *kívül* történő elszegődés esetei is. A XVII. század elején pl. — mint az állami adóösszeírásokból kitűnik — a Trencsén megyei (Vág melléki) zsellérek a termékenyebb alföldi vidékekre jártak le gabonát csépelni vagy más mezőgazdasági munkára szegődni;[331] a század végén a Bereg megyei szentmiklósi uradalom urbáriuma jegyezte meg egyes pusztán maradt résztelkeknél, hogy jobbágyfiak atyjuk elhaltával a Nyírségbe szálltak le szolgálni.[332] A tőkés munkaerőpiac kialakulásának irányába mutató ilyen kezdemények[333] szélesebb körű kibontakozásának azonban az örökös jobbágyság megszilárduló rendszere gátat vetett.

Sőt, a bérmunka jellegű, illetve bérmunkához átmenetet képviselő formák jelentősége *általában* is csökkent a XVII. századi Magyarország földesúri gazdaságaiban: elsősorban viszonylagosan, a szerfelett megemelt feudális munkajáradékhoz, kényszerű ingyenmunkához képest, de önmagában, abszolút értelemben is. Több helyütt kifejezett visszaesés észlelhető az urasági magángazdálkodás termelési viszonyai terén: amit addig — részben vagy egészen — fizetett munkában végeztettek, immár azt is ingyen robotban kényszerítik ki. Ilyen értelmű adatok szerint a fizetett majorsági munka visszaszorulása már a XVI. század utolsó évtizedeiben megfigyelhető.[334] Ahol korábban úrdolga idejére élelmet vagy pénzt adtak a parasztnak, az uradalom később teljesen ingyenes robotot vezetett be; ahol régebben a földesúr a megszabott roboton felül teljesített többletet megfizette, később a fizetéssel felhagyott, s az egész szolgáltatást ingyenesre változtatta; ahol már béreseket tartottak, béres ekékkel, szekerekkel végeztették a szántást, fahordást, vagy napszámosokkal a szőlőmunkát, ezeket a teendőket idővel áthárították a jobbágyok robotjára. A folyamat azután a XVII. században továbbhaladt, mind az allódiumok fő művelési ágát képező szántógazdálkodásban, mind az ugyancsak jelentős majorsági szőlőtermelésben.

Határozott törekvés észlelhető a majorsági szolgák, cselédek, béresek számának csökkentésére, korlátozására. „Az majorokban hiába és haszontalan való sok cselédet ne tarts, hanem az, kik szükségesek és hasznokat vehetők" — hangzik pl. az 1636-i csicsvavári[335] —, „majorbeli cselédeknek és szolgáknak, béreseknek hiába ne fizessen" — írja elő az 1652-i szendrői[336] —, „szükségen kívül több szolgarendet ne tartson az majorban" — kívánja az 1660 körüli holicsi instrukció, jellemző módon még megtoldva: „s az, kiket tartani fog is, esmerősöket tartson, az kik neki tetszeni fognak, jámborokat";[337] „ott való béreseket . . . csak annyit tartson . . ., a mennyivel beéri mind az majorság körül és mind az udvarokra való vigyázatra . . ., megkímélvén az iránt is a költséget" — szabta meg az 1698-i szentmiklósi utasítás.[338] Az efféle, költségkímélésre való hivatkozás persze nem a termelési költségek leszorítására törekvő mezőgazdasági tőkés érvelése, hanem a jobbágyi ingyenmunkával rendelkező feudális robotgazda szava: az ő szemléletében „a béresek azt sem szolgálják meg, amit megesznek, úgy hogy sokat fizetnek nekik semmiért",[339] hiszen a semmibe sem kerülő jobbágyrobothoz

viszonyítja; az ő szemében a béresmunka kiterjesztése azért sem kívánatos, mert így „a mi szolgáló jobbágyink", a robotosok száma kevesbedik.[340]

Azt a szerepet, amelyet a robot mellett szántásban-vetésben, behordásban a béresmunka, aratásban, kaszálásban, cséplésben a napszámos, illetve részesmunka töltötte be. A földesurak természetesen itt is „kímélni" akarták a költséget: a rozgonyi birtokon pl. előírták, hogy a jobbágyok nemcsak a robotban szántott területet, hanem „amely tábla földet a béresek után vetnek, azt is tartoznak mindenképpen feltakarétani";[341] a lózsi uradalomban kikötötték, hogy „ha a cséplést... idegenek avagy az helyben valók föl nem fogadnák, tartozzanak az zsöllérek renddel csépölni;[342] a rohonc-szalonaki uradalom majorjaiban pedig béreseket ugyan alkalmaztak, de napszámot szinte egyáltalán nem vettek igénybe.[343]

A napszám- és szakmánybérért végzett munka a szőlőművelésben volt a legjelentősebb, ahol szembeszökően mutatkozott meg fölénye, nagyobb termelékenysége a kényszerű ingyenmunkához képest.[344] A földesúri „takarékosság" mindazonáltal erre a termelési ágra is kiterjedt. I. Rákóczi György jószágain még aránylag kedvezőbb volt e tekintetben a helyzet — hatalmas hegyaljai szőlőbirtokainak tekintélyes részét bérmunkában művelték[345] —, de a regresszió jelei itt is felfedezhetők: a sárospataki uradalomban pl. az előző földesúr idején helyenként „szőlőmű idején minden munkás embernek per diem d. 16 [naponta 16 dénárt] és áldomásban egy-egy itce bort attanak, az szőlő pásztornak penig elegendő kenyeret és egy köböl búzát attanak az várbul..., mostan penig... egyebet nem adnak... áldomásban minden személyre rendeltetett egy-egy meszely bornál."[346] Az adorjáni várhoz tartozó Bihar megyei falvakban ugyanez idő tájt „pénzért mívelt" szőlőkre már csak elvétve bukkanunk: az 1625-i urbáriumból úgyszólván szőlőhegyenként tárul elénk az a folyamat, amelynek során a földesúr a korábbi bérmunkát — a György- és Márton-napi cenzus rekommutációjával[347] — jobbágyrobotra fordította.[348] A sárvárkapuvári uradalomban pedig már egyenesen ritkaságszámba ment ekkoriban, hogy a pereszlegi szőlőket — a falu jobbágyainak háborús pusztulása miatt — pénzen munkáltatták; más alkalommal nem is fordult elő ilyesmi.[349] S a szőlőrobot „előretörésével", túlnyomó vagy éppen kizárólagos alkalmazásával egyebütt is gyakran találkozunk: a Sopron megyei Dávidcenken,[350]

a Győr megyei Kisbarátiban,[351] Kapy Zsigmond Hernád melléki,[352] Rákóczi Pál mádi,[353] az ecsedi uradalom misztótfalusi,[354] a szentmiklósi vártartomány podheringi szőleiben[355]; stb.

E retrográd folyamat *alapvető* okát nem a földesurak pénzhiányában kell keresni.[356] Pénzszűkéről, igaz, a birtokosok gyakran panaszkodtak, s ennek bizonyítékaként béreseiknek, majorosaiknak, szolgáiknak a pénzbérrel olykor mindhalálig adósak is maradtak.[357] Annál többet költöttek viszont, valóban hatalmas összegeket, további birtokok vásárlására, leányaik kiházasítására, „gyöngy- és aranymívekre", drága ruhákra, fegyverekre: vagyonokat tezauráltak „arany és köves marháknak, clenodiumoknak" [ékszereknek] felhalmozásával.[358] A pénz értékcsökkenése sem játszhatott itt fő szerepet,[359] sőt önmagában még egyenesen kívánatossá is tehette volna a bérmunkáltatást a földesurak szemében, hiszen az árak emelkedésével a bérek nyilván nem tarthattak lépést.[360] De még „a szabad munkaerőnek a feudális viszonyok között szükségszerű hiánya"[361] sem dönthette el végső soron a kérdést, annál kevésbé, mivel a földesurak, mint fentebb rámutattunk, nagyrészt nem tőkés értelemben szabad munkaerőt, hanem saját jobbágyaik-zselléreik munkaerejét vették igénybe fizetett majorsági munka esetén is.[362]

A bérmunka jellegű, illetve bérmunkához átmenetet képviselő formák visszaszorulásának alapvető oka abban a körülményben rejlik, hogy az allodiális gazdálkodás—földesúri árutermelés kiszélesedése a XVI. század végétől fogva, a XVII. század első felében éppen az örökös jobbágyság rendszerének, a „második Leibeigenschaft" magyarországi válfajának egyidejű teljes kiépülésével kapcsolódott szervesen össze. Ez pedig ellenerőként hatott a kapitalista viszonyoknak — az árutermelés talaján egyébként szükségszerű — jelentkezésével, terjedésével szemben, s a röghöz kötés megerősítése, a robotoltatás „korlátlan" növelésének lehetősége révén nemegyszer a már elért tőkés jellegű, illetve átmeneti formáknak is feudális formákba való visszahanyatlására vezetett.

A majorságfejlesztés korábbi időszakához képest, amely a XVI. század harmincas-negyvenes éveivel vette kezdetét, a gazdasági-szociális feltételek jelentékenyen átalakultak. Akkoriban a jobbágyrobotot — amely a XV. század folyamán igen korlátozott térre szorult vissza — nem lehetett egyszeriben olyan mértékre emelni, hogy az a kibontakozó allodiális gazdálkodás munkaerőigényét kielégítse. A munkajáradék visszaszoru-

lásának s a pénzjáradék előnyomulásának következtében — mely utóbbi a XV. század második felében ugyancsak világosan megmutatkozott — szükségszerűvé vált a bérmunka jellegű formák kiterjedtebb alkalmazása az úri gazdaságban is.[363] Azóta a robot jelentősége folytonosan növekedett, a meghatározatlan szolgálat gyakorlata mindinkább eluralkodott, gyökeres változás következett be a feudális járadék struktúrájában a naturális formák, kivált a munkajáradék javára, a pénzforma rovására; nem utolsósorban megszilárdult az uralkodó osztály erőszakapparátusa, a rendi-feudális államszervezet a jobbágysággal szemben. E módosult körülmények között, változott osztály-erőviszonyok mellett a földesurak számára immár szükségtelenné vált a fizetett munka számottevő mértékű igénybevétele, mert lehetővé vált a majorsági teendők túlnyomó részének ingyen robotban való végeztetése. A folyamat lényege tehát — megítélésünk szerint — nem az, hogy „hiába ismerte fel idejében több majorságépítő úr a fizetett munkával való dolgoztatás előnyeit, s hiába tettek a XVI. század közepén több helyen is lépéseket a gyakorlatba való átvitelre", nem tudtak továbbhaladni ezen az úton.[364] Nem „kényszerűségből" tértek vissza a robotra,[365] hanem éltek a *lehetőséggel:* immár „ad libitum" [kényük szerint] használhatták ki a feudális munkajáradékot. Ezért rótták meg a sárvári számtartót, amikor „pénzes" káposztametszőket fogadott — mondván: „Van elég jobbágy, kikkel metszhetett volna";[366] ezért vonták el a nagybányai pénzverőház körül terhes segédmunkákat végző jobbágyok bérét, s tették ezt a szolgálatot is ingyenrobottá.[367]

A robot eluralkodása, a fizetett munka háttérbe szorulása a földesúri gazdaságban szükségképpen kihatott az allodiális terjeszkedés módjára. A munkaerő-állomány és a piaci lehetőségek korlátozottsága mellett ez is előidézője volt ama — fentebb már említett — ténynek, hogy a majorgazdálkodás kiszélesítése a XVI. század végén s a XVII. század első felében szántóművelésre addig nem fogott, közös haszonvételű határrészek kisajátítása, valamint — a századforduló háborús pusztításai folytán különösen nagy számban kínálkozó — pusztatelkek egy részének bevonása útján történt; viszont lakott telkek tartozékai allódiumhoz foglalásának korábbi gyakorlata immár ritkává, jobbágyoknak földükről való teljes eltávolítása pedig egészen szórványossá vált.[368] Utóbbi esetben ugyanis a majorsága növelésére törő földesúr nemcsak jobbágyát fosztotta volna meg földjétől,

hanem önmagát is robotosától: gyarapította volna ugyan saját kezelésébe vonható birtokállományát, de csökkentette volna robotmunkaerő-állományát, amely pedig ekkorra önkezelésű gazdaságának immár messze túlnyomó, ha nem kizárólagos alapjává lett.[369]

A közvetlen földfoglalás, sőt a teljes telekelvonás számos esete a XVI. század folyamán részben azzal összefüggésben jelentkezett, hogy az előnyomuló majorgazdálkodás nemcsak növekvő mennyiségű robotot, hanem bérmunka jellegű és átmeneti formákat is többé-kevésbé széles körben vett igénybe. A kisajátítás e tényei a XVI. században azért mutathattak volna a parasztság földtől való megfosztásának — mint az ún. eredeti tőkefelhalmozás alapvető folyamatának — irányába is, mert a földesúri agrárfejlődés még kétféle perspektívát hordozott magában: a robotoltató „Gutsherr" felé közeledés mellett a burzsoásodó „új nemessé" fejlődés lehetőségét. A XVII. századra nem valamilyen kedvező, a parasztság, a társadalmi-gazdasági haladás szempontjából előnyös fordulat szűkítette le az úri földfoglalás gyakorlatát, állta útját a közvetlen termelő földtől való megfosztásának, a tőkés termeléshez vezető kisajátítás kibontakozásának, hanem éppen egy súlyosan kedvezőtlen fejlemény: a kapitalizálódó elemek háttérbe szorulása az úri gazdaságban, a paraszt piaci tevékenységét visszaszorító földesúri agrárfejlődésnek a „második Leibeigenschaft" jegyében történő kijegecesedése, általában a tőkésedés perspektívájának szertefoszlása a társadalmi munkamegosztásban-városiasodásban elmaradó Magyarországon.[370]

A városi gazdaság megrekedése a feudális-céhes színvonalon, a paraszti árutermelés irányzatának korlátozása, a város és falu polgári fejlődése háttérbe szorításának újabb hathatós rendszabályai a földesurak részéről a XVII. század első felében — ekként együtt jártak azzal, hogy maguknak a földesuraknak „új nemessé" válási, burzsoásodási folyamata is elakadt, sőt visszafejlődött. A kettős arculatról mindinkább eltűnnek a polgárosulás jelei, a bizonyos fokig az angliai „gentry"-re emlékeztető vonások,[371] s mindinkább kidomborodnak, egyértelművé válnak a feudális-rendi vonások, a porosz (kelet-elbai) Gutsherrhez hasonló jegyek: teljesen kirajzolódik a robotgazdálkodást folytató földesúr „kelet-európai arculata"[372].

Mindez, végső soron, gátlólag hatott vissza magára a földesúri árutermelésre és árukereskedelemre is. A polgári irányú fejlődés visszaszorítása, elnyomása városban és falun, hátráltatta a mezőgazdasági termények belső piacának bővülését, amire pedig maguknak a majorkodó földesuraknak is — akik a terménykereskedelem hadikonjunkturális lehetőségeit immár csak időnként, az előző századinál jóval ritkábban élvezték — nagy szükségük lett volna.

Már a tizenöt éves háború utolsó évei is korlátozódó mértékben nyújtottak alkalmat hadseregszállítási üzletekre. A katonaság élelmezését részben az 1602-ben az összes vármegyékre kötelezővé tett terményadóból igyekeztek fedezni;[373] az itt telelő zsoldos ezredek zömét a falvakba szállásolták, s a jobbágylakossággal tartatták el — fizetetlenül vagy igen alacsony térítésért.[374] A következő évtizedekben, a törökkel való viszonylagos békesség idején, a Bethlen Gáborral, majd I. Rákóczi Györggyel folytatott harcokat Eszterházy Miklós, Pázmány Péter, a Pálffy-testvérek s nyomukban más, jó udvari összeköttetéssel bíró nyugat-magyarországi főurak időnként ugyan gyümölcsöző hadiszállításokban kamatoztatták a maguk számára.[375] Az ilyen piaci kereslet állandósulásáról, illetve a hadiszállítások jövedelmező voltának állandósulásáról azonban annál kevésbé lehetett szó, mivel az államkincstár egyre súlyosabb pénzzavarral küzdött, s a számbajöhető egyéb ellenértékek (birtokadományok, állami méltóságok, bérletek stb.) forrásai ugyancsak kimerülőben voltak. Így az udvar részéről a „gabonasegélyre" vonatkozó rendelkezéseket ismételt országgyűlési cikkelyekkel időről időre megújíttatták,[376] a bekvártélyozással kapcsolatos „közvetlen" élelmezést továbbra is gyakran alkalmazták;[377] másrészt a kincstári uradalmak, illetve a szepesi kamara kezelésében-bérletében levő dézsmák gabona- és borbevételét[378] ugyancsak számottevő mértékig vették igénybe a végvárak élelmezésére.[379] Később, a török háborúk felújultával, egyes években megint jelentős földesúri üzletkötésekre-terményeladásokra került sor.[380] Ám a kincstár pénzhiánya, a természetbeni hadiadónak az 1670-es évek elejétől kezdve a porció-rendszer formájában való állandósulása[381] s a császári katonaság újabb, még hírhedtebb rablásai-fosztogatásai[382] útját állták a hadikonjunktúra visszatértének.[383] A század utolsó évtizedeiben egyre általánosabb

jobbágyteherré vált a „quartirium orale et equile": a beszállásolt katonák és lovaik eltartása,[384] egyre több panasz hangzott fel „a mostani súlyos portiókra nézve".[385]

A jelzett körülmények a földesurakat arra ösztönözték, hogy jobban igyekezzenek kihasználni egyéb terménypiaci szektorokat: megkíséreljék a falusi *kényszerpiac* erőteljesebb kialakítását, ehhez próbáljanak folyamodni a gabonaeladás terén is, ahol az ilyen gyakorlat addig kevésbé dívott.[386] Ha a paraszti *bor*keresletet az educillatio kényszereszközével úgyszólván mindenütt biztosították[387] — gyakran még kocsmát sem tartottak, hanem a bort a jószágban egyszerűen „árra" kiadták[388] —, akkor a *gabona* értékesítését nemegyszer éppen a borbeszerzéshez igyekeztek kapcsolni: „az udvarbíró. . . búzát is adjon bor fejében" — tanácsolta pl. Eszterházy Miklós munkácsi,[389] a szepesi kamara homonnai,[390] Révay Judit kapuvári utasítása.[391] Máskor a kétféle ügyletet függetlenítették egymástól: a gabonát pénzért tukmálták jobbágyaikra. Thurzó Szaniszló lelkére kötötte bajmóci udvarbírájának: idejében szedje be ama búza és zab árát, „kit minden esztendőben a jószágokra szoktam kiosztani".[392] A rozgonyi urbárium szerint a jobbágyok, ahány forintra ment a cenzusuk, annyi köböl rozsot tartoztak karácsonykor az uraságtól megszabott áron vásárolni.[393] A csicsvavári udvarbírák azt az instrukciót kapták, hogy a lengyelországi vagy eperjesi gabonaeladás mellett a „megszűkült" jószágbelieknek „bizonyos ideig . . . cum discretione hitelben" is árusítsanak.[394] Végül a boron és gabonán kívül más terményeket, árucikkeket is ráerőszakoltak „alattvalóikra": az említett bajmóci utasítás az udvarbíró kötelességévé tette, hogy sót és vasat is kiosszon a jobbágyok között s hajtsa be rajtuk az árát;[395] Sztrecsnóvár gazdasági rendszabálya nemcsak a bor, sör és „égett bor" (pálinka) kimérését írta elő nagy nyomatékkal, hanem sót, bronzát, vajat, túrót és heringet is kiosztatott „urbárium szerint" a falukra.[396] Hasonló szokást honosítottak meg a szarvkői és csejtei uradalomban is.[397]

Eszerint a falusi kényszerpiac feudális kiaknázása, egy-egy uradalom területének a földesuraság zárt piaci körzetévé „fejlesztése"[398] kétségtelenül erősödött a XVII. századi Magyarországon — az árupiaci kapcsolatok kiterebélyesedésének, az országos egységes belső piac kialakulási folyamatának rovására.[399] De azért a terményértékesítésnek ezt a módszerét a gabonánál távolról sem lehetett oly mértékben gyümölcsöztetni, mint

a borkimérés esetében. Az *allodiális* gabonatermelésnek a falusi-paraszti elhelyezés nem szolgálhatott szilárd piaci bázisául, legfeljebb (többé-kevésbé rendszeres) piaci tartalékául — még akkor sem, ha a *kényszer*-„kereslet" mellett elszegényedett, illetve a háború csapásaitól tönkretett jobbágyi-zselléri elemek részéről szükségképpen *valóságos* kereslet is jelentkezett.[400]

A hadi-konjunkturális értékesítési lehetőségek ritkultával, csökkentével még inkább nőtt a *városi* terményfelvevő-piac jelentősége. Ennek fokozott kihasználására tettek lépéseket a gazdálkodó urak a XVII. század első felének egyes, már említett országgyűlési dekrétumaiban,[401] erre buzdították tisztjeiket gazdasági utasításaikban. „... akármi aprólékból is szörözhetsz pénzt, közel lévén a városok melletted" — írta elő Eszterházy Miklós lánzséri tiszttartójának.[402] A nyugati határszél városaiba, főleg Sopronba, Pozsonyba, Nagyszombatba, valamint a határon túl Grácba, Bécsújhelyre, Bécsbe irányultak a Nádasdyak sárvár-kapuvári,[403] illetve a Batthyányak rohonc-szalonaki uradalmának[404] — általában nem túl jelentékeny — gabona- és állateladásai a XVII. század első felében. „... ára leszen az idén a gabonának, azért Eperjesen vagy a tájon gondja legyen bizonyos áros emberre, aki megveszi" — tanácsolta Eszterházy Miklós a rozgonyi uradalom instrukciójában, hozzátéve, hogy „Kassán jó pénzt teremthetni" a majorbeli baromfiból, vajból, túróból is.[405] Ugyanezeket a városokat emlegethette csak — jellemző módon — piac gyanánt a csicsvavári, sőt még a szentmiklósi udvarbíró utasítása is: majorsági állatot, vadat, s „kiváltképpen mikor a gabonának is ára vagyon", búzát, zabot, árpát „Kassára vagy Eperjesre felküldhet ... és jó pénzen eladhatja".[406]

A „második Leibeigenschaft" kiépülésének, a rendiség megmerevedésének, a városi fejlődés céhes-feudális megrekedésének viszonyai között azonban a városok száma, nagysága, a társadalmi munkamegosztásban elért színvonala erősen korlátozott volt.[407] Így a városi piac — a mezőgazdasági terményeknek más körülmények között fő fogyasztója — nem bővülhetett kellő mértékben. Közrejátszott ebben, hogy a városok — igazodva a gazdasági fejlődés megszilárduló feudális irányához — maguk is „kollektív" nemesi földesurakká váltak,[408] az uradalmakhoz, nemesi jószágokhoz hasonlóan úrbéres gazdálkodást folytattak, terményjáradékokat hajtottak be, jobbágyaikat majorföldeken robotoltatták; következésképpen belső terményszük-

ségletüket részben saját fekvőségeikről fedezték. Elsősorban éppen az uradalmi terményértékesítés szempontjából annyiszor emlegetett „nemes szabad és királyi Kassa városa" ilyen irányú földesúri tényked ése világlik elő az adatok sorából.[409]

Így „ütött vissza" a feudális-rendi irány győzelme magukra az árutermelő földesurakra, az örökös jobbágyság rendszerének megszilárdítása a robotoltató jobbágytartókra, megfosztva gazdálkodásukat attól a piaci kereslettől, amelyet agrártermékeik számára az országon belül alapvetően éppen a társadalmi munkamegosztás előrehaladása, a lendületes, tőkés irányú városi-polgári fejlődés biztosíthatott volna. A kései feudális Magyarországon a városi terménypiac óhatatlanul szűk terjedelmű maradt.

Az agrárfejlődés feudális földesúri tendenciájának e mély belső ellentmondása,[410] „önkorlátozása" persze nemcsak hazánkra vonatkozik, hanem Közép- és Kelet-Európa mindazon országaira, ahol ez időben ugyancsak a „Leibeigenschaft második kiadásának" valamelyik változata lett uralkodóvá. Ez országok többségében mégsem érvényesült *olyan* súllyal, olyan korlátozó hatással, mint nálunk. Részben azért, mert cseh földön például, sajátos tényezők közrehatása folytán, a tőkés irányú iparosodás mégiscsak előretört,[411] s így az urasági árutermelés helyenként jelentékeny belső fogyasztásra is támaszkodhatott.[412] Másrészt és főleg azért, mert más közép- és kelet-európai területek: az Elbától keletre eső német fejedelemségek, a Baltikum, Lengyelország közlekedési-szállítási szempontból kedvező fekvésű vidékeinek földesúri gazdaságai előtt, a nyugat-európai országokba irányuló terményszállítások révén, nagyarányú kiviteli lehetőségek nyíltak meg, széles *külső* piac vált hozzáférhetővé; folyami úton vitték a gabonát és egyéb terményeket Gdańskba s a Keleti-tenger más nagy kikötőibe, ahonnan azután a tengeren át exportálták Amszterdamba, a XVI—XVII. században kibontakozó nemzetközi gabonapiac központjába, részben a német-alföldi kereslet fedezésére, részben innen is tovább: Angliába, Spanyolországba, Portugáliába stb.[413] Magyarország viszont az ilyen exportlehetőségektől elesett: megfelelő vízi (nyugatra vezető folyami, illetve hozzákapcsolódó tengeri) összeköttetés hiányában ekkor még nem iktatódhatott be a nemzetközi, Nyugat-Európába irányuló gabonaforgalomba. Ha mármost meggondoljuk, hogy éppen a nyugat-európai országok terménykeresletének a tőkés termelési mód bontakozásával együtt járó megnövéke-

dése szolgált *általában* Közép- és Kelet-Európa országait illetően a „második Leibeigenschafthoz" kötődő földesúri árutermelés térhódításának fő piaci serkentőjéül,[414] *piaci* feltételéül,[415] akkor nyilvánvalóvá válik a magyarországi allodiális fejlődés *piaci* korlátja a XVII. században. Ez legalább olyan mértékben akadályozta a majorságok terjeszkedését, mint a *munkaerő*hiány, a rendelkezésre álló jobbágyi munkaerő elégtelen mennyisége, az egész korszakon át meg-megújuló háborús vérveszteségeknek — már több vonatkozásban tárgyalt — következménye.[416]

A súlyos piaci korlátozottság abban állott, hogy a *belső* terménykeresletnek — a „második Leibeigenschaft" kiépüléséből, a nyugat-európai fejlődéstől való elkanyarodásból szükségszerűen következő — szűk terjedelmét nálunk nem ellensúlyozta a *külső* piac, nem nyújtott érte kárpótlást a terménykivitel: a magyarországi földesúri gazdaságok gabonája közlekedési-szállítási nehézségek miatt a nyugat-európai piacokra nem juthatott el, sőt ekkor még a szomszédos külföldre is csak kis mennyiségben került. E tekintetben keveset változtak a viszonyok az előző század derekához képest, amikor — mint láttuk[417] — a döntő fontosságú marhakivitellel s a figyelmet érdemlő borkivitellel szemben a nyugatra irányuló gabonaexport egészen elenyésző szerepet játszott. Továbbra is úgy állt a helyzet, hogy a nyugati határszéli uradalmaknak — általában szerény méretű — ausztriai gabonaeladásait[418] olykor éppenséggel felülmúlták osztrák földesuraknak Magyarországra történő behozatali szállításai.[419]

Ilyenképpen — a belső piac gyenge felvevőképessége, a hadikonjunkturális értékesítési alkalmak ritkulása, számottevő gabonaexport lehetőségének hiánya következtében — a földesúri gazdálkodás, kivált a majorsági *gabona*termelés Magyarországon a XVII. század folyamán nemcsak bizonyos kapitalista elemeit, kezdeti tőkésedő jellegét veszti el, hanem árutermelő jellege is érezhető korlátozást szenved. Ha a majorkodásnak, az árueladó-kereskedelmi tevékenységből sarjadó ösztönzés mellett, a főúri udvar-várbéli nép ellátásának piaci vásárlás nélkül történő biztosítása már az előző század kedvezőbb értékesítési viszonyai között is fontos indítékául szolgált,[420] akkor az élelmiszer-szükséglet közvetlen fedezésének követelménye a XVII. század folyamán, a vázolt körülmények között sok (magánföldesúri és kincstári) vártartomány gazdálkodásában szükségképpen fokozottan kidomborodott a piaci célzattal szemben, az

árutermelés szempontjainak rovására: az uradalmi gazdálkodás s benne az allodiális termelés jellegét sok helyütt növekvő mértékben az önellátás határozta meg — ha mégannyira is törekedett számos földesúr árueladásra, piacon való pénzszerzésre.

Ezt a kettősséget tükrözik maguk az uradalmi instrukciók is, amelyeknek a kereskedelmi tevékenység kiterjesztésére vonatkozó felhívásait a fentebbiekben[421] méltán hangsúlyoztuk. A „mindenekből pénz teremtessék" értelmű kívánságokkal karöltve jártak ugyanis az olyan követelések, amelyek a „vár szükségének" fedezését, mégpedig pénzbeli kiadás nélkül történő fedezését, bőséges élelmiszerkészletek felhalmozását írták nagy nyomatékkal elő. „Liszttel, búzával a várat meg kell rakni. Búzát az ebédlő házban is rakhatni"; „mindenféle éléssel, borral, liszttel, sóval, sajttal, vajjal, mézzel, túróval, szalonnával, pirított hússal és akármi néven nevezett éléssel... az várat megtakarja..., ha kívántatik, 3 s 4 esztendeig szükségnek idején az várnak fogyatkozása ne legyen" — parancsolta pl. a kereskedelem iránt egyébként oly fogékony Eszterházy Miklós is ismételten munkácsi udvarbírájának, felelőssé téve őt egyben mindennemű ez irányú „pénzben való vételnek eltávoztatásáért";[422] amint semptei tiszttartójának is lelkére kötötte, hogy „a várat éléssel megrakja, s kiváltképpen búza és rozs bőségesen legyen úgy annyira, hogy hirtelen való háborúságnak idején a vár élésből meg ne fogyatkozzék".[423] De nemcsak háború vagy rossz termés eshetőségére rendelkeztek így, hanem általában, békés időkben is. „Az várat szorgalmatos, jó gondviselésével egyszer is, másszor is búzával, liszttel, abrakkal, borsóval, lencsével, kásával, darával, aszú gyümölccsel, vajjal, túróval, sajttal, szalonnával, mézzel, ecettel, kender és lenmagolajjal, kertbeli veteménnyel és mindenféle éléssel, fával bőven megrakja, takarja, az régieket elköltvén... újabbakat tegyen helyekben, és így mindenkor... bőséggel legyen élése az ő nagysága házának", nagyszámú udvari népének: méghozzá vásárlás nélkül, mert „valamit pénzen vesznek az ő nagyságok konyhájára valót..., mind udvarbíró uram adja meg azt a magáéból" — csengett össze Rákóczi György utasítása Wesselényi Ferencével, Forgách Ádáméval vagy Thököly Imréével.[424]

Mennyiben valósult meg vajon ez a kettős előírás: az önellátás és az eladás követelménye? Hogyan alakult ténylegesen a szükségletfedezés (uradalmon belüli felhasználás) és a piacravitel aránya a XVII. századi Magyarország földesúri gazdálkodásá-

ban? E kérdés teljes érvényű megválaszolásához még további források sorának feltárására van szükség (s nem utolsósorban számos módszertani probléma és kutatási elv tisztázására).[425] A válasz körvonalait azonban bizonyos valószínűséggel már ez idő szerint is fel lehet vázolni, minthogy a jelenleg néhány uradalmat illetően rendelkezésre álló adatok lényegileg egyező tanulságot nyújtanak, s alátámasztják azt a következtetést, amely a korabeli magyarországi piacviszonyok fentebbi jellemzéséből adódott.

A Nádasdyak sárvári tartományában 1628-ban az ún. felsővidéki majorok 2000 forint körül mozgó pénzjövedelmének több mint a fele uradalmon belüli boreladásból (kocsmáltatásból) származott, s kevesebb mint 30 százaléka uradalmon kívüli piacravitelből (gabona, valamint némi túró és állatbőr értékesítéséből). S ez még viszonylag kedvező megoszlásnak tekinthető, hiszen öt esztendővel korábban ugyane majorok mintegy 2400 forintra menő pénzjövedelmének csaknem 90 százalékát adta a kocsma, gabonaeladásra pedig egyáltalán nem került sor. Ha most figyelembe vesszük, hogy 1623-ban még nagyobb volt a felsővidék (majorsági + úrbéres) gabonabevétele, mint 1628-ban, nyilvánvalóvá válik, hogy e termésmennyiség zömmel az uradalmon belül került tárolásra-felhasználásra: a földesúri háztartás fogyasztását (emellett maguknak a majoroknak a szükségletét) fedezte. Rossz terméső esztendőben viszont (pl. 1624-ben) arra is volt eset, hogy egyes majorok gabonabevételük nagy részét maguk költötték el (vetőmagra, konvencióra, majorbeli háztartásra), s még a földesúri udvar ellátásához is alig járultak.[426] — A Batthyányak rohonc-szalonaki uradalmában is gazdasági utasítások sora ösztönözte a tiszttartókat többtermelésre és arra, hogy mindenből pénzt teremtsenek. A pénzjövedelem zöme azonban — mint a XVII. század harmincas éveitől rendelkezésre álló adatokból kiderül — itt is a földesúri kocsmáltatásból, illetve az ennek megváltásaként lerótt „szárazkocsmapénzt" magukban foglaló jobbágyi fizetségekből származott, és csak viszonylag csekély része rendszeres gabonaeladásból, uradalmon kívüli áruüzletekből.[427] A piacra kerülő terménymennyiség csak kis hányadát alkotta az uradalom allodiális és úrbéri terménybevételének; túlnyomó többségét a század folyamán egyre jobban felduzzadó, a feudális fényűzésen kívül katonai célt is szolgáló földesúri udvartartás emésztette fel, amelynek létszáma váranként a 300—400 főt is elérte.[428]

A Thurzó-birtokokon is nagyjában hasonló helyzet tárul elénk ez idő tájt.[429] A semptei vártartomány pénzjövedelmeit 1638-ra 15—16 000 forintban irányozták elő; ebből azonban a borkocsma hozama önmagában 69 százalékot, az állat-, gyapjú-, bőr-, széna- és szalmaértékesítés bevétele viszont (a pénzbeli legelőbérekkel együtt) csupán 7—8 százalékot ért el; gabonaeladást pedig — nyilván bizonytalan volta miatt — egyáltalán nem is vettek számba. A galgóci uradalom ugyanez évi részleges pénzjövedelem-előirányzatában a bormérés 67 százalékkal, a sörkocsma 10 százalékkal szerepelt. A szepesvári dominium két évvel korábban 9000 forintra becsült pénzbevételének — itt a bányavárosok s a „11 oppidum" pénzbeli cenzusai, váltságpénzei jelentős összegre rúgtak[430] — 46 százalékát tette ki a bor- és sörárulás, s csak mintegy 4 százalékát az állat-, bőr- és gyapjúértékesítés. Gabonaeladással itt sem számoltak előre; ennek szerepéről némi tájékoztatást nyújt, hogy az uradalom mintegy három évtizeddel korábban, 1608—1609. évi számadáskönyve szerint, kb. 600 forintot bevételezett belőle.[431] — I. Rákóczi György hatalmas magyarországi birtokkomplexumán belül az 1630—1640-es évekre nézve csak a kállói vár számadásai kerültek eddig elő.[432] Ezekből kitűnik, hogy a vár készpénzjövedelme évente 8000—9000 forint körül mozgott; ebből azonban 7500—8500 forintot a kállói kocsmán eladott (egyébként pénzen vett) bor ára tett ki, s csupán mintegy 200 forintot némi állat-, bőr-, gyapjú-, sajt- és bronzaeladás. Gabonaneműt, lisztet az udvarbíró nem vitt piacra; ezt úgyszólván teljes egészében a vár és a majorok szükségleteire: várnagy és katonák sallériumára,[433] vendégek ellátására, konyhára, illetve majorsági vetésre, béreskonvenciókra, napszámos-járandóságokra stb. fordították.[434]

Az uradalmi számadásokból kirajzolódó képet egyéb források utalásai is valószínűsítik. Hogy a pénzbeli jövedelmek között igen gyakran jutott kiemelkedő hely az educillatiónak, kényszerpiaci boreladásnak, ezt földesúri nyilatkozatok sora is alátámasztja.[435] Hogy a terménybevételek nagy hányadát maga az úri háztartás emésztette fel, nemcsak azok az adatok erősítik, amelyek udvari-várbéli népek magas létszámára, igen tetemes élelmiszer-fogyasztására vonatkoznak,[436] hanem olyan esetek is, amikor nemesek közti birtokbérbeadás alkalmával a bérleti díjat csak részleg pénzben, másrészt apróra előrosolt terményekben szabták meg,[437] vagy amikor a végrendelkező nagyúr örökösei birtokbéli osztályrészét évi terményjárandóság előírá-

sával pótolta ki.[438] Végül: még azon termények elhelyezése is, amelyek egy-egy uradalom tekintélyes belső fogyasztásán túl feleslegül maradtak, nem ritkán nehézségbe ütközött a fejletlen, bizonytalan piaci viszonyok mellett: a szentgyörgy-bazini uradalomban pl. 1618-ban sok ezer mérő búza hevert még az előző évi termésből;[439] Homonnay Györgynek 1619-ben minden jószágában volt „egy nehány esztendei" búzája;[440] a sárvárkapuvári tartományban az asztagok néha évekig is kicsépeletlenül álltak.[441] Gyakran okozott gondot a piaci törekvésű földesuraknak: „lesz-e ára az idén" a búzának?[442]

Az agrárfejlődés feudális földesúri tendenciájának felülkerekedése tehát nemcsak a *paraszti* árutermelés irányzatát vetette vissza, hanem az *egész* mezőgazdaság árutermelő jellegének csökkenéséhez vezetett, amennyiben a piaci tevékenység szerepét végső soron az *úri* gazdaság viszonylatában is korlátozta. A parasztgazdaságok árutermelésének visszaszorítását a piacra kerülő össz-árumennyiség szempontjából nem ellensúlyozta a földesúri gazdálkodás hozama, hiszen a majorsági termények nagy része, a jobbágyoktól járadék gyanánt elsajátított termény-mennyiség nagy részével együtt, magán az úri birtokon *belül*, piacra bocsátás nélkül vagy jobbágyi kényszerpiacra bocsátva került felhasználásra. A terményeknek ezen felül maradt, általában kisebb része pedig az uradalmon *kívül*, a társadalmi munkamegosztás, az országos belső piac fejlődésének szükségszerű gyengesége miatt s számottevőbb gabonakivitel hiányában, többnyire csak korlátozott értékesítési lehetőségekre talált.

A nyugat-európai agrárfejlődéstől való elkanyarodás jellegzetes mutatója, a feudális földjáradék súlypontjának áttolódása, visszahelyeződése a *naturális* járadékformákra — még ha a földjáradék e szerkezeti változásának döntő részben éppen a földesurak *piaci* tevékenységének kibontakozása adott is lökést — végső soron törvényszerűen a piaci kapcsolatok fejlődésével, az áru-pénzviszonyok térnyerésével *ellentétesen* hatott. Az agrárfejlődés feudális földesúri irányzatának felülkerekedése, amikor útját állta a pénzjáradék továbbfejlődésének és felbomlásának, a *tőkés* viszonyok kibontakozásának, a kapitalista árutermelésre való áttérésnek, egyúttal szükségképpen magának a kapitalizmus előtti *egyszerű* árutermelésnek a kiterjedését is fékezte, hátráltatta: a naturális járadékformák újraelevenedése számos vonatkozásban természetszerűleg a *naturális gazdálkodás* feltételeit reprodukálta, a naturális gazdálkodás elemeit, tényezőit,

viszonyait konzerválta, sőt erősítette meg az áru-pénzviszonyok fejlődésének erőivel szemben. Ebben az értelemben hangsúlyozta Lenin, hogy a roboton alapuló földesúri gazdálkodás (барщинное хозяйство) túlsúlyának „a naturális gazdaság uralma" volt az egyik feltétele; ezért emelte ki az ilyen feudális birtok „önellátó, zárt" jellegét, egyben a robotrendszer feltétele- és következményeként a termelőerők, a technika rendkívül alacsony és veszteglő színvonalát.[443]

Az agrárfejlődés feudális földesúri tendenciájának mély belső ellentmondása szembeszökően tárul elénk. E fejlődési irányzat gazdasági tartalmát — mint láttuk — éppen a földesúri osztály egyes csoportjainak az árukereskedelembe, majd az árutermelésbe való fokozódó mértékű bekapcsolódása képezte a XV. század végétől kezdve. Ez a folyamat a XVI. század során jelentős mértékig előre is haladt, amikor a kereskedő-majorkodó magyar urak részben az angliai „új nemességhez" hasonló, bizonyos fokig burzsoásodó vonásokat viseltek magukon. A piaci tevékenység kiterjesztésére, az allodiális gazdálkodás kiszélesítésére irányuló földesúri törekvés a XVII. században sem esett vissza, ellenkezőleg: még erőteljesebben jelentkezett, és a főúri-nemesi kereskedelem további térnyerésére vezetett a paraszti-polgári vetélytársakkal szemben; a földtulajdon szerkezetének további eltolódását eredményezte az önkezelésű úri gazdaság javára, a parasztság rovására. Ekkorra azonban már az úri birtokosok arculatáról mindinkább lekoptak a burzsoásodás jelei, egyre élesebbé, egyértelműbbé váltak a feudális rendi vonások: a földesurak nem polgáriasodva, hanem éppen rendi módon, feudális úri mivoltukat fokozottan kidomborítva, nemesi kiváltságaikat, a gazdaságon kívüli kényszer eszközeit fokozottan latba vetve folytatták piaci tevékenységüket; nem tőkésedve, a fizetett munka növekvő alkalmazásával, hanem éppen ellenkezőleg: a bérmunka jellegű formák kezdeményeit visszaszorítva, röghöz kötött „alattvalóik" ingyenmunkáját végletekig kiaknázva folytatták majorkodásukat; a robot mellett a jobbágyi terményszolgáltatásokat is széles körben igénybe véve, főleg a feudális járadék naturális formáiban realizálták földtulajdonukat — megnyomorítva a jobbágygazdaságokat, amelyeknek munkaerejét és igaerejét önkezelésű üzemeikben ez időre már túlnyomóan vagy éppen kizárólagosan alkalmazták. Márpedig erre a vágányra térve, a „második Leibeigenschaft" kiépítésének, megszilárdításának útján haladva, maga a földesúri árukereskede-

lem és árutermelés sem fejlődhetett tartósan tovább, sőt visszaesésre volt kárhoztatva. Beleütközött azokba az *objektív* gátakba, korlátokba, amelyeket ez a fejlődési irányzat önmaga elé emelt: egyfelől a „gonoszul, poklul" végzett jobbágyi ingyenmunka gyenge termelékenysége, a robotrendszerrel együttjáró fejletlen művelési technika, az úri allódiumok munkaerő- és munkaeszköz-bázisául szolgáló jobbágygazdaságok nyomorúsága, másfelől a naturális járadékformáknak a naturálgazdálkodás viszonyait konzerváló hatása, a társadalmi munkamegosztás-városiasodás alacsony színvonala, a piaci terménykereslet ebből folyó szűk terjedelme, tehát: a fogyasztási cikkek, a termelőeszközök, a munkaerő egységes belső piaca kialakulási folyamatának elmaradottsága voltak azok a korlátok, amelyek óhatatlanul eléje meredtek.[444] S ezen mit sem változtatott, hogy sok földesúrban továbbra is élt a *szubjektív* törekvés a kereskedés, piacratermelés kiterjesztésére.

Az objektív viszonyok alakulása persze előbb-utóbb szükségszerűen visszahatott a szubjektívumra, a földesúri mentalitásra. Ha a XVII. századi magyar nagyurak s nemesek körében gyakran még elevenen élt is a „merkantil hajlandóság", s ez alkalmilag jelentékenyebb piaci üzletkötésekben gyakorlatilag is kifejezést nyert, egyben immár kezdetét vette s haladt előre a tudat, az úri gondolkodásmód átalakulásának folyamata. E folyamat során éppen a nem-kereskedő, „üzleti érzéknek" híján levő, a piaci viszonyokat nem ismerő, azok iránt nem is érdeklődő, a kereskedelmet éppen ezért megvető, úrhoz méltatlan foglalkozásnak tartó, roboton alapuló magángazdasága és jobbágyai szolgáltatta terménybevételeiből dúsan élő, vendégeskedések-lakodalmak-vadászatok mellett legfeljebb tekervényes birtokpereivel foglalatoskodó nemes úr vált a magyar uralkodó osztály túlnyomó többségének jellegzetes figurájává. A XVII. század első felében már színre léptek e típus képviselői — mint ama Bornemisza János, aki midőn a magyar kamara hozzá, a volt nagykereskedőhöz fordul felvilágosításért a keleti kereskedelem lehetőségei iránt, így válaszol: „A mostani állapotokhoz nem tudunk szólani, mi csak az kevés majorságnak vetettük életünket,"[445] vagy még inkább ama Héderváry István, aki egy atyafiához írt levelében ilyen önarcképet rajzol: „az én lakodalmomot ne hányja, bő költségeimet is; mert szegény atyám is elég jövedelemnek tartotta maga asztala tisztességesen való tartását; úgy sem élhetek, mint mások, mert apám fia vagyok."[446] Mennyire

más mentalitás ez, mint hajdan volt őséé, Héderváry Györgyé, aki éppen száz évvel azelőtt így nyilatkozott: „Az a szívem vágya, hogy hajót vásároljak, amely ezer mérő árpát és búzát tud szállítani. Árpát, búzát és más élelmiszereket viszek majd magammal...”[447]

*

A XVII. század első felének, közepének tárgyalt fejleményeivel eljutottunk tehát ama történeti folyamat végpontjához, amelynek során lezajlott a magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a nyugat-európaitól. Miután a folyamat kibontakozását és menetét, feltételeit és körülményeit felvázoltuk, immár csak az a feladatunk, hogy a két tanulmányban előadottak alapján röviden választ próbáljunk adni a bevezetőben érintett kérdésre: mennyiben jogosult a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetről vagy akár ez átmenet megindulásáról beszélni a XVI—XVII. századi Magyarországon, ahol ez időben az „örökös jobbágyság” rendszere, a „második Leibeigenschaft” egyik változata alakult ki és szilárdult meg.

Amikor az allodiális gazdálkodás, a „második Leibeigenschaft” történeti helyét igyekszünk felmérni, szem előtt kell tartanunk, hogy az milyen fejlődési lehetőségekkel szemben, *minek a rovására* bontakozott ki: a paraszti árutermelés fejlődésének vonalával *szemben* a földesúri osztály egyes csoportjainak erőteljes bekapcsolódása az árukereskedelembe, majd az árutermelésbe; a feudális pénzjáradék továbbfejlődésének és felbomlásának irányzatával *szemben* a naturális járadékformák megszilárdítása, a termény- s főként a munkajáradék fokozása; a parasztság kistulajdonosi-polgári fejlődésének tendenciájával *szemben* a Leibeigenschafthoz hasonló állapotba, az örökös jobbágyságba való visszaszorítás törekvése. Nem valami elmaradott, a feudális naturálgazdálkodás szintjén megrekedt állapotból *vitt* tehát tovább, *előre*, hanem az agrárviszonyoknak a nyugat-európaihoz lényegileg hasonló színvonaláról, az áru-pénzviszonyok fejlődésének paraszti-polgári útvonaláról *térítette el* az a fejlődésmenet, amely a XV—XVI. század fordulójától kezdve Magyarországon — mint Közép- és Kelet-Európa számos országában — mindinkább érvényre jutott. Igaz, az árukereskedelem és árutermelés bizonyos előrehaladását jelentette ez is; de annak olyan útját-fajtáját, amely egyre inkább felülkerekedve, keresztezte, akadályozta a városi-polgári fejlődést csakúgy,

mint parasztságunk kistulajdonosi-polgári fejlődésének — XV. századi agrárviszonyainkban már világosan kirajzolódó s a XVI. században még sok helyt tért nyerő — irányzatát: ezzel gátolta, visszavetette a tőkés viszonyok keletkezését, bontakozását.[448]

Persze nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a földesúri agrárfejlődés is ölthet burzsoá jelleget, vezethet kapitalista formák kialakulásához a mezőgazdaságban, miként ez az angliai „új nemesség" esetében ez idő tájt történt. S a földesúri árukereskedelem és árutermelés kifejlődésének voltak ilyen irányú mozzanatai Magyarországon is: a nemesség „burzsoásodásának", a földesúri gazdaság tőkésedésének egyes jelei a XVI. században. Csakhogy ezek a vonások átmenetinek bizonyultak, a XVII. századra mindinkább háttérbe szorultak, az örökös jobbágyság megszilárdulásával szinte teljesen elenyésztek: a tőkés kibontakozás lehetősége az úri gazdaság vonalán is hosszú időre eltorlaszolódott. Sőt, a földesúri gazdálkodás Magyarországon a XVII. század folyamán nemcsak kezdeti tőkésedő jellegét veszítette el, hanem árutermelő jellege is korlátozást szenvedett: számos vonatkozásban éppen a naturálgazdaság viszonyait reprodukálta az áru-pénzviszonyok fejlődésével szemben.

Az a tény, hogy a földesúri osztály igazodott a történeti fejlődés új feltételeihez: bekapcsolódott az árukereskedelembe és az árutermelésbe, évszázadokra meghosszabbította ez osztály létét, gazdasági-politikai vezető szerepét Magyarországon. Az a körülmény, hogy — átmeneti „kétarcúság" után — az angliai „gentry"-től eltérő úton, feudális módon igazodott az új történeti feltételekhez, hosszú időre feltartóztatta a feudális rend bomlásának, a tőkés viszonyok kialakulásának folyamatát hazánkban. Az a tény végül, hogy ezen az úton, a „Leibeigenschaft második kiadásának" útján maguknak a földesuraknak a piaci tevékenysége is korlátok közé szorult, azt jelentette, hogy az agrárfejlődés feudális földesúri tendenciájának diadala bizonyos értelemben mégsem lehetett teljes a paraszti árutermelés felett: föléje kerekedett ugyan, de — döntően éppen belső korlátozottsága miatt — nem tudta teljesen legyűrni, kiküszöbölni, kiiktatni; az a XVII. században és tovább is él, létezik, hat, időnként új erőre kap, és küzd a fejlődés immár uralkodóvá lett irányzatával szemben.[449]

Mennyiben jogosult tehát a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet problémáját a XVI—XVII. századot illetően

Magyarországra nézve felvetni? Nem annyiban, mintha az átmenet már e századokban megvalósult vagy akár csak megindult volna; annyiban sem, mintha e századok valamiféle átmeneti korszakot képeznének feudalizmus és kapitalizmus között; hanem egyfelől annyiban, amennyiben az egyszerű árutermelés fejlődése a feudális renden belül már a XVI. századra létrehozta a tőkés viszonyok bizonyos feltételeit és kezdeti formáit Magyarországon is; másfelől annyiban, amennyiben éppen az árutermelés XVI—XVII. századbeli fejlődésének ellentmondásossága, megtorpanása, korlátozottsága magyarázzák, hogy a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet hazánkban csak később, Nyugat-Európához képest jóval megkésve, attól sokban eltérő módon, sajátos feltételek között indult meg. Ezeket a századokat tehát magyarországi viszonylatban a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet *előzményeinek*, *előtörténetének* lehet csupán tekintenünk, s a következő század jó részével együtt a *kései feudalizmus* — Közép- és Kelet-Európára sajátos — korszakának kell minősítenünk.

Végezetül csupán jelezni kívánjuk: a XVII. század közepe után hosszú időbe tellett, amíg a mezőgazdasági (földesúri és paraszti) árutermelés hazánkban újból lendületet vett, a tőkés viszonyok a falun ismét fejlődésnek indultak, a földesúri osztály rendi-feudális arculatán újból burzsoásodó vonások kezdtek feltünedezni — változott helyzetben: olyan körülmények között, amikor az agrártermények piaca, exportlehetőségei jelentősen kiszélesedtek; amikor minden korlát ellenére immár mégis az *egész* nemzetgazdaság (benne a város, az ipari termelés) burzsoá jellegű átformálódásának megindulásáról volt szó. Hosszú idő, több mint egy évszázad telt még el, amíg csakugyan kezdetét vette a tőkés gazdálkodásra való áttérés: *a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet* Magyarországon.

Erre csak a XVIII. század utolsó évtizedeitől, az 1848. évi polgári forradalmat közvetlenül megelőző időszakban került sor: amikor immár a *robotón* alapuló *földesúri* gazdaság lassú, fokozatos tőkésedése, az ún. *porosz* utas (tehát nem „gentry"-, hanem „junker"-típusú) fejlődés vált — a paraszti árutermeléssel, az ennek talaján sarjadó tőkés viszonyokkal szemben — a magyarországi mezőgazdaság kapitalista átalakulásának fő útvonalává.

[1] Lásd e kötet „A feudális agrárviszonyok fejlődési színvonala Magyarországon a XV. század második felében" című tanulmányát.

[2] Lásd e kötet előző tanulmányát.

[3] Erdélyben — amelynek viszonyaira tanulmányunkban nem térhetünk ki —, a fejedelmi központosítás a XVII. század első felében a nemesi rendek hatalmát korlátozta s a városi-polgári fejlődésnek némileg tágabb lehetőségeket nyújtott, de nem kevésbé növelte a feudális államszervezet, a feudális osztályrend nyomását a jobbágysággal szemben. Itt is ebben az időszakban öltött kifejezett formát az agrárfejlődés földesúri tendenciája. [Vö. e tanulmány 46., 70. és 151. sz. jegyzetével.]

[4] 1608:kor. e. 6. tc.

[5] A törvénycikkben ugyan bennfoglaltatik, hogy házaik után a városi közterhekben osztozzanak, s a polgárokkal egyenlő joghatóság alatt álljanak. [1608:kor. e. 13. tc.] A rendelkezést megújítja az 1609:44. tc. kétezer forint bírságot róva olyan városokra, amelyek ennek ellene szegülnének. [Lásd még az 1613:40. tc.-t, Besztercebányának e címen történt megbírságolásáról.]

A gyakorlatra jellemző a következő eset. Lipót király 1658-ban a Héderváry-családnak csupán fiágon öröklődő, ennek kihaltával a kincstárra háramló jószágait, köztük egy nemesi kőházat s az ehhez tartozó két szabad szőlőt Szentgyörgy sz. kir. városban Héderváry István özvegyének és leányának, Katalinnak adományozta. A beiktatás ellen, mint amely „káros szabadságára, immunitására, bíráskodási jogára", a város hiába tiltakozott: a szentgyörgyi házat s szőlőket ott találjuk Héderváry Kata 1681. évi végrendeletében a családi jószágok közt felsorolva. [A Héderváry-család oklevéltára. (Héderváry-oklt.) II. köt. Bp. 1922. 299—304., 318. old.]

[6] 1608:kor. u. 1. tc.

[7] Ehhez ugyan még mindig hozzáfűzték, hogy az ilyen nemesek „magok is a polgári terheket és adózásokat hordozzák". [1635:21. tc.]

[8] 1638:67. tc., vö. 1647:30. tc., valamint 1635:68., 1647:68. tc. stb., mely utóbbiak kifejezetten a „kiváltságolt és nem kiváltságolt" hajdú-oppidumok ellen irányulnak. — Egyébként a Dunántúlon is előfordul, hogy olyan község, amely korábban oppidum volt — pl. a Sopron megyei Szil [Országos Levéltár (OL) 1526 előtti oklevelek gyűjteménye

(Dl.) 36 996 és 37 007] —, ez idő tájt egyszerű possessióként szerepel. [Héderváry-oklt. II. köt. 253. old. (1636).]

[9] Az előzményekre lásd az (előző tanulmányban említett) 1563:62. tc.-t, valamint az e tanulmány 5. és 7. sz. jegyzetében hivatkozott cikkelyeket.

[10] 1647:78—82., 93. tc.; vö. 1649:14., 18—20. tc., valamint egyes városok nemességének és polgárságának külön egyességeivel [Dés, 1613: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (M. Gt. Sz.), 1895. 34. old.; Rimaszombat, 1692: M. Gt. Sz., 1899. 76. old.; stb.]

[11] 1608:kor. u. 13. tc.

[12] A — mezővárosokba, véghelyekre, kunok-jászok közé stb. — szökött jobbágyok „restitutiójára", „repetitiójára" [visszahelyezésére, visszaperlésére] lásd az 1613:36., 1618:48., 1622:27—28., 1625:54., 1635:47., 51—52. s még egy sor további törvénycikket.

[13] A hasonló értelmű megyei szabályrendeletekre lásd *Acsády Ignác:* A magyar jobbágyság története. 3. kiad. Szikra 1948. 197. old.; *Szabó István:* Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948. 114—115. old.

[14] Lásd M. Gt. Sz., 1895. 48. old.; 1901. 123., 276. old.; stb. — Vö. Héderváry-oklt. II. köt. 256. old.; stb.

[15] A jobbágyság szociális-jogi helyzetének alakulása csak a tulajdon- és járadékviszonyok, az agrárstruktúra változásával, valamint a városi-polgári fejlődés alakulásával összefüggésben érthető meg. A röghöz kötés megszilárdítását a XVII. század eleji Magyarországon *Szabó István* éppen azért vezette vissza csupán a megyei nemesség súlyának gyarapodására, önkormányzatának kiteljesedésére, illetve a Tripartitum tételeinek „társadalmi szemléletté" válására [id. mű, 108—109. old.], mert az örökös jobbágysággal foglalkozó alapos fejtegetését nem kapcsolta össze az uradalmi gazdálkodást tárgyaló tanulmányával, illetve mert még nem ismerte fel, hogy a röghöz kötés megszilárdulása egybeesett a robotoltatás megnövekedésével s a földesúri majorkodás kiterjedésével. [Vö. alantabb a 65. sz. jegyzettel.] Minthogy pedig mindezzel egyidőben a földesuraknak város- és mezővárosellenes fellépése is élesedett, utóbbiak „vonzása", a jobbágyok költözését-mozgását elősegítő, a röghöz kötöttség rendszerét feszegető hatása is korlátozottabb mértékben érvényesülhetett. [Vö. *Szabó:* Id. mű, 145—147. old.]

[16] Lásd e tanulmány 93. sz. jegyzetét.

[17] Angliában ugyanis a tőkés termelési mód kifejlődése, Magyarországon a feudális rend újabb, késői szakaszának stabilizálása határozta meg a közvetlen termelők szociális-jogi helyzetének ez időbeni alakulását. — Ezt az eltérést nem domborítottam ki eléggé korábbi munkámban. [Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. Szikra 1952. 47—48. old.] Felfogásomat már bizonyos mértékig korrigáltam Az eredeti tőkefelhalmozás sajátosságai Magyarországon [Propagandista, 1953. 9—10. sz. 14—23. old.] és Об особенностях первоначального накопления капитала в Венгрии [Вопросы Истории, 1955. 2. sz. 69—75. old.] című cikkeimben.

[18] Történetirodalmunkban volt olyan nézet, amely tévesnek minősítette a „Leibeigenschaft" fogalmának a korabeli magyarországi viszonyokra való alkalmazását, mivel e fogalom nem a röghöz, földhöz,

hanem az úr személyéhez, személyes hatalmához való kötöttséget jelenti. *[Szabó:* Id. mű, 150. old.] Bár a megkülönböztetés természetesen helyes, s bizonyos félreértések *[Acsády Ignác:* Magyarország Budavár visszafoglalása korában. Bp. 1886. 184—185. old.] helyreigazítása szükséges volt, az érvelés egészét és eredményét mégsem tehetjük magunkévá.

Először: a földhöz kötöttség (Hörigkeit, Grundhörigkeit) s az úr személyéhez kötöttség (Leibeigenschaft) ugyanannak a súlyos jobbágyi függésnek gyakran egymásba összemosódó változatai — miként ezt már a nyugat-európai korai feudalizmus, az „első Leibeigenschaft" viszonyai is mutatják. [Lásd e kötet „A feudális földjáradék formaváltozásai a nyugat-európai agrárfejlődésben" című tanulmányát.]

Másodszor: az „örökös jobbágyság" Magyarországon szociális-jogi vonatkozásban döntően persze röghöz kötöttséget jelentett, de egyáltalán nem volt mentes az úr személyes hatalmának való alávetettség mozzanataitól — még ha ez a jobbágynak telkétől elkülönülten történő adásvételét nem is foglalta magában. Elsősorban persze a jobbágy személye feletti hatalom legpregnánsabb kifejezésére: a közvetlen fizikai erőszaknak — a robotoltatással szükségképpen együtt járó — gyakorlatára kell rámutatnunk. [Lásd e tanulmány 5. pontját.] Egyebekben pedig nemcsak azokra a hitlevelekre utalhatunk, amelyekben „halálos vétekbe esett" paraszt megkegyelmeztetése fejében fogadja, hogy földesurának „örökös helytartó jobbágya" lesz; hogy „én teljes életemben az én uramat uralom . . . és ő kegyelmének maradékit is uralom" [A nagykárolyi gróf Károlyi-család oklevéltára. (Károlyi-oklt.) IV. köt. Bp. 1887. 235., 259. old. (1630, 1638); stb.]; nemcsak ama kényszerű jobbágyi nyilatkozatokra, miszerint „szabad nagyságod mind marhánkkal, mind magunkkal" [Héderváry-oklt. II. köt. 239. old. (1634)]; hanem olyan adatokra is, amelyek kifejezetten jobbágynak úri részről személyileg történt megvásárlásáról, zálogbaadásáról szólnak, s a személyi alávetettséget jellemzik akkor is, ha az adásvétel telekkel együtt történt. „. . . Vaszkó Mikula nevű jobbágyot apám uram asszonyom anyámmal együtt 75 forinton vöttek Kisfalusi Péternétül" — írja Lipcsey Zsigmond 1646-ban [M. Gt. Sz., 1894. 343. old.]; „. . . vettem volt apám urammal együtt egy Kovács János nevű jobbágyot Bagosi Istvánné asszonyomtul 40 magyar forinton, melyet pater Sámbár uramnak attunk ugyan azon negyven magyar forinton bizonyos ideig zálogos képpen, mely Kovács Jánost, hogy ha valaki ki akarná váltani, tartoznék azon 40 magyar forintot le tenni" — veti papírra Domahidy Miklós 1658-ban [Károlyi-oklt. IV. köt. 358. old.; vö. ugyanott, 203., 208. old. (1626); 227—228. old. (1627); stb.] — Ez időben terjed el az „örökös földesúr", „örökös földesasszony" kifejezés is. [Lásd pl. Héderváry-oklt. II. köt. 292. old. (1655).] — Hasonló fejleményekre: örökös jobbágyság (poddaństwo) „önkéntes" vállalására, jobbágyok eladására-vásárlására a korabeli Lengyelországban jóval kiterjedettebben — egybevetésül lásd *W. Dworzaczek:* „Dobrowolne" poddaństwo chłopów. Varsó 1952.; *I. Deresiewicz:* Transakcje chłopami w Rzeczypospolitej szlacheckiej XVI—XVIII. w. Varsó 1959.

Harmadszor: Szabó István szerint „ezt a szolgaságra alázuhant jobbágyrendszert" (ti. a Leibeigenschaftot) „az újkori röghöz kötések országaiban csupán Oroszországban lehet megtalálni, a röghöz kötés rend-

szerére áttérő más európai országokban nem . . ., kelet-német és csehmorva területeken sem", — holott utóbbiakat illetően az egykorú terminológia s a polgári történetirodalom is gyakran használta a szóban forgó megjelölést, ti. maga sem szűkítette le azt a telektől elválasztva való adásvétel kritériumára. [Lásd pl. *G. Hanssen:* Die Aufhebung der Leibeigenschaft und die Umgestaltung der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse in den Herzogtümern Schleswig und Holstein. St. Petersburg 1861.]

Negyedszer és döntő módon: a marxista történetírás a Leibeigenschaft, illetve „második Leibeigenschaft" fogalmát nem jogi, hanem gazdasági-társadalmi kategóriaként értelmezi [lásd pl. *С. Д. Сказкин:* Основные проблемы так называемого „второго издания крепостничества" в Средней и Восточной Европе. Вопросы Истории, 1958. 2. sz.; *Н. Ф. Филоненко-Алексеев:* Некоторые общие и специфические черты вторичного закрепощения в Чехии. Вопросы Историй. 1960. 3. sz.], amelyet a jobbágy súlyos személyi függése mellett a naturális járadékformák, főként a robot kiemelkedő szerepe, az önkezelésű földesúri gazdaság kiterjedt volta jellemez, s mindezzel összefüggésben a város és falu polgári fejlődésének korlátozottsága, gyengesége, az osztályoknak a tőkésedés perspektívája szempontjából szerfölött kedvezőtlen erőviszonyai. Ebben az értelemben joggal tekinthetjük az örökös jobbágyság rendszerét a „Leibeigenschaft második kiadása" — természetesen sajátos vonásokkal bíró — magyarországi variánsának.

[19] Ilyen nézetekre lásd *Makkai László:* A kuruc nemzeti összefogás előzményei. Akadémiai Kiadó 1956. 91. old.; Magyarország története a késői feudalizmus korszakában. 1526—1790. Tankönyvkiadó 1958. 135. old.

[20] Vö. Századok, 1960. 1—3. sz. 284. old.

[21] 1608: kor. e. 14. tc.; vö. 1635:22. és 1647:80. tc.

[22] 1618:30 tc.; vö. 1625:36. és 1635:71. tc. — A pozsonyi kincstári uradalom 1646-i urbáriuma szerint a „mágnás urak és nemesek .., akik egyébként az ország joga szerint a révpénz fizetése alól fel vannak mentve", a dunai átkelőhelynél borravalót (bibale) szoktak adni. [Urbáriumok. XVI—XVII. század. (Szerk. Maksay Ferenc.) Akadémiai Kiadó 1959. 210. old.]

[23] 1625:40. tc.; vö. 1659:71. tc. — A megyei árszabályozásokra lásd M. Gt. Sz., 1894. 345—348. old.; Történelmi Tár (T. T.), 1898. 556—562. old.; stb. — A pénz értékcsökkenésének, az „árforradalomnak" a körülményei között [vö. 1622:77., 1625:39., 1630: 9. tc.; stb.] a földesurak saját mezőgazdasági terményeik árát nem szabták meg alacsonyan, illetve a limitációt magukra nézve nem tartották kötelezőnek; az iparcikkek árát viszont igyekeztek leszorítani s az árszabályozást az iparosokkal-kereskedőkkel betartatni. [Vö. *Wittman Tibor:* Az „árforradalom" és a világpiaci kapcsolatok kezdeti mozzanatai 1566—1618. Akadémiai Kiadó 1957. 48. old.]

[24] 1630: 17. tc.

[25] 1635: 70. tc. — hivatkozva (az előző tanulmányban említett) 1567:36—37. tc.-re, egyben megújítva az 1630:17 tc.-t „az országlakó uraknak a szomszédos tartományokban harmincadok és vámok alól való

mentességéről". [A városba költözött nemesek gabona- és borfelhozatalára lásd fentebb a 7. és 10. sz. jegyzetet.]

[26] A következőket vö. e tanulmány 9. pontjával. — A gazdasági utasítások forrásértékére egybevetésül lásd *V. Černý:* Hospodářské instrukce. Prága 1930.; *F. Matějek:* Gostomski a soudobé hospodářské instrukce v českých zemích. Slovanské historicke studie. I. köt. 1956. 7. és köv. old.

[27] M. Gt. Sz., 1897. 510. old.

[28] M. Gt. Sz., 1905. 282. old.

[29] Lásd pl. M. Gt. Sz., 1899. 276. old. (1608); ugyanott, 1901. 164—165. old. (1635); vö. *A. Domanovszky:* Zur Geschichte der Gutsherrschaft in Ungarn. Festschrift Dopsch. Baden—Bécs 1938. 463. old.; *Szabó:* Id. mű, 186—188. old.

[30] M. Gt. Sz., 1897. 511. old. (1616); 1904. 141. old. (1641); stb.

[31] T. T., 1894. 660. old. (1623); M. Gt. Sz., 1897. 333. old. (1636); 1895. 303—307. old. (1698); stb.

[32] M. Gt. Sz., 1897. 515. old. (1616); 1894. 317. old. (1634); 1897. 341. old. (1636); 1904. 144. old. (1641); 1901. 120. old. (1652); stb.

[33] M. Gt. Sz., 1897. 512—513. old. (1616); 1897. 332. old. (1636); 1904. 147. old. (1641); 1894. 260—261. old. (1684); stb.

[34] M. Gt. Sz., 1894. 313., 317., 319. old. (1634); 1897. 333. old. (1636); 1895. 303—307. old. (1698); stb.

[35] M. Gt. Sz., 1897. 517. old. (1616). — Ugyanitt az uradalmi *só*jövedelem értékesítéséről is szó esik; „abból is az udvarbíró ungvári, szobránci és nagymihályi sokadalmokban pénzt gyűjthet és gyűjtsön". — Vö. pl. Károlyi Ádám és Károlyi László 1648-i osztályegyességével: „az károlyi sokadalomra erdőd-szádi jószágomból az mennyi sót kiszállíthatok, azoknak lerakásának bizonyos helye adassék". [Károlyi-oklt. IV. köt. 280. old.]

[36] Károlyi-oklt. IV. köt. 198—199. old.; *Takáts Sándor:* Szegény magyarok. Bp. é. n. 174. old.

[37] *Takáts:* Id. mű, 144., 176—177. old.

[38] M. Gt. Sz., 1900. 42., 380. old.; *Jedlicska Pál:* Eredeti részletek gróf Pálffy-család okmánytárához. 1401—1653. (Pálffy-okmt.) Bp. 1910. 142., 182., 349—350., 361., 421. old.

[39] *Takáts:* Id. mű, 179. és köv. old.

[40] M. Gt. Sz., 1903. 456. old. (1615).

[41] 1622—1623-ban más nagybirtokosok is — Thurzó Szaniszló, Czobor Imre, Osztrosith István, a veszprémi püspök stb. — nagy haszonnal adtak túl sok ezer mérő gabonájukon. 1630-ban a pozsonyi harmincados csaknem 10 000 mérő zabot szállított Bécsbe; a magyar nagybirtokosok pedig, ahol csak lehetett, összevásárolták a gabonát, s allodiális terményük gyanánt vám- és harmincadmentesen vitték ki az örökös tartományokba. [Minderre lásd *Takáts Sándor:* A dunai hajózás a XVI. és XVII. században. M. Gt. Sz., 1900. 257—262. old.]

Takáts id. munkájának anyaga csakúgy, mint a szerzőnek a marhakereskedelemről szóló, színes, sok adatot feltáró tanulmányai, csupán megfelelő kritikával hasznosíthatók. Takáts fejtegetéseinek ugyanis fő, sőt szinte egyetlen szempontja: a bécsi gazdaságpolitika magyarellenes célzatainak kidomborítása; ezenközben a magyar főurak és nemesek

szívós ragaszkodása feudális előjogaikhoz, sőt ezek kiépítése a kereskedelem területén is, egész — rendi kiváltságokra támaszkodó, belőlük élősködő, a paraszti-polgári kereskedést akadályozó — áruforgalmi tevékenysége egyértelműen pozitív értékelést nyer, s mindenestül a „nemzeti küzdelem" piedesztáljára emelkedik. — Jellemző az a hangvétel is, ahogyan pl. Pázmány Péter terményüzleteiről szól. Eszerint a prímás mindig jótéteményt mívelt eladásaival: 1619-ben éppúgy „valóságos szerencse volt, hogy az esztergomi érsek gabonakészletét és 800 akó borát átengedte a kincstárnak", mint ahogy 1623 januárjában is „nagy szerencse volt a végvárakra, hogy Pázmány Péter . . . 1000 mérő búzát adott 2 frt 75 kr-jával"; stb. [Id. mű, 257., 260. old. — Más kérdés, hogy a nehézkes és korrupt hadi élelmezési adminisztráció miatt, mint a korabeli forrásokból lépten-nyomon kiderül, a végváriak valóban gyakran küszködtek súlyos élelemhiánnyal.]

[42] A Pálffyak hadseregszállításainak az 1620—1640-es években többnyire az volt a „technikája", hogy Pálffy *Pál* mint kamaraelnök a királytól megbízást kapott a magyarországi hadak egy része élelmezésének felvásárlás útján történő biztosítására, s ő azután elsősorban Pálffy *István* uradalmának gabonáját-borát meg saját birtokainak terményeit vásároltatta fel a katonai élelemraktárak részére. [Pálffy-okmt. 36., 96., 108., 240., 381., 404. stb. old.] — Az esztergomi érsek 1643 második felében 25 000 mérő gabonát, 6000 akó bort, 1644-ben 15 000 mérő gabonát szállított. *[Takáts:* Id. mű (M. Gt. Sz., 1900.), 263. old.]

[43] Héderváry-oklt. II. köt. 271—277. old.; Pálffy-okmt. 429. old.

[44] A birtokszerzésnek ez a módszere persze nem korlátozódott a Héderváryakra. A Pálffyak birtokkomplexumának alapjai már a XVI. század utolsó évtizedeiben kialakultak — Pálffy Miklós hadseregszállításainak jóvoltából. *[Jedlicska Pál:* Adatok erdődi báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához. 1552—1600. Eger 1897. 83., 116., 183. stb. old.] Felszaporodott követeléseik ellenében „az Eszterházyak, Pálffyak, Thökölyek stb. ekkor s ilyen módon kapták nagy uradalmaikat". *[Takáts Sándor:* A magyar kamara állapota 1627—28-ban. M. Gt. Sz., 1903. 4. old.] III. Ferdinánd 1644-ben — amikor ismételten felszólította Pálffy Pált a hadi élelmezés előmozdítására — már eleve ezt helyezte kilátásba. Meghagyta a kamaraelnöknek: „értekezzék a vagyonosabb mágnásokkal és főpapokkal, hogy . . . jövő kárpótlás fejében előlegezzenek gabonát . . . birtokok beirata [zálogba adása] s adományozása reményében." [Pálffy-okmt. 380. old.]

[45] M. Gt. Sz., 1898. 577—589. old. (1655).

[46] A „saját majorsági terménnyel" folytatott nemesi kereskedelemre vonatkozó XVII. századi törvények eléggé ellentmondóak. Az 1622: 48. tc. tilalmazza, hogy a nemeseket „de propriis allodiaturis vel coemptis licet, non tamen eductis" [saját majorsági terményeik, vagy ugyan vásárolt, de az országból ki nem vitt áruik után] harmincad- vagy vámfizetéssel terheljék — persze „ita tamen . . . , ut fraus evitetur" [úgy azonban, hogy csalás ne essék]; s az 1630: 17. tc. úgyszintén felháborodottan szól magyarországi földesuraknak ausztriai, stájer- és morvaországi harmincadosok által történt megrovásáról, „etiamsi res suas allodiales non quaestus gratia evehant, vel victualia pro se mittant" [olyankor is, amikor majorsági javaikat nem kereskedelmi célból viszik

ki, vagy élelmiszereket hozatnak maguknak]; az 1638:49. tc. viszont úgy rendelkezik, hogy az országlakosok kötelesek harmincadot fizetni allodiális terményeikért — persze amennyiben azokat „quaestus gratia educerent" [kereskedelmi célból exportálják]. Az idézett cikkelyeket akként lehetne közös nevezőre hozni, hogy az országon belül a nemesek mindennemű árujuk után vámmentesek, kivitel esetén viszont csak a majorsági eredetűek után, s csak akkor, ha nem kereskedés céljából szállítják ki azokat.

A gyakorlatban persze e különbségek elmosódtak, s a majorsági eredetet éppoly kevéssé lehetett ellenőrizni, mint a kivitel nem kereskedelmi célját, kivált a nagy számban felmutatott „bizonyságlevelek" ellenében — ahogy Rauch idézett emlékirata részletesen előadja. Nem áll helyt tehát *Szekfű Gyula* nézete, aki úgy vélekedett, hogy az 1638:49. tc.-t a gyakorlatban végre is hajtották, s legfeljebb egyes nagyurak részesültek kivételes elbánásban. [Magyar történet. III. köt. 2. kiad. Bp. 1935. 549—550. old.] A főharmincados közvetlenül is utal e törvénycikk hatástalanságára, mint amelyben „az propria allodiatura [a saját majorsági termény] mi légyen . . ., nincsen elégségesképpen declarálva [meghatározva], az titulusában [a törvénycikk címében] több lévén foglalva, hogy semmint magában [a törvénycikk szövegében]". [M. Gt. Sz., 1898. 579—580. old.] E megjegyzése is találó: a törvénycikk címe általában szól „de allodialibus fructibus" [a majorsági terményekről], viszont szövege csak „de vinis . . . allodialibus" [a majorsági borokról]. — S hogy az 1655. évi diéta sem méltányolta Rauchnak éppen ez országgyűlés tárgyalásaihoz benyújtott emlékiratát, kitűnik az ekkor alkotott egyik törvénycikkből, amely nemcsak az Erdélyhez kapcsolt részekben fekvő jószágokból a Habsburg-Magyarországra szállított majorsági termékek vámmentességét hangoztatja, hanem általában is kimondja, hogy „a harmincadosok az ország nemeseitől se szedjenek harmincadot a saját majorsági földjükön tenyésztett marhák után" — merő sallangként biggyesztve hozzá a mit sem érő kikötést: „ha semmi csalás sem forog fenn, és ez iránt a javak uraitól és azoktól a vármegyéktől, amelyekben laknak, kielégítő bizonyságlevelek vannak". [1655: 83. tc.]

Nem volt más a helyzet Erdélyben sem. Egy erdélyi főharmincados 1685. évi utasításában a következőket olvashatjuk: „. . . sem úrnak, sem nemes embernek, sem egyéb akármiféle renden valóknak, valakik akármelyféle marhát kereskedésnek okáért a harmincadra visznek, harmincadját meg ne engedje . . . Hogy penig az urak és nemesek közül jobban végire mehessen, kik küldjék magok majorságát a harmincadon által, vagy kiknek legyen kereskedésre való marhájok, az iránt tartsa magát az 1632. esztendőben Fejérvárott emanáltatott articulushoz [kibocsátott törvénycikkhez], art. 30." [M. Gt. Sz., 1897. 132. old.] Mint látszik, itt két kategória: majorsági termény vagy kereskedésre szánt cikk alkotja az alternatívát, tehát olyan „joghézag" keletkezik, amelyen a majorsági eredetű, illetve ilyennek feltüntetett áru bízvást átcsúszhatik.

[47] Ez jellemezte pl. Batthyány Ádám marhakereskedelmi tevékenységét a XVII. század közepén: vámmentességet biztosított a csordákat felhajtó hódoltsági tőzséreknek, végvári tiszteknek, s közvetítette árujukat olasz és németbirodalmi kereskedőknek, gráci mészárosoknak — az

egész ügyletet akként oldva meg, hogy a nyereségben osztozott a felhajtókkal, az esetleges veszteség viszont őt nem érintette. [Lásd *Zimányi Vera:* Adalékok a Batthyányak XVII. századi marhakereskedésének történetéhez. Agrártörténeti Szemle (At. Sz.), 1961. 1. sz. 60. és köv. old.]

[48] „Országul végezés vagyon róla, hogy minden ember harmincadot fizessen, az mit kiviszen az országból . . . Megtaláltatik pedig bizonyosan, hogy sok bort vittenek ki, kitől semmi harmincadot nem fizettenek" — panaszolja már 1608-ban is a szepesi kamara utasítása. [M. Gt. Sz., 1897. 80. old.] — A korábbi „végezéshez" hasonlóan, nem bizonyult eléggé hatékonynak a (Rauch által említett) 1647:27. tc. sem, amely kereskedést űző nemeseket is rendes harmincad, valamint félharmincad fizetésére kötelezte „az országból kivitt vagy ide behozott portékák és áruk után."

[49] *Szekfű:* Id. mű, III. köt. 550. old.

[50] A nemesség polgáriasodásának elakadására, visszafejlődésére, sőt: a kereskedelmi tevékenységtől való visszahúzódására (e tanulmány 9. pontjában) még kitérünk. — A paraszti árutermelés—piaci tevékenység olyan útjával viszont, amely nemeslevél megszerzésén keresztül vezetett (parasztnemesek, „armalisták"), tanulmányunkban nem foglalkozhatunk; hasonlóképpen mellőznünk kell azoknak a szabadparaszti jellegű fejlődésmozzanatoknak a vizsgálatát, amelyek hajdú- és egyéb katonaelemekhez kapcsolódtak, illetve az örökös jobbágyság rendszerével szembefeszülő ama paraszti törekvéseknek a tárgyalását, amelyek a hajdúkiváltságok elnyerésére irányultak. E nagyfontosságú problémakört illetően csupán röviden utalunk a legutóbbi évek kutatásainak néhány eredményére. Nemcsak hadak által tönkretett, nincstelenné vált parasztok, hanem (pl. Ugocsából, Beregből) sok telkes jobbágy is hajdúnak állt, a szabad paraszti állapot útját keresve. [Lásd *Benda Kálmán* megjegyzéseit a Bocskai-felkelés katonai történetével kapcsolatban. Századok, 1960. 5—6. sz. 921. old.] Bocskai országos nemességet nyert hajdúoppidumain kívül a XVII. század első felében a Felső-Tisza vidékén és a Tiszántúlon számos magánföldesúri hajdútelep is létrejött, hajdúk és jobbágyok által vegyesen lakott községek sorára bukkanunk. *[Dankó Imre:* A Sajó—Hernád melléki hajdútelepek. Sárospatak 1955.; *Szendrey István:* A bihari hajdúk pere a hajdúszabadságért. Debrecen é. n.; *Makkai:* Id. mű (1956), 47. és köv. old.] A Bihar megyei Szalárd mezővárosban pl. az adorjáni vártartomány 1625. évi urbáriuma szerint a „katona és hajdú rend" 37 főt tett ki. [Oklevéltár a gróf Csáky-család történetéhez. (Csáky-oklt.) I. 2. köt. Bp. 1919. 630—631. old.] De ez a fejlemény nem szorítkozott a keleti vidékekre: a Dunántúl nyugati—délnyugati megyéiben is megjelentek a katonai szolgálat fejében jobbágyterhek alól mentesített hajdúközségek, hajdúelemek. *[Nagy Erzsébet:* Egyházas- és Hidashollós jobbágyainak helyzete a XVII. században. Történelemtanítás, 1959. 5. sz. 23—25. old.; *Zimányi Vera:* Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez. Századok, 1960. 1—3. sz. 286. és köv. old.] Így a Rákóczi-szabadságharcban fegyvert fogó jobbágyok „váradalmát": reményét a hajdúkiváltságok elnyerésében — a fejedelem ígérete és Bercsényi pátense mellett *[R. Várkonyi Ágnes:* Bercsényi Miklós pátense a fegyverre kelt jobbágyok felszabadításáról 1704 tavaszán. Századok, 1958. 1—4. sz. 222. és köv. old.] – tényleges előzmények, meg-

valósult példák is táplálhatták. [Vö. még *Somogyi Éva:* A határőrvidéki privilégiumok hatása a paraszti osztályharc alakulására a XVII. században. Történelmi Szemle, 1962. 2. sz. 149. és köv. old.] — Megjegyzendő azonban, hogy a tárgykör vizsgálatát korántsem tekinthetjük lezártnak; gazdaságtörténeti vonatkozásai pedig — a szabadságolt hajdú- és katonaelemek szerepe az árutermelésben – piaci tevékenységben — még jórészt feltáratlanok.

[51] Lásd e kötet „A feudális agrárviszonyok fejlődési színvonala Magyarországon a XV. század második felében" című tanulmány 4. pontját.

[52] Lásd az előző tanulmány 2. pontját.

[53] Lásd e tanulmány 65. sz. jegyzetét.

[54] OL Urbaria et Conscriptiones (U. et C.) 95:22, illetve Irreg. 11. — Jelen tanulmányunkban is csak olyan urbáriumok jelzetét közöljük, amelyek nem szerepelnek az „Urbáriumok. XVI—XVII. század." című, már idézett kiadványban (még ha az illető iratot e forráskiadványtól függetlenül használtuk is). A forrásmegjelölés nélkül említett urbáriumok tehát itt találhatók.

[55] T. T., 1878. 938—939. old., illetve 1895. 161—162. old.

[56] M. Gt. Sz., 1901. 220. old. — Vö. az olyan utasításokkal, amelyek szerint az udvarbírák „nem azt, az mi volt, hanem az mi meglehet, végben vinni" kötelesek: tekintettel a vidék alkalmas voltára, „qui locus est omnis generis allodiationis capacissimus" [amely vidék mindennemű majorkodásra szerfelett alkalmas] — pl. a szendrői uradalom éppúgy, mint Murány vár tartománya. [M. Gt. Sz., 1901. 125., 279. old.]

[57] OL U. et C. 119:8.

[58] OL U. et C. 24:76, illetve 24:79.

[59] Lásd pl. az uradalom 1662-i instrukcióját, amely — számos XVII. századi gazdasági utasításhoz hasonlóan — a majorkodás fokozását kívánja, főként a gabonagazdálkodásban, de az állattartásban, kerti művelésben stb. is. [M. Gt. Sz., 1901. 266—280. old.]

[60] OL U. et C. 25:7; vö. 44:24.

[61] A zsigrai (váraljai) és tersztyáni majorságra lásd OL U. et C. 49:17 (1596); 113:8 (1605); 49:21 (1636—1638).

[62] Csáky-oklt. I. 2. köt. 698. old.

[63] *Deák Farkas:* Gróf Csáky István életrajza. Bp. 1883. 103—104., 130—131. old.; Wesselényi Anna életrajza és levelezése. Bp. 1875. 163. old. — Egy 1651. évi oklevélben a váraljai és a Tersztyán-major mellett egy váraljai „újmajor" is megjelenik. [Csáky-oklt. I. 2. köt. 722—723. old.]

[64] OL U. et C. 49:26. — Figyelemre méltó egyébként, hogy a szepesvári uradalom majorgazdálkodásának fejlődése a XVII. század utolsó harmadában is tovább haladt. Erről tanúskodik a Csáky-család birtokosztályáról 1702-ben készült oklevél, amely a dominiumban már három kiterjedt allódiumot mutat be: a — régi, vár körüli majorságot is magába foglaló — „Újmajort", közel 3500 szepesi köblös szántóval; a tersztyánit, 1000 köblöt jóval meghaladó vetésterülettel; végül — újonnan — az illésfalusit, „kétezer-százhatvanhat köböl alá való majorsági földekkel". [Csáky-oklt. I. 2. köt. 787—791. old.]

[65] Lásd *Tholt Judit:* A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében. Bp. 1934. 16—18., 34. stb. old. [Vö. a lékai uradalom 1608-i urbáriumával.] — Lényegében erre az egyetlen birtokcsoportra: a sárvár-kapuvári uradalomra vonatkozó megállapításból szűrtek le általánosító következtetést azok a szerzők, akik a földesúri önkezelésű gazdálkodás XVII. századi országos méretű lehanyatlásáról szóló téves tételt korábban megfogalmazták — így *Wellmann Imre* [A magyar mezőgazdaságtörténet új útja. Domanovszky-emlékkönyv. Bp. 1937. 683—684., 708. old.], *Berlász Jenő* [Magyar művelődéstörténet. Bp. é. n. III. köt. 169. old.], *Szabó István* [id. mű, 184. old.]. A legkörültekintőbben *Szekfű Gyula* foglalt állást, aki már annak idején különbséget tett a dunántúli és a felvidéki allodiális fejlődés között. [Id. mű, III. köt. 509., 621. old.]

[66] Lásd alantabb e tanulmány 4. pontját.

[67] A korábban közkeletű hibás tétel cáfolatára, a XVII. századi allodiális fejlődés nagyszámú tényére a fentieken kívül lásd *Pach Zsigmond Pál:* A majorsági gazdálkodás és a parasztság kisajátítása a XVII. századi Magyarországon. Századok, 1951. 3—4. sz. 391—414. old.; A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi—Történeti Tudományok Osztályának Közleményei. 1952. 1. sz. 39—67. old. — További jelentős bizonyító anyagot nyújt *Makkai László:* I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 1631—1648. Akadémiai Kiadó 1954. [a fejlődés értékelésére lásd Bevezetés. 70. old.] és *Maksay Ferenc* (szerk.) idézett forráskiadványa [Urbáriumok. XVI—XVII. század]. — Habár utóbbi a folyamat megítélésében még közvetítő álláspontot próbál elfoglalni a korábbi tétel és a kiadott anyaga által is alátámasztott újabb eredmény között [lásd Bevezetés. 32—33. old. és Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó 1958. 79—80. old.], az allodiális fejlődés előrehaladása a XVII. század első felében — történetírásunknak ma már „közfelfogása". [Vö. At. Sz., 1961. 1. sz. 137. old.] — Hasonló irányba mutatnak egyes szlovák történészek kutatásai is. [Lásd pl. *J. Watzka:* Vývin majerského hospodarenia na trenčianskom a bánovskom panstve od poloviny XVI. do konca XVIII. storočia. Historické Študie. I. köt. 1955. 50—104. old.]

[68] OL U. et C. 44 : 24.

[69] Nem bizonyul tehát eléggé megalapozottnak az a korábbi általánosítás, amely — egy XVI. és egy XVII. századi adat alapján — a középbirtoknál ugyanúgy a majorkodás „hanyatló irányzatát" állapította meg a XVII. századra, mint a nagybirtoknál. *[Szabó:* Id. mű, 200. old.] Középnemesi birtokosok XVII. századi, sok helyütt számottevő majorsági törekvéseire és gyakorlatára lásd még M. Gt. Sz., 1901. 163. old. (1635); Héderváry-oklt. II. köt. 259. old. (1641); M. Gt. Sz., 1905. 296. old. (1649); 1899. 37. old. (1657); 1897. 470. old. (1660 körül); 1905. 163. old. (1669); stb.]

[70] A XVII. század első felében, derekán tör előre a majorgazdálkodás Erdélyben is, elsősorban a fejedelmi birtokokon, de magánföldesuraknál is. [Lásd pl. M. Gt. Sz., 1894. 312. old.; 1895. 47. old.; 1899. 262., 413. old.; T. T., 1895. 171. old.; Csáky-oklt. I. 2. köt. 655., 676., 772. old.; s különösen *Makkai:* Id. mű (1954), 65. old.]

[71] Az a módszer, amely egy uradalom községeinek számát és majorságainak számát veti egybe, semmiképpen sem vezet reális eredményhez — már csak azért sem, mert figyelmen kívül hagyja, hogy a földesúri magángazdaságnak a majorközpontokon kívül más falvakban is voltak tartozékai. Így teljességgel hamis képet ad pl. az a megállapítás, hogy a szepesvári jószágban „32 község jobbágygazdaságaival szemben mindössze 2 allódiumot találunk". *[Berlász Jenő:* A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában, különös tekintettel a jobbágyság helyzetére. Bp. 1936. 11. old.] — Még kevésbé vezethet célhoz olyan eljárás, amely a fenti számítási módszert általában alkalmazza a XVI—XVII. századi magyarországi majorgazdálkodásra. *[Szabó:* Id. mű, 176—177. old.]

[72] Nem sok az olyan korabeli urbárium, amely nemcsak az allódiumok méreteiről, hanem a jobbágytelkek nagyságáról is megfelelő, az egybevetést lehetővé tevő tájékoztatást nyújt. Ilyen pl. éppen Szepesvár tartományának 1672-i urbáriuma [OL U. et C. 49:26]: a féluradalom két majorságának kb. 1600 köblös szántójával szemben [vö. fentebb a 64. sz. jegyzethez tartozó adatokat] — *Maksay* számítása szerint [id. mű (1959), 411. old.] — az uradalom parasztjai összesen 4500—4600 köblös szántót használtak.

[73] Sárvár tartomány ún. felső vidékén a nagyon kedvezőtlen 1624. évben a gabonabevétel 51,6 százaléka volt majorsági termés, 48,4 százaléka pedig a falvaktól nyert jövedelem; az „alsó vidéken" 1628-ban és 1629-ben a 4 major 63, illetve 62 százalékot, a 11 falu csak 37, illetve 38 százalékot hozott. *[Tholt:* Id. mű, 62—63. old.] A sárospataki uradalomban az 1632. év terméseredményeinek részadatai 1313 köböl „dézsmagabonával" szemben 1659 köböl majorsági gabonáról szólnak. [T. T., 1899. 589. old.; vö. 1641—1642-re: T. T., 1895. 157—159. old.] A Rákóczi-birtokok terméseredményeire, terménybevételeire az 1630—1640-es években *Makkai* számos hasonló jellegű adatot tárt fel, s a majorsági termés még nagyobb (három-négyszeres) túlsúlyát vélte megállapíthatónak az úrbéri terményszolgáltatással szemben. [I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bevezetés. 69. old.] A Batthyányak rohonc—szalonaki uradalmának gabonabevétele a XVII. század derekán több mint 60 százalékban allódiumokról származott. *[Zimányi Vera:* Majorsági gazdálkodás a rohonc-szalonaki társuradalomban a XVII. század derekán. At. Sz., 1962. 1—2. sz. 35. old.]

[74] Az allodiális termés és a jobbágyszolgáltatta gabona arányát 60:40-nek véve, a jobbágyi gabonajáradékot pedig kilencednek (=tizednek) vagy kilenced+tizednek (= ötödnek) számítva. [Utóbbira nézve lásd e tanulmány 6. pontját.]

[75] Csáky-oklt. I. 2. köt. 785—796. old.

[76] Az osztálylevél előbb jószágonként adja meg az urasági szántók, illetve szénatermő rétek nagyságát, szepesi köbölben, illetve szekérszámban, majd összefoglaló adatokat nyújt arról, mekkora köbölbefogadású majorsági, illetve jobbágyi szántó (utóbbin belül különvéve a népes és a puszta telkeket) esik az egész birtokkomplexum egyhetedére; a birtokosztály ugyanis 7 részre szólott. Az utóbbi adatok: „népes jobbágyságokhoz tartozó föld három nyomásban szepesi köbölre számlálván cubuli 3337½"; „puszta . . . jobbágysághoz tartozó föld mind az három nyomásban ad cub. itidem Scepusienses 1629½"; „majorsághoz való

szántó föld mind az három nyomásban ad cub. Scepus. 1706". — Az osztálylevél ama kitétele, hogy az osztozkodásban való „egyenlőséget szorosan kívánván meg tartani, elvégre az egész feljebb írt jószágot accurate conscribáltattuk [gondosan összeírattuk] és azt egynéhány ízben meg is vizsgáltuk"; valamint az a tény, hogy a részadatok alapján eszközölt ellenőrző számításaink a közölt összeredmény pontosságát igazolják; nem utolsósorban pedig az a körülmény, hogy különböző megyékben fekvő uradalmak viszonyairól nyerünk együttes tájékoztatást — növelik az irat forrásértékét. — Természetesen lehetséges, hogy a 25,6 százalékot kitevő „majorsághoz való szántóföld" egyes darabjai nem álltak ténylegesen majorsági kezelésben; másrészt viszont feltehető, hogy a 24,4 százaléknyi „puszta jobbágysághoz tartozó föld" egy részét éppen az allódiumhoz szántották. [Vö. alantabb e tanulmány 90., 136. és 143. sz. jegyzeteivel.]

[77] Történetírásunk korábban — összefüggésben az allodiális gazdálkodás XVII. századi hanyatlásáról szóló tételével — a majorsági földek korabeli terjedelmét, arányát kisebbnek vélte: a *Szabó István* által idézett adatok alapján pl. az urasági szántó az egész vetésterületnek csupán 4—5 százalékára becsülhető. [Id. mű, 177—178. old.; vö. *Berlász:* Id. mű (1936), 17. old.] *Makkai* a Rákóczi-birtokok gabonabevételi adatai alapján már 15—20 százalékos, sőt helyenként $^1/_3$-os részesedésre következtet (ami alatt — kissé ingadozva — a majorsági szántónak hol a jobbágyihoz, hol az összvetésterülethez mért arányát érti), és az előbbi viszonyszámot országosnak tekinti. [I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bevezetés. 69—70. old.; A kuruc nemzeti összefogás előzményei. 26. old.] *Maksay* — ha nem is országos viszonylatban [vö. At. Sz., 1961. 1. sz. 137. old.], hanem a fejlettebb allódiumok vonatkozásában — a majorsági szántó arányát az úrbérihez képest 15—30 százalékban jelöli meg. [Id. forráskiadvány. Bevezetés. 30., 47. old.] Erre mutatnak saját számításaink is.

Ezek az adatok bizonyos mértékig lehetővé teszik a magyarországi majorgazdálkodás XVII. századi kiterjedésének kvantitatív összehasonlítását más kelet-elbai területekével. Mecklenburgban pl. közvetlenül a harmincéves háború előtt a lovagi birtokok Herrenhofjaihoz kb. félannyi saját kezelésű szántóföld tartozott, mint amennyit parasztok tartottak művelés alatt. *[G. Tessin:* Wert und Grösse mecklenburgischer Rittergüter zu Beginn des Dreissigjährigen Krieges. Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, 1955. 2. sz. 155. old.] Észtországban már a XVI. század közepén csaknem valamennyi uradalom, amelynek számadásai fennmaradtak, nagyobb mennyiségű gabonát vett be önkezelésű gazdaságból, mint jobbágyi terményszolgáltatásból *[X. M. Лиги:* О развитии мызно-барщинного хозяйства в Эстонии в середине XVI в. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1959 г. Moszkva 1961. 83—85. old.]; a XVII. század első felében pedig az urasági vetésterület arányát a jobbágyi szántóhoz képest — a majorsági föld részesedését inkább csökkentő, semmint eltúlzó következtetések alapján — 1:4-re, a század végén 1:3-ra becsülik. *[A. Soom:* Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. Lund 1954. 56. old.]

[78] *Zimányi:* Id. mű (At. Sz., 1962. 1—2. sz.), 35—36. old.; *Makkai:* I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bevezetés. 70—71. old.

[79] Lásd pl. Héderváry-oklt. II. köt. 252., 279. old. (1636, 1649); Károlyi-oklt. IV. köt. 20., 211—212., 279—280. old. (1606, 1626, 1648); Csáky-oklt. I. 2. köt. 652., 657., 743. old. (1625, 1662). — Figyelmet érdemlő tény, hogy azok a középnemesek, akiknek a kezén a kincstári jószágok fentebb idézett 1671—1673. évi nyilvántartása szerint számottevő majorságszántók voltak, a Hegyalján többnyire értékes allodiális szőlőkkel is rendelkeztek. [Erre nézve lásd A tokaji fiskális szőlők termése 1670-ben. M. Gt. Sz., 1904. 405—408. old.]

[80] 1625:58. tc.; vö. 1649:82. tc. — A hegyközségek XVII. századi „törvényei" [rendtartásai] gazdagok ama jogcímek elősorolásában, amelyek fennforgása esetén a jobbágy szőleje „földes urára szálljon". [M. Gt. Sz., 1899. 471. old. (1643); 1894. 32. old. (1653); stb.]

[81] A „kibecsülés" jogának gyakorlására, jobbágyi szőlők erőszakos elvételére, lefoglalására lásd Héderváry-oklt. II. köt. 251. old.; Úriszék. XVI—XVII. századi perszövegek. (Szerk. Varga Endre.) Akadémiai Kiadó 1958. 195—197., 203—276. old.; stb.

[82] A jobbágyszőlők utáni borszolgáltatásokat (lásd e tanulmány 6. pontját) tetézte a jobbágyoktól való erőszakos borvásárlás, „borfoglalás" számos formája. Az ecsedi uradalomban ugyan 1648-ban pl. a „foglalt borokért . . . az szerint tartoznak fizetni az tisztek. . . , az mint másoknak eladhatták volna; de illyen conditioval [feltétellel] azért, valamennyi forintot fizetnek valakinek az foglalt borért, . . . mind annyi köböl bort az foglalt boron fellyül tartoznak adni . . ., úgy hogy minden forintra egy köböl bort kell adni, és ez immár nem pénzben leszen, hanem itt gyül ki a lucrum" [haszon]. [Károlyi-oklt. IV. köt. 340—341. old.] — Az efféle „lucrum" pedig egyáltalán nem volt megvetendő: a sárvári uradalom „felső vidékén" pl. az 1628. évi „szüretkor nyereségre hitelben foglalt pénzes borok" esetében is, „kiket in anno 1629 kiárultatván fizettem meg az árát" — írja a számtartó —, csöbrönként 8 forint körül mozgott. [OL Nádasdy-lt. Számadások. Fasc. H. fol. 557. és köv. — Vö. e tanulmány 9. pontjával.]

[83] A sárvári uradalomban a „Gyepen-való-major" mellett „a közös cseren vagyon az úrnak . . . egy majorja, Csérmajor vokáta" (néven). *[Tholt:* Id. mű, 12. old. (1606—1608).] (Az eddig közös haszonvételű erdőből tehát a jobbágyok kiszorultak.) — A pozsonyi uradalom 1646. évi urbáriuma Ógellyén „Berki-föld" nevű allodiális szántót említ. — A Gömör megyei Ajnácskő határában — írja Iványi Fekete László — „vannak szántóföldeim és réteim, az kiket sült erdőből és berekből irtattam". [T. T., 1898. 467. old. (1668); stb.]

[84] Vö. a szepesvári uradalomban: „allodio in territorio praedii Terstian situato" [a Tersztyán-puszta területén levő major]. [Csáky-oklt. I. 2. köt. 699., 703. old. (1608).]

[85] OL U. et C. 120:2. — Vö. Makovica 1618. évi urbáriumával. [OL U. et C. 20:28.]

[86] OL U. et C. 60:78.

[87] Úriszék. XVI—XVII. századi perszövegek. 359—360. old. — Ez a példa azt is megvilágítja, hogy pusztatelkek bevonása nem egyszer közvetlenül, azon nyomban is csökkentette a paraszti kézben levő földet: a szóban forgó két pusztatelket addig jobbágyok használták-bérelték.

[88] Károlyi-oklt. IV. köt. 375. old. — Vö. „az nagyszekeresi majorház, hat pusztákkal együtt". [Ugyanott, 382., 384. old.]

[89] OL U. et C. 44 : 24.

[90] M. Gt. Sz., 1903. 153. old. (1613); 1901. 117. old. (1652); stb. — Ez persze ez idő tájt sem jelentette azt, mintha a pusztatelkek allodiális kezelésbe vonása általánossá vált volna. [Vö. alantabb a 136. sz. jegyzettel.]

[91] M. Gt. Sz., 1898. 147—159. old. (1668). — A kapuvári uradalomban a XVII. század elején is az volt a gyakorlat, hogy míg Hegykőn 16, Kecölben 19, Szilben 21 puszta helyet szántottak az úr számára (e helységekben amúgy is volt allódium), addig a majoroktól távolabb fekvő falvakban kevésbé foglalták le az üres jobbágyföldeket. *[Tholt:* Id. mű, 11. old.]

[92] Összefüggésben a majorgazdálkodás munkaviszonyainak változásával, az allodiális fejlődés korlátaival. Ezekről e tanulmány 8. és 9. pontjában esik szó.

[93] Egyes esetekre lásd a már említett 1610. évi szendrői [OL U. et C. 120 : 2. — Szilice] meg az 1643-i pokorádi [I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 163. old.] urbáriumot: van, amikor nemcsak pusztatelkeket, hanem zsellérföldeket is az úr számára szántanak; a rohoncszalonaki uradalom 1634-i urbáriumát: a polyanici allódium úgy jött létre, hogy „a régi urak, elbontatván az falut, majort építettek ezen a helyen", a csajtai majorhoz pedig részben a csajtai, részben a csémi jobbágyoktól foglalt földet az uraság *[Zimányi:* Id. mű (At. Sz., 1962. 1—2. sz.), 28. old.]; az 1646. évi pozsonyi urbáriumot: Keörti István nemesi udvartelkéhez két paraszti féltelket, valamint egy jobbágy kertjét „occupavit violenter" [foglalta el erőszakkal] tizenöt évvel ezelőtt Szerdahely oppidumban; a murányi uradalom 1657. és 1672. évi urbáriumát, amelyek egybevetéséből kiderül, hogy az allodiális terjeszkedéssel egyidőben a jobbágytelki állomány tetemesen megfogyatkozott [OL U. et C. 25:2 és 25:7]; az 1673. évi keresztúri összeírást: e hegyaljai mezővárosban azelőtt nem volt allódium, nemrég azonban a „jobbágyoktól és a szerencsétlen néptől" földet foglaltak földesúri majorgazdaság céljára. [OL U. et C. 58:6. — Vö. *Orosz István:* A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században különös tekintettel a szőlőbirtok hatására. Agrártörténeti tanulmányok. (Szerk. Szabó István.) Tankönyvkiadó 1960. 56. old.]

[94] Vö. 1625:58. és 1647:43. tc.

[95] M. Gt. Sz., 1905. 283. old.; vö. ugyanott, 1900. 374—376. old. (1669).

[96] Jobbágylevelek. (Szerk. H. Balázs Éva.) Közoktatásügyi Kiadó 1951. 80. old.

[97] Károlyi-oklt. IV. köt. 282., 303., 306., 309—310. old. — Mindez furcsa színben tünteti fel az olyan megjegyzéseket, miszerint az urasági erdőket illetően „a jobbágyközségek erdőterületéből való kihasításukat még csak feltenni sem igen lehet. *[Berlász:* Id. mű (1936), 15. old.]

[98] Tilalmas halászóvizekre, egyéb allodiális tartozékokra, majorsági állatállományra lásd pl. Héderváry-oklt. II. köt. 227., 235., 244., 278., 288. stb. old.

[99] Más házában lakó, jobbágynak szolgáló zsellér — Károlyi-oklt. IV. köt. 100—101. old.; jobbágyok szolgái — *Tholt:* Id. mű, 35. old.;

„inquilini . . . laborantes pro mercede . . . prorsus nullam faciunt agriculturam, misere victum quaerentes" [zsellérek, akik bérért dolgoznak, maguk egyáltalán nem gazdálkodnak, nyomorúságosan keresik kenyerüket]; „zsellér más ember házánál", „heles jobbágy szolgája" — *Berlász:* Id. mű, 39., 41. old.; szőlősgazdák cselédje — M. Gt. Sz., 1895. 364. old.; telkesjobbágyok részes és pénzes aratói — M. Gt. Sz., 1903. 162—163. old. stb.; — A jobbágycsalád nagyságának, létszámának, a családi együttélés formáinak (apai házban maradó jobbágyfiúk, „egy kenyéren élő" testvérek stb.) jelentőségére a paraszti árutermelés szempontjából lásd *Veress Éva:* A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a XVII. század közepén. Történelmi Szemle, 1958. 3—4. sz. 379. és köv. old.

[100] *Berlász:* Id. mű, 28. old. (1632). — Vö. a galgóci vagy a nagytapolcsányi uradalomnak nemcsak mezővárosaiban, hanem számos falujában is fellelhető kopanicákkal. [M. Gt. Sz. 1906. 85. és köv. old.]

[101] OL U. et C. 119:8 (1641).

[102] Héderváry-oklt. II. köt. 229. old. (1624).

[103] Lásd az 1646. évi pozsonyi urbáriumot. — A „jobbágyok tulajdonjogáról" *[Berlász:* Id. mű, 27. old.] természetesen irtásföldeknél sem lehetett szó, csupán a telekállományhoz képest szabadabb rendelkezéséről. [Az irtványokat is terhelő feudális járadékkötelezettségre lásd e tanulmány 6. pontját.]

[104] Pusztatelkek, illetve egész puszták (praediumok) paraszti használatáról-bérletéről az urbáriumok gyakran tesznek említést; sőt allodiális tartozékokat is találunk jobbágyi kézen, még a majorgazdaság terjeszkedésével párhuzamosan is. [Ennek okaira lásd alább a 143. sz. jegyzetet.] A serkei uradalomban Gedőalján 1633-ban a majorsági földeket a jobbágyok maguknak művelik dézsma fejében [I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 153. old.]; a pozsonyi vártartomány Szerdahely mezővárosában 1646-ban pusztatelkek földjei, rétjei kilencedre vannak kiadva [Urbáriumok. XVI—XVII. század. 231. old.]; a Gömör megyei Almágyon 1668-ban „vagyon hat puszta házhely, kiket a jobbágyok magok között bírnak"; a Nógrád megyei Kishartyán ugyanekkor „egész puszta praedium, ennek földjét tizedért szántják" [T. T., 1898, 467. old.]; stb. — Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy kisebb irtványokat-pusztarészeket a falu szegény elemei, zsellérei is használtak-béreltek, amikor is ezek nem az árugazdaság, hanem a szűkös létfenntartás alapjául szolgáltak.

[105] Lásd pl. a tállyai szőlő-hegyvám szabályozását 1586—1609. között [M. Gt. Sz., 1901. 413—414. old.]; az 1646. évi pozsonyi urbáriumot (Pozsonyváralja); Diars és Vonyárcs Zala megyei hegyközség 1653-i törvényét. [M. Gt. Sz., 1894. 31. old.] — Vö. *Berlász* helyes felismerésével: a XIV—XV. századi szőlőbérlet-rendszer tovább él egyes Thurzó-birtokokon. [Id. mű, 26. old.]

[106] Lásd a munkácsi Páli nevű szőlőhegy szabályzatát [M. Gt. Sz., 1895. 363. old. (1625)]; a szentgyörgyi és guari hegyközség törvényeit [M. Gt. Sz., 1899. 469. old. (1643)]; a nagymuzsajiak szőlőt cserélnek földesurukkal. [Károlyi-oklt. IV. köt. 255—256. old. (1636); stb.] — Földesúri járadékkötelezettséggel terhelt, „dézsmás" szőlők gyakori

adásvételére, sűrű forgalmára Hegyalján a XVII. században lásd *Orosz:* Id. mű, 7—9. old.

[107] Károlyi-okit. IV. köt. 86—87. old. (1614).

[108] M. Gt. Sz., 1895. 63. old. (1661).

[109] Úriszék. XVI—XVII. századi perszövegek. 182. old. (1651).

[110] Különösen kirívó esetekre lásd *Takáts Sándor:* A magyar kamara állapota 1627—28-ban. M. Gt. Sz., 1903. 5—6. old.; Külkereskedelmi mozgalmak hazánkban I. Lipót alatt. M. Gt. Sz., 1899. 347. old.

[111] Pl. a semptei uradalom játói, kandiai és egyéb „pascuatióira" [legelőire] lásd Eszterházy Miklós nádor utasítását [M. Gt. Sz., 1904. 145. old. (1641)]; a keszthelyi „szabad földön" való marhalegeltetés illetékére a keszthelyi főkapitány és földesurak rendtartását. [M. Gt. Sz., 1895. 63. old. (1661).] — Vö. *Takáts:* Id. mű (Szegény magyarok), 157—159. old.; *Zimányi:* Id. mű (At. Sz., 1961. 1. sz.), 60. és köv. old.

[112] A terményjáradék súlyára a XVII. században lásd e tanulmány 6. pontját.

[113] M. Gt. Sz., 1905. 282., 284. old. (1633). — Ezt az eljárást, amely persze a Thurzó-birtokokon is lényegileg hasonlóképpen festett — pl. a galgóci tartomány 1614. évi számadása nagy uradalmi nyereséget mutat ki nemcsak a járadék gyanánt behajtott vagy „ajándékképpen" foglalt, hanem a parasztoktól „pénzen vásárolt" bor kimérése után is [OL Thurzó-lt. Irregestrata. Fasc. 13.] —, az 1930-as évek történetírása nem átallotta így jellemezni: „Szüret után minden esztendőben előbb földesúri, majd idegen nagyúri megbízottak jelentek meg a szőlőbirtokos községekben borvásárlásra. Így azután a jobbágy abba a szerencsés helyzetbe [!] került, hogy a fuvarozás nehézségeitől felmentve tetszőlegesen megszabott áron [!] adhatta el termését." *[Berlász:* Id. mű, 95. old.]

[114] M. Gt. Sz., 1905. 341. old. (1629).

[115] *Berlász:* Id. mű, 25. old.

[116] 1659:54. tc.; vö. M. Gt. Sz., 1897. 92—96. old. valamint *Ila Bálint:* A gömöri jobbágyság a XVII—XVIII. században az úrbérrendezésig. Bp. 1938. 23. old.

[117] Lásd az 1699-i szentmiklósi urbáriumot. (Szolyva, Nolipenna, Szentmiklós.)

[118] M. Gt. Sz., 1899. 325. old. (1630); 1905. 283. old. (1633); 1897. 470—471. old. (1660 körül); stb. — Jobbágyok nem egyszer úgy próbálták kivonni magukat a nyomasztó igásrobot alól, hogy eladták vonóbarmaikat — bár az nemcsak a földesúri igásrobot-kötelezettség alapja, hanem saját szántógazdaságuknak is nélkülözhetetlen eszköze volt. Ez a tény is közrejátszott a paraszti gabonatermelés XVII. századi hanyatlásában, jobbágygazdaságok más termelési ágak felé fordulásában. [Lásd alantabb a 127. sz. jegyzetet. — Vö. *Veress:* Id. mű (Történelmi Szemle, 1958. 3—4. sz.), 418. old.]

[119] Lásd pl. Pálffy-okmt. 223—224. old. (1639). — Ez a tény különben *Takáts Sándor* adataiból, előadásából is kiviláglik — bár ő kizárólag Bécs rovására kívánta írni a „magyar tőzsérek és kereskedők pusztulását". [Lásd Szegény magyarok. 160—163., 177—178., 202—203., 213—217. old.; Külkereskedelmi mozgalmak hazánkban I. Lipót alatt. M. Gt. Sz., 1899. 355—356. old.; Marhakereskedésünk a keleti kompánia kezében. M. Gt. Sz., 1900. 479—480. old.; stb.]

[120] Csallóköz lakosainak kereskedelmi kiváltságait az 1588:15. tc. még megerősítette, de később nincs már többé említésük. [Vö. *Belitzky János:* A magyar gabonakivitel története 1860-ig. Bp. 1932. 22. old.] — Komárom helyzetének romlásáról, lakóinak robotra kényszerítéséről lásd OL U. et C. 4:45; M. Gt. Sz., 1897. 486. old.; *Jedlicska:* Id. mű (1897), 134. old.

[121] M. Gt. Sz., 1900. 32. old.

[122] M. Gt. Sz., 1899. 236—237. old. (1661); vö. a pozsonyi uradalom 1646-i urbáriumával (Váralja, Felrév).

[123] M. Gt. Sz., 1898. 159. old. (1668).

[124] *Orosz:* Id. mű, 31—34. old. [Vö. a 118. és 127. sz. jegyzettel.]

[125] Az 1570-es és 1620-as évek számszerű adatainak egybevetéséből. [Lásd *N. Kiss István:* 16. századi dézsmajegyzékek. Akadémiai Kiadó 1960. 1068. old.; vö. *Makkai:* Id. mű (1956), 22. old.]

[126] *N. Kiss:* Id. mű, 1080—1081. stb. old.

[127] A változás okát *Makkai* — a háborús pusztítások és bizonytalan közállapotok mellett — abban látja, hogy a majorsági üzemek vették át a vezető szerepet az árugabona termelésében, a parasztgazdaságok piaci lehetőségeit állattenyésztésre és szőlőművelésre korlátozva [id. mű (1956), 21—26. old.]; *N. Kiss* viszont nyomatékosan utal arra, hogy a gazdagparasztságot nem a majorsági árutermelés versenye, hanem árukészleteinek elrablása és piaci kapcsolatainak elvágása tette tönkre a XVII. század első felében. [Id. mű, 1078., 1081. old.] Az utóbbi tehát a földesúri áru*kereskedelem*, az előbbi a földesúri áru*termelés* hatását hangsúlyozza a korábbi fejlődési irányzatot visszaszorító földesúri ellentendencia mozzanatai közül. Ezekhez hozzá kell tennünk: magának az uradalmi *önellátásnak* a fokozódó megvalósulása is számottevően korlátozta a paraszti árutermelés esélyeit, lehetőségeit. — A három mozzanat értékelésére lásd az előző tanulmány 6. pontját; az önellátás mértékének jelentős növekedéséről az uradalmak XVII. századi gazdálkodásában — jelen tanulmány 9. pontjában van szó.

[128] Lásd fentebb a 65. sz. jegyzetet.

[129] OL U. et C. 82:29.

[130] T. T., 1901. 565. old. — Már maga az az igen gyakori eset, amikor a felvonuló katonaság garázdálkodása elől a parasztoknak éppen munkaidőben kellett hetekre elbujdosniok, súlyos károsodást jelentett: elmaradtak a vetéssel, az első szőlőmunkákkal stb. Ha pedig a betakarítást voltak kénytelenek elmulasztani, visszatértükkor termésüket megrabolva, tönkretéve, gazdaságukat romokban találták. [Ilyen esetekre a Pálffy-birtokokon a XVI. század végén lásd Pálffy-okmt. 4. old.; a Thurzó-birtokokon a XVII. század elején lásd *Berlasz:* Id. mű, 99. old.]

[131] T. T., 1905. 592 old. — Vö. T. T., 1882. l. és köv. old.; *Jedlicska:* Id. mű (1897), 331., 727. old.

[132] OL U. et C. 64:18.

[133] Az Esztergomhoz hódolt 60 falu terheinek „följebb verésére" s a bécsi és zsitvatoroki „pacificatio ellen" történt hódoltatásokra lásd M. Gt. Sz., 1903. 18—31. old. (1624); a szolgáltatások súlyos növelésére a zalai hódoltságban lásd M. Gt. Sz., 1904. 363—389. old. (1629); stb.

[134] Hivatalos nyomozások a török adó s hódítások körül Borsodban, a XVII. század első felében. Magyar Történelmi Tár. VI. köt. Pest 1859.

103. és köv. old. — Szemelvények a jegyzőkönyvből: az egri törökök 1635-ben „aratás tájban éjtszakának idején az szendrei végház alatt a felső mezőből négy embert szendreit vittenek el s egyet levágtanak és tizennégy lovat hajtottanak el" [id. mű, 104—105. old.]; a szendrői járáshoz tartozó Szalunna falu lakosai a „sok esztendőtől fogván való rettegést, télen nyáron éjjeli-nappali bujdosást megunván, az egri törököknek is sokszor fenyegetéseit hallván", 1640-ben „megsummálni és meghódolni" kényszerültek [id. mű, 111. old.]; stb. — Az adók felverése részben a falvak egészére kivetett pénzbeli és természetbeni „summa" megsokszorozását jelentette (pl. 17-ről akár 105 forintra), részben a tized s a „rend nélkül" való szolgálat bevezetését. [Erre nézve lásd alantabb a 275. sz. jegyzetet.]

[135] Persze telkek vagy résztelkek megürülése ez idő tájt sem csupán háborús dúlások vagy természeti csapások, járványok folytán állott elő, hanem a feudális kizsákmányolás, a paraszti elnyomorodás következtében. A sárvár-kapuvári tartomány 1580-as, a semptei és galgóci uradalom 1630-as évekbeli összeírásai pl. olyan eseteket jegyeztek fel, amidőn elszegényedő jobbágyok telkük, illetve telekrészük felét pusztán hagyták, hogy kisebb terhet kelljen viselniök: „servit a sessione media, altera medietas reliquit deserta" [féltelek után szolgál, a másik fele pusztán maradt]; stb. [Lásd OL U. et C. 56:33; *Berlász:* Id. mű, 30—31. old.] — Jobbágytelkeknek „propter paupertatem" [szegénység miatt] történt „resignatiójára" [feladására] sok esetet említ *Juhász Lajos:* A porta története. 1526—1648. Bp. 1936. 39—40. old. — Sessióknak szökés folytán való pusztásodására lásd pl. az 1699-i szentmiklósi urbáriumot.

[136] A pusztatelkek allodiális kezelésbe vonását sürgető utasítások mellett [lásd fentebb e tanulmány 90. sz. jegyzetét] ilyen értelmű instrukciókat is gyakran olvashatunk: „Ha hol magvaszakadt jószág lészen, azt az úr számára foglalja, s ha mely pusztán marad is, vagy megszállítsa, vagy az úr számára foglalja, akár pedig haszonra [bérbe] más jobbágynak adja." „Arra is szorgalmatos gondod legyen, ahol puszta jobbágy- és zsellérhelyek vannak, azokat megszállítsad . . . Az mely puszta quarták [negyedtelkek] után való szántóföldeket nem győznél megszántatni mi számunkra, azokat désmára vagy tizedre osztasd az jobbágyok közt." [M. Gt. Sz., 1897. 335., 342. old. (1636).] Sőt, ellenkező hangsúllyal: „Legyen azon, hogy az egész jószágban a pusztákat megszállítsa, hogy annyival a jószág épülhessen. A mely puszta helyet pedig nem szállíthat, annak földeit képében [pl. kilenced-képében = kilencedért] való szántásra-vetésre kiadja." [M. Gt. Sz., 1904. 146. old. (1641).] Vagy éppen alternatíva nélkül: „. . .jószágainkat szaporítsa, pusztáinkat megszállítsa, ha pedig újonnan nem híhat jobbágyat, az értékes zsellérekbül helyeset [telkeset] csináljon, hogy az mi jövedelmünk jobban augeáltassék" [gyarapodjék]. [M. Gt. Sz., 1905. 342. old. (1629).]

[137] A munkaerőhiánynak erre a következményére hívja fel a figyelmet *Wittman Tibor;* [Magyarország története a késői feudalizmus korszakában. 112., 117—118., 121. old.] Ehhez hozzá kell fűzni: a háborús vérveszteség csak az agrárfejlődés *általános iránya* mellett, a fentebb tárgyalt alapvető mozzanatokkal *együtt* [lásd pl. e tanulmány 15. sz. jegyzetét] lehetett előmozdítója a röghöz kötés megszilárdításának.

[138] „Az 1600-as években beköszöntő munkaerőválság" tette szükségessé a Thurzó-birtokok jó részén „a parasztság korlátlan foglalkoztatását", — vélte *Berlász* [id. mű, 73., 79. old.], összefüggésben ama felfogásával, amely szerint a jobbágyság helyzete általában kielégítő volt, földesúri kizsákmányolása normális körülmények között nem nagy: sorsát csak a háború és következményei tették nehézzé. [Id. mű, 91—101. old.] — Hogy azonban mennyire lehetetlen *csak* a háború okozta „munkaerőválságot" tenni felelőssé a korlátozatlan robotkötelezettség bevezetéséért, az egyik Thurzó-birtok — a szepesvári tartomány — példája is mutatja. Itt a XVII. század eleje nem hozott változást a jobbágyok robotterheiben [id. mű, 81—85. old.]: a vár körüli falvak parancs szerinti szolgálatát már előzőleg bevezették, mert a majorgazdálkodás fejlődése ezt már korábban megkövetelte.

[139] Héderváry-oklt. II. köt. 212. old.

[140] Ugyanott, 218. old. — Hasonló példák a század további folyamán is szép számmal akadnak. A Bihar megyei adorjánvári jószág 1625-i urbáriuma az újonnan települt Benke község lakóinak 3 esztendeig szabadságot ad — azzal, hogy utóbb „kilenc-kilenc napot szolgálnak". [Csáky-oklt. I. 2. köt. 635. old.] Héderváry István özvegye a Győr megyei kisbarátiaknak 1655-ben — „tekintvén sok rendbeli nyomorúságokat, elpusztulásokat és szünetlen járó-kelő vitézlő nép miatt sok fogyatkozásokat" — limitálatlan szolgálatkötelezettségét elengedi, és területileg meghatározott szőlő- meg szántórobotra korlátozza [Héderváry-oklt. II. köt. 292—293. old.]; stb. — Vö. e tanulmány 7. pontjával is.

[141] Engels: A mark. Lásd *Engels:* A német parasztháboru. Szikra 1949. 168—169. old. — Csehországban is ilyen következményei voltak a harmincéves háború dúlásainak. A pusztán maradt jobbágyföldek egy részét földesurak saját kezelésükbe vonták; emellett nemegyszer közvetlen földfoglalás, jobbágyok kiszorítása és elűzése útján is bővítették majorságaikat. Mindez együtt járt a robot növelésével, a parasztság piaci tevékenységének háttérbe szorításával. [Lásd pl. *A. Klíma:* Manufakturní období v Čechách. Prága 1955. 19. és köv. old.]

Lengyelországban a XVII. század *közepének* pusztító hadakozásai játszottak hasonló szerepet az agrárviszonyok alakulása szempontjából — ahogy ezt *J. Rutkowski* már régebben megállapította, s az újabb vizsgálódások megerősítették. [Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655—1660. Varsó 1957.] Az utóbbi évek kutatásai azonban arra is rávilágítottak, hogy a háborús pusztítások csupán *egyik* tényezőjét alkották a lengyel falu gazdasági-társadalmi átalakulásának; előmozdították az agrárfejlődés amaz irányzatának kiteljesedését, amely már a háborús időszakot *megelőzőleg* is előrenyomulóban volt. [Lásd pl. *J. Topolski:* Исследования по аграрной истории в народной Польше. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1959 г. 430. old.]

[142] A hasonlóságra *Wittman* is utal [id. mű (1957), 56. old.], de kissé egysíkúan, nem mutatva be a háborús pusztulás következményeinek ellentmondásosságát. — Arra a feltevésére, hogy a háború nyomorító hatása jelentékeny mértékben kiszélesítette a paraszti terménykeresletet, s ezt a piaci lehetőséget éppen a földesúri majorgazdálkodás használta ki — lásd alantabb a 400. sz. jegyzetet.

[143] Az allodiális gazdálkodás térnyerése a XVII. század derekáig —

mint láttuk — számottevő méretű volt: az urasági szántó ekkorra már sokfelé érte el a jobbágytelkekhez tartozó vetésterület 15—30 százalékát; s e térnyerés közvetlenül vagy közvetve a parasztság rovására történt. [Lásd e tanulmány 3. pontját.] A majorságok területi terjeszkedésének korlátozottsága viszont egyrészt abban mutatkozott, hogy lakott jobbágytelkek tartozékai allódiumhoz foglalásának korábbi gyakorlata immár ritkává, szórványossá vált; másrészt abban, hogy praediumok, illetve pusztatelkek korántsem kerültek mind urasági önkezelésbe, hanem gyakran falubeli vagy szomszédos jobbágyok használatába-bérletébe; végül abban, hogy még allodiális földdarabokat is nem egyszer parasztok éltek. [Telekállományon kívül paraszti kézben levő földek terményhányad-szolgáltatására lásd még e tanulmány 6. pontját.]

Az utóbbi jelenségek olykor nyilvánvaló módon háborús pusztulásra, munkaerőhiányra vezethetők vissza — az előző század végén [lásd pl. Sümeg: OL U. et C. 46:75; Murány: OL U. et C. 24:76, illetve 24:79] csakúgy, mint a XVII. század folyamán. Amikor pl. az ecsedi uradalom 1648-i urbáriuma majorsági szántók, urasági kaszálórétek, tilalmas erdők jelentékeny soráról számol be, ugyanakkor világosan rámutat a terjeszkedés korlátaira: a nyírbátori földeket „az kiket az mennyi jobbágy colál [művel], az báthori majorsághoz nem győzik colálni őket, hanem ha másunnét, az hol bővebben volna, rendelhetnének marhás jobbágyokat hozzá". Még nagyobb a munkaerőhiány az uradalom nyíregyházi kerületében, ahol „annyi puszták vadnak, ha száz vagy két annyi jobbágy származnék is ezen faluban, mind elég helyet . . . adhatnának nékiek . . ." Így aztán „szántóföld az falu földétől nincsen külön szakasztva az vár majorságához; mindazáltal szántóföldet itt annyit foglalhatni az dominus terrestris számára, valamennyinek . . . feltakarítására az szegénység érkezhetik." [Károlyi-oklt. IV. köt. 317., 328. old.] Az uradalomban arra is van példa, hogy „nobilitaris curia"-hoz [nemesi udvarházhoz] tartozó földet jobbágyi házhelyeknek osztottak. [Ugyanott, 297. old.] Nyilván hasonló okoknak tulajdonítható, hogy Iványi Fekete László Gömör, Hont, Nógrád megyei birtokainak 1668-i urbáriuma szerint bizonyos illyési „pusztának szép réte és feles majorsághoz való szántó földe vagyon, itt derék majorságot tétethetne az ember, az melyet most dézmájára szántanak-vetnek". [T. T., 1898. 473. old.] — E jószágokon egyébként is előfordult, hogy puszta helyeket „az jobbágyok magok közt bírnak", illetve „tizedért szántanak." [Ugyanott, 467. old.]

Az ilyen esetek, ha a század első két harmadában is — a népesedés szempontjából viszonylag kedvezőbb periódusban — úgyszólván országszerte fellelhetők, utolsó, háborúkkal terhes évtizedeiben kétségtelenül megsokasodtak, s több uradalomban immár nem az allodiális terjeszkedés korlátozottságát, hanem a majorsági gazdálkodás — átmeneti — visszaesését jelezték. Így a csejtei uradalom 1695-i urbáriuma a német katonai beszállásolással, porcióztatással és a „tatárok által véghez vitt dúlással" magyarázza a központi allódium elhanyagoltságát. Az ugyancsak a kincstár javára elkobzott szendrői vártartományban a hadak járása és a porcióztatás egyes községek lakosságát annyira megapasztotta, hogy az urasági földeket helyenként „de facto seminant subditi, unde dant nonam domino terrestri" [a valóságban jobbágyok vetik, s kilencedet

adnak utána a földesúrnak] [Urbáriumok. XVI—XVII. század. 487. old. (1686)]; magában a „caput bonorum"-ban [az uradalom központjában] pedig (arx Szendrőviensia — cum praedio Csehi et Galvács) „agri quidam pro fisco inseminantur, quidam praediales elocantur pro decimis inseminandi" [némely földeket a kincstár számára vetnek, némely pusztákat kiadnak vetésre tized ellenében]. [OL U. et C. 44: 24.] A sárospataki uradalomban I. Rákóczi György özvegye a gávai „majorkodást és majorházat be rendelte Vencsellőre és az itt levő földeket dézma alá parancsolta adni", de 1688-ban már nemcsak Gáván, hanem Vencsellőn is nagyrészt parlagon maradtak a majorföldek. A hanyatlás oka az, hogy a jobbágyok száma a hadakozás következtében csökkent: sok a pusztatelek, sok a császári zsoldosok garázdálkodása miatt elbujdosott paraszt; így azután Gáván pl. „annyi földet foghatni másoknak megfogyatkozása nélkül, valamennyi kívántatik ő nagyságoknak is" [OL U. et C. 58:17; Irreg. 7.]; stb.

Mindez azt jelenti, hogy történetirodalmunk joggal hangsúlyozta a háborús pusztítások, az innen származó munkaerőhiány korlátozó hatását az úri önkezelésű gazdaság fejlődésének vonatkozásában. *[Pach:* Id. mű (1952), 40. old.; *Maksay:* Id. mű (1958), 110. old.; At. Sz., 1961. 1. sz. 137. old.; stb.] E megállapítás mindamellett kétrendbeli lényeges kiegészítésre szorul. Először: a háborús pusztítások hatásának *fő* vonala mégiscsak abban állott, hogy a parasztság gazdasági erejét, a paraszti árutermelés lehetőségeit tetemesen csorbítva, az ellentétes tendenciának, a földesúri agrárfejlődés irányzatának felülkerekedését mozdította elő. — Másodszor: habár nem véletlen, hogy a majorkodás „felvirágzása" a XVII. század derekáig tartó viszonylag békésebb korszakra esett, s noha sokszor egészen közvetlenül szemlélhető, hogy a jobbágynép elégtelen száma miként gátolta az úri gazdaság kiterjesztését, vagy éppen hogyan vetette vissza azt — korántsem lehet az allodiális fejlődést csupán a népesség számának alakulásával összefüggésben vizsgálni, illetve e fejlődés korlátozottságát csupán a háború szülte *munkaerő*hiány — bizonyos értelemben külső — tényezőjére visszavezetni. Fel kell tárni magában a földesúri robotgazdálkodásban, a „második Leibeigenschaft" rendszerében rejlő *belső* ellentmondásokat, „önkorlátozó" hatásokat; így fel kell tenni azt a kérdést is: mennyiben ösztönözték, illetve korlátozták a *piaci* lehetőségek az önkezelésű gazdaság kiterjesztését? [Utóbbiakat illetően lásd e tanulmány 9. pontját.]

[144] Lásd e kötet „A feudális agrárviszonyok fejlődési színvonala Magyarországon a XV. század második felében" című tanulmány 2. pontját.

[145] Vö. az előző tanulmány 24. sz. jegyzetével.

[146] M. Gt. Sz., 1905. 273. old. (1624).

[147] M. Gt. Sz., 1901. 163. old. (1635). [A szerződés előzményeire, a lózsiak osztályharcára földesurukkal lásd Úriszék. XVI—XVII. századi perszövegek. 393. és köv. old.] — Vö. az 1646. évi pozsonyi urbáriummal, amely a nagyfedémesi majorság körül ugyancsak heti 2 napban szabta meg az úrdolgát.

[148] Pl. az ecsedi dominium 1648. évi [Károlyi-oklt. IV. köt. 304. old.] és 1672-i urbáriumában [OL U. et C. 108:9]; vö. az uradalom 1614. évi urbáriumával is.

[149] Pl. a sárvár-kapuvári uradalomnak már 1586-i és 1597-i urbáriu-

mában [OL U. et C. 69:82, illetve 12:42/2], vagy a kiadott 1608. évi ékai urbáriumban.

[150] Heti 3 napos robotra lásd pl. az 1641. évi csejtei urbáriumot [OL U. et C. 119 : 8.] ; vö. a kiadott 1695. évi urbáriummal, amely szintén megemlékezik arról, hogy „vigore urbarii per totum annum tenerentur singula septimana tribus diebus cum suis iumentis laborare" [a régebbi urbárium értelmében egész éven át heti három nap igásrobottal tartoznának]. — Egy Csáky-féle birtokosztálylevél ugyanez évben „150 szolgáló napokra" számlálja a jobbágyok robotterhét. [Csáky-oklt. I. 2. köt. 775. old.]

[151] Heti 4 napos szolgálat tűnik elénk pl. — mint könnyítés! — Ibrányi Ferenc Szabolcs—Szatmár megyei birtokain 1656-ban. [Az urbariális jellegű feljegyzést idézi *Wenzel Gusztáv:* Magyarország mezőgazdaságának története. Bp. 1887. 363. old.] — Ugyanez idő tájt Erdélyben egyes vidékeken „még megvan" a négynapi robot, de már egyre gyakoribb a mindennapos szolgálat, legföljebb a szombat kivételével. [A munkajáradék növelésére, a korlátozatlan robotoltatás bevezetésére az erdélyi fejedelemségben lásd *Szentgyörgyi Mária:* Jobbágyterhek a XVI—XVII. századi Erdélyben. Akadémiai Kiadó 1962. 28—30. old.]

[152] Az ecsedi uradalom 1648. évi [Károlyi-oklt. IV. köt. 310., 330. old.] és 1672-i urbáriumából. [OL U. et C. 108:9.] — A lózsiaknak is (az általában heti 2 napos roboton túlmenően) „takarás idején . . . egész héten" az uraság rendelkezésére kell állaniok. [M. Gt. Sz., 1901. 163. old. (1635).] — A szentmiklósi dominium 1699-i urbáriuma ezt a követelményt egyenesen úgy fogalmazta meg, hogy a majorsági szántást, vetést és aratást a harmadhetes szerjáráson *kívül* kötelesek az alattvalók teljesíteni egészen „a munka végéig".

[153] Károlyi-oklt. IV. köt. 291. old. (1648). — Még az Ibrányi-féle heti 4 napos robotteher is „az aratáson és szekérszeren *kívül*" esett. [*Wenzel:* Id. mű, 363. old. (1656).]

[154] A sárospataki uradalom urbáriuma 1689-ben, de a XVII. század derekára visszatekintően fogalmazza meg így a parancs szerinti szolgálatkötelezettséget. [OL U. et C. Irregestrata 7.] — Az uradalom 1632. évi urbáriuma is súlyos servitiumot szabott ki, de azt terület, illetve teljesítmény szerint még részletesen körülírta; 1648-ban már több helyt „minden féle szolgálattal tartoznak, az mint az tisztek parancsolják." [I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 179. és köv. old., illetve 248. és köv. old.]

[155] OL U. et C. 61:71 (1570).

[156] OL U. et C. 16:5 (1589).

[157] OL U. et C. 49:17 (1596). — Minthogy a korlátozatlan robotoltatást a szepesvári uradalomban már a századforduló előtt bevezették, *Berlász* — aki a XVII. század első harmadában vizsgálta a Thurzó-birtokok állapotát — akként vélekedett, hogy „a mezőgazdasági munkának . . . elsőrangú általános szerepe" volt a szepesvári uradalomnak már „tradicionális robotrendszerében" is, eltérően a többi Thurzó-dominiumtól. [Id. mű, 81—85. old.; vö. e tanulmány 138. sz. jegyzetével.] Csakhogy itt nem valamilyen „tradicionális", a XV. századból hagyományozódott szepesvári szokásról van szó — ahogy a szerző értelmezi —, hanem a majorgazdálkodás XVI. századi kibontakozásával kapcsolatos

fejleményről. Ez vonta maga után, hogy az uradalom ún. vár körüli falvai a zsigrai, az ún. 11 oppidum lakosai pedig az — akkor Újmajornak nevezett — tersztyáni allódium körül robotoljanak már a XVI. században is. [Lásd az 1565. évi (kiadott) urbáriumot és e tanulmány 61. sz. jegyzetét.]

[158] Károlyi-oklt. III. köt. 501—502. old. (1592).

[159] „Laborare tenentur domino terrestri, ut dominus terrestris vult, si etiam quotidie ad laborandum vult cogere" [a földesúr akarata szerint kötelesek dolgozni, akár ha naponta kívánja robotra hajtani őket].

[160] „Labores universos praestare tenentur" [tartoznak mindennemű munkát elvégezni].

[161] „... most immár, amikor szükséges és parancsolják, mindenkor szolgálniok kell." [OL U. et C. 37:56.]

[162] „Minden szolgálattal tartoznak." [Csáky-oklt. I. 2. köt. 629. old.]

[163] „Marhával szolgálnak, ahová parancsolják, kaszálnak, aratnak, takarnak." [I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 150—151. old.]

[164] A szolgálat állandó, „bizonyos hetet nem tartanak". [Ugyanott, 153—155. old.]

[165] „Szükség szerint szolgálnak." [Ugyanott, 163—165. old.]

[166] „Labores vero praestant, prout ipsis per officiales demandatur" [a tiszttartók parancsa szerint robotolnak].

[167] „... prout dominus terrestris aut provisor eorum voluit..."; „... quotidie prout officiales expostulant" [ahogy földesuruk vagy udvarbírájuk akarja; naponta, amint a tiszttartók követelik].

[168] „... ad beneplacitum domini terrestris..."; „... quemadmodum illis mandatur..." [a földesúr tetszése szerint; ahogy parancsolják nekik]. [OL U. et C. 102 : 24.]

[169] Úriszék. XVI—XVII. századi perszövegek. Bevezetés. 23. old.

[170] *Makkai* megpróbálta mennyiségileg is kimutatni a Rákóczi-birtokok parasztságának az allodiális gabonagazdálkodással kapcsolatos ingyenmunkáját: egy jobbágyigára 4 hold szántási, egy jobbágyháztartásra 3 hold betakarítási robotot számítva ki, „a robotkihasználás felső határának elérését" állapította meg. [I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bevezetés. 67. old.]

[171] Olyan kötelezettségről is olvasunk, amikor jobbágyasszonyok robotban fonni, takácsok pedig „mesterségekkel... tartoznak szolgálni" [M. Gt. Sz., 1894. 313. old. (1634)], illetve a majorságbeli juhok gyapját „megfonni, megkárlani és végekben szűr számra az várban beszolgáltatni." [Károlyi-oklt. IV. köt. 296. old.] Robotban teljesítendő különféle ipari („mesterségükkel végzett" vagy háziipari) munkákra lásd még pl. az 1631-i makovicai, 1632-i sárospataki urbáriumot [I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 99—103., illetve 185—186. old.], vagy a murányi és szepesvári tartomány 1672-i urbáriumát. — Az ilyen tények közvetlenül mutatják a feudális robotgazdálkodás negatív hatását (persze e negatív hatásnak csak egyik megnyilvánulását) a társadalmi munkamegosztás, az ipari árutermelés fejlődésére.

[172] Számtalan példát nyújtanak mindezekre a robotnemekre a fentiekben idézett kiadatlan, valamint a hivatkozott forráspublikációkban kiadásra került XVII. századi urbáriumok, úriszéki perszövegek stb.

[173] Héderváry-oklt. II. köt. 292—293. old. (1655).

[174] A Vas megyei bolffai jobbágyok 1651. évi robotmulasztási perében fejezi ki e szavakkal a feudális uralkodó osztály álláspontját a szalonaki Batthyány-uradalom ügyvédje. [Úriszék. XVI—XVII. századi perszövegek. 176. old.]

[175] Ilyen értelmű panaszok ugyancsak feltűntek már a XVI. század utolsó évtizedei óta —, így a szendrői vártartomány 1570-i, a tokaji uradalom 1581. évi, az erdőd-szatmári jószág 1592-i urbáriumában: a „sine ulla discretione" [meghatározatlan] robotoltatás következtében „dietim in ruinam et desolationem veniunt" [napról napra süllyednek romlásba és pusztulásba]. [Károlyi-oklt. III. köt. 501—502. old.] Vö. pl. Ibrányi Ferenc idézett 1656-i urbariális feljegyzésével: „Az ibrányiak egyszóval mindennemű labort praestálnak [munkát teljesítenek], sőt szegény atyám uram idejében egyetlen egy *rendelt* [eleve meghatározott, előre biztosan számba vehető] napjok sem volt szabadságra. [Id. *Wenzel:* Id. mű, 363. old. — Kiemelés tőlem. — *P. Zs. P.*] Nem igazolható tehát az a nézet, amely a „minden szolgálat", a „képesség szerinti" munka gyakorlati igénybevételének típus-esetét abban látja, hogy nyáron másodhetes, télen harmadhetes robotot követeltek. *[Maksay:* Id. forráskiadvány. Bevezetés. 33. old.]

[176] A sárvár-kapuvári uradalom 1639-i urbáriumából. [OL U. et C. 12 : 42/6.]

[177] Idézi *Tholt:* Id. mű, 30. old.

[178] T. T., 1906. 64. old. (1629).

[179] A határozatlan robotformák bevezetését számos Thurzó-birtokon szemléletesen rajzolta meg *Berlász.* [Id. mű, 73—75., 80—82., 101. old.] A „távolsági robotra" és súlyos következményeire lásd pl. a makovicai uradalom jobbágyainak vallomásait. [I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 115—122. old. (1636).]

[180] Héderváry-oklt. II. köt. 294. old. (1656).

[181] Az 1699-i szentmiklósi urbárium szerint. — A távolsági robot másik, nem kevésbé nyomasztó formájára: a messzi szekereztetésre, „hosszú fuvarra" lásd M. Gt. Sz., 1901. 163. old. (1635); Károlyi-oklt. IV. köt. 291. old. (1648); stb.

[182] Úriszék. XVI—XVII. századi perszövegek. 264—265. old. (1609).

[183] Ugyanott, 250—251. old. (1609).

[184] Ugyanott, 403. old. (1619); 416. old. (1632); 439. old. (1643); stb. — Az idézett forráskiadvány az ország különböző részeiből igen gazdag anyagot tár fel a jobbágyi osztályharc említett formáira.

[185] *Berlász:* Id. mű, 101—102. old. (1605, 1619). — „Munkatehető emberek" helyett gyermekek úrdolgára küldésével kapcsolatban utalnunk kell a jobbágyi ellenállás egyéb módjaira is. Minthogy a robotkötelezettség nem személyenként, hanem többnyire családonként (háztartásonként) terhelte a jobbágyokat, a robotkizsákmányolás súlyát bizonyos mértékig enyhíthette — persze ellentmondásos hatásoktól nem mentesen — a jobbágycsalád nagyobb létszáma: felnőtt jobbágyfiúknak az apai háztartásban vagy jobbágytestvéreknek „egy kenyéren" maradása. [Vö. *Veress:* Id. mű (Történelmi Szemle, 1958. 3—4. sz.), 425—427. old.] — A jobbágyi „familia" további kiterjesztését jelentette alzsellérek, béresek, szolgák megjelenése az árutermelő parasztgazdasá-

gokban [lásd fentebb a 99. sz. jegyzetet]: a tehetős jobbágygazda általuk rótta le robotkötelezettségét; távolsági robotszolgálatra pedig pénzen fogadott falubeli szegényeket. A makovicai jobbágyok pl. az 1630-as években többek között azon panaszkodtak [vö. a 179. sz. jegyzettel], hogy a messzeeső majorságokban teljesítendő robot súlyos körülményei miatt „fizetésért sem találunk kaszást, hanem jobbágyot kell alá bocsátanunk", „magunknak gazdáknak kell alá menni az munkára". [I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 119—120. old.]

[186] Károlyi-oklt. IV. köt. 184., 191., 248—249. old. (1622, 1633).

[187] *Berlász:* Id. mű, 102. old. (1619).

[188] Károlyi-oklt. IV. köt. 191. old. (1622).

[189] M. Gt. Sz., 1894. 244., 262. old. (1684).

[190] M. Gt. Sz., 1897. 343. old. (1636).

[191] *Tholt:* Id. mű, 36. old. (1629).

[192] Károlyi-oklt. IV. köt. 451—452. old. (1662).

[193] M. Gt. Sz., 1905. 282. old. (1633).

[194] Úriszék. XVI—XVII. századi perszövegek. Bevezetés. 23. old.; vö. ugyanott, 164., 523., 747., 816. stb. old. — *Eckhart Ferenc:* A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században. Akadémiai Kiadó 1955.

[195] M. Gt. Sz., 1905. 281. old. (1633).

[196] M. Gt. Sz., 1897. 476. old. (1614).

[197] M. Gt. Sz., 1897. 331. old. (1636).

[198] M. Gt. Sz., 1904. 301. old. (1678). — Vö. 1902. 473. old. (1688).

[199] M. Gt. Sz., 1899. 234—235. old. (1661).

[200] M. Gt. Sz., 1895. 198—199. old.

[201] „Ez a hang volt a földesuraság természetes hangja" — mutatott rá joggal *Acsády.* [Id. mű, 224. old.] „Ilyen végletek nálunk is csak kivételek, s nem is oly kiáltó formában fordulnak elő, mint nyugaton" [!], még kevésbé, mint a kelet-európai országokban —, hangzott viszont az ellenforradalmi korszak történetírásának értékelése ugyanerről a levélről. *[Szekfű:* Id. mű, III. köt. 516—517., 622. old.] — A földesúr és jobbágy közötti osztályellentét nagyfokú kiélezettségére a XVII. századi Lengyelországban és Csehországban egybevetésül lásd pl. *Topolski:* Id. mű, 433—434. old.; *J. Kočí:* Boje venkovského lidu v období temna. Prága 1953.

[202] Drugeth György a homonnai uradalomban [OL U. et C. 109:2 (1612)]; Révai Pál a rárói vártartományban [M. Gt. Sz., 1905. 273. és köv. old. (1624)]; I. Rákóczi György az ecsedi uradalomban [Károlyi-oklt. IV. köt. 282. és köv. old. (1648)]; stb.

[203] *Berlász:* Id. mű, 64., 68. old. — Vö. Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. XVII. storočie (Szerk. R. Marsina és M. Kušík.) II. köt. Bratislava 1959. 40. és köv. old.

[204] A munera helyett „jövőben készpénzt fizessenek"; ezt „pecunia culinaria"-nak [konyhapénznek] nevezték.

[205] A közbülső, átmeneti állapotot tükrözi Iványi Fekete László 1668. évi urbáriuma, aki pl. egyes Hont megyei jobbágyait megterheli „két itce vajjal, avagy ha vajat nem adhat, minden itcéért p. d. 24. [egyenként 24 dénárt]. Két lúddal, avagy minden lúdért p. d. 18. Négy tyúkkal, avagy minden tyúkért p. d. 12. Egy-egy császár- vagy fogolymadárral, avagy mindenikért p. d. 24. Falujul [a falu együttesen]

tartoznak egy őzet adni, avagy egy őzért fl. 1. den. 50." [T. T., 1898. 471—472. old.]

[206] M. Gt. Sz., 1894. 266., illetve 271. old. — Vö. az ugyanez évi csicsvavári instrukcióval: „Az minemű tyúkkal, lúddal és egyéb ezfélével az urbárium szerint tartoznak az jószágban, azokért istenesen, az mint pénzen veszik a piacokon, mind pénzt vegyenek." [M. Gt. Sz., 1897. 335. old.]

[207] Lásd pl. Csáky-oklt. I. 2. köt. 686. old.; *Tholt:* Id. mű, 57. old.; stb.

[208] M. Gt. Sz., 1894. 322. old. (1634); vö. ugyanott, 1897. 518. old. (1616); 1897. 332. old. (1636); 1895. 305. old. (1698); stb. — Megjegyzendő azonban, hogy a munera háttérbe szorulása nem jelenti azokról a rendkívüli élelemszolgáltatásokról (extraordinariae impositiones) való lemondást, amelyeket az uraság lakodalom, keresztelő, halotti tor, országgyűlés vagy egyéb alkalmakkor követelt a jobbágyságon. [Erre nézve lásd pl. OL U. et C. 37:56 (1608); M. Gt. Sz., 1901. 165. old. (1635); Csáky-oklt. I. 2. köt. 728. old. (1662); Urbáriumok. XVI—XVII. század. 122. old. (1670); stb.] — A jobbágyok bárány-, méh-, sertés- stb. állományának földesúri megtizedelésére lásd alantabb e tanulmány 248. sz. jegyzetét.

[209] A kilencednél is érvényesült általában az az irányelv, amelyet a galgóci uradalmi dézsmás 1607. évi utasítása így fogalmazott meg: búza, rozs, árpa, zab, tönköly után „pénzül az dézmát magoknak ne vegyék... az dézmát megadgya a szegénység sub poena [büntetés terhe mellett] és ne pénzül." [M. Gt. Sz., 1897. 124—125. old.] — Az olyan urbáriumokban, ahol robot és pénzteher variálódik, helyettesíti egymást [lásd e tanulmány 7. pontját], a gabonajáradék stabilnak mutatkozik. — Nagyon ritka eset: a lózsiak szántási robotja fejében „földesurok nem is veszen kilencedet az jobbágyságon, hanem csak az dézmát az régi szokás szerint, azt is krajcárosan". [M. Gt. Sz., 1901. 164. old. (1635).] — A sárospataki uradalomban régente, aki pénzért szántatott, 12 pénzzel megválthatta a dézsmát, de most immár mindenki dézsmát ad. [I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 169., 175. old. (1631).]

[210] A lékai, illetve borsmonostori uradalom 1608. évi urbáriuma köbölgabonát, illetve helyadó-búzát kíván. Az 1624-i rárói urbárium alacsonyan rögzített mérő számban irányozza elő a gabonaszolgáltatást. [M. Gt. Sz. 1905. 273. old.] A felsőlendva-muraszombati dominium jobbágyai 1628-ban „neque ex frugibus, neque vero ex vino nomine nonae aut decimae in specie dant" [sem gabonából, sem pedig borból nem adnak ténylegesen kilencedet vagy tizedet], hanem kilenced helyett rögzített, számú akókat, a győri káptalantól bérelt tized helyett a termés arányában pénzt szolgáltatnak. A pokorádi jószágon az 1630—1640-es években ugyancsak „akó" járja, amely meghatározott számú búza-, rozs-, árpa-, zab-köblöket jelent. [I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 151., 156., 163. old.] A rögzített mennyiségű borszolgáltatásra (hegyvámra) lásd e tanulmány 253. sz. jegyzetét.

[211] Lásd az előző tanulmány 101. sz. jegyzetét.

[212] Vö. az ugyancsak kiadott 1558. évi urbáriummal: a kilencedkötelezettség köre időközben kiterjedt.

[213] Csáky-oklt. I. 2. köt. 629., 634. old.

[214] I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 78—79., 108., 122., 133., 148—149. old. — Vö. OL U. et C. 20:28 (1618).

[215] Károlyi-oklt. IV. köt. 185., 187. old. — Vö. Pálffy-okmt. 47. old. (1627).

[216] M. Gt. Sz., 1904. 143. old.

[217] Lásd a kiadott urbárium Pásztó mezővárosra és Hasznos falura vonatkozó részét.

[218] M. Gt. Sz., 1897. 530—531. old.

[219] A behajtás sorrendjének kérdésére lásd *Ila Bálint:* A dézsmajegyzékek mint a történeti statisztika forrásai. A történeti statisztika forrásai. (Szerk. Kovacsics József.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1957. 85—88. old. — Megállapítása szerint a XVI—XVII. században általában a földesúri kilencedet szedték először.

[220] OL U. et C. 17:6; vö. OL Dl. 36 982; Urbáriumok. XVI—XVII. század. 151., 172. old.; I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 148—149., 157—158., 163—165. old. — A képet kiegészíti a serkei birtok „testvérjószágainak" bizonyságtétele: az 1632. évi derencsényi urbárium borboi es mindenféle vetésből dézsmát, az 1643-i csetneki urbárium egyes községekben kilencedet, többnyire viszont dézsmát rótt ki. [Ugyanott, 150—151. old., illetve 159—161. old.]

[221] Így pl. a felsővadászi uradalom 1641. évi inventáriuma. [Ugyanott, 79—83. old.]

[222] Pl. a sárospataki uradalom 1632. évi urbáriuma. [Ugyanott, 219. old.]

[223] T. T., 1898. 472—479. old. (1668—1669); Urbáriumok. XVI—XVII. század. 303. old. (1670). — Felettébb jellemző a terebesi vártartomány 1601. évi urbáriumának szóhasználata: a földesúri terméshányadot hol nónának, hol decimának, hol „decima nonalis"-nak [kilenced dézsmának] nevezi. [OL U. et C. 59:14.]

[224] Károlyi-oklt. IV. köt. 340—341. old. — Ugyanerre mutat az urbáriumnak ama kitétele is, hogy ahol gabona*dézsmát* annak előtte soha nem adtak, ott is „három esztendőktől fogva... megveszik rajtok." [Ugyanott, 326—327. old.] Világos, hogy ez a rendszabály lényegileg azonos a földesúri *kilenced* bevezetésével. [Mint pl. OL U. et. c. 11:50.]

[225] Erre vall az is, hogy ahol a terméshányad az uradalmat illeti, ott az érsek némi, mérőben rögzített gabonamennyiséget kap kárpótlásul az 1646. évi urbárium szerint. Itt tehát az egyházi dézsma uradalmi behajtása mintegy helyettesítette a földesúri terményszolgáltatást. Hasonló fejleményről értesülünk a gabonajáradék vonatkozásában a tokaji uradalom 1640. évi urbáriumából is: a vetésből nóna jár az úrnak, decima Egerbe, de a nónát a korábbi földesúr elengedte, viszont a tizedet mindenből a várhoz szedik, „iuxta inscriptionem" [zálogolás értelmében]. [I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 375. old.]

[226] M. Gt. Sz., 1897. 124. old. (1607).

[227] M. Gt. Sz., 1897. 341. old. (1636).

[228] A Wesselényi Ferenctől elkobzott uradalom 1672-i urbáriuma szerint.

[229] Lásd az előző tanulmány 4. pontját.

[230] Az adorjáni várhoz tartozó Bihar megyei birtokok 1625-i urbáriuma szerint: „Gabonábul ... tizedet adnak fejedelemnek, uroknak gabonábul kilencedet adnak." [Csáky-oklt. I. 2. köt. 629., 634. old.] — „Decima regia" [királyi tized] pl. a serkei és derencsényi jószág 1686. évi urbáriumában. [Vö. e tanulmány 241. és 247. sz. jegyzetével.]

[231] Vö. Pálffy Miklós egyéb kamarai tizedbérleteivel is. *[Jedlicska:* Id. mű (1897), 86., 107., 145—146., 148., 151. old.]

[232] Károlyi-oklt. IV. köt. 88—89. old. — Az adományozásról, amely e birtokokon „universas et quaslibet decimas ... hactenus in rationem fisci nostri accumulari solitas" [az eddig kincstárunk javára begyűjtött mindenféle tizedeket] érinti, a váradi várkapitány is értesítést kap: nyilván azért, mert az illető falvak „fejedelmi dézsmáját" eddig a váradi várhoz szedték. [Vö. még ugyanott, IV. köt. 37. old. (1609), 61. old. (1610) és 95—99. old. (1614).] — A nagymuzsai bordézsma esetében ismét olyan tizedről van szó, amelyet „nobis et successoribus nostris quotannis pendi solitam" [szokás szerint számunkra és utódaink számára kell évente fizetni]. [Károlyi-oklt. IV. köt. 201—202. old.] Erről az adományozásról a kassai kamara kap értesítést.

[233] A szóban forgó Bihar megyei falvak birtoklása körüli viszállyal kapcsolatban olvashatjuk: „az kilencedet elfoglalták ... és dézmálni sem hadnak. Az dézmálással szabad ő felsége [ti. Bethlen Gábor fejedelem], mert ezt ő adta." [Károlyi-oklt. IV. köt. 175. old. (1622).]

Erdélyben ugyanis az egyházi dézsma szekularizálás útján elvileg kincstári bevétellé: „fejedelmi tizeddé" vált. Az erdélyi földesurak tehát a fejedelemtől igyekeztek birtokaik dézsmáit bérlet, zálog vagy adomány útján megszerezni; a fejedelem pedig időnként megpróbálta azokat visszaszerezni. „Az dézsmákat — írta pl. Bethlen Gábor Illésházy Gáspárnak 1621-ben — azokban a helyekben rendelt dézsmásinknak dézsmálni megengedje ... Sőt az melyeket megdézsmáltatott volna is, visszaengedje, mert ... mi nekünk az árenda-pénzre szükségünk nincsen, hanem az dézsmákra." [Magyar Történelmi Tár. XXVII. köt. Bp. 1915. 42. old.] De az erdélyi viszonyokat általában az jellemezte, hogy a XVII. századra a dézsma túlnyomórészt földesúri jellegűvé vált, sőt hovatovább a legjelentősebb földesúri jövedelmek egyikévé lett. *[Szentgyörgyi:* Id. mű, 31. és köv. old. — A közeltmúltban megjelent hasznos munka még világosabb képet nyújtana az erdélyi járadékviszonyokról, ha a szerző a kilenced és a dézsma vizsgálatát nem szakította volna el egymástól. Pedig maga is megjegyzi, hogy sokszor kétséges, „vajon a dézsmáról beszél-e az urbárium, vagy az a szolgáltatás, amit decimaként említ, nem a földesúri nóna maradványa-e." (Ugyanott, 33. old.)]

[234] Héderváry-oklt. II. köt. 273. old.

[235] Héderváry-oklt. II. köt. 300. old.

[236] Nóna és decima a földesurat illető szolgáltatások szokványos felsorolásában is gyakran együtt szerepel. [Lásd pl. Károlyi-oklt. IV. köt. 101. old. (1614).] — A Debrecenhez tartozó falvak (földesúri) dézsma- és kilencedkötelezettségére a XVI. század végétől kezdve lásd *Szűcs Mihály:* Debrecen mezőgazdasági története. M. Gt. Sz., 1894. 291. old.

[237] M. Gt. Sz., 1894. 266—269. old.

[238] M. Gt. Sz., 1904. 143., 145. old. — Az uradalom két dézsmakerü-

lete, a szempci és cseklészi districtus öt évvel korábbi utasításából megtudjuk, hogy az egyházi dézsma bérletéről van szó: „mi a dézsmát annuatim [évenként] drága pénzünkön vesszük meg." [M. Gt. Sz., 1903. 161. old.] — E források elkerülték *Berlász* figyelmét, aki a semptei uradalomban csak borszolgáltatást talált, gabonajáradékot azonban nem. [Id. mű, 63—64. old.]

[239] M. Gt. Sz., 1905. 38—39. old.

[240] T. T., 1898. 468—473. old. — Hasonló lehet a helyzet néhány évvel később Gesztelyi Jánosné Nógrád megyei konfiskált birtokain is ahol az „ex allodiali frumento" [majorsági gabonából] származó bevétellel a „decimalis frumenti" [tizedgabona] és a „nonae frumenti" [kilencedgabona] mennyisége van szembeállítva. [Urbáriumok. XVI—XVII. század. 308. old.]

[241] Ami a szintén konfiskált testvéruradalmakat illeti, a derencsényi urbárium ugyanekkor „decima regia"-t, a csetneki kilencedet ír elő a földesúrnak (az utóbbi e mellett gabonatizedet a pap számára).

[242] A környező tizedeket a pozsonyi kamara a veszprémi káptalantól, illetve a pannonhalmi főapátságtól bérelte a tihanyi vár részére. *[Erdélyi László:* Pisky István tihanyi kapitány számadáskönyve. M. Gt. Sz., 1905. 205—206. old.] Néhány Tihanyhoz tartozó faluban viszont a magyar és a török földesúr osztozott a „két dézmán". — [A török urak tizedszedéséről lásd e tanulmány 275. sz. jegyzetét.]

[243] M. Gt. Sz., 1904. 296. old.

[244] M. Gt. Sz., 1895. 196. old. (Kiemelés tőlem. — *P. Zs. P.)*

[245] M. Gt. Sz., 1895. 362. old. (Kiemelés tőlem. — *P. Zs. P.)*

[246] I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 219. old. (Kiemelés tőlem. — *P. Zs. P.)* — Egyébként a sárospataki uradalomban — 1631., 1632. és 1648. évi urbáriumainak tanúsága szerint — gabonából tized, de több helyütt tized és kilenced, borból általában tized és kilenced járta, s e dézsmajövedelmek zömét a földesúr, kisebb részét a prédikátorok kapták. [Ugyanott, 175., 189., 193., 267. stb. old.]

[247] A sárospataki uradalom 1634. évi inventáriuma pl. *dézsma*bort említ [I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 238. old.], holott az uradalom harmincas-negyvenes évekbeli urbáriumaiból kitűnően a parasztok bortermését *kilenced és tized* terhelte. [Vö. az előző jegyzettel.] Az 1662. évi murányi utasítás hasonlóképpen „majorság és *dézma*búza" behordásáról-cséplésről beszél [M. Gt. Sz., 1901. 272—273. old.]; az egy évtizeddel későbbi urbáriumból viszont megtudjuk, hogy a bérelt gabona*dézsma* mellett az uradalom *nónát* is szedett. Közvetlen bizonyságot nyújt a serkei jószág 1686. évi urbáriuma, amely a kilenced és tized együttes behajtását néha így fejezi ki: „*Decimam* praestant in *nona* et *decima* regia." [Dézsmát kilencedben és királyi tizedben teljesítenek.] [Urbáriumok. XVI—XVII. század. 502. old.] (Kiemelések tőlem. — *P. Zs. P.)*

[248] A kilenced és tized összeolvadása, egybemosódása nyilván összefüggött annak a gyakorlatnak az elterjedésével, hogy sok helyütt nemcsak gabonából és borból szedtek földesúri kilencedet, illetve dézsmát, hanem mindazokból a terményekből-állatokból, amelyek — eredetileg egyházi — tizedkötelezettség alá estek. [A papi tizedszedés körére lásd *Mályusz Elemér:* Az egyházi tizedkizsákmányolás. Tanulmányok a

parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században. (Szerk. Székely György.) Akadémiai Kiadó 1953. 320. és köv. old.; vö. *IIa:* Id. mű, 82—83. old.] Gyakran visszatérő kitétel a forrásokban: „Ab universis segetibus suis decimari solitis . . . dant nonam pro domino terrestri, ita et ab agnellis ac apibus" [minden vetésükből, amelyet tizedelni szoktak . . ., kilencedet adnak a földesúrnak, hasonlóképpen bárányaikból és méheikből" [lásd pl. Urbáriumok. XVI—XVII. század. 333. old.]; „borbul, gabonábul, juhbul, az miből dézma szokott járni, kilencedet fognak adni" [lásd pl. M. Gt. Sz., 1897. 530—531. old.]. Mindehhez járult még az — eredetileg erdei makkoltatás vagy gyepen legeltetés ellenében követelt — sertéstized, amely Magyarországon valószínűleg nem egyházi, hanem földesúri kezdeményekből fejlődött ki.

Az uraság számára disznótizedet ír elő pl. az adorjáni várhoz tartozó birtokok 1625. évi [Csáky-oklt. I. 2. köt. 629., 634. old.], a rozgonyi uradalom 1636-i [M. Gt. Sz., 1894. 266. old.], juh- és méhtizedet, illetve juh- és méhkilencedet az 1646. évi pozsonyi, illetve 1672-i murányi urbárium (egyes falvakban). A gabona- és bortizeden kívül sertésből pázsit vagy makkos tizedet, bárányból, méhrajból szintén tizedet kíván az 1648. évi ecsedi urbárium [Károlyi-oklt. IV. köt. 282—346. old.]; ugyanez évben a szentmiklósi jobbágyoktól, bár „sem tavaszi, sem őszi veteménbül dézmával nem tartoznak", disznótizedet és méhdézmát szed a földesúr, amihez 1699-ben juhdézma (sztronga, voltaképpen huszad) járul. [A szentmiklósi uradalom kiadott urbáriumainak idevágó utalásaival vö. M. Gt. Sz., 1894. 331—343. old.] Ebben a vonatkozásban is előfordul *két* hányad együttes földesúri behajtása: 1668-ban Iványi Fekete László Gömör, Nógrád, Hont és Heves megyei jószágain hol disznó- és bárántizedről, hol juh és raj (méhraj) után „kilenced dézmáról" értesülünk, hol viszont kilencedet *és* tizedet tartoznak adni a jobbágyok bárányaikból, méheikből. [T. T., 1898. 467—476. old.] Különösen szélesre terjeszti ki a földesúri dézsmakötelezettség körét az 1686. évi miskolci utasítás: „Juhból, méhből, bárányból, kecskéjökből, disznójukból is és akárminek nevezendő javukból dézsmát adni megkívánom". [M. Gt. Sz., 1899. 83—84. old.] — Mindez még inkább kidomborítja a *terményjáradék*, éspedig a *hányad*ban szedett szolgáltatás jelentős súlyát a feudális járadék korabeli struktúrájában — annál is inkább, mivel a jobbágyi *állat*tartás megdézsmálása bizonyos fokig ellensúlyozta a termény járadék első csoportjának, a „munera"-nak egyidejű visszaszorulását. (A természetbeni „ajándékokhoz" nemcsak élelmiszerek, hanem állatszolgáltatások is tartoztak.) A dézsmaszedés körének kiterjedése tehát — a majorgazdálkodás térhódítása *mellett* — az ajándékok jelentősége csökkenésének másik tényezőjeként fogható fel. [Vö. fentebb a 208. sz. jegyzethez tartozó szöveggel.]

Az erdélyi fejedelemségben szintén úgy alakultak a viszonyok [vö. fentebb a 233. sz. jegyzettel], hogy nemcsak a „bor, búza dézsmák", hanem a „bárány és egyéb dézsmák" is fontos részét képezték a földesúri bevételeknek. [Lásd pl. M. Gt. Sz., 1894. 315. old. (1634); 1895. 50. old. (XVII. sz. közepe); 1899. 263., 265. old. (1670). — Legújabban *Szentgyörgyi:* Id. mű, 36. és köv. old.]

[249] A *dézsma* szó jelentésváltozásaira, a szoros értelemben vett tizedtől való jelentésbeli függetlenedésére nemcsak a már hivatkozott esetek

jellemzőek — „dézsma", amely ötödöt vagy hatodot jelent; „kilenceddézma" —, hanem az ilyen kitételek is: „juhoknak huszadikját kell elvenni tizedben", illetve „tizedben a tizediket tartoznak adni" [M. Gt. Sz., 1894. 335., 341. old. (1646); vagy: „dézsmával tartozik a földesúr számára per vigesimationem" [huszanként]. [Urbáriumok. XVI—XVII. század. 567. old. (1699).] — A dézsma, illetve tized szó tehát huszadtól ötödig terjedő részt jelenthet, de mindenképpen *hányadot:* a termés-, illetve állathozam hányadában kiszedett járadékot. — A dézsma szó terjedelmes nyelvészeti szakirodalmában *[Szarvas Gábor—Simonyi Zsigmond:* Magyar Nyelvtörténeti Szótár. I. köt. Bp. 1890. 500. hasáb; *Szamota István—Zolnai Gyula:* Magyar Oklevél Szótár. Bp. 1902—1906. 151. hasáb; *Gombocz Zoltán—Melich János:* Magyar Etymologiai Szótár. Bp. 1927. 1344—1346. hasáb; *Melich János:* Szláv jövevényszavaink. Nyelvtudományi Közlemények,1904. XXXIV. köt. 201—203. old.; *Bárczi Géza:* Óprovençal jövevényszavak a magyarban. Nyelvtudományi Közlemények, 1936. L. köt. 19—20. old.; *Kniezsa István:* A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I. 2. köt. Akadémiai Kiadó 1955. 622—628. old.] alig találtunk utalást a dézsma szó jelentésének alakulására. *Szarvas—Simonyi* közöl egy történeti példát a huszadra mint a „dézma nemére"; *Czuczor—Fogarasi* pedig — történeti vonatkozás, jelentésalakulásra való utalás nélkül — még tud róla, hogy „a köznép dézsmának mondja a kilencedet s hetedet is". [A magyar nyelv szótára. I. köt. Pest 1862. 1216. hasáb.]

[250] M. Gt. Sz., 1897. 525. old. (Kiemelések tőlem. — *P. Zs. P.)* — Hogy ezt az 1700-ból származó forrást bátran felhasználhatjuk a XVII. század közepi állapotok jellemzésére, a vonatkozó 1640-i urbárium támasztja alá, amely szerint Tokaj oppidumban szőlők után kilencedet + tizedet = quintát adtak. [I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 375. old.] — Hogy a hegyaljai mezővárosok szőlőinek zöme a XVII. században „dézsmás" (és nem „szabad") szőlő volt, s hogy e szőlők után „földesúri kilencedet és egyházi tizedet tartoznak fizetni" (amihez extraneusok esetében még ún. ferton járult), *Orosz* is megállapítja — anélkül azonban, hogy rámutatna: a földesúrnak járó „dézsma" mind a kilencedet, mind a tizedet magában foglalta. [Id. mű, 4—9., 16—17. old.]

[251] Egyébként olyan eset is előfordul, amikor a jobbágyok *kétfelé* fizetnek dézsmát, s a földesúr mégis kilencednél nagyobb részesedéshez jut. A szendrői uradalomhoz tartozó Szőlősardó promontóriumainak pl. az egyház számára jár a tizede, emellett hetedesek. [M.Gt. Sz., 1894. 174. old. (1617—1694).]

[252] Amikor a Wesselényi-összeesküvés kapcsán elkobzott hegyaljai szőlőket a kincstár 1675-ben számba veszi, utasítást ad annak megvizsgálására is, hogy „harmadában, negyedében-e vagy mi módon műveltetnek". A fiskális szőlőket a következő években is csak részben tartják házi kezelésben, másrészt kiadják „harmadába, negyedébe vagy ötödébe, a minőség szerint". *[Illésy János:* A kincstár hegyaljai szőlőgazdálkodása a XVII. század második felében. M. Gt. Sz., 1900. 3—5., 15. old.] Itt tehát a termés ötödét is meghaladó borhányadot szedett a földesúr (ti. ekkor a kincstár) — olyan majorsági szőlők után, amelyeket parasztoknak adott bérbe. [Vö. *Orosz:* Id. mű, 49—51. old.]

[253] Megjegyzendő, hogy a terméstől független, állandó mennyiségű

borszolgáltatás (hegyvám, akóbor, ius montanum) szívósabbnak bizonyult, viszonylag több helyütt maradt fenn, mint a rögzített kiszabású gabonajáradék (akó- vagy köbölgabona, aconalia). Hegyvám terhelte pl. a tállyai szőlőket a XVII. század elején — bár lehet, hogy ezt nónában, illetve fejenként 2 köböllel tetézett nónában vették meg. [M. Gt. Sz., 1901. 143—144. old.] Ugyanez idő tájt a Thurzók kezén levő galgóci vártartományban odavalóktól, extraneusoktól egyaránt akóbort, a semptei uradalom mezővárosai közül Semptén ugyancsak hegyvámot, Szempcen és Cseklészen viszont borkilencedet szedtek. *[Berlász:* Id. mű, 59—64. old.] 1643-ban a Balaton melléki szentgyörgyi és guari hegyközség promontóriumai hegyvámosok [M. Gt. Sz., 1899. 467—471. old.], egy évtizeddel később a Zala megyei Diars és Vonyárcs szőlőhegyei részben hegyvámosok, részben kilencedesek voltak [M. Gt. Sz., 1894. 32—33. old.]; stb.

A rögzített mennyiségű borszolgáltatás nagyobb „kitartásának" okát bizonyára abban kell keresni, hogy míg a hagyományos akógabona mértéke általában alatta maradt a termés kilenced- (illetve tized-) részének, addig a bor nagy kelendősége, a földesúri kocsmáltatás roppant borigénye miatt a hegyvám mennyisége a terméshez képest több helyütt igen magasan, a kilencedet felülmúlóan volt megszabva. [Vö. *Berlász:* Id. mű, 92. old.] Ilyen esetben a földesúrnak nyilván nem állt érdekében hegyvámról egyszerű kilenced- (illetve tized-) szedésre áttérni: de az annál inkább, hogy *vagy* kilenced, *vagy* hegyvám *mellé* az egyházi bordézsmát is megszerezze. Itt tehát vagy a „két dézsma" együttes földesúri elsajátítása (kilenced + tized) jelenthette az uradalmi borbevétel növelésének útját, vagy a hegyvám megtetézése a bordézsmával (hegyvám + tized).

Az uraság által szedett bordézsmával gyakran találkozunk — így a belényesi kincstári uradalomban [OL U. et C. 17:6 (1600)], Eszterházy Miklós lánzséri dominiumában [M. Gt. Sz., 1903. 456—457. old. (1615)], a rozgonyi vártartomány egyes községeiben [M. Gt. Sz., 1894. 267. old. (1636)], a Héderváryak kisbaráti jószágán [Héderváry-oklt. II. köt. 292—293. old. (1655)], Nagyszőllős földesurai részéről [M. Gt. Sz., 1895. 180. old. (1674)]; stb. Hogy ilyenkor pusztán a kilencednek megfelelő szinonim kifejezéssel, avagy az egyházi tized földesúri kezelésével, vagy esetleg a dézsma szó tágabb, a „két dézsmát" magában foglaló jelentésével van-e dolgunk, természetesen külön-külön, egyéb idevágó adatok birtokában lehet csak eldönteni. Vannak azonban olyan híradások, amelyek félreérthetetlenül kilenced + dézsma, illetve hegyvám + dézsma behajtásáról szólnak. Hadd hivatkozunk itt — a szövegben már tényszerűen szemléltetett nóna + decima eseteken kívül — az imént említett galgóci és semptei Thurzó-tartományok példájára, ahol kilenced *vagy* hegyvám mellett a földesúr (bérlet alapján) minden szőlőhegy után vinum decimale-t [tizedbort] is elsajátított [OL Thurzó-lt. Irregestrata. Fasc. 13.]; hadd utaljunk a Batthyányak rohonc-szalonaki uradalmára, ahol a XVII. század első felében hegyvámhoz járult az — egyháztól bérelt — bordézsma. *[Zimányi:* Id. mű (At. Sz., 1962. 1—2. sz.), 36. old.]; Lózs oppidum 1635-i úrbéri szerződésére, amely megkívánta: „az szőlőktül az régi szokás szerint az hegyvám és az pénzen vett tized megadassék" [M. Gt. Sz., 1901. 164. old.]; ama Sümeg körüli szőlőre, ame-

lyet Sennyei István praefectusa 1680 körül „dézsma és hegyvám alá" adott ki [M. Gt. Sz., 1905. 307. old.]; stb. — A lékai-borsmonostori uradalomnak már a század elejéről, 1608-ból származó urbáriumát ebben az összefüggésben külön is érdemes fölemlíteni, mint amely hasonló rendelkezést tartalmazott nemcsak a bor-, hanem a gabonaszolgáltatásról is. Itt „szőlőhegy után hegyvámot is, dézmát is in specie [ténylegesen] adnak"; ugyanakkor köbölgabona (illetve „helyadó-búza") *mellett* is „minden őszi és tavaszi vetésből in specie tizedet adnak" — ott is, ahol „ennek előtte nem attanak..., immár egynehány esztendőtül fogván újonnan bevezették". [Urbáriumok. XVI.—XVII. század. 93—94., 103—104. old.; vö. Károlyi-oklt. IV. köt. 340—341. old.]—S az ilyen eljárás gabonajáradék esetében sem ment ritkaság számba. Hasonló fejleményre bukkanunk ekkoriban a szomszédos sárvár-kapuvári uradalomban is, ugyan nem dézsmabevezetésről szóló közvetlen híradás, hanem a források egybevetése nyomán. Itt a XVI. századi urbáriumok terméshányadról nem szólnak, csak akóról, illetve köblökről [OL Dl. 37 007; U. et C. 56:33; stb.]; az 1608. évi szövegezésben viszont feltűnik immár a földesúri dézsma is őszi és tavaszi gabonából [OL U. et C. 37:56]; az uradalom későbbi számadásai pedig már rendszeresen beszámolnak bornál hegyvám, gabonánál köblök vagy „helyadó" mellett a földesúri dézsmából származó bevételekről. [OL Nádasdy-lt. Számadások. Fasc. H. fol. 555—584. (1628); fol. 799—830. (1640).] Közvetlenül tájékoztat viszont ugyanerről a folyamatról az 1601. évi terebesi urbárium: „a jobbágytelkek szántói után azelőtt sohasem szedtek kilenced dézsmát, de a nagyságos Homonnay György úr özvegye immár három esztendő óta behajtatja." [OL U. et C. 59:14.] Az 1612. évi homonnai urbárium „udvarélés" néven rögzített számú búza-, rozs-, árpa-, zab- és komló-köblöket számlál elő, de mellette (pénzért csupán a soltészok által megválthatóan) „búza dézmával és tavaszi dézmával" is terheli a jobbágyokat. [OL U. et C. 109:2.]

Az elmondottak figyelembevételével a rögzített mennyiségű terményszolgáltatás helyenkénti továbbélése bizonyos fokig más megvilágításban tűnik fel a szakirodalom korábbi megállapításaihoz képest. *[Berlász:* Id. mű, 69. old.; *Maksay:* Urbáriumok. XVI—XVII. század. Bevezetés. 41. old.] Nemegyszer közvetlenül kiderül ugyanis, hogy a terméstől független nagyságú hegyvám, esetleg akógabona csupán *egyik* részét tette a jobbágygazdaságból kisajtolt földesúri járadéknak: *emellett* az uraság termés*hányadot* is elsajátított. A földesúri járadék struktúrájának, ezen belül a terményjáradék második csoportjába sorolt szolgáltatások súlyának, jelentőségének a vizsgálatát a XVII. századi Magyarországon — nem lehet a kilenced és akó kérdésére korlátozni, hanem ki kell terjeszteni a földesúr által szedett dézsma, illetve dézsma néven szereplő bor- és gabonahányad tömeges eseteire.

[254] Lásd az előző tanulmány 2. pontját.

[255] Kifejezetten ötödöt (borötödöt) említ helyenként a sárospataki uradalom 1631. évi [I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 175. old.], az ecsedi uradalom 1648-i urbáriuma [Károlyi-oklt. IV. köt. 299. old.]; stb.

[256] Vö. fentebb e tanulmány 4. pontjával.

[257] M. Gt. Sz., 1903. 161. old.

[258] M. Gt. Sz., 1906. 85—94. old. — Vö. OL U. et C. 60:70.

[259] Károlyi-oklt. IV. köt. 334. old.

[260] OL U. et. C. 37:56; I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 150—151., 161. old. — A dézsma-kilenced váltakozására jellemző, hogy Derencsény 1686. évi urbáriuma [lásd Urbáriumok. XVI—XVII. század. 505. old.] pusztabérlet után már kilencedet ró ki. Az ugyanez évben kelt miskolci utasítás [M. Gt. Sz. 1899. 83—84. old.] az uraság számára meg nem szántott majorságföldeket dézsma alá rendelte.

[261] I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 153—155., illetve 81—82. old.

[262] M. Gt. Sz., 1895. 197. old. — Pusztatelkek szántói után Terebesen is „két dézsmát, azaz kilencedet és tizedet" fizettek. [OL U. et C. 59:14.]

[263] I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 226. old.

[264] M. Gt. Sz., 1894. 266. old. — „Nem adnak a császárnak semmit" — folytatódik a szöveg. [Vö. fentebb a 250. sz. jegyzethez tartozó szöveggel.]

[265] „. . . ex liberis agris, dictis kopane, praestant septimam" [a szabad földek, ún. kopanicák után hetedet szolgáltatnak] — olvashatjuk vagy fél századdal később Serke 1686-i urbáriumában.

[266] Utóbbi olykor dézsma néven is szerepel az urbáriumban.

[267] I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 148—149., 157—158. old.

[268] Lásd az 1646. évi pozsonyi urbáriumot.

[269] M. Gt. Sz., 1897. 517. old. (1616).

[270] A „szigorúbb" kilencedelés-dézsmálás további megnyilvánulásának tekinthetjük, hogy pl. Balassagyarmat 1671. évi megtelepítésekor az uraság a gyarmati földek után csak három évi szabadság lejártával, az illési és szobi *praediumok* után viszont azon nyomban: „a dato praesentium" követelt kilencedet. [M. Gt. Sz., 1897. 530—531. old.] A telekállományon kívüli szántók urasági dézsmálása itt tehát mintegy nyitánya valamennyi jobbágykézen levő szántó hányad alá vetésének.

[271] *Berlász:* Id. mű, 59—62. old. — Megjegyzendő azonban, hogy a szerző teljesen figyelmen kívül hagyja az egyházi gabonatized földesúri bérletét, holott az — a semptei jószághoz hasonlóan [lásd fentebb a 238. sz. jegyzetet] — a galgóci Thurzó-dominiumban is kimutatható. [M. Gt. Sz., 1897. 124—125. old (1607).] Nem fogadható el persze az a feltevése sem, amely szerint a telekállományon kívüli földek gabonakilencede nem függött össze „az országos kilencedfizetést elrendelő dekrétumokkal", hanem „különleges galgóci uradalombeli képződménnyel állunk szemben"; végül a fentieken alapuló ama vélekedése, hogy a földesúri hányadszedés évszázadok során „alig tudott érvényesülni" hazánkban. [Ugyanott, 69. old.]

[272] Hasonlóképpen kilenced, illetve dézsma terhelte a „vidéki emberek" (extraneusok) szántotta földet; az „itt való lakosok" vetéseit pedig a fenti eseteken kívül akkor is, ha nem „a völgyben való mezőben avagy síkon", hanem „a hegyen" vetnek, szóval irtványföldet művelnek.

[273] A szövegben már utaltunk ilyen esetekre: a csábrág-szitnyai uradalom 1602. évi, a serkei birtok 1632. és 1636. évi urbáriumából; s persze további példák is felhozhatók. Az 1608-i sárvári urbárium a telekállományon kívüli szántókra dézsmán *felül* vetett ki holdanként

20 dénárt. [OL U. et C. 37:56.] — Meg kell jegyezni: a gabonahányadban teljesítendő bérleti díj természetesen *szántó*művelésben tartott földeket terhelt, s szükségképpen nem vonatkozhatott pusztatelekhez tartozó, illetve allodiális *kaszáló*rétek vagy éppen *legelőül* szolgált praediumok paraszti használatának eseteire. A mátraaljai Lorántffy-birtokok pusztáin pl. 1642-ben szántás fejében kilencedet (vagy tizenötödöt), legeltetésért, réthasználatért viszont pénzbért, a derencsényi jószágon egy évvel később a pusztahelyek szántói után tizedet, rétjei után — ha a falu népe kaszálta — szintén pénzbért kellett fizetni. [I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 161., 167—168. old.] Gesztelyi Jánosné konfiskált Nógrád megyei birtokain 1673-ban egyes réteket, legeltetésre használt praediumokat évenként szoktak a jobbágyoknak „vendere", „appretiare" [pénzért bérbeadni]. [Urbáriumok. XVI—XVII. század. 306—309. old.; stb.]

[274] Lásd az előző tanulmány 2. pontját.

[275] A földjáradék szerkezeti változásának a szövegben jellemzett fő tendenciája persze a Habsburg-országrészen, valamint az erdélyi fejedelemségben figyelhető meg. A török hódította területek járadékviszonyainak vizsgálatába nem bocsátkozhatunk, csupán egy hasonló mozzanatra hívjuk fel a figyelmet.

Bár a török uralom magyarországi adórendszerében — mind a kincstári, mind a földesúri szolgáltatások között — a pénzbeli adó mellett terménytized (valamint bárány-, illetve méhtized) is jelentős súllyal szerepelt [lásd legújabban *Káldy-Nagy Gyula:* Tolna mezőváros mezőgazdasági termelése a XVI. század derekán a török adójegyzékekben. At. Sz., 1962. 3—4. sz. 579. és köv. old.; A Szeged környéki szultáni hászbirtokok mezőgazdasági termelése a XVII. század második felében. At. Sz., 1961. 3—4. sz. 457. és köv. old.], gyakran előfordult — szultáni hász-birtokokon is, katonai meg polgári tisztségviselőknek kiosztott hűbérbirtokokon is —, hogy az egész községre együttesen, évi összegben vetették ki az adót. Ilyen átalányt egyrészt népesebb-módosabb mezővárosok és falvak fizettek, amelyek vállalták az ezzel járó kockázatot, valamint az összeg begyűjtését és beszolgáltatását. De „summásan" adóztak más, kisebb községek is, ahová a töröknek nem lett volna érdemes a termés ellenőrzése végett évenként többször kiszállnia; végül olyan helységek, amelyek a központtól messze, a határokra, a „nódoltsági" övezetbe estek, ahová az adószedőnek vagy a török földesúrnak nem volt bátorságos kiutaznia [*Fekete Lajos:* Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Bp. 1943. 13. old.] Itt a kizsákmányolás fokozása többnyire a községek egészére kivetett pénzbeli és természetbeni „summa" emelése útján történt. [Vö. a 134. sz. jegyzettel.] Ám — úgy látszik — a török földesurak is nemegyszer jártak el a magyar feudálisokhoz hasonlóan; majorsági robotra s terményhányad-szolgáltatásra fogtak hódoltsági falvakat. Borsod megyében pl. Kaza község lakosai „Egernek megvétele után elsőben Juszap aga nevű töröknek adóztanak 250 magyar forintot, 2 tonna mézet és 40 itce vajat; . . . 5 vagy 6 esztendő múlva . . . Oszman aga . . . azon summát öregbítette velek 50 szekér szénával, azon felyül búza, árpa, köles alá való szántassal és azoknak feltakarásával, behordásával, elnyomtatásával, minden módon elkészítésével"; a jákfalvaiakat pedig mindeneken felül „szőlőkapálásra . . .

kényszerítette" a rajtuk élősködő szpáhi. Külön figyelmet érdemelnek azok az esetek, amikor a török földesúr summás pénzadóról tizedre és robotra tért. „Elsőben summáltunk meg az törökkel 60 forintban és 30 itce vajban — vallják a tapolcsányiak —; azt felverte volt 100 forintra; annak utána tizedre adtuk magunkat, mostan tizedet adunk, és a 30 itce vajat 64 itcére verte fel. Annit szolgáltat [robotoltat] velünk, hogy annak szüneti nincsen." „Balatonnak elsőben summája volt 150 forint, azt felverék 300 forintra — adják hírül egy másik faluból —, annak utána tizedre állánk s azt adunk; míg pénzt adtunk, addig nem szolgáltunk, mostan az szolgálat rettenetes rajtunk." „. . . másfél egész holnapig is oda tartják szekerünket"; „elsőben szolgálatunk csak kevés volt, mostan szolgálatunknak semmi rendi is nincsen"; a korábbi pénzbeli summa helyett „annak utána tizedet vöttek rajtunk . . .; az tizedet nem úgy veszi, az mint az igaz dézma volna, hanem . . . két annit is veszen rajtunk, mint az mi tizedünk az mennit tenne" stb. — panaszolják a többiek. [Hivatalos nyomozások a török adó s hódítások körül Borsodban, a XVII. század első felében. Magyar Történelmi Tár. VI. köt. Pest 1859. 120., 121., 154., 159., 162., 163. stb. old.] — A magyar és török földesúri szolgáltatásoknak egymásra gyakorolt hatása külön vizsgálatot igényelne. [Summás pénzadóra magyar uraság alatt lásd e tanulmány 7. pontját.]

[276] Már *Acsády Ignác* nyomatékosan rámutatott a robotfokozás, illetve korlátozatlan robotoltatás számos példájára a XVI. század végétől kezdve; de a jobbágyszolgáltatások korabeli alakulásának magyarországi fő tendenciáját még nem ismerte fel. (Úgy látta pl., hogy a szóban levő korszakban „elsősorban a pénzfizetés, a census mutat folytonosan emelkedő irányt".) [Id. mű, 226. old.] — Utóbb a majorgazdálkodás fejlődésének felismerése felhívta a kutatók figyelmét arra, hogy az „allódiumán gazdálkodó földesúrnak a jobbágy pénzszolgáltatása helyett sokkal inkább szüksége volt munkájára. Kevesebb súlyt vet a censusfizetésre, inkább a servitiát veszi igénybe". *[Juhász:* Id. mű, 45. old.; stb.]

A földesúri járadék formaváltozásainak — a korábbi irányzattól, illetve az egyidejű nyugat-európai fejlődéstől való elkanyarodást élesen tükröző — XVI—XVII. századi menetét azonban szakirodalmunknak még legújabban is csak részlegesen sikerült megvilágítania: gazdag bizonyító anyagot és helyes értékelést nyújtott a robot döntő súlyára, de nem a kilenced, illetve a jobbágyi gabona- és bortermés hányadában követelt szolgáltatás számottevő szerepére — sőt utóbbinak a *pénzjáradékkal együtt* történő háttérbe szorulására következtetett. A Rákóczi-birtokok gazdasági iratainak kutatója pl. így jellemezte a változást: „. . . a Rákóczi-birtokokon (de bizonyára országszerte is) a jobbágyok *pénz- és terményszolgáltatásáról* áttevődik a súly a robotra és a földesúri haszonvételek kiaknázására." *[Makkai:* I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bevezetés. 69. old.] De hiszen — hogy egyebet ne is említsünk — a legfőbb földesúri haszonvétel éppen a kocsmáltatás volt, a jobbágyoknak kimért ital zöme pedig, még az aránylag sok allodiális szőlőgazdasággal bíró Rákóczi-uradalmakon is, éppen a jobbágyoktól szolgáltatott-foglalt borból került ki! [Vö. ugyanott, 51—52. old. és e tanulmány 82. sz. jegyzetével.]

Ez az álláspont mintegy folytatása a terményjáradék (második csoportjának) szerepével kapcsolatban már a XVI. századot illetően is bírálat tárgyává tett értékelésnek, s végső soron abból a szemléletből sarjad, amely csak a Grundherrschaft—Gutsherrschaft, illetve az ennek megfelelő: pénz- és terményszolgáltatás—robotszolgáltatás alternatívát veszi tekintetbe, s nem a paraszti árutermelés—földesúri árukereskedelem és árutermelés, illetve az ennek megfelelő: pénzjáradék—naturális (tehát *termény- és munka-)* járadék alternatívát.

Az utóbb említett alternatíva mellőzése egyes külföldi marxista kutatók munkáiban is feltűnik, pl. *A. Mika*-nál, aki — amikor helyesen hangsúlyozza, hogy a nevolnictvo (a „második Leibeigenschaft" csehországi változata) kialakulásának alapvető ismérvét nem a jogi helyzet, hanem a járadékviszonyok síkján kell keresni — csupán akkor lát fordulatot a történelmi folyamatban, amidőn a jobbágy kizsákmányolásában a munkajáradék kerül túlsúlyba a „két fejlettebb járadékformával", a termény- és pénzjáradék együttes terhével szemben. [Problém počatků nevolnictví v Čechách. Československý Časopis Historický, 1957. 2. sz.] Itt rá kell mutatnunk: a „második Leibeigenschaftnak" a jobbágyság szociális-jogi helyzetét jellemző vonásai sem *kizárólag* a robothoz, hanem szélesebben, a feudális járadék *naturális formáihoz* kapcsolódtak.

[277] Vö. az előző tanulmány 169. sz. jegyzetével.

[278] Vö. a *Maksay* szerkesztette forráskiadványban ugyancsak publikált 1558-i urbáriummal.

[279] *Berlász:* Id. mű, 54—56. stb. old. — Míg a szerzőnek a gabona- és borszolgáltatás állandóságára vonatkozó feltevését — alaposabb vizsgálat után — el kellett ejtenünk [lásd a 238., 253., 271. sz. jegyzetet], addig a pénzbeli cenzus alig változó összegéről vallott felfogását a Thurzó-birtokokat illetően közvetlen bizonyítékokkal is alátámaszthatjuk: a semptei uradalom XVII. századi cenzustételeinek a XV. század végi—XVI. század eleji pénzfizetségekkel [lásd OL Dl. 36 995; 37 002] való egybevetése útján. A szerző megállapításához, aki a régi cenzustételek épségben maradását „a szokásjog különös védelmének" tulajdonította, persze hozzá kell fűzni: a pénzjáradék terén azért érvényesülhetett ez a „védelem", azért lehetett ily hatékony a „consuetudo" [szokásjog], mert az uraság a járadék más formáinak kiaknázására vetett súlyt, ahol viszont előbb-utóbb felrúgta a tradicionális korlátokat. [Vö. id. mű, 87. old.]

[280] Károlyi-oklt. IV. köt. 282—346. old.

[281] I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bevezetés. 49. old. — *Makkai* e megfigyelését nem eléggé megalapozottan terjesztette ki *általában* a terményjáradékra. [Utóbbira nézve lásd e tanulmány 276. sz. jegyzetét.]

[282] Lásd e kötet „A feudális agrárviszonyok fejlődési színvonala Magyarországon a XV. század második felében" című tanulmányát.

[283] Csáky-oklt. I. 2. köt. 629., 633., 634. old.; vö. OL U. et C. 12;32.

[284] I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 375—376. old.

[285] Károlyi-oklt. IV. köt. 339. old.

[286] T. T., 1898. 472. old.

[287] I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 408—409. old.; Urbáriumok. XVI—XVII. század. 626—635. old. — Hasonló irány-

zatot mutat az erdélyi fejlődés is. Gyakran előfordult, hogy „a cenzus idők folyamán valamilyen oknál fogva elvesztette földbér jellegét és meghatározott termény- vagy robotszolgáltatássá alakult át"; általánosan jellemző, „hogy, a XVII. század második felére a cenzus fizetésének jelentősége fokozatosan eljelentéktelenedik". *[Szentgyörgyi:* Id. mű, 15., 31. old.]

[288] M. Gt. Sz., 1901. 163—165. old.

[289] Az urbárium szövegezése — „census certum hi non solent praestare, verum solitos labores" [meghatározott cenzust ezek nem szolgáltatnak, hanem szokásos munkákat] — maga is a (korábbi) rekommutáció mellett szól. [Urbáriumok. XVI—XVII. század. 306. old.]

[290] Az urbárium itt is rekommutációt sejtet: „census nullum dant, sed laborant, sicut ipsis demandatur" [nem adnak cenzust, hanem dolgoznak parancs szerint]. — Vö. az 1690. évi urbáriummal, amely szerint a Szendrőhöz csatolt kisebb jószágokon többhelyt csak kilencedet és robotot szolgáltatnak, pénzbeli cenzust nem. [OL U. et C. 102 :24.]

[291] Szepetnek szegénynépe „nihil terrae colit, nec iumenta habet, census non dat . . ., servit" [földet nem művel, igásbarma nincs, cenzust nem ad . . ., szolgál]. [OL U. et C. 27:56 (1564).]

[292] A váraljai inquilinusok: „census tributumque aut muneralia nulla solvunt omnino, sed serviunt tantummodo ad arcem" [cenzust vagy ajándékokat egyáltalán nem fizetnek, hanem csupán a várhoz szolgálnak]. [A pozsonyi uradalom 1574-i urbáriumából.] — A földtelen zsellérekkel kapcsolatban hasonló adatokra lásd *Juhász:* Id. mű, 67—71. old., valamint OL U. et C. 16:5; U. et C. 60:70; stb.

[293] OL U. et C. 59:14.

[294] Urbáriumok. XVI—XVII. szá zad. 409. old. — *Berlász* egyébként a Thurzó-birtokokon általában is cenzusmentesnek találta a tartozék nélküli zsellér-házhelyeket, egyben felhívta a figyelmet ezek robotkötelezettségére. [Id. mű, 46., 48—49., 50., 76—77., 82. old.]

[295] I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 153. old. — Vö. a makovicai uradalom 1631. évi urbáriumával, amely Hrabóc községről így ír: „Ez faluban csak sellerek vadnak . . . semmi adót nem fizetnek, az ott való majorsághoz és malomhoz szolgálnak." [Ugyanott, 106. old.]

[296] A differenciálódás, zselléresedés folyamatának vizsgálatába nem bocsátkozhatunk; csupán utalunk az idevágó fontosabb fejtegetésekre. *[Berlász:* Id. mű, 29—43. old.; *Makkai:* I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bevezetés. 36—44. old.; *Maksay:* Urbáriumok. XVI—XVII. század. Bevezetés. 43—46. old.]

[297] Vö. az előző tanulmány 41. sz. jegyzetével. — A folyamat XVII. századi alakulása is további tanulmányozást igényel.

[298] Házas zsellér — házatlan zsellér [inquilinus in propriis — inquilinus in alienis: Felsőlendva 1628. évi urbáriumában; inquilinus — subinquilinus: Murány 1672-i urbáriumában]. Némi szántófölddel, réttel bíró — csak erdőrésszel bíró — semminő tartozékkal nem bíró házas zsellér [inquilini domos habentes, qui solummodo unum iugerum terrae arabilis, item pratum duorum falcastrorum possident — inquilini domos habentes, terris et pratis destituti, silvas exiguas per domos distributas possidentes — inquilini praeter exiguas domunculas nullas pertinentias habentes: az 1646. évi pozsonyi urbáriumban]. Földes zsellér — földetlen

zsellér [T. T., 1898. 468. old. (1668).]. Csak csekély konyhakerttel bíró házas zsellér [inquilinus habens domum cum hortulo: az 1686-i derencsényi urbáriumban]. Zsellértelken ülő — irtványföldön élő zsellérek [sessiones inquilinariae populosae — inquilini in terris extirpatitiis degentes: az 1695-i csejtei urbáriumban]. Más értelmezésben: igásállattal nem bíró, marhátlan jobbágy = zsellér [I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 163. old. (1643); Urbáriumok. XVI—XVII. század. 303—305. old. (1670)]; stb.

[299] A földes, illetve igaerővel rendelkező zsellér viszont esetenként cenzusköteles volt, mint a beckói uradalomban 1611-ben [OL U. et C. 85:42], a homonnai vártartományban 1612-ben [OL U. et C. 109:2]. Zsellérek 12—25 dénáros cenzusfizetésére lásd még a kiadott 1648. évi szentmiklósi és 1695-i csejtei urbáriumot.

[300] Ugyanebből a szempontból figyelmet érdemel az a körülmény is, hogy az úrbéri terhek alól — pl. udvari szolgálatra — kiemelt „szabadosok" vagy ideiglenes mentességet kapott — pl. tűzvész sújtotta — jobbágyok nemegyszer „szabadságuk" tartama alatt is robotoltak. [Lásd pl. *Tholt:* Id. mű, 28. old. — Vö. e tanulmány 139. és 140. sz. jegyzetével.]

[301] *Berlász:* Id. mű, 46—50. old. — Hasonlóan M. Gt. Sz., 1906. 85. old.

[302] Lásd a pozsonyi uradalom 1574. és 1646. évi urbáriumát.

[303] I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 90. old. (1635), 165. old. (1643). — A hegyaljai mezővárosok „taksás" helyekké fejlődésére lásd *Orosz:* Id. mű, 56. old.

[304] Az ún. 11 oppidum mintegy közbülső helyzetben van: együttes cenzusuk számottevő, de a bányavárosokénál kisebb; robotterhük nagyobb, ám a vár körüli falvakét nem éri el.

[305] M. Gt. Sz., 1905. 273—277. old.

[306] I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bevezetés. 54. old.

[307] T. T., 1898. 468—480. old. — A hódoltságban fekvő jószágok magyar földesúri járadékával vö. a török uraságot illető szolgáltatásokat. [Lásd e tanulmány 134., 242. és 275. sz. jegyzetét.]

[308] A váltságpénz azonban — úgy látszik — csak a heti szerjárást pótolta; hiszen az 1670. évi urbárium ugyanakkor előírta: „Tenentur penes hunc censum certas etiam sibi designatas terras allodiales omni necessaria cultura providere" [e pénzfizetségen kívül a számukra kijelölt majorsági földeket kötelesek minden szükséges műveléssel ellátni], illetve egyéb szolgálatokat teljesíteni.

[309] M. Gt. Sz., 1894. 240. old. — Megjegyzendő azonban, hogy a megváltás többnyire itt sem terjedt ki a servitium egészére, s egyáltalán nem zárta ki a „távolsági" robotot. „Vagyon ugyan szolgálatnak ideje az árendások részéről is, mely az urbáriumban megiratott" — fűzte hozzá Thököly Imre idézett utasítása. Másrészt a megváltás gyakran nem szólt hosszú időre: az uraság több helyt évről évre újból fontolóra vette — mint pl. a szentmiklósi uradalom „felsővidéki" (verhovinai) kerületének jobbágyfalvainál —, hogy „pénzben végezzenek [-e] velök szolgálatjokról is." [M. Gt. Sz., 1895. 306. old.] Így 1699-ben a következő évre 1900 forint készpénzből s természetbeniekből álló árendában állapodtak itt meg, de ez nem érintette a szerencsi majorságban teljesítendő aratómunkát. [Vö. e tanulmány 181. sz. jegyzetével.]

[310] A *Maksay* szerkesztette id. forráskiadványban közzétett 1686. évi urbáriumokat vö. az I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai között publikált, mintegy fél századdal korábbi előzményeikkel. — Robotváltságot magában foglaló taxára, summára Erdélyben lásd *Szentgyörgyi:* Id. mű, 16. old.

[311] Vö. e tanulmány 139. és 186. sz. jegyzeteivel.

[312] I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 115. old.

[313] M. Gt. Sz., 1894. 342. old.

[314] Igen tanulságos ebből a szempontból a feudális járadék szerkezetének alakulása a szentmiklósi uradalomban. 1567-ben még az egészhelyenként átlag 2 forintos cenzus dominált, bizonyos természetbeniek s csekély robot mellett. 1648-ra a pénzjáradék nagyfokú előretörésével fokozódott a jobbágyság kizsákmányolása: a korábbi összegű vagy emelt cenzust sokféle címen (munera, vágómarha, szárazkocsma, sztronga, egyéb állatszolgáltatások stb. helyett) fizetendő váltságpénzek tetézték; jóval kisebb, bár nem jelentéktelen súllyal bírtak a természetbeniek (kemencezab, disznó- és méhtized); valamelyest nőtt a (majorsági) robot, de több helyütt „poratka" fejében is pénzbeli árendát fizettek, hiszen a félreeső hegyvidéki tájon csak lassan fejlődött a majorkodás. 1699-re azután a jobbágyok pénzterhein — „a rajtok forgó elviselhetetlen sokféle fizetés" okozta elnyomorodásra való tekintettel — valamelyest enyhítettek; viszont az allodiális gazdálkodás kibontakozásával a munkajáradékot fokozták [a felső districtusbeliek árendájára lásd fentebb a 309. sz. jegyzetet]; a telekállományon kívüli földekre pedig bevezették a gabonadézsmát. [Az urbáriumokat lásd a *Maksay* szerkesztette id. forráskiadványban, amelynek vonatkozó értékelései azonban (519., 553. old.) korrekcióra szorulnak.]

[315] M. Gt. Sz., 1897. 531. old. — A pénzjáradék korabeli szerepével, részarányával kapcsolatban a következő megjegyzéseket kell még tenni:

1. Mint az előadottakból is kitűnik, a járadék pénzformájának helyenként mutatkozó jelentős súlya csak részben függ össze a paraszti árutermelés fejlődésével; részben viszont — egyebek között — abból származik, hogy a földesúr a háborús pusztítások, gyér népesség stb. következtében (még) nem tud számottevő majorságot saját kezelésében tartani, tetemes munkajáradékot igénybe venni. Tehát a pénzjáradék helyenkénti jelentősége a feudális járadék struktúrájában a XVII. századi Magyarországon csak részben tükrözi az alapösszefüggést: a paraszti árutermelés *fejlődésével* való kapcsolatot; másutt viszont éppen ellenkezőleg: a termelőerők *pusztulásának*, fejlődésük korlátozásának, visszavetésének talaján kerül előtérbe a jobbágyi pénzszolgáltatás — gyenge palántaként, amely a továbbiakban aligha tud kiterebélyesedni.

2. Történeti irodalmunkban van olyan nézet, amely szerint a XVII. század közepén „a jobbágyszolgáltatások eddigi rendszerének átalakítása" vált szükségessé: „a földesurak sorra megengedték jobbágyaiknak a robot . . . pénzbeli megváltását", a „summás" adózásra való áttérést. [Magyarország története a késői feudalizmus korszakában. 159. old.] Ezt a megállapítást nem látjuk kellően bizonyítottnak. Adataink szerint a század közepe nem hozott számottevő változást a jobbágyszolgáltatások rendszerében: a robotterhek megváltása, a pénzjáradék tetemes súlya lényegileg a korábbihoz hasonló feltételek fennforgása

esetén jelentkezett a század második felében is. Az idézett megállapítás fő bizonyítéka kevéssé meggyőző: a csetneki uradalomban 1651-ben bevezetett „summás" adózás nem bizonyult tartósnak. Az 1686. évi urbárium az uradalom helységeinél már vagy robotot és korábbi cenzustételt említ, vagy úgy nyilatkozik, hogy a pénzszolgáltatás helyett hasznosabb lenne a jobbágyokat ismét robotra fogni. [Lásd a 310. sz. jegyzetet.] S ez 1690-re — úgy látszik — be is következett. [OL U. et C. 102:24.]

3. A „summás" pénzadózást, mint *általányt*, a XVII. századi jobbágyszolgáltatásokkal foglalkozó fejtegetések többnyire a *telkenként* szedett cenzussal szokták szembeállítani. [Pl. Urbáriumok. XVI—XVII. század. 482. old.] Természetesen ez a megkülönböztetés is helytálló [vö. e tanulmány 134. és 275. sz. jegyzeteivel]; lényegesebb azonban a summa ama szerepe, amikor — árenda vagy taksa néven is — a korlátozatlan *robot*kötelezettséget helyettesítette. A „summa" ebben az értelemben *egy* jobbágy robotpótló fizetségét is jelenthette, nemcsak az egész község együttes szolgáltatását. „. . .vagy szolgáljon, vagy summát adjon" — olvashatjuk pl. az egyik iparos-jobbágy neve mellett a sárospataki uradalom 1632-i urbáriumában. [I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 185. old.]

4. A földesúri járadék XVII. századi szerkezetének ismertetett vonásai, így az a szabályszerűség, amit éppen a „vagy szolgáljon, vagy summát adjon" formulával jellemezhetünk a legtömörebben — vagyis: ahol különféle okoknál fogva nincsen nyomasztó robotteher, ott a pénzjáradékot csigázzák fel a földesurak — természetesen nem meríthetik ki a történeti valóság változatait, a földesúri kizsákmányolás sokrétű módszereit. Van rá eset, hogy robot és pénzszolgáltatás egyaránt nőtt, illetve mindkettő magas fokot ért el — mint a murányi uradalomban, amelynek 1672. évi urbáriuma korlátozatlan munkakötelezettséggel súlyos pénzterheket párosított; vagy a csejtei dominiumban, ahol 1568, 1641, illetve 1695 között a cenzus is többszöröződött, a robot is heti három napra emelkedett, nem is szólva a terményjáradékféleségekről. — Mindhárom „csavar" egyidejű megszorítása azonban végső soron a parasztgazdaságok fennmaradását, vagyis magát a feudális újratermelést — földesúri kizsákmányolást veszélyeztette: az uraságnak előbbutóbb *valamilyen* irányban akarva-akaratlan engednie kellett. Az 1695. évi csejtei urbárium a robotkötelezettséget mérsékelte heti egy napra.

[316] M. Gt. Sz., 1897. 339. old. — Majorgazda, béresek, gulyás, juhász, disznópásztor Pottendorf és Szarvkő 1669-i instrukciójában: M. Gt. Sz., 1905. 163., 165. old. — Vö. ugyanott, 1904. 142—143. old. (1641); 1899. 40. old. (1657); 1897. 471. old. (1660 körül); T. T., 1905. 586. old. (1635); 1884. 558—560. old. (1649); stb.

[317] M. Gt. Sz., 1894. 269. old. — A sárvári uradalom majorjaiban ez idő tájt hat ökörre jutott egy-egy béres; az urasági ekék száma pedig majoronként kettő volt, függetlenül az odatartozó allodiális szántók terjedelmétől *[Tholt:* Id. mű, 23., 37. old.] — Három vasas béresszekér, hozzájuk nyolc-nyolc ökör, három ekéhez huszonnégy jármos béresökör a szerencsi uradalom 1643-i inventáriumában. [I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 93., 96. old.] — Az ecsedi dominium béresekéire 1648-ban lásd Károlyi-oklt. IV. köt. 329. old. — „A béres szekér

s marha a nehezebb és sietőbb munkára . . . gyakrabban alkalmatos" — állapítja meg Thököly Imre 1684. évi gazdasági utasítása, számba véve „jobbágyi és béresszekereinket". [M. Gt. Sz., 1894. 155., 245. old.]

[318] M. Gt. Sz., 1903. 162. old. — Szegény végvári katonák mint részesaratók: *Takáts Sándor:* Rajzok a török világból. III. köt. 215—216. old. (1645, 1648). — Napszámosok Óvár tartományában: T. T., 1905. 586. old. (1635). —„Heti béresek és mezei napi számos munkások" kisnemesi birtokon (nemesi közbirtokosságban): M. Gt. Sz., 1896. 274. old. (1652). — „Napi számosok" a kincstár elkobozta hegyaljai szőlőkben: M. Gt. Sz., 1900. 3., 13., 16—17. old. (1675—1689). — A szőlőművelés városi polgárok, illetve városok birtokain főként fizetett munkával történt; lásd pl. Almássy István kassai kereskedő szőlőműveseit: M. Gt. Sz., 1902. 224—225. old. (1615—1627), Kassa városéit: M. Gt. Sz., 1896. 276—280. old. (1677—1678).

[319] A galgóci várbirtok cselédeinek pénzbére 1614-ben: OL Thurzó-lt. Irregestrata. Fasc. 13. fol. 50. és köv.; a pénz- és naturálbérekről részletesen tájékoztató 1628. évi sárvár-felsővidéki, illetve 1631. évi szerencsi szegődményjegyzék: OL Nádasdy-lt. Számadások. Fasc. H. fol. 47—55., illetve I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 85—86. old. — [Vö. Héderváry-oklt. II. köt. 263. old. (1644); M. Gt. Sz., 1902. 470—473. old. (1690).]

[320] I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 402—403. old. — Szántó-, aratói-, kaszás-, szőlőmunka szakmány-, illetve napszámbérének limitálása Abaúj megyében: M. Gt. Sz., 1894. 348. old. (1626); Máramarosban: M. Gt. Sz., 1899. 225. old. (1629); Kassán: M. Gt. Sz., 1897. 482—484. old. (1606—1652); Ung megyében: T. T., 1894. 544—555. old. (1666); stb.

[321] M. Gt. Sz., 1899. 276. old.

[322] I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 227. old. — Vö. az 1625. évi adorjánvári urbáriummal. [Csáky-oklt. I. 2. köt. 629—634. old.]

[323] I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 100. old. (1631). — Sárvár tartomány „felső vidékén" 1624-ben a részes cséplők ugyancsak minden tíz köböl után egyet kaptak, emellett harminc köblönként egy „ételköblöt"; 1640-ben tizedért vagy kilencedért csépeltek. *[Tholt:* Id. mű, 40., 79. old.; OL Nádasdy-lt. Számadások. Fasc. H. fol. 800. és köv. — Vö. *Ila:* Id. mű, 109. old.]

[324] Urbáriumok. XVI—XVII. század. 257—258. old. — A robot- és bérmunka összefonódásával, az átmenetet képviselő formákkal kapcsolatban figyelembe kell venni azokat az eseteket is, amikor a jobbágyok úrdolgában ételt kaptak — pl. a lózsiak aratási robot idején [M. Gt. Sz., 1901. 164. old. (1635)]; vagy amikor a falu telkes gazdái a távolsági robot letudására pénzen fogadtak „munkásokat" — pl. a makovicai uradalomban. [I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 115—122. old. (1636—1640). — Vö. a 185. sz. jegyzettel.]

[325] OL U. et C. 37:56.

[326] „Libertus ratione hortulanatus" [szabados kertészség címén] — fűzi hozzá a szöveg. [Urbáriumok. XVI—XVII. század. 92. old.]

[327] Csáky-oklt. I. 2. köt. 630. old.; vö. Héderváry-oklt. II. köt. 257. old. (1638).

[328] I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 100. old.

[329] Pl. Börvéj: béres, kertész, csikós; Kálmánd: „egy major [majoros] Börvéjben"; Majtény: „egy kertész az itt való kerthez, béresek heten, nyolcadik béreseknek vajdája, egy ménespásztor, egy csordapásztor"; Nyíregyháza: „egy majorgazda, két béres az majorhoz, egy csordapásztor"; Nyíradony: „egy béres a nyíregyházi majorhoz"; stb. [Károlyi-oklt. IV. köt. 302., 305., 316., 320., 328., 330. old.]

[330] Pl. az 1699-i szentmiklósi urbárium szerint Podheringen egy negyedtelkes jobbágy majorsági juhász, egy másik „az urak kertésze, az urak telekén is lakik"; Borszucsinán pedig egy negyedtelek azért ürült meg, mert az apa elhaltával fia majoros lett Szentmiklóson. [Urbáriumok. XVI—XVII. század. 555., 556., 604. old.]

[331] *Juhász:* Id. mű, 23. old.

[332] Urbáriumok. XVI—XVII. század. 559., 561., 565., 569. stb. old. — Mások viszont, telekrészüket pusztán hagyva, falujukban maradtak: itt álltak szolgálatba, illetve süllyedtek „más háta megett lakó" subinquilinusokká. [Ugyanott, 563., 565., 569., 576. stb. old.]

[333] Vö. Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Lásd *Lenin* Művei. 3. köt. Szikra 1956. 235. old.

[334] *Maksay:* Id. mű (1958), 84—85. old. és Urbáriumok. XVI—XVII. század. Bevezetés. 30. old.; Magyarország története a késői feudalizmus korszakában. 63. old. *(Sinkovics István)* — Az erdőd-szatmári uradalom 1592-i urbáriuma is említ olyan majorságszőlőt, amelyet „gratuito labore colonorum modo colitur, olim tamen pro pecuniis colebatur" [most a jobbágyok ingyenmunkájával művelik, régebben azonban pénzért művelték], valamint allodiális szántókat, „ad quorum culturam . . . intertenebantur aratra duo cum bobus, nunc autem cum bobus incolarum . . . excolere . . . faciunt" [amelyek megmunkálásához két uradalmi ekét tartottak ökrökkel, most azonban a jobbágyok ökreivel munkáltatják meg]. [Károlyi-oklt. III. köt. 501., 543. old.]

[335] M. Gt. Sz., 1897. 341. old.

[336] M. Gt. Sz., 1901. 119. old.

[337] M. Gt. Sz., 1897. 470. old.

[338] M. Gt. Sz., 1895., 305. old. — Vö. ugyanott, 1894. 320. old. (1634); 1904. 142. old. (1641); 1901. 269. old. (1662); stb.

[339] Id. *Tholt:* Id. mű, 25. old., de helytelen értékeléssel.

[340] A kapuvári uradalom földesasszonyának intelme provizorához — „majorgazdát és bérest, szántó szolgákat ne tegyen a mi szolgáló jobbágyainkból, mert így az mi jószágunk elpusztul" [M. Gt. Sz., 1905. 282. old. (1633)] — egyben jellemző bizonyítéka annak a gyakorlatnak, hogy a majorbeli cselédek főleg az adott uradalom jobbágynépéből kerültek ki, s e címen az úrbéri terhektől „szabadossá" lettek. — Vö. a szendrői udvarbíró utasításával: „. . . valahol afféle majorságot tarthat . . ., ahhoz értő embert az zsellérek közül állasson . . ., kit . . . egyéb szolgálattal ne bántson . . . Szőlőknek, mezőknek, réteknek és erdőknek vigyázására újonnan mindenütt kerülőket eskessen, olyakat mindazáltal, kik mesterség nélkül való zsellérek . . . legyenek és ne jobbágyok". [M. Gt. Sz., 1901. 120., 123. old. (1652).]

[341] M. Gt. Sz., 1894. 269. old. (1636). — A sárvári uradalomban ugyan-

ez idő tájt zsellérek és lakosok (subinquilinusok) aratták a béresek által szántott területet. *[Tholt:* Id. mű, 23. old.]

342 M. Gt. Sz., 1901. 164. (1635).

343 *Zimányi:* Id. mű (At. Sz., 1962. 1—2. sz.), 31—32. old.

344 1635-i és 1643-i szerencsi inventáriumból kiderül pl., hogy az uradalom pénzért műveltetett szőlei szépen fejlődnek, míg a robotban munkáltak elhanyagolt állapotban vannak. [I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 89—90., 94. old.] — Hasonló tapasztalatra a szántóművelésben: a béresmunkának a robotnál nagyobb termelékenységére lásd T. T., 1895. 157. és köv. old. (1642).

345 I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bevezetés. 62. old.

346 Ezzel párhuzamosan megvonták az élelmezést azoktól a robotosoktól, akiket a borsi uradalomba küldtek „aratásra és egyéb takarodás segítésére". [A sárospataki uradalom 1632-i urbáriumából. Ugyanott, 219. old.; vö. ugyanott, 174—176. old. (1631); 190. old. (1632); 263. old. (1648).] — Nem értünk egyet azzal a felfogással, amely szerint Hegyalján a XVII. században az „allodiális szőlők művelésében részben *már* használták a napszámosmunkát is, de a szabad bérmunka és robotmunka harca *még* nem dőlt el teljesen az előbbi javára". *[Orosz:* Id. mű, 55. old.] A termelési viszonyok alakulását a földesúri szőlőművelésben éppen a regresszió tendenciája jellemezte ez idő tájt: az *előzőleg már* szélesebben alkalmazott fizetett munkát a robot szűkebb térre szorította vissza. E folyamatnak volt a következménye — ezt Orosz meglepetéssel veszi tudomásul [id. mű, 47. old.] —, hogy a szőlőrobot Hegyalján még a XIX. század első felében is uralkodó szerepet töltött be.

347 Vö. fentebb e tanulmány 7. pontjával.

348 A Ders, Szente, Meszes és „ültetés"-szőlőt már robotban „uroknak való adóért" művelik, „karóját, harsát ők szerzik meg pénz nélkül"; a Dél nevű szőlőnek még „négy mívét pénzért mívelik", de a „többi mívétől semmit sem adnak", s ehhez is „ők szereznek karót, harsát". [Csáky-oklt. I. 2. köt. 629—646. old.]

349 OL U. et C. 37:56 (1608); vö. *Tholt:* Id. mű, 24. old.

350 M. Gt. Sz., 1899. 276. old. (1608).

351 Héderváry-oklt. II. köt. 293. old. (1655).

352 M. Gt. Sz., 1895. 198. old. (1620).

353 Öt urasági szőlő „minden munkáit esztendőnkint minden fogyatkozás nélkül" a mádi jobbágyok ingyen tartoznak végezni; emellett a földesúr „az pénzért míveltetett szőlőket" is velük kívánja megszedetni, leszüretni, onnan a bort behordatni. [M. Gt. Sz., 1903. 463—464. old. (1635).] — Mád mezőváros tehát robotterhének csak egy *részét* váltotta meg pénzen. [Vö. fentebb a 303. sz. jegyzethez tartozó szöveggel.]

354 Az itteni majorságszőlőt az oppidum és két környező falu jobbágyai művelik „mindennemű munkáiban"; mellettük vincellér és négy szőlőpásztor van konvenciós alkalmazásban. [Károlyi-oklt. IV. köt. 341—342. old. (1648).]

355 Két földesúri szőlő „minden munkájából esztendőt által a podheringiek tartoznak". [Urbáriumok. XVI—XVII. század. 558. old. (1699).]

356 *Sinkovics:* Id. mű, 63. old.; *Maksay:* Id. mű (1958), 82., 89. old.;

Orosz: Id. mű, 52. old. — *Szabó István* viszont már korábban utalt arra, hogy XVII. századi földesuraink a „pénzjövedelmet nem használták fel az üzem termelésében . . ., hanem a pénzt tezaurálták a jövendő szükségeire, alkalomadtán pedig újabb birtokok vásárlására, terjeszkedésre fordították". [Id. mű, 183. old.]

[357] Lásd pl. Károlyi-oklt. IV. köt. 214. old. (1626); Héderváry-oklt. II. köt. 320. old. (1681).

[358] Lásd pl. Pálffy-okmt. 34. old. (1621), 37. old. (1622); Károlyi-oklt. IV. köt. 263—273. old. (1643), 416—423. old. (1661), 459—464. old. (1666); Csáky-oklt. I. 2. köt. 717—720. old. (1646), 751—758. old. (1675); Héderváry-oklt. II. köt. 260. old. (1642), 312—313. old. (1681).

[359] Urbáriumok. XVI—XVII. század. Bevezetés. 30. old.

[360] *Maksay* — akinek komoly érdeme, hogy elsőként mutatta be a bérmunka visszaszorulását a földesúri gazdaságban a XVI. század utolsó évtizedeitől — *Wittman* idézett művére [40. és köv. old.] hivatkozva fejti ki azt a véleményét, amely szerint a majorsági munkáltatás módszereiben beállott változás „*fő okát*" az árforradalomban, „a Magyarországra is kiterjedő rohamos pénzértékcsökkenésben kell keresni". [Urbáriumok. XVI—XVII. század. Bevezetés. 30. old.] Wittman azonban egyáltalán nem bizonyítja egyértelműen ezt a tételt. Sőt, rámutatva arra, hogy a napszámosok bére nem követte az árak emelkedését, felveti azt a — természetesen adódó — kérdést is: ilyen körülmények között a nemesi árutermelés miért nem kapott éppen ösztönzést a bérmunka nagyobb felhasználására? A választ pedig így adja meg: „Közép-Európában ugyan a nagybirtokon az áremelkedés általában *kedvezett* a napszámos munkaerő alkalmazásának, mégis *egyéb* körülmények a robotjáradék fokozása felé tolták a földbirtokosokat"; egyben hangsúlyozza, hogy a „nagyobb szerkezeti átalakulás" során „az ár-pénz változások csak *járulékos* szerepet játszottak". [*Wittman:* Id. mű, 53—54. old. — Kiemelések tőlem. — *P. Zs. P.*] Maksay viszont éppen nem járulékos, hanem fő szerepet tulajdonít az árváltozásoknak, valamelyest közeledve a polgári ártörténeti vizsgálódások felfogásához.

Még nyilvánvalóbbá válik ez elvi bizonytalansága azáltal, hogy nemcsak a pénz értéktelenedéséről, hanem egyenesen „válságról" (sőt „általános válságról") beszél a XVI. század utolsó harmadát illetően, éspedig mind a periódus általános jellemzéseként, mind a munkaviszonyokban bekövetkező változás magyarázata gyanánt. [Urbáriumok. XVI—XVII. század. Bevezetés. 30. old.; Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. 68., 84. old.] Koncepciójának lényege a következő: a XVI. század elején Európa-szerte véget ér egy „hosszú válság", hogy átadja helyét a konjunktúrának, amit azután 1570-től újabb „európai válságperiódus", „általános válság" követ. [Id. mű (Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon), 5., 11., 68. stb. old.] Ez még messzebb menő engedmény a mai nyugati polgári gazdaságtörténetírás ama divatos irányzatának, amely a feudális korszak gazdaságtörténetét is a válság—konjunktúra—válság ciklussal próbálja leírni: nyilván azért, hogy a kapitalizmust „megfossza" eme sajátosságától. [Vö. pl. *W. Abel:* Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert. Berlin 1935.; Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters. 2. kiad. Stuttgart 1955. 107. és köv. old.;

M. M. Postan: The economic base of medieval society. IXe Congrès International des Sciences Historiques. Párizs 1950. Rapports. I. köt. 226. és köv. old.] A válság fogalma e polgári szerzőknél persze híján van a konkrét, szabatosan definiálható tartalomnak; értelme szétfolyó, meghatározhatatlan. — Furcsa egyébként, hogy Maksay a XVI. század utolsó harmadára vonatkozóan a válság fogalmát is Wittmanra hivatkozva vezeti be, holott utóbbi az efféle „válságelmélet" egyes képviselőit éppen elutasító kritika tárgyává tette. [Id. mű, 12—13. old.]

[361] *Makkai:* I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bevezetés. 62. old.; vö. ugyanott, 57., 61. old. — Megjegyzendő, hogy a szerző nem a tőkés jellegű formák *visszaszorulását* magyarázta ezzel, hanem oly mértékű *kiterjesztésük* lehetetlenségét, hogy „a majorsági gazdálkodást egészében bérmunkára alapozzák". Akkor még úgy látta, hogy a XVII. század első felében a „majorságokon a robotmunka mellett egyre növekvő mértékben alkalmaztak bérmunkát" ; hogy „a termelés a roboton alapult, viszont egyes területeken a bérmunka fokozódó előretörésben" volt. [Ugyanott, 60., 62—63. old.] A további kutatás azonban ezt a vélekedést — amelyet különben előzőleg „Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon" című munkámban magam is képviseltem — nem igazolta; ellenkezőleg: a bérmunka visszaszorulásának tendenciájára világított rá a szóban levő időszakban.

[362] *Makkai* egyébként maga is megállapította, hogy a Rákóczi-birtokok fizetett munkásai közül „sokan telkes jobbágyok voltak, akik (nyilván a családtagok munkaerejével) önálló gazdálkodást is folytattak... Többnyire az illető vagy más Rákóczi-uradalom jobbágyai közül kerültek ki (a sárospataki béresek pl. rendszerint munkácsi vagy makovicai ruszin jobbágyok voltak), mégpedig nem a munkaerő szabad áruba bocsátása, hanem az udvarbírók kijelölése alapján." [Ugyanott, 61. old.]

[363] Lásd e kötetben az előző tanulmány 5. és 7. pontját.

[364] *Maksay:* Urbáriumok. XVI—XVII. század. Bevezetés. 30. old. — Vö.: „... a kevés tőkével rendelkező földesurak csak a jobbágy robotmunkájával tudták allodiális birtokaikat megművelni... az allódiumok nagy száma és a pénzhiány szükségessé tette a robot felhasználását minden rossz hatása ellenére." *[Orosz:* Id. mű, 47., 52. old.]

[365] *Sinkovics:* Id. mű, 63. old.

[366] Id. *Tholt:* Id. mű, 60. old.

[367] A nagybányai pénzverőház alá rendelt kincstári birtokok 1688. évi urbáriuma alapján.

[368] Vö. e tanulmány 3. pontjával.

[369] A földesúri agrárfejlődésnek a feudális munkajáradék túlsúlya jegyében történő kijegecesedése a gazdálkodó úr számára egyfelől majorsági földállományának bővítését, másfelől jobbágyi robotmunkaerő-állományának megtartását (illetve ugyancsak bővítését) tette kívánatossá — olyan követelményeket, melyek közül az utóbbi bizonyos körülmények között (illetve bizonyos fokig) ellentmond az előbbinek. Ez ellentmondás áthidalásának, feloldásának, a két követelmény egyidejű elérésének, a kétféle szükséglet egyidejű biztosításának jellemző eseteit figyelte meg *Maksay* már a XVI. század utolsó évtizedeit illetően a „zselléresítés" eljárásának formájában, amikor számos nemes folytatta a paraszti földek elfoglalását, de a kisajátított telektartozékok egy részét

visszaadta régi művelőinek (vagy más paraszti elemeknek), ezeket zsellérré süllyesztve-minősítve, tehát kisebb földdarabra szorítva, de egyben robotmunkaerejüket megtartva. [Lásd Id. mű (Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon), 86—87. old.] Ilyen fejleményről értesülünk pl. a kapuvári uradalomban, ahol az 1580-as években a jobbágy helyenként „zsellér módon lakik, földjét az úr ekéje szántja a majorhoz [OL U. et C. 56:33]; a vöröskői vártartományban, ahol 1590-ben a majorgazdálkodás kiterjesztésével egyidőben zsellérházhelyeket osztanak. *[Jedlicska:* Id. mű (1897), 398. old.] Hasonló eseteket a XVII. század folyamán is megfigyelhetünk. A semptei uradalom Újváros nevű faluja „egészen új, kizárólag zsellérekből álló település volt, amelyet földesúri tevékenység hívott életre" allodiális földön. *[Berlász:* Id. mű, 42—43. old.] A murányi uradalom 1657. és 1672. évi urbáriumának egybevetéséből nemcsak az derül ki, hogy a majorsági terjeszkedéssel egyidőben a jobbágytelki állomány tetemesen megfogyatkozott, hanem az is, hogy ezzel párhuzamosan a zsellérek száma — lesüllyedt jobbágyokból, főleg pedig újonnan telepítettekből — számottevően megnövekedett: az uraság, amikor jobbágyföldek rovására is bővítette allódiumát, egyben osztott is zsellérföldeket feudális szolgálat ellenében. [OL U. et C. 25:2 és 25:7.]

Megjegyzendő azonban, hogy a XVII. századi Magyarország viszonyai között a kétféle földesúri szükséglet közötti ellentmondás csak kevésbé (vagy egyáltalán nem) jelentkezett — mivel a majorságbővítéssel kapcsolatban ez idő tájt felmerülő, a munkaerő- és piacviszonyok által korlátozott földigény rendszerint lakott jobbágytelkek tartozékainak igénybevétele nélkül, más forrásokból (művelés alatt nem álló határrészekből, pusztatelkekből) is kielégíthető volt. (A pusztatelkeknek is csak egy része került ekkoriban urasági kezelésbe, más részét újból jobbágyi kézre adni, „megszállítani" törekedtek.) [Lásd pl. M. Gt. Sz., 1901. 123. old. (1652); vö. fentebb a 136. sz. jegyzettel.] Olyan körülmények között viszont, amikor az allodiális gazdálkodás — javuló piaci és munkaerőfeltételek által előidézett — fellendülése fokozott földigényt támasztott, s ennek egyéb forrásokból már kevésbé lehetett eleget tenni, ugyanakkor a majorsági munka terhe túlnyomóan továbbra is robotoló jobbágyokra nehezedett — ilyen történelmi feltételek jóval később, a XVIII. század második felétől, utolsó évtizedeitől fogva álltak elő hazánkban — a vázolt ellentmondás élesen felszínre tört, s a kétféle érdek telekföldek *részleges* elfoglalásában, megcsonkításában s más hasonló eljárásokban nyert „összeegyeztetést". [Vö. *Pach:* Id. mű (1952), 202—203. old.] Jobbágyoknak nem teljes, hanem részleges kisajátítása — ennek egyik formája az érintett „zselléresítés" is — eszerint a majorsági gazdálkodás jellegéből, belső ellentmondásából következik, s a tőkés viszonyokra való áttéréssel kapcsolatos angliai, burzsoá jellegű, „új nemesi" típusú kisajátítással szemben a roboton alapuló földesúri árutermelés kiterjesztésének, a Gutsherr-típusú gazdálkodás fejlődésének jellemző jelensége.

[370] A fentiekben igyekszem helyreigazítani elsősorban a magam korábbi („Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon" című könyvemben kifejtett) nézetét, amikor úgy vélekedtem, hogy a tőkés termelési mód feltételeit megteremtő folyamat csakugyan megindult, s ha visszaesése-

ken, töréseken keresztül is, előrehaladt a XVI—XVII. századi Magyarországon [vö. fentebb a 17. és 361. sz. jegyzettel], — másfelől azt a kritikát, amellyel egyes kutatók régebbi felfogásomat illették *[Makkai:* I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bevezetés. 67—68. old.; Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban. Történelmi Szemle, 1960. 2—3. sz. 214—215. old; *Wittman:* Id. mű, 62. old.], részben találóan, de részben vitathatóan. Nem vették ugyanis kellően figyelembe, hogy a XVI. század folyamán el nem hanyagolható mértékben jelentkeznek tőkés elemek, bérmunka jellegű viszonyok mind a parasztgazdaságban, mind a földesúri gazdaságban: olyan fejlődési perspektívák, amelyek éppen a pénzjáradék megelőző, XV. századi előretörésén alapulnak. [Lásd e kötet „A feudális agrárviszonyok fejlődési színvonala Magyarországon a XV. század második felében" című tanulmányát.]

Az említett és egyéb bírálatokkal kapcsolatban *[Maksay:* Id. mű (Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon), 31. old.; Urbáriumok. XVI—XVII. század. Bevezetés. 28—29. old.], főként pedig az idevágó fogalmak tisztázásának elősegítése céljából, helyénvalónak látszik még a következőket megjegyezni: 1. A kisajátítás vagy akár a földfoglalás fogalma nem merül ki lakott jobbágyhelyek teljes bekebelezésében, jobbágyoknak telkeikről való erőszakos eltávolításában, szélnek eresztésében. [Vö.: „Nem szükséges a földművelőket földjeikről elűzni ahhoz, hogy kisajátítsák őket..." *К. Маркс и Ф. Энгельс:* Соч. XXVII. köt. 685. old.] A fogalom körébe tartozik a részleges földelvonás, telekcsonkítás, zselléresítés stb. is, de ezen túlmenőleg pusztán hagyott jobbágytelkeknek, sőt szántóművelésre eddig nem fogott határrészeknek: jobbágyok által is használt legelőknek, erdőknek urasági kezelésbe vétele — hiszen mindez a paraszti földbirtoklás-földhasználat sérelmével, annak rovására történik. — 2. Ám nem minden földfoglalás, kisajátítás tartozik az eredeti tőkefelhalmozás folyamatához, hanem csak olyan, amelyik tőkés termelési viszonyok létrejöttével, fejlődésével függ össze. [Vö. *А. М. Панкратова:* О роли товарного производства при переходе от феодализма к капитализму. Вопросы Истории, 1953. 9. sz.]; viszont a robotgazdálkodás kiterjesztését, a munkajáradékon alapuló földesúri árutermelés kibővítését szolgáló földfoglalás nem tőkés jellegű, hanem feudális jellegű kisajátítás. [Vö. *G. Heitz:* Feudales Bauernlegen in Mecklenburg im 18. Jahrhundert. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1960. 6. sz. 1342. és köv. old.]. A XVI. században, amikor még nem dőlt el, hogy a bérmunka vagy a robot jegyében nyer-e kifejezett formát a földesúri agrárfejlődés tendenciája Magyarországon, nem tisztázódott még az allodiális terjeszkedéssel kapcsolatban fellépő földfosztás jellege sem: mutathatott volna ez még az eredeti tőkefelhalmozás megindulásának irányába is. A XVII. századra azonban, amikorra a földesúri gazdálkodás fejlődése egyoldalú robotoltató jelleget öltött — egyszersmind a paraszti árutermelés irányzata is visszaszorult, s a városi gazdaságnak feudális-céhes színvonalon való megrekedése is teljesen nyilvánvalóvá vált —, akkorra az eredeti tőkefelhalmozás tényleges megindulásának, kibontakozásának lehetősége megszűnt; ha a kisajátítás — szűkült méretekben, formákban — folytatódott is, már csak a feudális rendet szolgáló, feudális jellegű kisajátításról lehetett szó.

[371] *Makkai* éppen ez idő tájt véli „a nyugati abszolutizmusok udvari nemességével" szemben „az angol polgárosodó nemesség" egyes vonásait fellelhetni a gazdasági életben aktív szerepet játszó Habsburg-udvari arisztokrácia arculatán; jóllehet utóbbit maga is „a cseh- és magyar jobbágyok robotkizsákmányolásából gazdagodó aulikus arisztokráciaként" jellemzi. [Történelmi Szemle, 1960. 2—3. sz. 219—220. old.] A félreértés nyilván abból is származik, hogy a szerző itt éppen a kelet-elbai Gutsherr-rel való párhuzamot téveszti szem elől, mely utóbbi — persze a maga módján — szintén „a gazdasági élet aktív tényezője".

[372] A keletnémet Gutsherrschaft kialakulásának és fejlődésének rendkívül kiterjedt irodalma van — azóta, hogy *G. F. Knapp* 1887-ben a problematika fő vonalait felvázolta, s a Grundherrschaft és Gutsherrschaft kategóriáit meghatározta. [Lásd Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Teilen Preußens. I. köt. 2. kiad. München—Lipcse 1927. 1—66. old.; vö. Grundherrschaft und Rittergut. Lipcse 1897.] A német polgári gazdaságtörténetírás régebbi terméséből e helyütt csak *C. J. Fuchs* [Der Untergang des Bauernstandes und das Aufkommen der Gutsherrschaften. Strassburg 1888.], *F. Grossmann* [Über die gutsherrlich-bäuerlichen Rechtsverhältnisse in der Mark Brandenburg vom XVI—XVIII. Jahrhundert. Lipcse 1890.], *G. Below* [Territorium und Stadt. Der Ursprung der Gutsherrschaft. Lipcse 1900.], *H. Plehn* [Zur Geschichte der Agrarverfassung von Ost- und Westpreussen. Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Geschichte. 17—18. köt. Lipcse 1904—1905.], *G. Caro* [Probleme der deutschen Agrargeschichte. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1907. 447. és köv. old.], *G. Aubin* [Zur Geschichte der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse in Ostpreussen. Lipcse 1911.], *J. Jessen* [Die Entstehung und Entwicklung der Gutsherrschaft in Schleswig-Holstein bis zu dem Beginn der Agrarreformen. Lipcse 1922.] és *H. Maybaum* [Die Entstehung der Gutsherrschaft im nordwestlichen Mecklenburg. Berlin—Stuttgart 1926.] munkáira utalunk. — A régebbi irodalom alapos áttekintését és marxista kritikáját nyújtja *B. Zientara:* Z zagadnień spornych tzw. „wtórnego poddaństwa" w Europie Srodkowej. Przegląd Historiczny, 1956. 1. sz.; *С. Д. Сказкин:* Основные проблемы так называемого „второго издания крепостничества" в Средней и Восточной Европе. Вопросы Истории, 1958. 2. sz.

A Német Demokratikus Köztársaságban kibontakozó marxista gazdaságtörténetírás új szempontokból s új forrásanyag alapján közelítette meg a keletnémet Gutsherrschaft problematikájának számos vonatkozását — egyben bekapcsolódva abba a vitába, amely a földesúri majorgazdálkodás, illetve a „második Leibeigenschaft" kérdéseiről immár több mint egy évtizede folyik a nemzetközi marxista történettudományban. E tekintetben *J. Nichtweiss* [Zur Frage der zweiten Leibeigenschaft und des sogenannten preußischen Weges der Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft Ostdeutschlands. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1953. 3. sz.; Das Bauernlegen in Mecklenburg. Berlin 1954. (a kapcsolódó vitacikkeket l. a Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1954—1957. évfolyamaiban)], *H. Luck* [Zur ökonomischen Lehre des J. H. von Thünen. Zur Entwicklung der kapi-

talistischen Junkerwirtschaft in Mecklenburg. Berlin 1956.], *J. Šolta* [Die Ertragsentwicklung in der Landwirtschaft des Klosters Marienstern. Bautzen 1958.] és főleg *G. Heitz* [Über den Teilbetriebscharakter der gutsherrschaftlichen Eigenwirtschaft in Scharbow (Mecklenburg) im XVII. und XVIII. Jahrhundert. Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock, 1958—59. 3. sz. 299. és köv. old.; Feudales Bauernlegen in Mecklenburg im XVIII. Jahrhundert. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1960. 6. sz. 1342—1377. old.; Die sozialökonomische Struktur im ritterschaftlichen Bereich Mecklenburgs zu Beginn des XVIII. Jahrhunderts. Beiträge zur deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Berlin 1962.] munkáira hivatkozhatunk. — Ugyanekkor a nyugatnémet burzsoá gazdaságtörténetírás is figyelmet fordított a tárgykör további kutatására. *[H. Mühlen:* Zur Entstehung der Gutsherrschaft in Oberschlesien. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1951. 334. és köv. old.; *S. Korth:* Die Entstehung und Entwicklung des ostdeutschen Großgrundbesitzes. Königsberg 1953.; *H. und G. Mortensen:* Über die Entstehung des ostdeutschen Großgrundbesitzes. Göttingen 1955.; *H. H. Wächter:* Wirtschaft und Verfassung ostpreußischer Domänenvorwerke im XVI. und XVII. Jahrhundert. Würzburg 1958.; *W. Abel:* Die landwirtschaftlichen Großbetriebe Deutschlands. Première Conférence Internationale d'Histoire Économique. Stockholm 1960. 311—319. old.; *D. Saalfeld:* Bauernwirtschaft und Gutsbetrieb in der vorindustriellen Zeit. Stuttgart 1960. — Egyes nyugatnémet munkák kirívóan apologetikus célzataira lásd G. *Heitz:* Zu einer „neuen Sicht" ostelbischer Agrargeschichte. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1961. 4. sz.; *R. Berthold:* Feudales Bauernlegen im Spiegel der westdeutschen Geschichtsschreibung. Ugyanott, 6. sz.]

A hasonló irányú csehországi agrárfejlődés régebbi irodalmából főleg *W. Stark* [Ursprung und Aufstieg des landwirtschaftlichen Großbetriebs in den böhmischen Ländern. Brünn 1934.] és *K. Grünberg* [Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien. Lipcse 1893—1894.] munkái tanulságosak. A marxista történetírás itt is új eredményeket hozott. *A. Míka* Dél-Csehországot illetően kimutatta, hogy a nagybirtok átalakulásának hosszú folyamata a XVII. században tetőződött. [Feudální velkostatek v jižních Čechách (XIV—XVII. stol.) Sborník Historický, 1953. 122—213. old.] A földesúri üzemek kialakulására, a nevolnictvo kezdeteire a Fehérhegy (1620) előtti korszakban lásd az előző tanulmány 147. sz. jegyzetében idézett irodalmat; a XVII. század további fejleményeiről — *Klíma* id. műve mellett — részkutatások tájékoztatnak. [Pl. *J. Válka:* Studie k výrobní struktuře feudálního velkostatku v XVII. století. Časopis Matice Moravské, 1956. 131—153. old.]

A lengyelországi folwark-gazdálkodás kialakulására és fejlődésére vonatkozóan a haladó polgári gazdaságtörténész, *J. Rutkowski* tett korábban jelentős, részben időtálló megállapításokat. Nagyszámú munkája közül itt csak több kiadásban és több nyelven (1953-ban Moszkvában oroszul is) megjelent lengyel gazdaságtörténetének idevágó fejezeteit, valamint az 1928. évi oslói történészkongresszuson tartott előadását [La genèse du régime de la corvée dans l'Europe Centrale depuis la fin du moyen âge. La Pologne au VIe Congrès International des Scien-

ces Historiques. Varsó 1930.] említjük meg. — A második világháború után az agrártörténetírás hatalmasan fellendült a népi Lengyelországban, s a marxizmus módszerének alkalmazására törekedve, igen kiterjedt forráskutatásra támaszkodva, a tárgyalt problematika úgyszólván minden részletében fontos eredményeket ért el. [Lásd e tanulmány 18., 141., 413—414. és 444. sz. jegyzetét.)

[373] Egyes vármegyék már előzőleg is adtak természetbeni hadisegélyt [vö. *Acsády Ignác:* A magyar adózás története. 1598—1604. Bp. 1906. 83., 85., 98. stb. old.]; az 1602:10. tc. azután a királyi Magyarország összes vármegyéire előírta a „contributio tritici et avenae"-t.

[374] Parasztok gabonakészleteinek elrablására, állatállományuk elhajtására, császári zsoldosok garázdálkodására vonatkozó adatok nagy számban ismeretesek a tizenöt éves háború idejéből. Az elszállásolt katonák valósággal „kiették házukból" a jobbágyokat. [T. T., 1878. 73. old. — Vö. az e tanulmány 4. pontjában előadottakkal.]

[375] Lásd fentebb e tanulmány 2. pontját.

[376] 1622 : 38., 1625 : 11., 1630 : 7., 1645 : 2—3., 92., 1638 : 5., 1647: 31. tc.; stb. — Az országgyűléssel „ingyen és ajándékképpen" megszavaztatott gabonasegély behajtása s a végvárak céljaira fordítása csak részlegesen valósult meg: az elmaradt contributio beszolgáltatására hívja fel ismételten a megyéket a nádor, a pozsonyi kamara, a dunántúli részek főkapitánya az 1630-as években [Gróf Eszterházy Miklós nádor levelei. Magyar Történelmi Tár. VIII. köt. Pest 1861. 50—51., 63., 120—121., 131—132., 142—143. old.]; negyedszázad óta fizetetlen hátralékokat említ az 1649:5. tc. — De más természetű gabonahátralékokra is világot vet a hadi élelmezési hivatal ugyanez évi jelentése: olyanokra, amelyekkel éppen hadseregszállításaikról ismert főurak — Eszterházyak, Héderváryak, Forgáchok, Lippay György és Gáspár (esztergomi érsek, illetve kamaraelnök), sőt maga Pálffy Pál (ekkor már nádor) — voltak adósok, ki hivatala címén, ki adománybirtoka fejében. Ezeket a nagyurakat, miután szert tettek dús jövedelmű uradalmakra, méltóságokra, immár nem vonzották a készpénzfizetésre képtelen s eladományozható birtokokban is megfogyatkozott kincstár részére történő szállítások. Így a század közepén már nem a nagybirtokosok tülekedtek a hadi terményüzletért, hanem az uralkodó sürgette unos-untalan a kamarát, a nádort: iparkodjék a katonaság részére élelmet szerezni, tárgyaljon ennek érdekében „az egyházi és világi urakkal", mert ő maga „a katonaság részére szolgáltatandó gabona és bor ügyében már többeknek írt, de . . . néhány féltől még választ sem kapott." [Pálffy-okmt. 432., 440—442. old. (1649).]

[377] A rihnói uradalom helységeit pl. 1624 telén kvártélymentesség ellenében hetenként 300 köböl liszt, 3 mázsa hús, 900 köböl zab és 600 lónak való széna szolgáltatására kötelezték. *[Berlász:* Id. mű, 100. old. — Lásd még Károlyi-oklt. IV. köt. 77. old. (1611); Héderváry-oklt. II. köt. 223—224. old. (1622), 265. old. (1647); stb.]

[378] A szepesi kamara feladatát már 1571-ben a végvárak ellátásának biztosításában jelölték meg. *[Ember Győző:* Az újkori magyar közigazgatás története. Bp. 1946. 157—161. old.] — A végházak élelmezésében a kincstári uradalmaknak szánt szerepre lásd pl. Pálffy-okmt. 40. old. (1626), 198. old. (1638).

[379] Vö. a feudális járadék terményformájának jelentőségéről, a dézsmaszedésről fentebb (6. pont) elmondottakkal, valamint az uradalmak — nem utolsósorban a kincstári vártartományok — önellátásáról a későbbiekben szóló fejtegetésekkel. — Mindez korántsem jelenti azt, hogy a végvárak rendszeres élelmezése megoldást nyert volna. A helyzet e téren a század első évtizedeihez képest [lásd fentebb a 41. sz. jegyzetet] még romlott: a végvári katonák nemritkán éhínséggel küszködtek. [*Takáts Sándor:* Kísérletek a magyar haderő feloszlatására. Századok, 1904. 6. és köv. old.; stb.]

[380] Amikor a császári sereg 1660-ban Magyarországra jött, újból nagyarányú gabonaszállítások kezdődtek. Az érsekújvári élelmezési tiszt pl. a következő évben Nyitra megyében 100 000 mérő gabonát vásárolt magyar földesuraktól: Perényitől 30 000, Hölgyitől 25 000, Páruczaytól 20 000, Keresztúrytól 15 000, Alvinczytől 10 000 mérőt. [M. Gt. Sz., 1900. 265. old. — Vö. *Acsády Ignác:* Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. században. Bp. 1889. 57. old.]

[381] *Szekfű:* Id. mű, IV. köt. 222. old.

[382] Lásd pl. *Zoltai Lajos:* Debrecen a török uralom végén. 1662—1692. M. Gt. Sz., 1903. 420. old. (1685); 1904. 47., 243. old. (1686, 1690); *Hornyik János:* Kecskemét város története. III. köt. Kecskemét 1862. 160., 210. old. (1686, 1693); stb.

[383] Vö. *Pach:* Id. mű (Századok, 1951.), 413. old. — A téli szállásra történő bekvártélyozás, valamint a helyszíni „beszerzés" természetesen ekkor sem tette szükségtelenné a hadrakelt sereg katonai raktárakból való élelmezését, az állami gabonafelvásárlást. Ennek súlyos nehézségeit a századvég török elleni háborújában az udvari kamara úgy próbálta áthidalni, hogy a vásárlást a hadi élelmezési adminisztráció helyett szerződéses alapon tőkés vállalkozókra bízta. 1685—1686-ban tűnt fel ezen a téren a híres Oppenheimer udvari szállító: „az örökös tartományokat meg hazánkat valósággal elárasztották emberei, s összevásároltak minden gabonát és takarmányt". [M. Gt. Sz. 1900. 271. old. — Vö. ugyanott, 44., 94. old.]

[384] Lásd pl. az 1670. évi lékai, 1672-i szepesvári, 1695-i csejtei urbáriumot. — Vö. *Ila Bálint:* Gömör megye. III. köt. Bp. 1946. 153., 597. old.; stb.

[385] A szentmiklósi uradalom 1699. évi urbáriumából. [Urbáriumok. XVI—XVII. század. 609. old.] Vö. a Zemplén megyei ricseiek egykorú panaszával: „. . . . a rettenetes porciózás, a téli kvártélyozás . . . annyira megrontott, hogy minden marhánkbul kipusztultunk". [Jobbágylevelek. 117. old.]

[386] Bár egyáltalán nem volt ismeretlen gabona s egyéb portékák vonatkozásában sem. [Lásd az előző tanulmány 86. sz. jegyzetét.]

[387] Ahol lemondtak róla, ott „szárazkocsma" (siccum oenopolium) néven tekintélyes váltságpénzt szedtek helyette. [Lásd pl. a szepesvári uradalom 1605., a szentmiklósi 1648., a lékai 1670. évi urbáriumát.] — Az urasági kocsmáltatás jelentőségére a XVII. században lásd fentebb e tanulmány 29—30. és 82. sz. jegyzetét is.

[388] „. . . bor árra vagyon kinn az jószágban", ebből elégítsék ki hitelezőit — írta Vetésy László 1610-i végrendeletében. [Károlyi-oklt. IV. köt. 69—70. old.] Minden egésztelkes jobbágy tartozik kimérésül 10 akó

bort átvenni; ha nem vállalja, váltságpénzt fizet — olvassuk Révay Pál 1624-i rárói urbáriumában. [M. Gt. Sz., 1905. 273—277. old.]

[389] M. Gt. Sz., 1897. 511. old. (1616). — Vö. Károlyi-oklt. IV. köt. 90. old. (1614).

[390] T. T., 1894. 660. old. (1623).

[391] M. Gt. Sz., 1905. 284. old. (1633). — A sárvári számadásokban „gabonán vett borok árának introitussa" [bevétele] is szerepel. [OL. Nádasdy-lt. Számadások. Fasc. H. fol. 555. és köv.]

[392] M. Gt. Sz., 1897. 477. old. (1614). — A Thurzó-uraság által nyújtott gabonakölcsönökre (pl. 1615) lásd *Berlász:* Id. mű, 105—106. old. (A szerző az ilyen ügyletekben a jobbágyok iránt gyakorolt „jótéteményt" látott.) — A Pálffy-uradalmakban is alkalmazták ezeket a módszereket: megszorult jobbágyoknak gabonát kölcsönöztek bor vagy pénz ellenében, „a rozsot és az alábbvaló búzát a szegénység között" értékesítették. [*Jedlicska:* Id. mű (1897), 101., 400., 724. old.; Pálffy-okmt. 105. old. (1600, 1632; stb.).] — Hasonló eljárásra a makovicai dominiumban lásd OL U. et C. 20:28 (1618).

[393] Köblét 1 forintért számították, jellemző módon azonban csak akkor, ha a gabonaár alacsony volt. „Ha pedig drága, ki nem adgyák, de minden köböl rozs után tartoznak [a parasztok] adni 1 ft-ot". [M. Gt. Sz., 1894. 267—269. old. (1636).]

[394] M. Gt. Sz., 1897. 333. old. (1636). — A hódoltság majorkodtatódézsmáltató török földesurainak [vö. e tanulmány 275. sz. jegyzetével] bizonyos fokig hasonló eljárására lásd Magyar Történelmi Tár. VI. köt. Pest 1859. 156. old.: a Borsod megyei Szilvás község jobbágyai többek között azon panaszkodtak, hogy a törökök „az rothadt búzát és kölest akaratunk ellen közinkben kiosztják és jót vesznek érette."

[395] „Mivelhogy . . . itt a sóval és vassal legtöbb kereskedés is vagyon." [M. Gt. Sz., 1897. 477. old. (1614).]

[396] M. Gt. Sz., 1901. 222. old. (1640 körül). — Ugyanilyen gyakorlatra a zólyomlipcsei uradalomban lásd Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. II. köt. 313—314. old. (1663).

[397] M. Gt. Sz., 1905. 164. old. (1669); Urbáriumok. XVI—XVII. század. 270. old. (1695); stb.

[398] Hadd utaljunk itt külön is az olyan rendszabályokra, amelyek eltiltották, hogy valamely uradalom jobbágyai bort, gyapjat, mézet, szilvát uraságukon kívül *másnak* eladjanak, illetve hogy bort, sört, pálinkát az uradalom területére *máshonnan* behozzanak. [M. Gt. Sz., 1905. 282., 284. old. (1633); 1901. 222. old. (1640 körül); stb.]

[399] Vö. a tőkés *munkaerőpiac* kialakulásának irányába mutató kezdemények fentebb e tanulmány 8. pontjában említett gátjaival.

[400] A *tényleges* falusi belső terményfelvevő piac keletkezésére, az idevágó kutatási problémákra már a XVI. század kapcsán rámutattunk. [Lásd az előző tanulmány 87. sz. jegyzetéhez fűződő szöveget.] Fentebb [e tanulmány 4. pontjában] szóltunk arról is, hogy a századforduló hosszú háborúja parasztgazdaságok tömegét tette tönkre, következésképpen a piacra utaltság növelésének irányába hatott. Hogy azonban éppen e háborúk nyomorító hatása folytán széles belső paraszti terményfelvevő piac állt volna elő Magyarországon a földesúri árutermelés számára [*T. Wittman:* „Революция цен" и ее влияние на Венгрию во

второй половине XVI в. Средние Века. XX. köt. Moszkva 1961. 187—188. old.], egyelőre csupán merész feltevésnek minősíthetjük. — A tényleges falusi terménykeresletet egyébként az a körülmény is korlátozta, hogy a fizetett mezőgazdasági munkát végző paraszti elemek bérének jelentős része természetbeniekből állt (konvenciós terményjárandóság, vetésföld, állattartás — arató- és cséplőrész). [Lásd e tanulmány 8. pontját.]

[401] Lásd fentebb e tanulmány 2. pontját.

[402] M. Gt. Sz., 1903. 457. old. (1615).

[403] *Tholt:* Id. mű, 23., 66. old.

[404] *Zimányi:* Id. mű (At. Sz., 1962. 1—2. sz.), 40—41. old.

[405] M. Gt. Sz., 1894. 271. old. (1636).

[406] M. Gt. Sz., 1897. 333. old. (1636); 1895. 303—307. old. (1698).

[407] Lásd az előző tanulmány 8. pontját. — A városi terménykereslet alakulása további vizsgálatot igényel.

[408] Városok fekvő jószágaira lásd 1638:35., 1655:10. tc.; M. Gt. Sz., 1903. 36—38. old.; 1895. 131—132. old.; stb. — Emellett városi polgárok egyéni földbirtokkal is gyakran rendelkeztek [lásd pl. Héderváry-oklt. II. köt. 236. old. (1630)], amelynek hozama számukra a piaci vásárlást egyes terményekben szükségtelenné tette.

[409] Kassa „külső jószáginak és majorságának" 1694-ben kelt tiszttartói instrukciója pl. teljesen az uradalmi gazdasági utasítások mintájára készült. Rendelkezik a majorsági földek megmunkálásáról, a „nemes város jobbágyinak" egyéb, urbárium szerint való szolgáltatásairól, a dézsmagabonáról, a halászó vizek tilalmazásáról, sőt még arról is, hogy az elszéledett jobbágyok „felkerestessenek és reducáltassanak". [M. Gt. Sz., 1905. 302—304. old.; vö. T. T., 1901. 565. old.; M. Gt. Sz., 1895. 185. old.; stb.]

[410] A robotoltató földesúri majorkodás másik ellentmondására lásd e tanulmány 369. sz. jegyzetét.

[411] *Klíma:* Id. mű, 127. és köv. old., 212. és köv. old., 302. és köv. old.

[412] *A. Mika* csehországi viszonylatban a hazai terménypiac, a királyi és magánföldesúri városok, valamint a bányavidékek gabonaszükségletének jelentőségét hangsúlyozta a XVI. század közepétől fogva, s hivatkozott arra, hogy a XVII. század elején még a legkedvezőbb és legolcsóbb úton, az Elbán is egészen elenyésző mennyiségben exportáltak csak gabonát. [Problém počatků nevolnictví v Čechách. Československý Časopis Historický, 1957. 2. sz. 234. és köv. old.] A Csehországból történő gabonakivitel csekély terjedelmét igazolták a XVI. század végére, a XVII. század első felére nézve *J. Radimský* [Produkce obilí na Moravě na sklonku XVI. století. Časopis Matice Moravské, 1956. 153—193. old.] és *V. Šádová* [Böhmisches Getreide auf dem sächsischen Markt am Ende des XVI. und in der ersten Hälfte des XVII. Jahrhunderts. Aus 500 Jahren deutsch-tschechoslowakischer Geschichte. Berlin 1958. 79—97. old.] tanulmányai. — A belső piacon való terményelhelyezés lehetőségei az exportnál jóval nagyobb hatást gyakoroltak a robotoltató folwark-gazdaságok kialakulására Sziléziában is, eltérően és időben is elmaradva Lengyelország egyéb területeitől, — mutatta ki *R. Heck.* [Studia nad położeniem ekonomicznym ludności wiejskiej na Slasku w XVI. wieku. Wrocław 1959.] — A belső terménypiac ilyen

irányú szerepére Felső-Lausitzban *W. Boelcke* utalt. [Zur Lage der Oberlausitzer Bauern vom ausgehenden XVI. bis zum ausgehenden XVIII. Jahrhundert. Lětopis 1954. 2. sz.]

[413] Hogy a külföldi terménykereslet megemelkedése, a Nyugat-Európában kitáruló export-lehetőség volt a kelet-elbai Gutsherrschaft kialakulásának feltétele, a polgári gazdaságtörténeti irodalomban először *F. Rachfahl* [Schleswig-Holstein in der deutschen Agrargeschichte. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, 1909. 459. és köv. old.] fejtette ki. Ezt az álláspontot képviselte *J. Rutkowski* is, rámutatva egyben, hogy a kivitel, s nem a haderő növekedő gabonaszükséglete vagy a XVI. századi „árforradalom" szolgált a folyamat *fő* piaci ösztönzőjéül. [Lásd idézett 1928. évi előadását.] — Az újabb lengyel történetírás nyomatékosan hangsúlyozza s további kutatásokkal támasztja alá a balti tengeri gabonaexport kiemelkedő, döntő szerepét a robotoltató folwark-gazdálkodás térhódításában, amint *M. Małowist* [Le commerce de la Baltique et le problème des luttes sociales en Pologne aux XV. et XVI. siècles. La Pologne au X. Congrès International des Sciences Historiques à Rome. Varsó 1955.], *A. Mączak* [Folwark pańszczyźniany a wieś w Prusach Królewskich w XVI—XVII. w. Przegląd Historiczny, 1956. 2. sz.], *W. Rusiński* [Drogi rozwojowe folwarku pańszczyźnianego. Ugyanott, 1956. 4. sz.], *B. Wachowiak* [Rozwój gospodarczy Pomorza Zachodniego od połowy XV. do początku XVII. w. Studia i materiały do dziejów Wielkopolskich i Pomorza. 1958.] és mások művei tanúsítják.

Megállapítást nyert például, hogy a tallinni gabonaárak 1510 és 1560 között — lényegtelen eltérésekkel — a lübecki és amszterdami áringadozásokat követték *[Лицу:* Id. mű, 90. old.]; hogy a balti országokból behozott gabona fedezte a XVI. században Észak-Németalföld fogyasztásának túlnyomó részét (nemcsak a városi lakosság körében, hanem a parasztság jelentős hányadánál is); hogy Spanyolországba és Portugáliába is egyre nagyobb mennyiségű gdański eredetű gabona jutott el — főleg holland kereskedők közvetítésével — már a XVI. század folyamán. *[M. Małowist:* Z zagadnień popytu na produkty krajów nadbałtyckich w Europie zachodniej w XVI. wieku. Przegląd Historiczny, 1959. 4. sz. 720—752. old.]

Hadd fűzzünk e megállapításokhoz egy jellemző magyarországi forrásadatot. Nálunk a XVI. század végén a legnagyobb gabonaüzleteket — mint láttuk [44. sz. jegyzet] — Pálffy Miklós bonyolította le: elsősorban hadseregszállításokat, de kiviteli ügyleteket is. Megbízásából Hölgyi Gáspár tárgyalt 1591-ben Nagyszombatban a velenceiek faktorával. A velencei üzletemberhez — mint Hölgyi Pálffyhoz írt levelében beszámolt róla — a tárgyalás közben otthonról olyan utasítás érkezett: „. . . több búzát már ne vegyen, míg tőlük nem kap értesítést, mert reményük van arra, hogy Danzka [Gdańsk] felől a tengeren az angol királynő engedelméből elég búzát kapnak, mit a királynő eddig ellenzett." *[Jedlicska:* Id. mű (1897), 420. old.] — A *tengeri* úton szállított baltikumi búza tehát a Mediterráneum térségében is megjelenhetett, s versenyképes lehetett.

[414] Ebben a nemzetközi marxista szakirodalom lényegileg egyetért — bár a „második Leibeigenschaft" értékelését illetően jelentős nézetkülönbségek merültek fel.

Nichtweiss szerint az Elbától keletre eső területek földesúri osztálya a nyugatra irányuló gabonaexport révén bekapcsolódott a kibontakozó világpiacba; ez a tény idézte elő a Gutswirtschaft fellendülését, a „második Leibeigenschaft" kiépülését: a kelet-elbai nemesség mintegy alkalmazkodott a Nyugat-Európában kialakuló kapitalizmus körülményeihez. — Nichtweiss koncepciója ugyan heves vitát váltott ki, de ez főleg a „második Leibeigenschaft" jellegére, az eredeti tőkefelhalmozással való kapcsolatára vonatkozó nézeteit érintette; bírálói, *Heitz* és *Zientara* is úgy vélekedtek, hogy a terményértékesítési, különösen a gabonakiviteli lehetőségek kiszélesedése tette érdekeltté a kelet-elbai földesurakat az önkezelésű gazdaság kiterjesztésében, a jobbágyság röghözkötésében, súlyos robotra kötelezésében. — А второе издание крепостничества alapvető kérdéseiről szóló, többször idézett tanulmányában *Сказкин* ugyancsak a külső piaci keresletben, a nyugati terményexportban jelölte meg igen határozottan a közép- és kelet-európai agrárátalakulás piaci feltételét. [Az idézett munkákra lásd e tanulmány 372. sz. jegyzetét. — Vö. *В. М. Лавровский:* К вопросу о первоначальном накоплении в странах Западной и Восточной Европы. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1959 г. 132—136. old.] — *W. Rusiński* még tovább ment, amennyiben „feltétlen oksági összefüggést" vélt megállapíthatni a földesúri robotgazdaság *keletkezése* és a külső piac kialakulása között. [Hauptprobleme der Fronwirtschaft im XVI. bis XVIII. Jahrhundert in Polen und den Nachbarländern. Première Conférence Internationale d'Histoire Économique. Stockholm 1960. 422. old.] Ez azonban már az alapjában helyes tétel túlhajtása, túlfeszítése; feltétlen oksági összefüggésről nem beszélhetünk, hiszen Magyarországon, valamint Csehországban (lásd fentebb a 412. sz. jegyzetet) a majorsági gazdálkodás *kibontakozása* nem esett még egybe a terménykivitel jelentős megnövekedésével.

[415] A „második Leibeigenschaft"-hoz kapcsolódó földesúri agrárfejlődésnek az illető ország gazdasági-társadalmi szerkezetében, *osztályerőviszonyaiban* rejlő feltételére lásd az előző tanulmány 8. pontját. Itt is hangsúlyozni kívánjuk: nagyrészt ezektől az osztályviszonyoktól — kivált a polgárság gazdasági-politikai erejétől — függött, mennyire tudták a polgárokkal és parasztokkal szemben éppen a földesurak kiaknázni a — főleg a kivitel révén megnyíló — kedvező terményértékesítési alkalmakat.

A „második Leibeigenschaft"-nak, illetve a robotoltató árutermelés kifejlődésének az *osztály-erőviszonyokban* rejlő feltételét, osztályfeltételét igen élesen, úgyszólván kizárólagosan állította előtérbe — korábbi felfogását némileg módosítva — *M. Małowist* az 1961. évi budapesti nemzetközi történész-konferencián tartott előadásában. [Die Problematik der sozial-wirtschaftlichen Geschichte Polens vom XV. bis zum XVII. Jahrhundert. Sajtó alatt.] A kérdés abban állott — fejtette ki —, hogy a XV. század végétől fellépő kedvező terménykonjunktúrából (amelynek a külföldi kereslet volt a fő tényezője) „ki fog hasznot húzni: a parasztok, a nemesség vagy a városi polgárok?" A választ pedig így formulázta meg: „A gabonakereskedelem állandó növekedése kedvező konjunktúrát teremtett a lengyel mezőgazdaság számára, de nem befolyásolta előre, előzetesen azt a kérdést, hogy ki legyen ennek haszonélvezője. Ezt a

kérdést *egyedül* Lengyelország osztályszerkezete döntötte el." — Ehhez azonban hozzá kell fűznünk: a XV. század végétől fellépő gabonakonjunktúra jellege bizonyos mértékig igenis előre, előzetesen is befolyásolta az említett kérdés megoldását, a fejlődés kimenetelét: éppen azért, mert ez a konjunktúra elsősorban az *export*lehetőségek kiszélesedéséből adódott; éppen azért, mert a lengyelországi gabonakereskedelem növekedésének a *külföldi* kereslet fontosabb tényezője volt, mint a belföldi fogyasztás (amit Małowist továbbra is hangsúlyoz). Márpedig — mint erre *Косминский* [Исследование по аграрной истории Англии XIII. века. Moszkva-Leningrád 1947. 437. old.] nyomán *Сказкин* [Вопросы Истории, 1958. 2. sz. 114. old.], valamint *Rusiński* [Hauptprobleme der Fronwirtschaft im 16. bis 18. Jahrhundert in Polen und den Nachbarländern. 418. old.] és mások rámutattak — a *kiviteli* lehetőségek kiaknázása szempontjából a földesurak eleve kedvezőbb esélyeket élveznek, mint a paraszti árutermelők; a *külső* piacon a földesúri nagygazdaságok szükségképpen előnybe kerülnek a parasztgazdaságokkal szemben: fölényük sokkal inkább érvényesül, mint a belső, helyi piacokon. — A két feltételt: az *osztály*-erőviszonyokat és a *piaci* viszonyokat tehát együttesen, összefüggésükben és kölcsönhatásukban kell szemlélnünk, amikor a „Leibeigenschaft második kiadásának" genezisét, kiépülését, megszilárdulását vizsgáljuk — annál is inkább, mert a (külső) piaci lehetőségeknek a földesurak javára történő realizálása természetesen az osztály-erőviszonyok további eltolódásával jár együtt, ami azután további előmozdítója a robotoltató földesúri árutermelés erősödésének. — Magyarország példája azt mutatja, hogy jelentős részben éppen az exportlehetőségek hiánya szabott korlátot a majorsági gazdálkodás XVII. századi terjeszkedésének; ennek további térnyerése csak akkor következhetett be, amikor a gabonakivitel már számottevővé vált. [Lásd e tanulmány 419. sz. jegyzetét.]

[416] Lásd e tanulmánynak különösen a 4. pontját, s az ahhoz fűzött 143. sz. jegyzetet.

[417] Lásd az előző tanulmány 85. sz. jegyzetét.

[418] A sárvári uradalomból pl. 1623-ban 50 köböl zabot és 20 köböl árpát, 1624-ben egyik majorból 117, egy másikból 20 köböl gabonát szállítottak Bécsbe; 1640-ben az ún. alsóvidéki majorokból 60 köböl búzát és 113 köböl rozsot adtak el Bécsújhelyen. *[Tholt:* Id. mű, 62., 66. old.] Pálffy István viszont 1632-ben sok búzát és bort adott el „bécsi árus embernek", s 1636-ban is tekintélyes mennyiségek kivitelére kért szabad menlevelet. [Pálffy-okmt. 105., 153. old. — Vö. fentebb a 41. sz. jegyzettel.]

[419] *Takáts:* Id. mű (M. Gt. Sz., 1900.), 257., 262., 266. old.; *Belitzky:* Id. mű, 27—29. old. — A Zrínyiek és más délnyugati földbirtokosok (olasz kereskedők közvetítette) itáliai gabonakivitelére lásd pl. M. Gt. Sz., 1904. 70—71. old. (1648—1649).

Az előadottakból kiviláglik a terménykivitel kérdésének nagy jelentősége az agrárfejlődés amaz iránya mellett, amelyet a „Leibeigenschaft második kiadása" jellemez: minthogy ezek a viszonyok a belső piac kialakulása, kiszélesedése folyamatának szükségszerűen gátat szabnak, a földesúri gazdaságok árutermelésének *fejlődését* általában csak kedvező exportlehetőségek biztosíthatják folyamatosan. Ehelyütt csupán jelezni kívánjuk a következő összefüggéseket:

A gabonakivitel csak jó évszázaddal később, a XVIII. század közepétől, második felében vált majd Magyarország külkereskedelmének, egész gazdasági életének egyre jelentősebb mozzanatává; a külső piaci lehetőségek megnövekedése, főként az állami támogatással iparosított osztrák örökös tartományokban — lásd pl. külkereskedelmi áruforgalmunk ez időbeli kimutatásait *[Eckhart Ferenc:* A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp. 1922. 318—320. old.] — szükségképpen vonta maga után ekkortól kezdve, az adott osztály-erőviszonyok mellett, a roboton alapuló majorsági gazdálkodás újabb, a XVI—XVII. századinál jóval nagyobb arányú nekilendülését, majd a századforduló után a földesúri árutermelés lassú, fokozatos tőkésedésének kezdeteit: a „porosz utas" fejlődés megindulását.

Amikor pedig a XIX. század közepétől a modern közlekedési rendszer alapjainak létrejöttével, a gőzhajózással s kivált a vasúthálózat kiépülésével szinte teljesen kiküszöbölődött a magyarországi mezőgazdaság piaci korlátozottsága, s gabonaneműek és egyéb agrártermények immár nagy mennyiségben, gyorsan s viszonylag alacsony szállítási költségek mellett kerülhettek hazánkból ausztriai, sőt távolabbi nyugat-európai piacokra, akkor szükségképpen erőteljesen meggyorsult a földesúri gazdaság porosz utas, „junker"-típusú kapitalista fejlődése Magyarországon. [Vö. *Pach Zsigmond Pál:* A magyarországi és oroszországi porosz utas agrárfejlődés egyező és eltérő vonásai a XIX. század második felében. Közgazdasági Szemle, 1958. 1. sz. 56—78. old.] Ez egyben azt jelentette: teljesen kibontakoztak a XVI. század óta fejledező világpiaci kapcsolatoknak s az ezzel összefüggésben alakuló világgazdasági munkamegosztásnak a következményei hazánkra nézve.

[420] Lásd az előző tanulmány 5. pontját.

[421] Lásd e tanulmány 2. pontját.

[422] M. Gt. Sz., 1900. 153. old. (1613); 1897. 514—515. old. (1616). — Hadd emlékeztessünk itt újból arra, hogy a „pénzben való vételnek eltávoztatása", az uradalmi önellátás fokozódó megvalósítása maga is egyik nyomós tényezője a parasztság piaci tevékenysége visszavetésének, hiszen korábban az úri élelmiszer-kereslet a parasztgazdaságok terményei elhelyezésének egyik s nem jelentéktelen piaci szektorául szolgált. Ez a kereslet persze most sem szűnt meg teljesen; az uradalmi számadásokban ez idő tájt is találkozunk „pro expensis culinariis", az uraság „konyhájának szükségére" kiadott összegekkel: többnyire azonban „fűszerszámok", „metsző borjú" és „tehénhús" vásárlásával. [Lásd pl. OL Thurzó-lt. Irregestrata. Fasc. 13. fol. 21. és köv. (1614); Nádasdy-lt. Számadások. Fasc. H. fol. 570. és köv. (1628).]

[423] M. Gt. Sz., 1904. 143. old. (1641).

[424] M. Gt. Sz., 1894. 322. old. (1634); 1901. 115., 125. old. (1652); 1894. 255. old. (1684); T. T., 1891. 528. old. (1667). — Vö. M. Gt. Sz., 1905. 284. old. (1633); 1895. 49. old. (XVII. század közepe); 1896. 263. old. (1670); stb.

[425] Az uradalmi számadások (bevételi és kiadási jegyzékek, jövedelemelőirányzatok, -kimutatások stb.) feltárása és feldolgozása csak akkor vezethet a földesúri gazdálkodás lényeges vonatkozásait (nem utolsósorban az önellátás és piacravitel arányát) valóban megvilágító és összehasonlítható kvantitatív eredményekhez, ha a fogalmakat egyértelműen

alkalmazzuk, és a kérdéseket teljes szabatossággal tesszük fel (ami gazdaságtörténeti irodalmunkról még korántsem mondható). A felmerülő — egymással összefüggő, mégis világosan megkülönböztetendő — kérdések közül legalábbis a következőket kell fölemlítenünk:

1. Hogyan viszonyulnak valamely uradalomnak jobbágyszolgáltatásokból *(a)* + önkezelésű gazdaságból *(b)* származó természetbeni bevételei a jobbágyszolgáltatásokból származó pénzbeli *(c)* bevételeihez? Az $(a + b) : c$ arány — amelynek felállításához természetesen $(a + b)$-t is pénzben kell kifejeznünk — kvantitatív tájékoztatást nyújt a *feudális járadék szerkezetéről*, a naturális formák és a pénzforma arányáról. (Hibaforrást jelent persze, hogy az önkezelésű gazdaság megművelése nem történt kizárólag robotjáradékkal.)

2. Hogyan viszonyul valamely uradalom természetbeni bevételein $(a + b)$ belül a jobbágyszolgáltatásokból származó *(a)* terménybevétel az allodiális földekről származó *(b)* terménybevételhez? Az $a : b$, illetve $5\,a : b$ arány — a gabona-, illetve borbevételre korlátozva és „két dézma" = ötöd szolgáltatást tételezve fel — kvantitatív tájékoztatást ad a *feudális földtulajdon struktúrájáról*, a paraszti kézben levő föld és a majorsági kezelés alatt álló föld arányáról. (Hibaforrás: a munka termelékenységének esetleges eltérése paraszti és úri gazdaságban.)

3. Hogyan oszlik meg valamely uradalom pénzjövedelme jobbágyszolgáltatásokból származó pénzbevétel (feudális pénzjáradék = *c*), uradalmon belüli, jobbágyi kényszerpiacon történő értékesítésből származó pénzbevétel *(d)* és valóságos piaci eladásból származó pénzbevétel *(e)* között? Itt figyelembe kell venni, hogy $(c + d)$-t nem lehet egy kalap alatt úrbéres eredetű pénzjövedelemnek, *e*-t pedig allodiális eredetű pénzjövedelemnek minősíteni — mint ezt gyakran teszik —, hiszen *c* és *d*, jellegüket tekintve, egymástól lényegesen különböznek (még ha pl. szárazkocsmaváltság esetén össze is mosódnak); továbbá *d* nem kizárólag jobbágy szolgáltatta termények kényszerpiaci értékesítéséből, *e* pedig nem kizárólag majorsági termények uradalmon kívüli eladásából folyik be. Így $(c + d) : e$ vagy $c : d : e$ arányból, szóval a pénzjövedelem megoszlásából nem lehet következtetést vonni a majorsági föld viszonylagos terjedelmére az adott uradalmon belül: jelentékeny majorgazdaság mellett is lehet csekély az árueladásból származó pénzbevétel, ha ti. a termények zömét maga az uradalom fogyasztja el, használja fel. A fenti arány viszont bizonyos következtetést enged az *uradalom piaci tevékenységének jellegére és szerepére* — bár, minthogy a földesúri háztartásban stb. elfogyasztott terménymennyiség nem fejeződik ki benne, még mindig nem adja meg az önellátás és piacravitel számszerű arányát.

4. Hogyan oszlik meg valamely uradalom természetbeni bevétele $(a+b)$ az uradalmon belül (az udvartartás fogyasztására, a majorok szükségleteire, természetbeni sallériumokra, praebendákra stb.) felhasznált hányad *(f)*, az uradalmon belül jobbágyi kényszerpiacon értékesített hányad *(g*, ennek pénzértéke = *d)* és valóságos (tényleges) piaci eladásra bocsátott hányad *(h*, ennek pénzértéke = *e)* között? Itt megjegyzendő, hogy csak $(a + b)$ és nem külön *a*, illetve *b* hovafordításának megoszlását lehet kérdésként feltenni: a felhasználás szempontjából jobbágyi terményszolgáltatás és majorsági termés általában egybefolyt, egymástól el nem választható; így a szóban levő arány nem a majorsági üzemre,

hanem az uradalom egész gazdálkodására deríthető fel. Az *f : g : h* viszony immár csakugyan kvantitatív tájékoztatást nyújt az uradalom piaci tevékenységének méreteire, a *naturálgazdaság és árutermelés arányára* a földesúri gazdálkodásban.

A 2. kérdéshez a számadások „introitus frugum" [terménybevétel], a 3.-hoz „introitus paratarum pecuniarum" [készpénzbevétel] alatt szereplő tételeit, az 1.-hez mindkét tételcsoportot, végül a 4.-hez az „exitus frugum" [terménykiadás] tételeit kell főként vizsgálat tárgyává tenni.

[426] Minderre lásd *Tholt:* Id. mű, 62—67. old. — Figyelemre méltó még az a megállapítása, hogy a földesúri háztartás fogyasztását a „dézsmagabona" (vagyis a jobbágyi gabonaszolgáltatás) korántsem fedezte, hanem ehhez az allodiális termények nagy részére is szükség volt; továbbá, hogy „a majorságok legnagyobbrészt a jobbágyokkal kereskedtek, pénzszerzésüknek területe alig lépte át az uradalom határait".

[427] Jelentősebb gabona-, bor- és szarvasmarha-eladásra csak időnként alkalmilag került sor; az uradalomnak a szarvasmarha-eladásban játszott közvetítő szerepére lásd e tanulmány 47. sz. jegyzetét.

[428] *Zimányi:* Id. mű (At. Sz., 1962. 1—2. sz.), 36—42. old.

[429] Lásd *Berlász:* Id. mű, 18—19. old. — Vö. M. Gt. Sz., 1904. 141. old. (1641).

[430] Vö. fentebb a 304. sz. jegyzettel.

[431] *Maksay:* Id. mű (1958), 22. old. — Hadd utaljunk még a galgóci uradalom 1614-i féléves számadására. A pénzbevétel az év második felében 5040 forintra rúgott; ennek az összegnek több mint a fele kocsmáltatásból származott, s alig huszadrésze fa-, sajt- és bárányeladásból. Más termény áruba bocsátására nem került sor. [OL Thurzó-lt. Irregestrata. Fasc. 13. fol. 33. és köv.]

[432] A kállói udvarbírónak az 1645—1646. évekre szóló számadásait lásd I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 395—403. old. — Vö. még az erdélyi Rákóczi-jószágok közül Görgény 1643. és 1644. évi számadásaival. [Ugyanott, 619—621. old.]

[433] A várbeli katonaság természetbeni fizetése gyakran képezte jelentős tételét az uradalmak — kivált a kincstáriak — belső terményfelhasználásának. Amikor Kálló a kincstár kezén volt — e birtok hovátartozóságát illetően egyébként még az idézett 1645—1646. évi számadás is felemás állapotot tükröz — a szepesi kamara azt az utasítást kapta, hogy itt is, meg egyéb kincstári jószágokon (Szatmárban, Tokajban, Szendrőben, Ónodon) „bort, búzát hordassanak és takarjanak be, désmákból és rovásra s pénzen is, az vitézlő népnek azt adgyák fizetésekben". [M. Gt. Sz., 1897. 79., 81. old. (1608).] Más kérdés, hogy a zsoldként kiutalt terményeket, főképp a tisztek, persze nem mind fogyasztották el, hanem kisebb-nagyobb részben maguk bocsátották áruba. [Vö. *N. Kiss István:* Uradalmi gazdálkodás Sárospatakon és Tokajban a XVI. század második felében. Történelmi Szemle, 1960. 1. sz. 29. old.]

[434] A Rákóczi-uradalmak tanúságára a tárgyalt kérdésben egyébként, sajnos, nem tudunk hivatkozni. Az 1650-es évekből *Makkai* közölt ugyan egyes adatokat Regéc, valamint néhány erdélyi tartomány kereskedelmi tevékenységére, a borárulás mellett néhol tekintélyes gabonaeladásra [I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bevezetés. 71—72. old.]; hozzáfűzte azonban, hogy a forrásanyag nem teszi lehetővé az

uradalmak árutermelésének még csak megközelítő értékelését sem. Nyilván ezzel magyarázható a Rákóczi-birtokok piaci lehetőségei vizsgálatának mellőzése, valamint az árutermelés kérdésének megítélésével kapcsolatos bizonytalansága. Értékes forráskiadványának bevezetésében azt a megállapítást teszi, hogy Regéc és az erdélyi Örményes esetében az eladásból bevett összeg — nyilván persze a kocsmáltatás hozamával együtt — 55—75 százalékát tette ki a majorsági és úrbéri terményjövedelmek ötvenes évekbeni összértékének; s habár ezt az arányt nem általánosítja, mégis úgy vélekedik, hogy a század derekán „a Rákóczi-birtokok az árutermelésnek olyan fokát érték el, amely már a feudalizmuson túl mutat" [ugyanott, 73. old.]; más alkalommal viszont — ugyanarra a forrásanyagra utalva — már az önellátás elsődleges voltát hangoztatja a majorsági gazdálkodásnak mind „eredeti rendeltetését", mind XVII. századi jellegét illetően. [Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században. Budapest—Gödöllő 1957. 3., 9—10., 31. old.]

[435] M. Gt. Sz., 1897. 511. old. (1616); 1904. 141. old. (1641); stb.

[436] Eszterházy Miklós az úri asztalra való „szép fejér liszt" mellett „abrak cipónak" való 2—3000 vagy még több köböl „prófont liszt" tárolását kívánta a munkácsi várban [M. Gt. Sz., 1897. 514. old. (1616)]; Károlyi László egyik kisebb udvarában — a Szatmár megyei ócsva-apáti udvarban — 31 fő étkezett rendszeresen; fogyasztott pedig naponta 81 cipót. „Azon kívül jönnek-mennek az úr szolgái, azoknak is cipó sok jár. Egy agár, két vizsla, két kopókölyök, adnak azoknak napjában cipót nro 6." [Károlyi-oklt. IV. köt. 455. old. (1662)]; stb.

[437] Amikor Héderváry János jószágait bérbe adta rokonának, Eszterházy Erzsébetnek, a bérleti díjat évi 1000 forintban, továbbá 200 nagyszombati mérő gabonában, 100 mérő zabban, 70 akó borban, 10 mázsa húsban, 4 borjúban, 20 bárányban, 300 halban s egy sor egyéb növényi-állati eredetű victualéban állapították meg. [Héderváry-oklt. II. köt. 264—265. old. (1646); vö. ugyanott, II. köt. 294. old. (1656); stb.]

[438] Csáky István végrendeletileg meghagyta István fiának, hogy kisebb birtokbéli jussot nyert László öccsét „esztendőnként segítse meg tizenkét hordó gönci borokkal és tizenkét hordó serekkel is, száz szepesi köböl búzalisztte l, száz szepesi köböl rozsliszttel, háromszáz szepesi köböl zabbal" stb. [Csáky-oklt. I. 2. köt. 736. old. (1662); vö. Károlyi-oklt. IV. köt. 438. old.; stb.]

[439] M. Gt. Sz., 1900. 257. old. — Vö. *Acsády:* Id. mű (1889), 57. old.

[440] T. T., 1888. 404. old.

[441] *Tholt:* Id. mű, 41., 45. old. — Arra is volt eset, hogy (1624-ben) a Bécsbe küldött gabonát nem tudták eladni; ezért a földesúr bécsi házában rakták le. [Ugyanott, 62. old. — Vö. *Zimányi:* Id. mű (At. Sz., 1962. 1—2. sz.), 41. old.]

[442] Magyar Történelmi Tár. VIII. köt. Pest 1861. 132. old.; M. Gt. Sz., 1894. 271. old.; 1895. 305. old.; stb. — A rövid időközökön belül mutatkozó éles áringadozásokra, mint a belső piac fejletlenségének következményére lásd *Wittman:* Id. mű, 54—55. old.

[443] Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Lásd *Lenin* Művei. 3. köt. 186—187. old.

[444] A belső piac kialakulása kérdésének alapvető elméleti elemzését

lásd *Marx:* A tőke. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1961. 689—693. old.; *Lenin* Művei. 3. köt. 21—55. old. — Igen figyelemre méltó, hogy a „második Leibeigenschaft" (poddaństwo) kiépülése, a roboton alapuló folwark-gazdálkodás térhódítása Lengyelországban is hasonló következményekhez vezetett — jóllehet ott a szállítási szempontból kedvező fekvésű vidékek földesúri gazdaságai előtt kiterjedt gabonakiviteli lehetőségek nyíltak. [Vö. fentebb a 413. és 414. sz. jegyzettel]. Így pl. *J. Topolski* [Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI. do XVIII. wieku. Poznań 1958.] jelentékeny gazdasági hanyatlást állapított meg a tárgyalt időszakban [lásd különösen 356—367. old.], s ennek okát — a XVII. század közepi háborús pusztítások mellett — a robotgazdaságban, az egyoldalú gabonatermelésre és gabonaexportra irányuló, a jobbágyi ingyenmunkát végletekig kiaknázó folwark-rendszerben jelölte meg, nemcsak a gnieznói érsekség uradalmára, hanem a lengyelországi egyházi, nemesi és királyi birtokok sorára kiterjedő érvénnyel. [Vö. *S. Śreniowski:* Oznaki regresu ekonomicznego w ustroju folwarczno-pańszczyźnianym w Polsce od schyłku XVI. w. Kwartalnik Historyczny, 1954. 2. sz. 165—195. old.] — Hasonló eredményre jutottak azok a szovjet történészek is *(O. E. Ivanova, J. P. Kisz)*, akik a kijevi agrártörténeti szimpoziumon a lengyelországi földesúri robotgazdálkodás kérdéseivel foglalkoztak: a roboton alapuló jobbágyrendszer a paraszti gazdálkodás hanyatlásához vezetett, ami aláásta az utóbbival összekapcsolt úri gazdaságokat is [Lásd At. Sz., 1961. 3—4. sz. 601—602. old.] *M. Małowist* (id. budapesti előadásában) a visszaesés jeleit ugyancsak kiemelte, rámutatva egyben, hogy ez végül magának a gabonatermelésnek és a gabonaexportnak a csökkenésében is kifejezésre jutott.

[445] M. Gt. Sz., 1900. 112. old. (1615).

[446] Héderváry-oklt. II. köt. 260. old. (1642).

[447] Ugyanott, II. köt. 122. old. (1542). — Az a folyamat, amelynek során a magyar földesúri osztály túlnyomó zöme visszahúzódott a kereskedelemtől, elszokott a piaci tevékenységtől, s ennek nyomában mentalitása is átalakult, „úri" gondolkodásmódja kijegecesedett, voltaképpen nem egyéb, mint a „Leibeigenschaft második kiadásának" — a tudatformák síkjára is kiterjedő — kiteljesedése. A szövegben ábrázolt élet- és gondolkodásmód kiváltképpen a középbirtokú megyei nemességet jellemezte; másik ágon a külföldön élő, „abszentista" főúr esztelenül tékozló-fényűző, a gazdasági tevékenységtől teljesen elszakadt típusa alakult ki. A folyamat vizsgálatába itt nem bocsátkozhatunk — annál kevésbé, mivel mélyen belenyúlik a következő századba —, csupán historiográfiájának egyes mozzanataira utalunk: milyen okoknak tulajdonította ezt, ha egyáltalán foglalkozott vele, korábbi történetirodalmunk?

Amint a XVI. század magyar főúri-nemesi kereskedelmét *Takáts Sándor* „fedezte fel" történettudományunk számára, úgy ő rajzolta meg elsőnek e kereskedelem lehanyatlását, a XVII. század közepétől a „magyar tőzsérek és kereskedők pusztulását". [Lásd Szegény magyarok. 129—247. old.] A hanyatlás okát pedig — történetszemléletének e sarkpontjára fentebb [lásd e tanulmány 41. sz. jegyzetét] már rámutattunk — egyoldalúan és kizárólag a Habsburgok gazdaságpolitikájában, a

bécsi kormányszékeknek a magyar kereskedők ellen foganatosított „ferde és haszonleső" intézkedéseiben, kivált az udvari kamara kezdeményezésére a magyarországi marhakereskedelem monopolizálása céljából létrehozott kereskedelmi társaságok tevékenységében jelölte meg. Az ily módon tönkre juttatott magyar tőzsérek „helyébe . . . idegenek léptek", „a görög, örmény, rác, bolgár kereskedők száma folyton szaporodik" a XVII. század végén, a XVIII. század elején. [Id. mű, 233., 247. old.] — Lényegileg hasonlóan — bár jóval színtelenebbül — jellemezte a folyamatot *Belitzky János* a gabonakereskedelem szemszögéből. A vezetés e téren — így vélekedett — a nagybirtokosok kezéből „I. Lipót korában kerül a császárilag kiváltságolt kereskedelmi társaságok kezébe. A nagybirtok a XVII. század végén már csak inkább mint termelő . . . szerepel", s ritkán bocsátkozik kereskedelmi ügyletbe. [Id. mű, 16., 28. old.]

Takáts Sándor felfogását jellegzetes módon „fejlesztette tovább" *Berlász Jenő* összefoglaló tanulmányában. A főúri kereskedelem lehanyatlásához nem fűzött semminő indokolást: „A Pálffyak, Thurzók, Homonnayak, Thökölyek, Mágócsyak s más dúsgazdag családok a XVII. században mind kevésbé foglalkoztak tőzsérséggel; a külföldi marhahajtásban és a borexportban csak szórványosan vettek részt, majd a század végére egészen visszavonultak az üzleti vállalkozástól." A „kisnemesi magyar tőzsérség" elerőtlenedését viszont azzal magyarázta, hogy a XVII. század közepétől kezdve „a török birodalomból beszivárgó, főúri és fejedelmi kiváltságokat szerző görög, zsidó, örmény és rác kalmárnép mind a magyar, mind a német kereskedőtársadalmat nagymértékben visszaszorította." [Magyar művelődéstörténet. III. köt. Bp. é. n. 212., 214. old.] Ami tehát Takátsnál következmény volt, az itt immár okká lép elő: az idegen „kalmárnép" térhódítása nyomta el a magyar nemesi (és német polgári) kereskedelmet. Íme, a dualizmus-kori nacionalista történetszemléletnek az ellenforradalmi korszak szellemében történő „korszerűsítése" . . .

Igen sajátságos viszont, hogy az ellenforradalmi korszak történetszemléletének legnagyobb koncepciójú képviselője, *Szekfű Gyula* jutott polgári történetírásunkban legközelebb a probléma megoldásához. Őt, ellentmondásos módon, éppen Takáts Sándoréval élesen szemben álló, nem kevésbé egyoldalú vezérelve: a Habsburg-birodalomhoz való tartozás pozitív hatásának kimutatására irányuló szándéka tartotta vissza attól, hogy a XVII. századi bécsi gazdaságpolitikának tulajdonítson döntő szerepet a magyar nemesi kereskedelem lehanyatlásában. Ezért kellett a fő okot az ország belső viszonyaiban, a rendiségben, a nemességnek a Hármaskönyv biztosította privilegizált helyzetében, a földhöz kötött jobbágy munkaerejének tetszés szerinti kihasználásában keresnie: „A jobbágymunka ez állandósulásával egyidejűleg megy végbe a köznemesség kereskedelmi tevékenységének visszafejlődése . . . Talán nem tévedünk, ha a nemességnek a commerciumtól való e visszavonulását, mélyebb kapcsolataiban, szintén a nemesi szabadságokról Werbőczi értelmében kifejlődő tan hatásának tulajdonítjuk." [Id. mű, III. köt. 548—549. old.] Bár további idevágó okfejtésének fontos pontjait nem fogadhatjuk el [vö. fentebb e tanulmány 46. és 49. sz. jegyzetével], a folyamat lényegére, úgy véljük, mégis rátapintott; rátapintott pedig

nem a szellemtörténeti módszer segítségével, hanem annak ellenére amennyiben itt, ha persze nem is következetesen, de mégis az alapvető, objektív gazdasági viszonyok felé fordult magyarázatért.

[448] Erre a tényre annál is inkább fel kell hívni a figyelmet, mert régebbi történetirodalmunkban úgyszólván általános volt az a felfogás, amely az agrárviszonyok terén a „gazdasági haladást" azonosította azzal a „fejlődési irányzattal, amely a nagybirtok régi adógazdasági szerkezete [értsd: a Grundherrschaft] helyébe üzemi konstrukciót [értsd: Gutswirtschaftot] kezdett építeni." [Lásd pl. *Berlász:* Id. mű (Magyar művelődéstörténet. III. köt.), 166. old.] — A nagybirtok allodiális fejlődésének igézetétől újabb irodalmunk sem tudott teljesen szabadulni (ideértve saját, a magyarországi eredeti tőkefelhalmozásról 1952-ben megjelent munkám egyes részleteit is); még a közelmúltban is, egyébként értékes tanulmányban, olyan nézet nyert kifejtést, amely szerint az Elbától keletre fekvő országokban meggyökerezett gazdálkodási forma, a földesúri majorgazdálkodás „a vele járó valamennyi paraszti szenvedés ellenére is a haladó, a jövőbe mutató formát jelentette, s . . . bár ellentmondásokon keresztül, hamarabb vitt volna el a polgárosuláshoz." *[Maksay:* Id. mű (1958), 111. old.]

[449] E tényt részben ama véleménnyel szemben hangsúlyozzuk, amely főleg a háborúkkal, népességcsökkenéssel, munkaerőhiánnyal magyarázza az allodiális gazdálkodás korlátozott terjeszkedését [lásd pl. Urbáriumok. XVI—XVII. század. Bevezetés. 48. old.]; másrészt azzal az (inkább csak szóbeli vitákon hangot kapott) nézettel szemben, amely szerint a magyarországi agrárfejlődésben előbb-utóbb „tabula rasa": a paraszti árutermelés tendenciájának teljes leküzdése következett volna be. A döntően gabonatermelésre irányuló földesúri robotgazdálkodás mellett a jobbágyi szőlőművelés és állattartás (s helyenként a szántóművelés is) továbbra is jelentékeny piaci szerepet töltött be — e piaci tevékenység eltorlaszolását célzó úri rendszabályok ellenére.

A magyarországi fejlődésnek a nyugat-európaitól való elkanyarodása, a feudális földesúri irányzat felülkerekedése a XVII. század első felének fejleményeivel betetőződött; s e ténynek súlyos, végzetes következményei voltak további hosszú századokra. A két tendencia harca azonban *nem fejeződött be*, nem szűnt meg, hanem tovább folyt, csakhogy immár lényegesen változott erőviszonyok mellett a *kései feudális* Magyarországon.

FÜGGELÉK

A XV–XVIII. SZÁZADI AGRÁRFEJLŐDÉS EGYES KÉRDÉSEI AZ 1960. ÉVI STOCKHOLMI TÖRTÉNÉSZKONGRESSZUSON

A címben jelzett kérdéskörről külön beszámolót tartani* — Molnár Eriknek a stockholmi kongresszus egészéről adott áttekintő értékelése után** — két oknál fogva látszik indokoltnak. Az egyik ok a magyar delegáció tevékeny részvétele ennek a problémakörnek a vitájában: 2 korreferátum és 4 hozzászólás hangzott el erre vonatkozóan a mi részünkről. A másik, ennél fontosabb ok az, hogy a téma viszonylag nagy súllyal szerepelt a stockholmi tanácskozásokon, mind a gazdaságtörténeti konferencián, mind a tulajdonképpeni kongresszuson. A gazdaságtörténeti konferencia két napirendi pontja közül az egyik erre vonatkozott, és egész napos vitára nyújtott lehetőséget. A kongresszuson pedig az úgynevezett újkori szekció egyik vitaülése — lehet mondani, megint egy teljes nap — túlnyomórészt ugyancsak e téma megvitatásának a jegyében zajlott le. Ez azt jelenti, hogy — ha persze csak egyes kérdései merültek is fel a XV—XVIII. századi agrárfejlődésnek a stockholmi tanácskozásokon — a vita eléggé széles betekintést nyújtott a problémakör kutatásának jelenlegi állásába, mind a marxista, mind a burzsoá történettudományban.

Sőt, talán többet is el lehet mondani, mint azt, hogy betekintés nyílott e réven a marxista és a burzsoá történettudomány idevágó kutatásainak mai állapotába. Talán elmondhatjuk azt is, hogy a vita anyaga alapján bizonyos fokig le lehet mérni — ha szabad így kifejeznünk magunkat — a marxista és a polgári történettudomány erőviszonyait a szóban forgó területen. Ezt egy véletlen szervezési körülmény is elősegítette; nevezetesen az, hogy a gazdaságtörténeti konfe-

* A Magyar Történelmi Társulat 1960. december 9-i ülésén elhangzott előadásunk szövegét [lásd Századok, 1961. 2—3. sz. 225—235. old.] azért iktatjuk ide, mert az némi tájékoztatást nyújt a tanulmánykötetünkben tárgyalt problémák nemzetközi megvitatásának állásáról.

** Lásd Századok, 1960. 5—6. sz. 721—735. old.

rencia idevonatkozó alapreferátumát *burzsoá* szerző készítette: itt a vita fő vonalát *marxistáknak* erőteljes polemikus fellépése jellemezte; a kongresszusi szekció idetartozó ülésének alapreferátumát és számos korreferátumát viszont *marxista* történészek tartották: itt a vita súlyát... De engedjék meg, hogy ezt a mondatot most ne, hanem csak később fejezzem be; engedjék meg, hogy a csattanót előadásom végére tartogassam.

A gazdaságtörténeti konferencia tárgykörünket illető fő referátumát tehát polgári szerző tartotta: a nyugatnémet Friedrich Lütge, a müncheni egyetem tanára. Neve, munkássága eléggé ismert, nálunk főleg az 1950-es évek elején megjelent „Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte im Mittelalter" című könyve alapján. Újabban a Grundherrschaft felbomlásáról tett közzé terjedelmesebb munkát; emellett egyik szerkesztője a nagy hagyományokra visszatekintő „Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik", továbbá az 1954 óta megjelenő „Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie" című folyóiratoknak. Előadása — amelynek szövegét közvetlenül elhangzás előtt sokszorosítva is a konferencia résztvevőinek rendelkezésére bocsátották — „A mezőgazdasági nagyüzemek összehasonlító vizsgálata a középkor vége óta" címet viselte, és a polgári történetírás tradicionális periodizációját követve, a XV. századtól a XVIII. századig terjedő időkörben mozgott. Az előadás világos tagolása és gondos felépítése lehetőséget nyújtott a témával kapcsolatos legfontosabb kérdések nagy részének felvetésére.

Lütge professzor referátumának bevezetése, illetve első része a mezőgazdasági nagyüzem fogalmával, a fogalom meghatározásával foglalkozott. Legtalálóbb megjegyzése itt abban állott, hogy szemére vetette a gazdaságtörténeti irodalomnak — már tudniillik a burzsoá gazdaságtörténetírásnak, mert a marxista gazdaságtörténeti irodalmat szemlátomást nem ismerte —, hogy gyakran nem tesz éles megkülönböztetést a mezőgazdasági nagyüzem és a nagyföldtulajdon, a Großbetrieb és a Großgrundeigentum között, holott enélkül az egész problematika aligha fogható meg. A helyzet valóban úgy fest, hogy még azoknak a tanulmányoknak egynémelyikét is, amelyek éppen a konferencia alkalmából kiadott gazdaságtörténeti gyűjteményes kötetben* láttak napvilágot (ennek a kötetnek az anyaga Lütge referátuma

* First International Conference of Economic History: Stockholm 1960. (Szerk. F. Braudel, M. M. Postan, E. Söderlund.) Párizs—Hága 1960. — A tárgykörünkbe vágó, javarészt a szövegben is említett tanulmányokat, közleményeket lásd 311—432., 445—455., 495—510., 525—530., 569—576., 585—590. old.

mellett ugyancsak a konferencia vitájának tárgyát képezte), jogosan lehetett efféle szemrehányással illetni. A polgári gazdaságtörténetírásban még ma sem ritka az a felfogás, amely mindenféle *nagyföldtulajdont* egyben mezőgazdasági *nagyüzemnek* tart, tekintet nélkül arra, hogy a tulajdonos egyben gazdálkodó-e, illetve tulajdonát nagybérleti formában gyümölcsözteti, vagy pedig a nagyföldtulajdon ellenére, a nagytulajdonon belül kisüzemi gazdálkodás folyik-e, jobbágytelki, illetve kisbérleti formában. Nem szorul bővebb kifejtésre, hogy az adott időszakban, a XV—XVIII. században, a mezőgazdasági nagyüzem kialakulásához vezető fejlődési tendenciákat valóban lehetetlen megragadni a fentiek világos megkülönböztetése nélkül. Helyesen mutatott rá Lütge előadásának e részében arra is, hogy téves lenne a mezőgazdasági nagyüzem fogalmánál csupán a terület nagyságából kiindulni, mert kis területű gazdaság is lehet mezőgazdasági nagyüzem; másrészt, hogy általában nem lehet nagyüzemről beszélni ott, ahol a gazdaság csupán családi munkaerőt vesz igénybe.

A mezőgazdasági nagyüzem fogalmi meghatározásában persze tovább is lehetett volna menni, kivált a marxista metodológia alapján; kritikánkban azonban nem erre vetettük a súlyt, hanem Lütge fejtegetéseinek ama közvetlenül következő mozzanatára, amely egész szemléletének alapvető fogyatékosságára derített világot. Folytatólag ugyanis azt mondotta, hogy ahol a gazdaság csupán családi munkaerőt vesz igénybe, ahol tehát nem lehet nagyüzemről beszélni, olyan esetben parasztgazdasággal, bäuerliche Wirtschafttal van dolgunk. Már ez a formulázás is azt a benyomást kelthette, mintha parasztgazdaság egyáltalán nem lehetne mezőgazdasági nagyüzem, parasztgazdaságból nem fejlődhetne kapitalista gazdaság. De nemcsak erről az egy formulázásról volt szó. Lütge egész előadásán, a konkrét tárgyalást tartalmazó fejezeteken is, végigvonult az a szemléleti mód, bízvást mondhatjuk: junker-típusú szemlélet — Lütge professzor egyébként porosz területről „származott át" Nyugat-Németországba —, amely a mezőgazdasági nagyüzem kialakulását kizárólag nemesi földesurakhoz, fejedelmekhez, mellettük legfeljebb meggazdagodott és az úri osztályhoz asszimilálódó polgárokhoz kapcsolta, a *parasztgazdaságból* sarjadó tőkés üzemet viszont teljesen figyelmen kívül hagyta. Röviden tehát: Lütge szemei előtt lényegében a Gutsherr, illetőleg a junker gazdasága lebegett — a nagyparaszti gazdaságról előadásában egy szót sem ejtett.

Ki kellett fejtenünk tehát: a mezőgazdasági nagyüzemek kialakulásának *összehasonlító* vizsgálatánál különösen fontos, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek kialakulásának *mindkét* tendenciáját (ponto-

sabban: legalábbis két fő tendenciáját) figyelembe vegyük, a mezőgazdasági árutermelés fejlődésének *mindkét* útját szem előtt tartsuk: mind a földesúri, mind a paraszti árutermelés irányzatát, annál is inkább, mivel éppen e két tendenciának a viszonya, arányalagos súlya az egyes országokban, illetőleg az egyes történeti korszakokban, kínálkozik ez országok, illetve korszakok közötti összehasonlítás egyik fő ismérvéül az agrártörténész számára. Nem utolsósorban éppen akkor tudjuk megragadni az országok és fejlődési periódusok közötti hasonlóságokat-különbségeket az agrárviszonyok területén, ha azt tesszük mérlegre, hogy a kérdéses országokban, illetve fejlődési szakaszokban a két fő irányzat, a mezőgazdasági árutermelésnek és a nagyüzem kialakulásának két fő útja hogyan viszonylott egymáshoz, milyen súllyal érvényesült. Éppen ennek kellett volna a kérdésfeltevés lényegét alkotnia Lütge referátumában — hiszen a mezőgazdasági nagyüzemek kialakulásának összehasonlító vizsgálatát tűzte céljául. Ez azonban elmaradt.

Ezek a — nagyüzemek kialakulásának lehetőségeire, útjaira, a földesúri és a paraszti árutermelés fejlődésére vonatkozó — teoretikus megjegyzések bizonyos konkrét illusztrációt is nyertek a vitafelszólalásokban, egyrészt Magyarországra nézve a XV—XVI. században, másrészt egyes keletnémet területekre nézve a XVII—XVIII. században. Utóbbiakat illetően Gerhardt Heitz, a Német Demokratikus Köztársaság tehetséges fiatal agrártörténésze, a rostocki egyetem tanára szólalt fel nagyon sikeresen. Heitz munkásságát korábban főleg a Nichtweiss-polémiából ismertük, ezzel kapcsolatos vitacikkeiből, amelyek kritikai megjegyzéseken kívül pozitív kifejtést is tartalmaztak; legutóbb jelent meg a „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft"-ban gazdagon dokumentált tanulmánya a mecklenburgi „Bauernlegen"-ről, valamint ugyanennek a folyóiratnak 1960. évi pótkötetében hasznos értékelő áttekintése a feudális-kori agrártörténet kutatásának tizenöt éves fejlődéséről a Német Demokratikus Köztársaságban.

A nagyüzem *fogalmának* tárgyalása után Lütge a mezőgazdasági nagyüzemek kialakulásának *előfeltételeit*, a nagyüzemek létesítésének *indítékait* tette vizsgálat tárgyává, külön szólva a magánföldesurak, illetve a tartományurak, fejedelmek motívumairól. Előadásának e részében szemléletének korlátai, a már említett alapvető fogyatékosságon túl, főleg két ponton ütköztek ki. Egyrészt abban, hogy a gazdasági motívumok mellett, sőt azok előtt nagy szerepet tulajdonított a nem gazdasági (ausserwirtschaftlich) indítékoknak; ezeket pedig lényegében a germán, illetve mediterrán népek földesúri osztályainak eltérő lelki alkatában vélte meglelni: a germán nemesség „a-urbánus,

sőt anti-urbánus" mentalitásában. A földesúr „választása" — így fejezte ki magát —, hogy Grundherr lesz-e, illetve marad-e, vagy pedig Gutswirtté válik, nagy részben ilyen lelki diszpozícióktól függ: azon múlik, megvan-e benne a „Neigung zur Landwirtschaft", vagy hiányzik belőle. Másfelől — és ez másik szemléleti hibájára vetett fényt — a tartományurak, a fejedelmek magatartását a nagyüzemek létesítését illetően úgy jellemezte, mint akikben egymással ellentétes motívumok küszködnek ebben a vonatkozásban, s hol az egyik, hol a másik kerül túlsúlyba. Egyrészt azon fáradoznak, hogy birtokaikon, uradalmaikon maguk is nagyüzemeket alakítsanak ki, és a magánföldesurakat is támogatják ilyen irányú törekvéseikben; másrészt pedig — itt a Hohenzollernek, Wettinek, Habsburgok példájára utalt — a felvilágosult és a korai liberális eszmék hatására „parasztvédelmi politikát" folytatnak; ez nem egyszer odavezeti őket, hogy majorsági üzemeiket „önként" feloszlatják és parasztgazdaságokra parcellázzák — amiben egyes magánföldesurak is követik példájukat.

Ezeket a — hogy úgy mondjuk — triviális burzsoá nézeteket a marxista hozzászólók természetesen nem hagyhatták cáfolatlanul, így elsősorban Arnošt Klíma prágai professzor, régi barátunk, harcostársunk; az ő munkásságát nem szükséges ezúttal bemutatni. Meggyőzően fejtegette, hogy a „germán földesúri mentalitás" — már persze mint a priori motívum — teljesen hasznavehetetlen a tudományos vizsgálódásban; miként magyarázható pl. ezen az alapon az, hogy magán a germán települési területen belül is kétfelé hajlott az agrárfejlődés? (Mert odáig Lütge nem ment, mint egyes német gazdaságtörténészek, korábban pl. Fuchs, hogy szláv „faji hatásnak" tulajdonítsa a kelet-elbai fejlődésmenetet.) Másrészt persze hangsúlyozta Klíma, hogy a Landesherrek, fejedelmek magatartásának az ellentétes indítékok dacára is megvan a világosan felismerhető alapmotívuma, osztályjellege; kifejtette az abszolutizmus „parasztvédelmi politikájának" igazi hátterét, s csehországi példán bemutatta, hogy egyes dominikális üzemek „önkéntes" feloszlatása, felparcellázása voltaképpen parasztmozgalmak nyomására következett be, az osztályharc ereje kényszerítette ki.

Mindezek ellenére sem állítható, hogy Lütge előadásának ez a része, a mezőgazdasági nagyüzemek kialakulása előfeltételeinek, motívumainak tárgyalása tudományosan teljességgel elvetendő lett volna; előadásának e részében is volt nem egy pozitív mozzanat. Különösen az, hogy bár bevezetőleg nagy hangsúlyt kaptak a nem gazdasági tényezők, a lelki-faji diszpozíciók, amikor a tárgyszerűbb kifejtésre került a sor, akkor már a gazdasági előfeltételek és ökonomiai motívumok tárgya-

lása nyert túlnyomó teret; akkor már nem „Neigung"-okról és más effélékről, hanem főleg a mezőgazdasági termények piacának kiszélesedéséről, a terményárak alakulásáról, a nagyüzemi Eigenwirtschaft jövedelmezőségi viszonyairól stb. esett viszonylag bőven szó, mint a mezőgazdasági nagyüzemek létrejöttének serkentőiről. Sőt, az előadó ezzel kapcsolatban egyenesen arra „vetemedett", hogy konkrét polémiát nyisson ama elmélettel szemben, amely Georg Friedrich Knapp óta, csaknem háromnegyed évszázada különböző változatokban felfeltűnik: a „Beschäftigungslosigkeitstheorie"-val, a lovagi nemesség „foglalkoztatottság nélkülivé válásának" elméletével szemben, amely szerint a Ritter a katonai tevékenységből kiszorulva kényszerült Landwirttá válni — az Eigenwirtschaft felé való orientálódásának ez volt a fő oka. Lütge viszont annak a véleményének adott kifejezést, hogy „nem a lovagi nemesség munkanélkülivé válása, mint Knapp gondolta, hanem a nagyüzemi gazdálkodás fokozódó jövedelmezősége adta a döntő lökést a majorsági föld kiterjesztésére".

A piac- és árviszonyok tárgyalásának egy részletkérdéséhez — persze igen fontos részletkérdéséhez — kapcsolódott a szovjet Lesznyikov professzor kritikai felszólalása. Lütge ugyanis azt állította, hogy a Balti-tenger déli partvidékén fekvő mezőgazdasági területek számára már a XIV. század végén előállottak a nyugatra irányuló terménykivitel, főként a németalföldi agrárexport kedvező piaci és jövedelmezőségi feltételei. Nagy jelentőségű kérdést érintett ezzel: a baltikumi Gutswirtschaft kialakulása datálásának és menetének problematikáját. Lesznyikov — aki, mint középkor-kutatóink előtt ismeretes, a XIV—XV. századbeli balti-tengeri kereskedelem specialistája; ebből a tárgykörből jelentek meg tanulmányai a „Szrednyije Veká"-ban, „Voproszi Isztorii"-ban — vitába szállt ezzel az állítással, és egy kereskedőház XIV. század végi iratanyagára támaszkodva (amelynek áttanulmányozását a közelmúltban fejezte be) — a Hildebrand Veckinhusen-féle nagy kereskedőházról van szó, amely a gdańsk—hamburg—amszterdami vonalon bonyolított le jelentős üzleteket —, kimutatta, hogy ekkor, éppen a XIV. század végén, vajmi csekély jelentősége volt a Balti-tenger déli partvidékéről nyugatra, Németalföldre irányuló gabonakivitelnek, ami utóbb a baltikumi földesurak árutermelésének fő piaci ösztönzőjévé vált.

A mezőgazdasági termények piaci viszonyai alakulásának döntő szerepét Lütgénél is világosabban fejtegette burzsoá részről Wilhelm Abel göttingai professzor, akinek „Mezőgazdasági nagyüzemek Németországban" címet viselő tanulmánya élőszóban ugyan nem került előadásra, de mint az említett gazdaságtörténeti gyűjteményes kötet

egyik darabja, szintén a konferencia vitájának tárgyát képezte. Ez a tanulmány kétségtelenül magasabb tudományos színvonalon íródott, mint Lütge referátuma: Abel a mai polgári agrártörténetírás élvonalába tartozik. Munkásságáról itt csupán annyit, hogy közelmúltban látott napvilágot második kiadásban „Agrarpolitik" című szintézise, amelyben a német nemzetgazdaságtani-agrárpolitikai iskola — e nagy eruditiójú, de junker-szemlélettől áthatott irányzat — hagyományainak némileg korszerűsített változatát adja. Nagyobb érdekkel bír számunkra másik terjedelmes, kifejezetten gazdaságtörténeti jellegű munkája — már a magyar szakirodalomban is hivatkoztak rá —: ez „Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters" címen jelent meg, nemrég ugyancsak második kiadásban. Itt a szerző a XIV—XV. századi népesedési, illetve népességcsökkenési problémából indul ki, azok gazdasági kihatásait elemzi. Mint tudjuk, ez a problematika az utóbbi évtized nyugati gazdaságtörténetírásában eléggé központi helyet foglal el, így az angoloknál is, nem utolsósorban M. M. Postan cambridge-i professzor műveiben, aki különben a stockholmi gazdaságtörténeti konferencia egyik fő szervezője, polgári részről tulajdonképpeni irányítója volt. Postan tanulmányaiban magas szakmai színvonalon, bár — mint Koszminszkij akadémikus a „Voproszi Isztoriji" 1955. évfolyamában publikált vitacikkében kimutatta — malthusiánus íztől éppen nem mentesen, fejtegette a népesség alakulásának a XIV—XV. századbeli gazdasági fejlődésre gyakorolt hatását. Ennek a problematikának van bizonyos érdekessége a marxista történettudományban folyó egyik vita szempontjából is: számos vonatkozásban kapcsolódik a feudalizmus XIV—XV. századbeli „válságának" vitájához, amit néhány évvel ezelőtt a csehszlovák František Graus szellemes tanulmánya kavart fel.

Érdekes egyébként, hogy Abel — Lütgével ellentétben — a marxista gazdaságtörténetírás egyes termékeit is ismerni látszott, a Német Demokratikus Köztársaságban közreadott agrártörténeti munkákat pedig kétségtelenül olvasta. A konferencia vitájára bocsátott tanulmányában pl. Heitztől idézte azt a megállapítást, hogy az önkezelésű gazdaság kiterjesztésében az Elbától keletre eső területek földesúri osztályát elsősorban a piaci lehetőségek kiszélesedése, az a növekvő „Absatzchance" tette érdekeltté, amely a XVI. században számára kínálkozott; hangsúlyozta, hogy e tekintetben teljesen egyetért NDK-beli kollégáival, Nichtweiss-szel és Heitzcel. Mindamellett nála is szembeötlő volt az az alapvető szemléleti egyoldalúság, amelyet már Lütge előadásával kapcsolatban szóvá tettünk: az tudniillik, hogy mind Németország, mind más közép- és kelet-európai országok vi-

szonylatában ő is csak a földesúri gazdaságban mutatta meg a piacratermelés fejlődésének, a mezőgazdasági nagyüzem kialakulásának alapját; a paraszti árutermelés kibontakozása, a mezőgazdasági nagyüzem létrejöttének a paraszti gazdaságban rejlő lehetőségei említetlenül maradtak fejtegetéseiben.

Ez az egyoldalú szemlélet — éppen a mezőgazdasági piacviszonyok alakulásának egyébként érdemleges vizsgálata során — meglehetősen súlyos tárgyi tévedéshez is vezette. Amikor ugyanis rámutatott arra, hogy Nyugat-Európa egyes vidékein a közép- és kelet-európai mezőgazdaság számára nemcsak a gabonának, hanem az állattenyésztés termékeinek is nevezetes piaca nyílott, s viszonylag részletesen szólt a német birodalmi városokba irányuló ökörkivitelről — egy 1551. évi német forrásból még idézte is, hogy milyen riadalmat okoztak a német birodalmi átvevőhelyeken a távoli pusztákról felhajtott, olykor 10—20 000-es ökörcsordák —, úgy állította be a dolgot, mintha ez a nyugat felé irányuló *állat*kivitel is a keleti *földesúri* nagyüzem, a Gutswirtschaft fejlődésének fontos ösztönzője lett volna; mintha a nyugati exportra szolgáló állattenyésztés is lényegében a földesúri nagygazdaságokhoz kapcsolódott volna a közép- és kelet-európai országokban. — Nem lehettünk persze restek abban, hogy ezt, az egész koncepcióra jellemző tévedést felfedjük. Utaltunk arra, hogy a német birodalmi városokba irányított és ott feltűnést keltett állatseregletek nem kis részben éppen a mi alföldi pusztáinkról származtak; utaltunk arra, hogy bár egyes földesúri gazdaságok is folytattak piaci célú marha*tenyésztést*, és bár a XVI. század folyamán a földesúri osztály egyes csoportjai is fokozódó mértékben kapcsolódtak bele a nyugatra irányuló ökör*kivitelbe*, mégis ennek a nyugati állatexportnak a termelési bázisát túlnyomóan éppen nem a *földesúri* nagygazdaság, a Gutswirtschaft, hanem az árutermelő-polgárosodó *paraszt*gazdaság szolgáltatta. Ezzel és egyéb konkrétumokkal iparkodtunk megvilágítani, mennyire lehetetlen a téma tárgyalását a *földesúri* nagyüzemre korlátozni.

Ez az érvelés szemlátomást meglepte Abel professzort, de felszólalásában, amely nem sokkal később következett, elfogadta azt. Elismerőleg szólt a marxista oldalról elhangzott megjegyzésekről, kiemelte a felfogásoknak egyes egybeeső mozzanatait, és az együttműködés szükségességét hangsúlyozta. Ezt a tónust követte — valamelyest ellentétben Lütgével, aki zárszavában korrekciókra, „kiegészítésekre" kényszerülve, kissé sértődöttnek mutatkozott — az üléstermen kívüli beszélgetésekben is, amelyeket főként a Heitz elvtárssal folytatott „össznémet barátkozás" jellemzett, a Lütge előadása feletti kritika elmélyítésének jegyében. Hogy Abel részéről mennyi volt ebben az

elvi-politikai tartalom, és mennyi eredt csak abból, hogy jólesett neki müncheni kollégáját egy kissé — persze indokoltan — szidni: azt kívülállónak nyilván nem lehetett megállapítania. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy különösebb illúziókat Abel nézeteivel kapcsolatban sem táplálhatunk. Hadd hivatkozzunk itt csupán arra, hogy vitára bocsátott tanulmányának — hogy úgy mondjuk — földrajzi terminológiája eléggé sajátos (helyesebben: nyugatnémet viszonylatban nem is olyan sajátos): NDK-beli kollégáiról pl. mint „mitteldeutsch" történészekről beszélt...

Abel tévedésének eloszlatása kapcsán szükséges volt rámutatni arra, hogy a XVI. század közepe felé — ugyanazon idő tájban, amelyre Abel idézett fejtegetései vonatkoztak — a nyugatra irányuló magyar külkereskedelemben (és itt főként éppen mai ülésünk elnöke, Ember Győző legújabb kutatásaira volt módunk támaszkodni) a döntően a paraszti árutermelésre támaszkodó marhakivitel túlnyomó súlya mellett milyen teljességgel jelentéktelen szerepet játszott a gabonának, a majorsági üzem, a földesúri gazdaság főterményének kivitele. Ez egyben elvezetett a XVI. századi majorsági gazdaság számára kínálkozó piaci szektorok konkrétabb szemügyre vételéhez, a külső és a belső piac szerepének a legújabb marxista irodalomban gyakran felmerülő vitakérdéséhez. Ezt a kérdést a poznań Rusiński professzor vetette be a gazdaságtörténeti konferencia vitájába, a gyűjteményes kötetben megjelent „Hauptprobleme der Fronwirtschaft im XVI. bis XVIII. Jahrhundert in Polen und den Nachbarländern" című színvonalas marxista tanulmányában. Polemikusan tárgyalva a témát, a külső piac vagy belső piac vitakérdésében lényegében Szkazkin akadémikus álláspontjából indult ki. Szkazkin, mint ismeretes, Grekov akadémikus felfogásával vitázva, több ízben kifejtette, így a „Voproszi Isztorii" 1958. évfolyamában megjelent tanulmányában és most a kongresszus újkori szekcióján felolvasott korreferátumában* — Szkazkin akadémikus ugyanis gyengélkedése miatt személyesen sajnos nem vett részt a stockholmi kongresszuson —, hogy az ún. második Leibeigenschaft rendszere kialakulásának, a roboton alapuló földesúri árutermelő üzemek kifejlődésének Közép- és Kelet-Európa országaiban, *általában* nem a belső, hanem a külső piac, a mezőgazdaság ex-

* A kongresszus újkori szekciója tárgykörünkbe vágó referátumának szövege, korreferátumainak tézisei: XIe Congrès International des Sciences Historiques: Stockholm 21—28. Août 1960. Göteborg—Stockholm—Uppsala 1960. Rapports, IV. Histoire moderne. 84—105. old.; Résumés des communications. 152—157., 172—174. old. — A referátum és korreferátumok vitájának rövidített jegyzőkönyve: Actes du Congrès. Göteborg—Stockholm—Uppsala 1962. 166—182. old.

portlehetőségeinek megnövekedése képezte a fő piaci serkentőjét: a nagybani *kivitel* lehetősége, ennek kiaknázása volt általában a földesúri nagyüzem kibontakozásának, fölénybe kerülésének emeltyűje.

Ezzel a felfogással általánosságban, alapvetően egyet kell érteni, annyival is inkább, mivel a „második Leibeigenschaft" rendszere kiépülésének, az árutermelő földesúri gazdálkodás Közép- és Kelet-Európa országaiban való előnyomulásának okait, körülményeit csak széles perspektívából érthetjük meg, a probléma megközelítése másként, mint a külső piacokat, a nemzetközi piacviszonyok alakulását, a nemzetközi munkamegosztás kezdődő kifejlődését, a világpiac kezdeti kibontakozását figyelembe véve, nem lehetséges; továbbá, mivel a „Leibeigenschaft második kiadásából" szükségképpen következik a városi-polgári fejlődés korlátozásának, tehát a belső mezőgazdasági terményfelvevő piac kiterjedése korlátozásának tendenciája. Rusiński azonban Szkazkinnak ezt a fontos és helyes koncepcióját tovább vitte, bizonyos fokig túlhajtotta, megfogalmazva „a majorsági gazdálkodás keletkezése (Entstehung) és a külső piac kialakulása közötti feltétlen oksági összefüggés" apodiktikus ízű tételét, és kiterjesztve annak *kizárólagos* érvényét lényegében valamennyi kelet-elbai országra.

A hozzászólások rámutattak ennek a felfogásnak ilyen formulázásban túlélezett, eltúlzott voltára — arra, hogy az Elbától keletre eső országokban a piacviszonyok alakulása az alapvető hasonlóság mellett számos eltérő változatot mutatott; ezért a földesúri árutermelés számára a külső piac mellett a belső piacon adódó lehetőségeket is feltétlenül figyelembe kell venni. Ezek a belső piaci lehetőségek a különböző országokban, az eltérő politikai viszonyoktól is befolyásolva, megint csak másként jelentkeztek, különböző piaci szektorokban, különböző erővel, s helyenként éppen nem lebecsülhető súllyal estek latba a földesúri nagyüzem fejlődése szempontjából is. Rá kellett mutatni arra, hogy az allodiális gazdálkodás *kialakulását*, ennek XVI. századi „Entstehung"-ját — erről beszélt Rusiński — sem Csehországban, sem Magyarországon nem lehet a gabonakivitel megnövekedésének közvetlen számlájára írni. A túlélezett formulázás korrigálására annál is inkább szükség volt, mert Rusiński magyar vonatkozásban Maksay Ferenc kollégának „Gutswirtschaft und Bauernlegen in Ungarn im XVI. Jahrhundert" címmel a „Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte" 1958. évfolyamában megjelent cikkére hivatkozott: ebből vélte — nézetem szerint indokolatlanul — kiolvashatni, mintha egyes magyar kutatóknak is az volna a véleményük, hogy a nyugatra irányuló gabonaexport volt a majorgazdaság XVI. századi kibontakozásának fő piaci ösztönzője. Más kérdés, hogy az

allodiális gazdálkodás *továbbfejlődésének* piaci korlátja a XVII. századi Magyarországon éppen abban állott, hogy a belső piaci terménykereslet szűk terjedelmét ekkor még nem ellensúlyozta nálunk a terménykivitel; a majorgazdaság újabb nagyarányú nekilendülésére pedig éppen akkortól — a XVIII. század közepétől, második felétől — kezdve került sor, amikortól a gabonaexport a magyar külkereskedelem egyre jelentősebb tételévé vált.

Mint az előadottakból is kitűnik, a terménypiac nagyarányú bővülése, a kelet-elbai mezőgazdasági nagyüzem kialakulásának *piaci* feltétele még burzsoá gazdaságtörténészek fejtegetéseiben is megfelelő teret nyert (bár számos ponton helyesbítést kívánó formában). Nem így a robotoltató földesúri gazdaság — a Gutswirtschaft, a folwarkrendszer, a барщинное хозяйство kifejlődésének az illető országok gazdasági-társadalmi struktúrájából adódó belső feltételei, azok a szociális-politikai feltételek, azok az *osztályerőviszonyok* amelyek mellett a terménypiac kitárulásának ösztönzése, a világpiac kezdődő kibontakozása éppen a földesúri robotoltató nagyüzem kialakulásának irányában — és nem valami másféle mezőgazdasági nagyüzem kialakulásának irányában — kellett, hogy hasson és hatott is Közép- és Kelet-Európa számos országában. Az idevágó megjegyzések — ha egyáltalán — a polgári fejtegetésekben igen röviden, úgyszólván elbujtatva tűntek fel, éppen nem döntő kérdésként kezelve, hanem igen-igen felszínesen. Lütge a nemesség erőgyarapodására utalt, de csupán mint következményére a majorgazdaság kifejlődésének; Abel a központi hatalom gyengeségére mint következményére, illetve velejárójára a nemesi rendek megerősödésének. Egyébként csak deszkriptív formában szerepeltek pl. Lütgénél olyan megállapítások, hogy Délnyugat-Németország Grundherrjei az önkezelésű gazdálkodásban érdektelennek mutatkoztak, ellentétben — amint kifejezte magát — a „német Kelet" földesuraival, akik viszont Gutswirtekké váltak. Hogy miért? Mint említettük, itt legfeljebb a „Neigung zur Landswirtschaft" léte vagy hiánya volt a válasz.

A nyugat-, illetve közép- és kelet-európai agrárfejlődés *szétválásának* döntő problémája a történeti magyarázat igényével eszerint valójában nem is került felvetésre a gazdaságtörténeti konferencia polgári referátumaiban, bár a napirend éppen a mezőgazdasági nagyüzemek kialakulásának *összehasonlító* vizsgálatát tűzte feladatul. A kérdésfeltevés élességében, igényességében tehát a mai polgáriak kétségtelenül elmaradtak még saját korábbi generációiktól is, gondolunk pl. a század eleji polgári gazdaságtörténetírás olyan kiemelkedő egyéniségére, mint Georg Below — arra a módra, ahogyan ő ezt a kérdést

(idealista-fideista végkicsengése ellenére is) pl. a „Territorium und Stadt" című kötetében kezelte. A mai burzsoák e döntő problémának inkább elmosására, semmint világos exponálására törekedtek. És ez nem is lehetett másképp, ha a következetes ok-kereséstől, az éles kérdésfeltevéstől visszariadtak; ha, amennyiben ilyen kérdést egyáltalán feltettek, továbbra is legfeljebb a Grundherrschaft vagy Gutswirtschaft — e jelentős, de az elemzés továbbfejlesztése szempontjából immár kiapadt forrásnak tekinthető — alternatíva knappi hagyományainak keretei között szorongtak; ha ez alternatíván belül a mezőgazdasági nagyüzem kifejlődésének útját csak a Gutswirtschaftban látták, s a mezőgazdasági árutermelés kibontakozásának, a nagyüzemi gazdálkodás kialakulásának más történeti lehetőségeit nem vették tekintetbe; végül, ha kitértek a mezőgazdasági nagyüzem termelési viszonyainak elemzése elől, elkerülték a nagyüzemek társadalmi-gazdasági jellegének meghatározását a tárgyalt időszakban: annak meghatározását, hogy *feudális* vagy *kapitalista* típusú mezőgazdasági nagyüzemekről van-e szó az érintett országokban, illetve olyan nagyüzemekről, amelyek a robotrendszerről a kapitalista gazdálkodásra való átmenetet képviselik. (Különösen Lütgénél volt ez szembeötlő, aki nem átallotta kijelenteni: az alkalmazott munkaerő különbségei — robotoló jobbágyok, szabad mezőgazdasági munkások stb. dolgoznak-e a mezőgazdasági nagyüzemek keretében — csupán jogi különbséget jelentenek, s „gazdasági szempontból egybevetve nem bírnak fontossággal".) — A nyugat-, illetve közép- és kelet-európai agrárfejlődés szétválása problémájának homályban hagyása, a burzsoá referátumoknak ez a második fő fogyatékossága tehát szorosan összefügg ama első fő fogyatékossággal, amelyről előadásom elején szóltam: az árutermelés fejlődése, a nagyüzem kialakulása lehetőségének lényegében a földesúri gazdaságra való korlátozásával — egyben szorosan összefügg a burzsoá szakirodalom ismert tendenciájával, a termelési viszonyok problematikájának háttérbe szorításával.

Mennyire másként nyúltak a témához a marxista előadók, a kongresszus újkori szekciójának referense és korreferensei! Náluk éppen a közép- és kelet-európai fejlődés helyének meghatározása, viszonya a nyugat-európai fejlődésmenethez, az eltérés okai és körülményei, a termelési viszonyok alakulásának különbségei kerültek a problémaállítás központjába. Áll ez már csehszlovák kollégáink: Klíma és Macůrek professzorok közösen írt referátumára, amely Csehország XVI—XVIII. századi gazdasági fejlődésének elemzésére épült, egybevetette azt Közép- és Kelet-Európa többi országának egykorú viszonyaival (az érintett országok gazdaságtörténeti irodalmának eléggé

beható ismerete alapján), hogy azután az országonként, sőt tartományonként mutatkozó differenciák ellenére is fő vonásaiban hasonló közép- és kelet-európai fejlődésmenetet belehelyezze a kapitalizmus kialakulásának európai összképébe. De különösen érvényes az előbbi megállapítás Szkazkin akadémikus korreferátumára, aki az ún. második Leibeigenschaft keletkezését, a roboton alapuló földesúri árutermelés genezisét állította előadása homlokterébe. Amikor Szkazkin egyfelől igen nagy figyelmet szentelt e tekintetben a piaci, nevezetesen a külső, nyugat-európai piaci feltételeknek, a piacviszonyok nemzetközi alakulásának, ugyanakkor másfelől éppen azokat a bizonyos belső, gazdasági-szociális feltételeket, osztály-erőviszonyokat vizsgálta, amelyek mellett számos közép- és kelet-európai országban az agrárfejlődésnek *éppen ilyen* irányt, a mezőgazdasági nagyüzem kialakulásának földesúri irányát kellett követnie. A városi-polgári fejlődésnek viszonylag alacsonyabb színvonala, ebből folyóan az osztályharc jellegzetességei — nem utolsósorban az a kérdés, hogy a paraszti osztályharc mennyiben támaszkodhatott ez országokban városi rétegek szövetségére —, a feudális rendek viszonylag nagyobb ereje Nyugat-Európához képest: ebben a szemléletben már nemcsak következménye, velejárója volt a второе издание крепостничества kifejlődésének, hanem bizonyos fokig — hangsúlyozom: bizonyos fokig, az elmaradásnak még jóval kisebb, minőségbe még át nem csapó mértékével —, bizonyos fokig már előzménye, előfeltétele is. Ez a probléma hatotta át, ilyen problémaállítás jellemezte a két magyar korreferátumot is: így Makkai Lászlóét, aki bár az újkori szekciónak egy másik, a harmincéves háborúval kapcsolatos vitaülésén adott elő a Habsburg-abszolutizmus szociális bázisának kialakulásáról, szükségképpen nagy figyelmet fordított a „második Leibeigenschaft" kérdésére a Habsburg-monarchia országaiban, és a magam korreferátumát, amelyben a magyarországi agrárfejlődés XV—XVII. századi szakaszát a korabeli angliaival és franciaországival konfrontálva, kíséreltem meg felvázolni a nyugat-európaitól való elkanyarodás folyamatának főbb mozzanatait.

Az említett referátum és korreferátumok részletes taglalásába ez alkalommal nem bocsátkozhatom. Ezt részben szükségtelenné is teszi, hogy ezek az anyagok vagy már megjelentek nyomtatásban, vagy a közeljövőben megjelennek. Engedjék meg, hogy ezekkel kapcsolatban csupán három tény kiemelésére szorítkozzam.

Az első: a marxista felszólalók egyöntetűen aláhúzták a széles nemzetközi látókör, az egyetemes történeti perspektíva nélkülözhetetlen voltát, mégpedig nemcsak általánosságban, illetőleg nemcsak annyiban,

hogy egy adott ország gazdasági fejlődése nem érthető meg a nemzetközi összefüggésekbe való beleágyazás nélkül, hanem — többek között — annyiban is, hogy kifejezetten szót emeltek az *összehasonlító* történeti vizsgálat szükségessége, az összehasonlító módszer alkalmazása mellett. Golobuckij kijevi professzor korreferátumának már címe is kifejezte ezt az igényt: „A kapitalizmus nyugat-európai és kelet-európai keletkezésének összehasonlító történeti interpretációja." Lavrovszkij moszkvai professzor — a XVI—XVIII. századbeli angliai agrárfejlődés specialistája; itthon főleg a „Voproszi Isztorii" 1958. évfolyamában közzétett, az eredeti tőkefelhalmozás kérdésével foglalkozó polemikus cikkéből ismerik — korreferátumomhoz kapcsolódó és azzal egyébként teljes egyetértését nyilvánító hozzászólása során az összehasonlító módszerben jelölte meg a további előrehaladás egyik fő eszközét. Mondanom sem kell persze: nem akármiféle összehasonlító történeti vizsgálatról, hanem *marxista* összehasonlító módszerről van szó. Lám, Lütge professzor is összehasonlító módszert kívánt alkalmazni, az összehasonlító kutatás igényével lépett fel, előadása a „Vergleichende Untersuchungen" büszke címét viselte. De az összehasonlítás Lütge-féle módon, a burzsoá történetírás módján, mint láttuk, meddőnek bizonyult.

A második tény, amelyet ki kell emelnem, a marxista felszólalók egymás közti vitája az újkori szekció ülésén. Mert nem volt hiány közöttünk vitában, olykor szenvedélytől nem is mentes vitában! Helyes és jó dolog ez még a stockholmi porondon is! És miről folyt a vita? Elsősorban Klíma és Macůrek professzorok ama felfogása körül, amelyet már referátumuk címében is kifejeztek: „A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet Közép-Európában a XVI—XVIII. században." Lavrovszkij, Heitz, az ugyancsak NDK-beli Hans Mottek — utóbbi a berlini Közgazdasági Főiskola gazdaságtörténésze, egy modern, marxista Deutsche Wirtschaftsgeschichte szerzője — és jómagam is pontatlannak, túlzónak minősítettük a feudalizmusból a kapitalizmusba való *átmenetről* — szóval: nemcsak az eredeti tőkefelhalmozás megindulásáról, hanem a tőkés termelésre való áttérés megindulásáról — beszélni a XVI—XVIII. században Közép- és Kelet-Európa országaiban. Eléggé általános volt körünkben az az álláspont, hogy a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetnek csupán *előzményeiről*, előkészítéséről, előtörténetéről van szó ez idő tájt az érintett területeken, a kapitalizmus *elemeinek* megjelenéséről a feudális renden belül; a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet szoros értelemben csak a XVIII. század utolsó évtizedeitől veszi kezdetét ezekben az országokban.

Végül a harmadik tény, amelyre utalnom kell: az újkori szekció gazdaságtörténeti ülésén lényegében csak a marxista hozzászólók folytattak érdemi polémiát a marxista referátummal és korreferátumokkal. Előadásom végéhez érve, most immár befejezhetem hát azt a mondatot, amelyet előzőleg, a csattanót későbbre tartogatva, megszakítottam. Szóval — a gazdaságtörténeti konferencia idevonatkozó alapreferátumát *burzsoá* szerző készítette; itt a vita fő vonalát *marxistáknak* erőteljes polemikus fellépése jellemezte; a kongresszusi szekció gazdaságtörténeti ülésének alapreferátumát és több korreferátumát *marxista* történészek tartották: itt a vita súlyát... ugyancsak *marxista* részről adták meg. Félreértés ne essék: nem arról volt szó, mintha a polgári gazdaságtörténészek netán bojkottálták volna ezeket az előadásokat, vagy nem óhajtottak volna megvitatásukban részt venni. Távolról sem! Jó néhányan szólaltak fel mind a referátum, mind a korreferátumok vitájában is; de vagy jellegtelen, vagy — bocsánatot kérek — eléggé érdektelen mondanivalóval. Hermann Kellenbenz, a nürnbergi Közgazdaság- és Társadalomtudományi Főiskola professzora pl. — aki egyébként a gazdaságtörténeti gyűjteményes kötetben érdemleges tanulmányt tett közzé a Gutsherrek-junkerek ipari-kereskedelmi tevékenységéről, ha éppen nem is határolva el magát bizonyos apologetikus szándékoktól — a kongresszusi vitán immár csak a finn határvidék agrárstruktúrájának felvetésével igyekezett hozzájárulni a problematika tisztázásához. Még kevésbé lehet érdekesnek minősíteni az „ősamerikai" Jánosi-Engel professzor (Washington) hozzászólását, aki — politikai célzattól bizonyára nem mentesen — Széchenyi agrárpolitikai programja értékelésének elmaradását vetette a XV—XVII. századbeli magyar agrárfejlődéssel foglalkozó előadásom szemére. Vagy pedig — enyhén szólva — groteszkül ható kritikai felszólalások hangzottak el részükről, mint pl. ama délies temperamentumú, bár angol gazdaságtörténészé (P. Laslett, Cambridge), aki Klímáékkal szemben azt a fő aggályt hangoztatta, hogy eltúlozzák az angliai fejlődést, mert higgyék el neki, ő megállapította, hogy Angliában még a XVII. században sem lehet osztálytagozódásról beszélni, csak családi-vérségi kapcsolatokról-közösségekről...

*

Elöljáróban arról a lehetőségről beszéltem, amelyet a stockholmi viták nyújtottak a marxista és a burzsoá történettudomány erőviszonyainak lemérésére. Azt hiszem, az elmondottak alapján Önök is arra az eredményre jutnak, hogy az erőviszonyok számunkra éppenséggel nem kedvezőtlenek.* Bízvást juthatnak erre a megállapításra még akkor is, ha levonják beszámolómból azt az adag „élményszerűséget", amely ilyenféle esetekben csaknem elkerülhetetlen.

* A marxista történettudomány-gazdaságtörténetírás új eredményeit, jelentékeny előretörését a stockholmi tanácskozásokon – egyébként még burzsoá részről közzétett beszámolók is kénytelenek voltak elismerni. Tárgykörünket illetően közvetlenül lásd pl. *W. Abel:* Zur Frage der Verteilung der landwirtschaftlichen Großbetriebe im nachmittelalterlichen Europa. (Stockholm, 17–18. 8. 1960.) Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, 1960. 2. sz. 246–248. old.; *H. Hassinger:* Erster internationaler Kongreß für Wirtschaftsgeschichte in Stockholm. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1960. 4. sz. 515–520 old.

РАЗВИТИЕ ДЕРЕВНИ В ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЕ И В ВЕНГРИИ XV–XVII. ВВ.

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие. Сравнительно-исторический метод в исследовании аграрной истории 5

ИЗМЕНЕНИЯ ФОРМ ФЕОДАЛЬНОЙ ЗЕМЕЛЬНОЙ РЕНТЫ В РАЗВИТИИ АГРАРНЫХ ОТНОШЕНИЙ ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЫ (ДО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XV ВЕКА)

Введение. Понятие феодальной земельной ренты 13

1. *Теоретический анализ форм феодальной ренты в «Капитале» К. Маркса.* Отработочная рента — рента продуктами — денежная рента 14
2. *Структура поземельной собственности и земельной ренты в ранние столетия феодализма.* Обширная барская земля — выдающееся значение отработочной ренты и важная роль ренты продуктами — натуральное хозяйство 16
3. *Социально-правовое положение крепостного крестьянства Западной Европы в ранее средневековье.* Villainage, servage, Leibeigenschaft 19
4. *Преобразование структуры поземельной собственности и земельной ренты в период расцвета феодализма.* Ограничение или ликвидация собственного домениального хозяйства — рост значения денежной ренты, «коммутация» — крестьянский путь развития сельскохозяйственного товарного производства 22
5. *Освобождение крестьян от личной зависимости в странах Западной Европы.* Ослабление и изживание крепостничества — феодальное крестьянское держание с характером вечной аренды и фактическая аренда — углубление имущественной дифференциации крестьянства вследствие развития товарно-денежных отношений 26

Заключение. Характеристика аграрной структуры стран Западной Европы во второй половине XV века — денежная рента, как последняя форма феодальной ренты и одновременно форма ее разложения 32

Примечания 33

УРОВЕНЬ РАЗВИТИЯ ФЕОДАЛЬНЫХ ПОЗЕМЕЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ВЕНГРИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XV ВЕКА

Введение. Проблема сравнительного изучения развития аграрных отношений в Венгрии и в Западной Европе 45

1. *Структура феодальной поземельной собственности в Венгрии во второй половине XV в.* Ограниченность барской запашки и других принадлежностей домениального хозяйства — большой перевес феодального держания крестьян, преимущественно в форме наделов 45
2. *Структура феодальной земельной ренты.* Ограниченная роль отработочной ренты, главным образом сельскохозяйственной барщины — натуральные «подарки», повинности хлеба и вина — выдвижение на первый план денежной ренты: census, taxa и особые денежные платежи 48
3. *Социально-правовое положение феодально-зависимого крестьянства.* Право свободного переселения и его юридические и фактические пределы — стабильность крестьянского держания как правило 55
4. *Развитие товарного производства в сельском хозяйстве.* Денежная рента и крестьянское товарное производство — стремление к рынку и рыночная деятельность зажиточных крестьян сельских городков и деревень — городской рынок, рыночный спрос на сельскохозяйственные продукты со стороны землевладельцев-феодалов, вывоз крупного рогатого скота 58
5. *Имущественная дифференциация крестьянства.* Крестьянское товарное производство и феодальная эксплуатация — обострение классовой борьбы — возникновение значительного хозяйственного неравенства среди крестьянства 65
6. *Появление крестьянской аренды.* Взятие в аренду и прочное держание виноградников — краткосрочная аренда барских запашек и запущенных наделов — аренда зажиточных крестьян и бобылей 68
7. *Начало применения наемного труда в сельском хозяйстве.* Рост значения денежной ренты и возникновение условий применения наемного труда — оплаченный труд в барском и крестьянском хозяйстве 70

Заключение. Аграрная структура Венгрии во второй половине XV века по существу и по качеству соответствовала аграрной структуре стран Западной Европы в данном периоде 73

Примечания 76

ВОЗНИКНОВЕНИЕ КАПИТАЛИСТИЧЕСКОЙ ЗЕМЕЛЬНОЙ РЕНТЫ В РАЗВИТИИ АГРАРНЫХ ОТНОШЕНИЙ ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЫ (XVI–XVIII ВВ.)

Введение. Понятие капиталистической земельной ренты..... 99

1. *Преобладание капиталистического фермерства и лендлордизма в английской деревне в течение XVI–XVIII вв.* Разложение феодальной денежной ренты, возникновение капиталистической арендаторской системы — зажиточные крестьяне, «новое дворянство» (джентри), городские капиталисты как представители буржуазного перерождения сельского хозяйства — повторные волны экспроприации непосредственных производителей — антикрестьянское решение аграрного вопроса в период английской буржуазной революции — «парламентские огораживания» — результаты антидемократического переворота аграрных отношений — исторические предпосылки «классической» формы развития капитализма в сельском хозяйстве 99

2. *Сеньерия и крестьянское держание во Франции в XVI–XVIII вв.; возникновение свободной крестьянской поземельной собственности.* Медленное развитие капиталистического уклада в французской деревне, сохранение основных моментов феодальной аграрной конституции — проникновение в деревню ростовщического капитала, «облагораживание» зажиточных горожан — перевес крестьянского хозяйства в рамках крупной сеньериальной поземельной собственности; censive, срочная аренда, métayage — роль феодальной денежной ренты и ренты продуктами — демократическое решение аграрного вопроса во время великой французской буржуазной революции — исторические предпосылки преобладания свободной крестьянской поземельной собственности — парцеллярное крестьянство при условиях капитализма 110

Заключение. Положение К. Маркса о двух вариантах развития аграрных отношений на основе разложения феодальной поземельной собственности и феодальной денежной ренты: английский («классический») и французский (континентально-западноевропейский) варианты. Как относятся эти варианты к «американскому»

и «прусскому» пути развития капитализма в сельском хозяйстве? 122

Примечания 125

ОТКЛОНЕНИЕ РАЗВИТИЯ ВЕНГЕРСКОЙ ДЕРЕВНИ ОТ АГРАРНОГО РАЗВИТИЯ ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЫ (I.: С КОНЦА XV В. ДО КОНЦА XVI В.)

Введение. Проблема «второго издания крепостничества» 135

1. *Направление развития аграрных отношений в Венгрии в XV веке.* Существенное сходство с Западной Европой 136
2. *Появление противоположной тенденции развития в конце XV в.—начале XVI в.* Неблагоприятные изменения в соотношении классовых сил — стремления помещиков к усилению эксплуатации крестьян во всех трех формах феодальной ренты — к ухудшению социально-правового положения феодально зависимого крестьянства 137
3. *Крестьянское направление товарного производства в XVI веке.* Скотоводство вокруг сельских городков, находящихся под турецким игом — рост вывоза крупного рогатого скота — товарное земледелие, виноградарство и животноводство крестьян на территории под владычеством Габсбургов — особенно в ее восточной части 142
4. *Помещичье направление в торговле сельскохозяйственными товарами.* Пользование помещичьим правом виноторговли — включение крупных землевладельцев и мелких дворян во внешнюю торговлю скотом — хлебная торговля помещиков — растущая роль ренты продуктами зернового хозяйства и виноградарства 145
5. *Помещичье направление в товарном производстве.* Мотивы собственного хозяйствования помещиков — расширение барских земель и его насильственные методы — повышение барщины — применение наемного труда и переходные формы в собственных помещичьих хозяйствах 151
6. *Борьба между двумя тенденциями (крестьянским и помещичьим) в сельскохозяйственном товаропроизводстве.* Неблагоприятные изменения в структуре феодальной поземельной собственности и феодальной земельной ренты — отрицательное влияние помещичьего направления на социально-правовое положение крестьянства 158
7. *Двоякая возможность в развитии помещичьего товаропроизводства.* Черты «нового дворянства» (джентри) — черты феодального «Gutsherr»-а в хозяйствовании венгерских помещиков XVI века 159

8. *Предпосылки преобладания феодально-помещичьего пути аграрного развития.* Города как феодальные землевладельцы — начала складывания мирового рынка и международно-регионального разделения труда — усиление различий в экономике Западной и Восточной Европы — слабое развитие городов и промышленности как условия вторичного закрепощения 161

Заключение. Отличие развития венгерской деревни от западноевропейских вариантов развития поземельных отношений 165

Примечания 166

ОТКЛОНЕНИЕ РАЗВИТИЯ ВЕНГЕРСКОЙ ДЕРЕВНИ ОТ АГРАРНОГО РАЗВИТИЯ ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЫ (II.: С КОНЦА XVI В. ДО СЕРЕДИНЫ XVII В.)

Введение. Фазы отклонения в XVI веке 197

1. *Отрицательная передвижка классовых сил* в первой половине XVII в. — феодально-сословное государство как политическая надстройка венгерского варианта «второго издания крепостничества» 198

2. *Расширение помещичьей торговли.* Торговые привилегии, хозяйственные инструкции — торговые сделки помещиков по купле-продаже скота, зерна и вина — феодальный характер дворянской торговли 200

3. *Расширение помещичьих фольварков.* Собственные хозяйства крупных помещиков и средних дворян — пропорция барской запашки, источники ее роста — прочие принадлежности помещичьих фольварков ... 204

4. *Оттеснение крестьян в товарном производстве* — военные разрушения, ограничившие и развитие помещичьих фольварков, особенно губительно действовали на крестьянское хозяйство и товарное производство 208

5. *Рост отработочной ренты.* Помещичьи методы увеличения барщины — неограниченность барщинных повинностей крестьян — обострение классовой борьбы в деревне 215

6. *Усугубление ренты продуктами.* Уменьшение значения «подарков» — преобладание ренты продуктами зернового хозяйства и виноградарства (девятины, десятины) — обязанность сдачи десятины с наделов и с других земель крепостных крестьян 221

7. *Роль денежной ренты.* Сокращение пропорции денежных платежей в структуре феодальной ренты — «рекоммутация» — где и в каких условиях сохранилась денежная рента в качестве главной формы ренты? 228

8. *Захирение капиталистических начал в барских хозяйствах.* Наемный труд и переходные формы — вытеснение оплаченного труда вследствие вторичного закрепощения — приостановление и регресс обуржуазивания помещиков 233

9. *Рыночная ограниченность торговли и товарного производства помещиков.* Принудительный сельский рынок, узость внутреннего городского рынка, отсутствие возможностей хлебного экспорта — уменьшение значения товарного производства в барских хозяйствах, усиление условий натурального хозяйства — внутреннее противоречие феодально-помещичьего пути аграрного развития 240

Заключение. Историческое место «второго издания крепостничества» — полное выражение отклонения от развития Западной Европы — отсрочка перехода от феодализма к капитализму 251

Примечания 254

Приложение. Некоторые вопросы развития аграрных отношений XV—XVIII вв. на стокгольмском конгрессе историков в 1960 году 321

WESTEUROPÄISCHE UND UNGARISCHE AGRARENTWICKLUNG IM XV–XVII. JAHRHUNDERT

INHALT

Vorwort. Die vergleichende Methode in der Erforschung der Agrargeschichte 5

DIE FORMWANDLUNGEN DER FEUDALEN GRUNDRENTE IN DER WESTEUROPÄISCHEN AGRARENTWICKLUNG (BIS ZUR ZWEITEN HÄLFTE DES XV. JAHRHUNDERTS)

Einleitung. Begriff der feudalen Grundrente 13

1. *Die Analyse der Formen der feudalen Rente bei Marx.* Die Arbeits-, die Produkten- und die Geldrente 14
2. *Die Struktur des Grundeigentums und der Grundrente in den früheren Jahrhunderten des Feudalismus.* Ausgedehntes Herrenland — hervorragende Rolle der Arbeitsrente, Wichtigkeit der Produktenrente — Naturalwirtschaft 16
3. *Die sozial-rechtliche Lage des feudal abhängigen Bauerntums im frühmittelalterlichen Westeuropa.* Villainage, servage, Leibeigenschaft 19
4. *Veränderungen in der Struktur des Grundeigentums und der Grundrente zur Blütezeit des Feudalismus.* Beschränkung oder Liquidierung des eigenbewirtschafteten Herrenlandes — Vordringen der Geldrente, Kommutation — der bäuerliche Weg der Entwicklung der landwirtschaftlichen Warenproduktion 22
5. *Die Lockerung der persönlichen Abhängigkeit des feudalen Bauerntums in den westeuropäischen Ländern.* Abschwächung und Auflösung der Leibeigenschaft — bäuerliche Besitzungs- und Pachtformen — zunehmende Differenzierung innerhalb der Dorfbevölkerung, infolge der Entwicklung der Ware-Geld-Beziehungen .. 26

Konklusion. Die Agrarstruktur der westeuropäischen Länder in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts — die Geldrente als letzte und zugleich Auflösungsform der feudalen Rente 32

Anmerkungen 33

DAS ENTWICKLUNGSNIVEAU DER FEUDALEN AGRARVERHÄLTNISSE IN UNGARN IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES XV. JAHRHUNDERTS

Einleitung. Wie verhielt sich das Entwicklungsniveau der ungarischen Agrarverhältnisse zum damaligen westeuropäischen? 45

1. *Die Struktur des feudalen Grundeigentums in Ungarn in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts.* Beschränktheit der Gutsäcker und anderer Appertinenzien der Eigenwirtschaft — großes Übergewicht der Bauernwirtschaft, vorwiegend in Form von Bauernhufen 45

2. *Die Struktur der feudalen Grundrente.* Geringe Rolle der Arbeitsrente, besonders der landwirtschaftlichen Fronarbeit — „Geschenke" in Naturalien; Getreide- und Weinabgabe — Vordringen der Geldrente: census, taxa und besondere Geldlasten 48

3. *Die sozial-rechtliche Lage des feudal abhängigen Bauerntums.* Freizügigkeit und ihre Schranken — verhältnismäßig feste Hufenbesitzung 55

4. *Die Entfaltung der landwirtschaftlichen Warenproduktion.* Geldrente und bäuerliche Warenproduktion — Marktbestrebungen und Markttätigkeit von Landstadt- und Dorfbauern — städtischer Markt, martkliche Lebensmittelnachfrage seitens der Herrenklasse, Viehexport .. 58

5. *Die Differenzierung der ländlichen Bevölkerung.* Bäuerliche Warenproduktion und feudale Ausbeutung — Verschärfung des Klassenkampfes — fortschreitende Vermögensschichtung innerhalb des Bauerntums 65

6. *Das Auftreten der bäuerlichen Pächter.* Weinbergpacht nicht ortsansässiger Bauern (extranei) — Herrenland und verlassene Hufen in bäuerlicher Benutzung — Pachtländer von bemittelten Grundsassen; Pachtung kleinerer Grundstücke durch verarmte Bauern und Häusler 68

7. *Erste Ansätze der Lohnarbeitsverhältnisse in der Landwirtschaft.* Geldrente und Entstehung von kapitalistischen Ausbeutungselementen — bezahlte Arbeit in der herrschaftlichen und in der bäuerlichen Wirtschaft 70

Konklusion. Die ungarische Agrarstruktur entsprach in qualitativer Hinsicht dem zeitgenössischen Niveau der westeuropäischen Agrarverhältnisse 73

Anmerkungen 76

DIE ENTSTEHUNG DER KAPITALISTISCHEN GRUNDRENTE IN DER WESTEUROPÄISCHEN AGRARENTWICKLUNG (XVI—XVIII. JAHRHUNDERT)

Einleitung. Begriff der kapitalistischen Grundrente 99

1. *Das Überhandnehmen des kapitalistischen Pachtsystems und des Landlordismus in der englischen Landwirtschaft im Laufe des XVI—XVIII. Jahrhunderts.* Weiterentwicklung und Auflösung der feudalen Geldrente — bereicherte Dorfbauern, „neuer Landadel" (Gentry), städtische Kapitalisten als Vertreter der kapitalistischen Umwälzung in der Landwirtschaft — erneuerte Wellen der Expropriation der unmittelbaren Produzenten — die bauernfeindliche Lösung der Agrarfrage zur Zeit der englischen bürgerlichen Revolution — „parlamentarische Einhegungen" — Ergebnisse der antidemokratischen Agrarrevolution — historische Voraussetzungen zur Entfaltung der „klassischen" Form der kapitalistischen Landwirtschaft 99

2. *Seigneurie und bäuerliche Bodenbesitzung im Frankreich des XVI—XVIII. Jahrhunderts; Entstehung des freien Bauerneigentums.* Beschränktheit der Entwicklungsmomente kapitalistischen Charakters, Erhaltenbleiben der Grundzüge der feudalen Agrarverfassung — Eindringen des Wucherkapitals, „Veredelung" von Städtebürgern — Übergewicht der Bauernwirtschaft im Rahmen des seigneurialen Großgrundeigentums; censive und Zeitpacht — feudale Geld- und Produktenrente, Metäriesystem — demokratische Lösung der Agrarfrage zur Zeit der großen französischen bürgerlichen Revolution — historische Voraussetzungen zum Überhandnehmen des freien Bauerneigentums — die bäuerliche Parzellenwirtschaft im Strom des Kapitalismus 110

Konklusion. Die These von Marx über die beiden Varianten der Agrarentwicklung auf Grund der Auflösung der feudalen Geldrente: die englische („klassische") und die französische (kontinental-westeuropäische) Variante. Wie verhalten sich diese Varianten zum „amerikanischen" und zum „preußischen" Weg der Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft? 122

Anmerkungen 125

DIE ABBIEGUNG DER UNGARISCHEN AGRARENTWICKLUNG VON DER WESTEUROPÄISCHEN (I.: VOM ENDE DES XV. BIS ZUM ENDE DES XVI. JAHRHUNDERTS)

Einleitung. Das Problem der „zweiten Ausgabe" der Leibeigenschaft 135

1. *Die Tendenz der ungarischen Agrarentwicklung im XV. Jahrhundert.* Wesentliche Ähnlichkeit zu Westeuropa 136

2. *Auftreten einer entgegengesetzten Entwicklungstendenz um die Wende vom XV. zum XVI. Jahrhundert.* Ungünstige Gestaltung des Kräfteverhältnisses der Klassen — Bestrebungen der herrschenden Klasse zur gesteigerten Ausbeutung des Bauerntums in allen drei Formen der feudalen Rente — zur Herabsetzung der sozialrechtlichen Lage der Grundsassen 137

3. *Die Entwicklung der bäuerlichen Warenproduktion im XVI. Jahrhundert.* Auf Export abgesehene Ochsenzucht um die Landstädte des von den Türken eroberten Landesteiles — bäuerlicher Wein- und Ackerbau, bäuerliche Viehzucht zu Marktzwecken im Habsburgischen Landesteil — besonders auf seinen östlichen Gebieten 142

4. *Das Vordringen des herrschaftlichen Warenhandels.* Ausnutzung des Vorrechtes des herrschaftlichen Weinausschanks — nachhaltige Einschaltung von Großgrundbesitzern und kleineren Adeligen in den Ochsenhandel und Viehexport — Aufkommen des herrschaftlichen Getreidehandels — zunehmende Rolle der Produktenrente (Korn- und Weinabgabe) 145

5. *Die Herausbildung der herrschaftlichen Warenproduktion.* Beweggründe zur herrschaftlichen Eigenwirtschaft — Erweiterung der Gutsländereien und ihre gewaltsame Methoden — Erhöhung der Fronarbeit — Lohnarbeit und Übergangsformen in der herrschaftlichen Vorwerkswirtschaft 151

6. *Kampf zwischen den beiden Tendenzen der landwirtschaftlichen Warenproduktion.* Ungünstige Wandlungen in der Struktur des feudalen Grundeigentums und der feudalen Grundrente — Beschränkung und Zurückdrängung der Tendenz zur Entwicklung der Bauern zu kleinbürgerlichen Eigentümern 158

7. *Zweierlei Entwicklungsmöglichkeiten der herrschaftlichen Warenproduktion.* Züge des bourgeois-mäßigen „neuen Adels" — Züge des feudalen „Gutsherrn" auf dem Antlitz der ungarischen Herren des XVI. Jahrhunderts 159

8. *Die Voraussetzungen zum Überhandnehmen der feudalen gutsherrlichen Entwicklungsrichtung.* Städte als feudale

Herrschaften — Entfaltung der Weltmarktverbindungen und der regionalen Arbeitsteilung, zunehmende Entwicklungsunterschiede zwischen West- und Osteuropa — die Schwäche des Städtebürgertums und der städtischen Industrie als Voraussetzungen zur Errichtung und Stabilisierung der „zweiten Leibeigenschaft" 161

Konklusion. Der ungarische Entwicklungsgang im Vergleich zu den westeuropäischen Varianten der Agrarentwicklung 165

Anmerkungen 166

DIE ABBIEGUNG DER UNGARISCHEN AGRARENTWICKLUNG VON DER WESTEUROPÄISCHEN (II.: VOM ENDE DES XVI. BIS ZUR MITTE DES XVII. JAHRHUNDERTS)

Einleitung. Grundzüge des Abbiegungsprozesses im XVI. Jahrhundert 197

1. *Ungünstige Verlagerung der Klassenkräfte* in der ersten Hälfte des XVII. Jahrhunderts — die ständisch-feudale Staatsorganisation als politischer Überbau der ungarischen Variante der „zweiten Leibeigenschaft" 198
2. *Die Verbreitung des gutsherrlichen Warenhandels.* Handelsvorrechte und Wirtschaftsinstruktionen — Vieh-, Wein- und Getreidegeschäfte von Großgutsherren — feudaler Charakter der Handelstätigkeit des Adels 200
3. *Die weitere Ausdehnung der gutsherrlichen Eigenwirtschaften.* Vorwerke von Hoch- und Mitteladeligen — Anteilquote der eigenbewirtschafteten Äcker, Quellen ihrer Raumgewinnung — andere Appertinenzien der Herrenhöfe 204
4. *Zurückdrängung der Markttätigkeit des Bauerntums* — Folgen der Kriegsverwüstungen, die auch die Gutswirtschaftsentwicklung einschränken, den Hauptschlag aber der Bauernwirtschaft und bäuerlicher Warenproduktion beibringen 208
5. *Zunehmende Inanspruchnahme der feudalen Arbeitsrente.* Die Methoden zur Erhöhung der Fronarbeit — unbeschränkte Robotpflichtigkeit — Verschärfung des Klassenkampfes 215
6. *Die Steigerung der Produktenrente.* Abnehmende Bedeutung der „Geschenke" — fortschreitendes Platzgreifen der Korn- und Weinabgabe im Neuntel und Zehntel — die Produktenrentenpflichtigkeit von bäuerlichen Bodenstücken außerhalb des Hufenbestandes 221
7. *Die Rolle der Geldrente.* Abnehmende Anteilquote der Geldlasten in der Struktur der feudalen (gutsherrschaftlichen) Rente — Rekommutation — wo, unter

welchen Umständen steht auch weiterhin die Geldleistung im Vordergrund? 228

8. *Die Verkümmerung der kapitalistischen Ansätze in der Gutswirtschaft.* Lohnarbeit-artige und Übergangsformen — Zurückdrängung der bezahlten Arbeit infolge der Durchsetzung der „zweiten Leibeigenschaft" — Stocken und Rückgang der Verbürgerlichung der Adeligen 233

9. *Die marktliche Beschränktheit des gutsherrlichen Warenhandels und der gutsherrlichen Warenproduktion.* Ländlicher Zwangsmarkt, enge Ausmaße des inneren städtischen Marktes, Fehlen der Möglichkeiten für Getreideausfuhr — Abnahme des warenproduzierenden Charakters der Gutswirtschaft, Wiedererstarkung der Verhältnisse der Naturalwirtschaft — der innere Widerspruch der feudalen gutsherrlichen Agrarentwicklung 240

Konklusion. Die historische Stellung der „zweiten Leibeigenschaft" — die Kristallisation der Abbiegung von Westeuropa — der Aufschub des Überganges vom Feudalismus zum Kapitalismus 251

Anmerkungen 254

Anhang. Einige Fragen der Agrarentwicklung des XV—XVIII. Jahrhunderts auf dem Stockholmer Historikerkongreß vom Jahre 1960 321

NYUGAT-EURÓPAI ÉS MAGYARORSZÁGI AGRÁRFEJLŐDÉS A XV–XVII. SZÁZADBAN

TARTALOM

Előszó. A marxista összehasonlító módszer az agrártörténet kutatásában 5

A FEUDÁLIS FÖLDJÁRADÉK FORMAVÁLTOZÁSAI A NYUGAT-EURÓPAI AGRÁRFEJLŐDÉSBEN (A XV. SZÁZAD MÁSODIK FELÉIG)

Bevezetés. A feudális földjáradék fogalma 13

1. *A feudális járadék formáinak marxi elemzése.* A munka-, a termék- és a pénzjáradék 14
2. *A földtulajdon és a földjáradék szerkezete a feudalizmus korai századaiban.* Kiterjedt uradalmi föld — a munkajáradék kiemelkedő, a termékjáradék fontos szerepe — naturális gazdálkodás 16
3. *A jobbágyság szociális-jogi helyzete a kora középkori Nyugat-Európában.* Villainage, servage, Leibeigenschaft ... 19
4. *A földtulajdon és a földjáradék szerkezetének átalakulása a feudalizmus virágkorában.* Az önkezelésű úri gazdaság korlátozása vagy felszámolása — a pénzjáradék előretörése, kommutáció — a mezőgazdasági árutermelés fejlődésének paraszti útja 22
5. *A jobbágyság személyi függésének enyhülése Nyugat-Európa országaiban.* A Leibeigenschaft fellazulása, megszűnése — örökbérleti jellegű paraszti birtoklás és tényleges bérlet — a parasztság differenciálódása az árupénzviszonyok fejlődésének hatására..... 26

Befejezés. A nyugat-európai országok agrárstruktúrája a XV. század második felében — a pénzjáradék mint a feudális járadék utolsó s egyben felbomlási formája..... 32

Jegyzetek 33

A FEUDÁLIS AGRÁRVISZONYOK FEJLŐDÉSI SZÍNVONALA MAGYARORSZÁGON A XV. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Bevezetés. Hogyan viszonylik az agrárviszonyok magyarországi fejlődési színvonala a korabeli nyugat-európaihoz? 45

1. *A feudális földtulajdon szerkezete Magyarországon a XV. század második felében.* Urasági szántóföldek és egyéb majorsági tartozékok — a parasztgazdaság messzi túlsúlya, döntőleg jobbágytelki formában 45

2. *A feudális földjáradék szerkezete.* A munkajáradék, főleg a mezőgazdasági robot korlátozott szerepe — természetbeni „ajándékok", gabona- és borszolgáltatás — a pénzjáradék előnyomulása: cenzus, taxa és külön pénzterhek 48

3. *A jobbágyság szociális-jogi helyzete.* A szabad költözködési jog és korlátai — viszonylag szilárd telekbirtoklás 55

4. *A mezőgazdasági árutermelés bontakozása.* Pénzjáradék és paraszti árutermelés — mezővárosi és falusi jobbágyok piaci törekvései és tevékenysége — városi piac, földesúri terménykereslet, marhakivitel 58

5. *A jobbágyság differenciálódása.* Paraszti árutermelés és földesúri kizsákmányolás — az osztályharc élesedése — a jobbágyság vagyoni rétegeződése 65

6. *A paraszti földbérlet megjelenése.* Extraneus-paraszti szőlőbérlet — majorsági földek és pusztatelkek jobbágyok kezén — módosparaszti és zsellérbérlet 68

7. *A bérmunkaviszonyok kezdetei a mezőgazdaságban.* Pénzjáradék és a bérmunkaviszonyok elemeinek keletkezése — fizetett munka az úri és a parasztgazdaságban 70

Befejezés. A magyarországi agrárstruktúra lényegileg, minőségileg megfelel a korabeli nyugat-európainak 73

Jegyzetek 76

A TŐKÉS FÖLDJÁRADÉK KELETKEZÉSE A NYUGAT-EURÓPAI AGRÁRFEJLŐDÉSBEN (XVI–XVIII. SZÁZAD)

Bevezetés. A tőkés földjáradék fogalma 99

1. *A tőkés bérleti rendszer és landlordizmus uralkodóvá válása az angol mezőgazdaságban a XVI–XVIII. század folyamán.* A feudális pénzjáradék felbomlása — gazdagparasztok, „új nemesség" (gentry), városi tőkések mint a kapitalista agrárátalakulás képviselői — a parasztság kisajátításának megújuló hullámai — az agrárkérdés parasztellenes megoldása az angol polgári forradalom időszakában — „parlamenti bekerítések" — az antidemokratikus agrárforradalom eredményei — a tőkés mezőgazdaság kibontakozása „klasszikus" formájának történelmi feltételei 99

2. *Seigneurie és paraszti földbirtoklás a XVI–XVIII. századi Franciaországban; a szabad paraszti földtulajdon kialakulása.* A tőkés jellegű fejlődésmozzanatok korláto-

zottsága, a feudális agráralkotmány fő vonásainak fennmaradása — uzsoratőkebehatolás, városi polgárok „elnemesedése" — a parasztgazdaság túlsúlya a seigneuriális nagyföldtulajdon keretében; censive és kisbérlet — feudális pénz- és terményjáradék, métayage — az agrárkérdés demokratikus megoldása a nagy francia polgári forradalomban — a szabad paraszti földtulajdon túlnyomóvá válásának történelmi feltételei — a parcellagazdaság a kapitalizmus sodrában 110

Befejezés. Marx tétele a feudális pénzjáradék felbomlásán alapuló agrárfejlődés két változatáról: az angliai („klasszikus") és a franciaországi (kontinentális nyugat-európai) variáns. Hogyan viszonyulnak e változatok a mezőgazdaság tőkés fejlődésének „amerikai" és „porosz" útjához? 122

Jegyzetek 125

A MAGYARORSZÁGI AGRÁRFEJLŐDÉS ELKANYARODÁSA A NYUGAT-EURÓPAITÓL (I.: A XV. SZÁZAD VÉGÉTŐL A XVI. SZÁZAD VÉGÉIG)

Bevezetés. A „második Leibeigenschaft" problémája 135

1. *A magyarországi agrárfejlődés tendenciája a XV. században.* Lényegi hasonlóság Nyugat-Európához 136

2. *Ellentétes fejlődési tendencia jelentkezése a XV. század végén —a XVI. század elején.* Az osztályerőviszonyok kedvezőtlen alakulása — földesúri törekvések a feudális járadék mindhárom formájának fokozott kihasználására — a parasztság szociális-jogi helyzetének leszállítására 137

3. *A paraszti árutermelés irányzata a XVI. században.* Exportra irányuló marhatenyésztés a török hódította országrész mezővárosai körül — piaci célú paraszti szőlő- és szántóművelés, állattartás a Habsburg-országrészen — főként keleti körzeteiben 142

4. *A földesúri árukereskedelem kibontakozása.* Az urasági borárulás előjogának kiaknázása — nagybirtokosok és kisebb nemesek erőteljes bekapcsolódása a marhakereskedelembe-kivitelbe — földesúri gabonakereskedelem — a terményjáradék (gabona- és borszolgáltatás) növekvő szerepe 145

5. *A földesúri árutermelés kifejlődése.* A majorgazdálkodás indítékai — az allodiális terjeszkedés és módszerei — a munkajáradék emelése — bérmunka-jellegű és átmeneti formák az önkezelésű úri gazdaságban 151

6. *A mezőgazdasági árutermelés két irányzatának küzdelme.* Változások a feudális földtulajdon és földjáradék szerkezetében — a földesúri ellentendencia korlátozó hatása a parasztság kistulajdonosi-polgári fejlődésére 158

7. *A földesúri árutermelés kétféle fejlődési lehetősége.* Burzsoásodó, „gentry"-típusú — feudális, „Gutsherr"-típusú vonások a XVI. századi földesúri gazdálkodásban 159

8. *A feudális földesúri irányzat felülkerekedésének feltételei.* Városok mint feudális földesurak — a világpiaci kapcsolatok és a regionális munkamegosztás bontakozása, a fejlődési különbségek felfokozódása Nyugat- és Kelet-Európa között — a városi polgárság és iparfejlődés gyengesége mint a „második Leibeigenschaft" kiépülésének feltétele 161

Befejezés. Az agrárfejlődés nyugat-európai változatai és a magyarországi fejlődésmenet 165

Jegyzetek 166

A MAGYARORSZÁGI AGRÁRFEJLŐDÉS ELKANYARODÁSA A NYUGAT-EURÓPAITÓL (II.: A XVI. SZÁZAD VÉGÉTŐL A XVII. SZÁZAD DEREKÁIG)

Bevezetés. Az elkanyarodás XVI. századi mozzanatai 197

1. *Az osztály-erőviszonyok kedvezőtlen alakulása* a XVII. század első felében — a rendi-feudális államszervezet mint a „második Leibeigenschaft" magyarországi válfajának politikai felépítménye 198

2. *A földesúri árukereskedelem kiterjesztése.* Kereskedelmi előjogok, gazdasági utasítások — nagybirtokosok állat- és terményüzletei — a nemesi kereskedelem feudális jellege 200

3. *Az önkezelésű úri gazdaság kiszélesítése.* Főúri és középnemesi majorok — az allodiális szántóföldek aránya, növekedésük forrásai — egyéb majorsági tartozékok 204

4. *A parasztság piaci tevékenységének visszaszorítása* — a háborús pusztításoknak az allodiális fejlődést is korlátozó, de döntően a paraszti árutermelést sújtó hatása 208

5. *A feudális munkajáradék fokozása.* A robotnövelés módjai — korlátozatlan robotkötelezettség — az osztályharc kiélesedése 215

6. *A terményjáradék súlyosodása.* Az „ajándékok" jelentőségének csökkenése — a terméshányad (kilenced, dézsma) térhódítása — telekállományon kívüli földek terméshányad-kötelezettsége 221

7. *A pénzjáradék szerepe.* A földesúri pénzterhek részarányának csökkenése a feudális járadék szerkezetében — rekommutáció — hol, milyen körülmények között áll továbbra is előtérben a pénzszolgáltatás? 228

8. *A tőkés kezdemények elsorvadása az úri gazdaságban.* Bérmunka-jellegű és átmeneti formák — a fizetett munka visszaszorulása az „örökös jobbágyság" kiépülő rendszerében — a földesurak burzsoásodásának elakadása, visszafejlődése 233

9. *A földesúri árukereskedelem és árutermelés piaci korlátozottsága.* Falusi kényszerpiac, a belső (városi) piac szűk terjedelme, gabonaexport hiánya — az úri gazdaság árutermelő jellegének csökkenése, a naturálgazdaság viszonyainak erősödése — a feudális földesúri agrárfejlődés belső ellentmondása 240

Befejezés. A „második Leibeigenschaft" történeti helye — a Nyugat-Európától való elkanyarodás teljes kifejeződése — a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kitolódása 251

Jegyzetek 254

Függelék. A XV—XVIII. századi agrárfejlődés egyes kérdései az 1960. évi stockholmi történészkongresszuson 321

Содержание 337

Inhalt 345

Szerkesztette: Teleki Éva
A kötésterv dr. Bródy Lászlóné munkája
Műszaki vezető: Szécsi Andor
Műszaki szerkesztő: Lengyel József
A szedést 1962. X. 22-én kezdték meg
Megjelent 1963. V. 20-án, 3000 példányban
Terjedelme 31,5 (A/5) ív
62.4050 Athenaeum Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Soproni Béla igazgató
PL—21—K—6367